

Проект «УКРАЇНА»

Галичина та Волинь
у складі
міжвоєнної Польщі

Проект «УКРАЇНА»

Галичина та Волинь
у складі
міжвоєнної Польщі

Харків
«ФОЛІО»
2017

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
П79

Колектив авторів:

*В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко, Т. Горбачевський, Р.
Л. Запшкільняк, В. Клапчук, В. Комар, М. Кучерена,
О. Липитчук, М. Литвин, Т. Литвин, О. Мальярчук,
М. Посівнич, О. Руда, І. Соляр*
Автор-упорядник *М. Р. Литвин*
Художник-оформлювач *О. А. Гугалова*

**Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі
П79 міжвоєнної Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та
ін.; авт.-упоряд. М. Р. Литвин; худож.-оформлювач
О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2017. — 444 с.: іл.
ISBN 978-966-03-7819-3.**

Ця книга — роздуми істориків Львова, Івано-Франківська, Рівного, Луцька про суспільно-політичне й культурно-освітнє життя Галичини і Волині між двома світовими війнами, під польською займанщиною, в часи українсько-польських протистоянь — від війни 1918—1919 років до Волинської трагедії 1943-го, в ході яких гинули як поляки, так і українці.

Основним напрямом національної політики Другої Речі Посполитої стало забезпечення територіальної цілісності відродженої держави з кордоном по Збручу. Варшава організувала репресії проти націоналістичних сил, а також прагнула перевести на рейки угодовства легальні українські політичні сили. Влада не лише надавала переваги полонофільським угрупованням, але й штучно формувала прихильну до Польщі національну свідомість серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, а через систему освіти та культури намагалася реалізувати політику національної чи державної асиміляції. У зв'язку з цим українські громадські діячі, Греко-католицька церква змушені були створити недержавні школи, культурні та наукові товариства, кооперативи, які підтримували населення матеріально і духовно.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр)

ISBN 978-966-03-7819-3

© Колектив авторів, 2017
© М. Р. Литвин,
упорядкування, 2017
© О. А. Гугалова, художнє
оформлення, 2017

ВІД ВІЙНИ ДО ... ВІЙНИ

Шановний читачу! Очевидно, ти пам'ятаєш, як на двох київських Майданах поруч із прапорами України, Грузії, Литви, Молдови та інших країн пламеніли прапори сусідньої Польщі. Українських мітингувальників активно підтримали польські студенти, викладачі, відставні офіцери; на вул. Інститутській була навіть розгорнута виставка малюнків польських дітей на підтримку Революції гідності. Втім, у відносинах між нашими народами і державами не завжди була гармонія, а інколи й взаємопоборювання. У цьому контексті трагічною і повчальною є історія українсько-польських взаємин 20—40-х років ХХ ст. Пропоновані нариси дають змогу зрозуміти суспільні запити населення західних земель України у міжвоєнний період і краще відчутти дух тієї доби, яку галичани й волиняни іноді називають «польською». На жаль, українсько-польське протистояння нерідко розпалювали наші північні сусіди.

Із виходом на міжнародну арену Московського князівства у XV ст. починається східна експансія московських правителів, мета якої — приєднання білоруських і українських земель, що призвело до російсько-литовських і російсько-польських війн, які тривали близько півтора століття. Скориставшись появою Кримського ханства, московські дипломати намагалися скеровувати кримські напади на українські землі. Ситуація змінилася в середині XVII ст. після підписання Андрусівського миру, що розділив українські землі між Польщею і Росією. Лише національно-визвольні рухи поневолених народів другої половини ХІХ — початку ХХ ст., а також результати Першої світової війни спричинили крах імперій Романових

та Габсбургів і дали шанс українцям і полякам відродити національну державність.

Під час Першої світової війни російський цар Микола II прагнув захопити Галичину, Карпатські перевали, щоб звільнити шлях на Балкани, чорноморські протоки і Середземне море¹. Для організації нового балканського походу царат прагнув скористатися багатими ресурсами карпатського краю — родовищами нафти, озокериту, поташу, солі, якісною деревиною, мережею нових залізниць та кам'яних гірських доріг. У ті дні російський політикум активно пропагував тезу про історичну єдність народу Галичини з Великою Руссю, а також необхідність визволення галицьких русинів із австрійського ярма. Захоплену в 1914—1915 рр. територію нова російська адміністрація та російськомовна періодика називали «Галицька Русь», «Червона Русь», «Юго-запад великой Руси», «восточно-европейский Эльзас и Лотарингия». Українську мову нова російська влада не використовувала, нерідко називаючи «поднаречием русского языка»².

Уже в перші місяці нова влада ухвалила низку розпоряджень: про вивішення російських прапорів на всіх урядових будинках, здавання особистої зброї, переведення на російський час (на годину вперед) годинників, монополію на продаж алкоголю. За російським зразком реорганізовувалася система освіти. Відкриття середніх і вищих навчальних закладів було дозволено лише за особистим наказом генерал-губернатора. Російською мовою мали викладатися історія та географія; польська мова вивчалася за російськими підручниками. Для галицьких вчителів відкрито вчительські курси в Петрограді та Києві. Започатковано відкриття філій російських банків, зокрема «Російсько-Азіатського», які мали монополізувати торгово-грошові операції в Галичині.

Прихід російської військової адміністрації активізував місцеві старі та нові москвофільські структури — товариство ім. М. Качковського, «Русский народный совет», «Русский

¹ Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 129—130.

² Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М., 2000. — С. 70—95.

торговый дом», «Русский приют», «Общество русских дам», «Русское издательское общество». Галицьким москвофілам допомогу надавали «Карпато-русский освободительный комитет» у Києві та «Галицко-русское общество» у Петербурзі. Москвофільські структури Галичини ще перед Першою світовою війною отримували чималі дотації від міністерств внутрішніх справ і фінансів Росії¹.

Пропагандистським рупором нової військової адміністрації стали російськомовні газети «Львовский вестник», «Голос народа», «Львовское военное дело», «Прикарпатская Русь». Водночас призупинено видання українських часописів, розпочато обшуки в українських громадських товариствах, музеях, кооперативах. Це спричинило потік більше ніж ста тисяч біженців до Росії — зокрема Ростовської, Подільської губерній, Києва. З'явилися й сотні заручників — банкіри, міські голови, промисловці, представники інтелігенції, яких відправляли на схід. Натомість галицьких москвофілів (і не тільки їх) австрійська адміністрація відправляла до концтаборів у Талергофі, Гнау, Імюнді, Терезієнштадті².

Знаючи суспільно-політичну активність греко-католицьких священників, нова влада розпочала насильне навернення до православ'я, хоча до війни у Львові діяла лише одна Святогеоргієвська православна церква, яку на початку століття збудувала австрійська влада для православних вояків австро-угорської армії. 19 вересня 1914 р. заарештовано і вивезено до Росії (Курськ, Суздаль, Ярославль) митрополита греко-католицької церкви А. Шептицького. Навесні 1915 р. така ж доля спіткала ректора Львівської греко-католицької семінарії о. Й. Боцяна. Арештовано й священників римо-католицької церкви.

Російська адміністрація переслідувала не лише українських діячів (т. зв. мазепинців), але й діячів єврейського національно-культурного і господарського життя. Уже восени 1914 р. галицькими містами прокотилися єврейські погроми;

¹ Детальніше див.: Крип'якевич І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — Відень, 1915. — 116 с.

² Велика війна 1914—1918 рр. Україна / [упоряд. О. Реєнт]. — К., 2013. — С. 248—300.

до грабунків та підпалів будинків були причетні солдати російської армії, інколи місцеві жителі. У Львові було пограбовано єврейський квартал, вбито 18, поранено близько 70 осіб, багатьох євреїв нова влада заарештувала. Єврейське населення краю було фактично позбавлене громадянських прав, якими користувалося в Австро-Угорській монархії. За наказом влади євреїв звільнено з державних установ, призупинено діяльність єврейських громадських товариств, багатих євреїв та громадських діячів оголошено заручниками або злочинцями. Грабунки їх господарств спричинили голод серед мирного єврейського населення. Російським військовикам було дозволено страчувати підозрюваних євреїв (т. зв. шпигунів) без суду та слідства. Євреїв залучали до примусових робіт з очищення доріг і вулиць, на них часто накладалася контрибуція та штрафи. Зазнали знущань навіть рабини, котрих солдати тягали по місту за пейси, відрізали їм бороди, примушували чистити вигрібні ями. Піддавалися нарузі синагоги. Все це спонукало більшість галицьких євреїв тікати до внутрішніх районів Австро-Угорщини або Росії. Військова цензура забороняла друк будь-яких повідомлень про становище євреїв на окупованих територіях та в Росії¹. На жаль, європейська періодика теж практично не згадувала про злодіяння російської вояччини щодо галицьких євреїв.

Знавали знущань і галицькі німці, колонії яких дуже часто розташовувалися довкола міст і містечок. Чимало німецьких колоністів за підозрою у шпигунстві було вивезено на схід. Безчинства російських військ у Галичині окремі депутати Державної думи Росії назвали «європейським скандалом», а українські — не лише критикували національну політику царизму, а й виступали за визнання права українців на широке культурне самовизначення. Натомість Українська парламентська репрезентація у Відні висунула наприкінці війни ще радикальніші вимоги — право населення Східної

¹ *Xitерер В.* Погроми, вчинені частинами російської армії в Галичині // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2014. — Вип. 75: Перша світова війна. 1914—2014. Що далі? — С. 155—158; *An-Ski Szymon.* Tragedia żydów galicyjskich w czasie 1 wojny światowej. — Przemyśl, 2010. — 480 s.

Галичини на самовизначення. Ця вимога отримала додаткову аргументацію завдяки новим принципам міжнародних відносин, проголошеним 18 грудня 1916 р. президентом США В. Вільсоном.

Як бачимо, політика російської влади мала на меті відірвати якомога більше людей від етнічних коренів та усталеного соціального середовища, де вони перебували тривалий час, і таким чином асимілювати новоприєднані території імперії. З такою метою проведено депортації українців, поляків, євреїв, німців. Водночас воєнні злочини окупаційної влади посилювали прагнення поневолених народів до визволення від національного та соціального гніту, відродження або створення власних держав.

Протистояти російській експансії на українські і польські землі у роки Великої війни мали патріотично налаштовані стрільці легіону Українських січових стрільців (УСС), котрі відзначилися у боях на горі Маківка 1915 р. і Лисоні 1916 р., і вояки польських легіонів (згодом бригад) Юзефа Пілсудського¹.

Як відомо, цісарське командування погодилося створити два польські легіони — Західний у Кракові та Східний у Львові, по 8,5 тис. осіб у кожному (нагадаймо, що українцям дозволено лише один 2-тисячний легіон УСС). Загони Ю. Пілсудського реформували у 1-й полк, а в грудні 1914 р. на постой в Новому Санчі — у 1-шу бригаду польських легіонів (2,4 тис. осіб), що одразу ж прийняла бойове хрещення під Тарновом (Ловчувек). Загалом бойовий шлях польських легіонів у Підгаллі, Карпатах та на Волині тривав три роки — аж до липня 1917 р., коли вони на заклик Ю. Пілсудського відмовилися знову запрягти на вірність Німеччині та Австро-Угорщині. Особливий героїзм виявили польські легіонери — 6-й полк піхоти і 1-й батальйон 1-го полку піхоти наприкінці вересня 1915 р. у болотисто-лісистих околицях волинського села Костюхівка. Сучасники насамперед відзначали там хоробрість 19-річного поручника Леопольда Ліса-Кулі під час російських багнетних штурмів. Не менш жорстокими були жовтневі ата-

¹ За волю України. Іст. 36. УСС. — Нью-Йорк, 1967. — С. 21—379; Литвин М. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1991. — С. 7—127.

ки під селами Кам'януха та Кукла. Наприкінці жовтня 1915 р. у прифронтових Маневичах було дислоковано польські полки 2-ї бригади, які прибули потягом зі Львова (через Люблін і Ковель) на допомогу в захисті позицій 21-ї бригади австро-угорської армії. У ході листопадових боїв польські відділи не лише виявили героїзм, а й втратили до половини свого особового складу. Щоправда, 9 листопада після потужного артобстрілу Костюхнівку вдалося відбити у росіян¹. Нині це волинське село є місцем паломництва польських патріотів.

Серед польського політикуму у Велику війну популярною була концепція «Східної Європи» німця Пауля Рорбаха, співтворці та симпатика якої виступали за переділ Російської імперії та відновлення історичної Польщі, що мала охоплювати Литву й значні території Білорусі та України. Польський фактор грав важливу роль у розробленні та проведенні «остполітики» Рейху, насамперед під час офіційних переговорів між Берліном і Віднем².

Натомість український політикум Галичини в особі міжпартійної Загальної української ради і позапартійного Союзу визволення України (СВУ) звертав увагу міжнародної громадськості на український характер не лише Східної Галичини й Волині, але й Холмщини і Підляшшя³ (Холм, Володимир, Галич, Львів у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства/королівства). СВУ, створений у Львові наддніпрянськими політемігрантами, популяризував ідею державної самостійності України в часописах і книгах різними мовами — німецькою, англійською, польською, турецькою, румунською, болгарською, шведською; із турецьким урядом обговорювалася навіть ідея створення у Стамбулі спільного українсько-турецького корпусу, який мав протистояти російській експансії на українські землі.

¹ Klimecki M., Filipow K. LEGIONY TO ... Szkice z dziejów legionów polskich. — Białystok, 1998. — S. 105—110; Legiony Polskie w I wojnie światowej // Encyklopedia Wojskowa. — Warszawa, 2007. — Т. 1. — S. 512—513.

² Федюшин О. Украинская революция 1917—1918. — М., 2007. — С. 27—41.

³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. — Львів, 2000. — С. 73—187.

Після розпаду імперій Романових і Габсбургів плани нової більшовицької Росії особливо не змінилися, удосконалилася лише тактика дій на українських теренах. Власне, за сприяння Москви для нейтралізації Української революції, прагнень Української Народної Республіки було проголошено Республіку Тавриду, а згодом Донецько-Криворізьку республіку, досвід якої нині активно популяризують Кремль, донецькі сепаратисти, Київський філіал Інституту СНД¹. Російська комуністична партія (більшовиків) і особисто голова Раднаркому Росії В. Ленін інспірували також проголошення у липні 1920 р. Галицької соціалістичної радянської республіки. Червоний прапор у Тернополі (тимчасовій столиці Республіки) та 50 повітових містах Галичини піднято під час чергового наступу червоноармійських військ Південно-Західного фронту на Прикарпаття². Комісаром цього фронту, а фактично ідеологом більшовицького маршу в Європу був амбітний Й. Сталін, командний вагон якого так і не перетнув прикордонний Збруч. Очевидно, що популярні нині серед російського політикуму ідеї «русского мира» не виникли за правління В. Путіна, а були актуальними і привабливими в добу Леніна — Сталіна, а згодом і Брежнєва.

Агресія царської, а потім більшовицької Росії на українській землі спонукала національно-державні сили шукати союзників у Берліні, Парижі, Лондоні, а також Варшаві, яка вкотре могла стати об'єктом збройної експансії Москви. Втім, геополітика відроджуваної Польщі не цілком узгоджувалася з державно-територіальними планами Західно-Української Народної Республіки, проголошеної восени 1918 р.

Уряд і Українська національна рада — парламент Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), які діяли у Львові, Тернополі та Станіславові у 1918—1919 рр., не йшли на жодні територіальні поступки з владою відродженої Польщі, підтри-

¹ Корнилов В. Донецько-Криворізька республіка. Расстрелянная мечта. — Харьков, 2011. — С. 4—401.

² Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2009. — Вип. 18. — С. 101—118.

маною Антантою. Як відомо, під час Ходорівських переговорів навесні 1919 р. антантівська місія Ж. Бартелемі після консультацій з Варшавою запропонувала провідникам ЗУНР територіальний компроміс — залишити українцям столицю Станіславів, частину Прикарпаття і все Надзбруччя; до Польщі мали відійти не лише Перемишль і Львів, а й Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Провідники ЗУНР відкинули цю пропозицію, погодившись лише на тимчасове перемир'я¹. Натомість голова Директорії УНР С. Петлюра, котрий прибув до Ходорова 27 лютого, наполягав на визнанні пропозиції Бартелемі з умовою, що Антанта визнає УНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками². С. Петлюра мав намір, який збігався з планами Заходу, — примирити українців з поляками, щоб спрямувати Галицьку армію проти більшовиків. Однак спроба Антанти та Польщі досягти миру й повернути обидві українські армії на схід — провалилася. Все те дало підстави надіслати до Польщі армію Галлера, яка у травні — липні 1919 р. відтіснила Галицьку армію на Тернопільщину до Збруча³.

Цього часу емісари С. Петлюри вже вели офіційні і неофіційні таємні переговори з варшавськими чиновниками. С. Петлюра звернувся 9 серпня 1919 р. до Ю. Пілсудського з листом, де висловив пропозицію перенести польсько-українські відносини з площини антагонізму й боротьби на ґрунт взаємного порозуміння та узгодженої боротьби перед спільним ворогом. А вже 1 вересня між УНР і Польщею підписано угоду про перемир'я, в якій декларовано дружню нейтральність обох армій, визначено лінію розмежування на Волині (Корець — Олевськ — Мозер). І тільки після завершення дев'ятимісячної українсько-польської війни польська армія за згодою уряду ЗУНР у листопаді — грудні 1919 р. зайняла Кам'янець, район Мирополя — Любара, згодом Проскурова;

¹ Державний архів Львівської області (далі — Держархів Львівської обл.). — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1449. — Арк. 7—10.

² Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 77.

³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 381—390.

тоді ж було інтерновано близько 8 тис. хворих, поранених і деморалізованих вояків Армії УНР¹. Нарешті, 2 грудня підписано декларацію УНР про головні принципи відносин з Польщею. Згідно з цим документом, Наддніпрянська армія забезпечувалася матеріально-технічною допомогою, українські військовополонені та інтерновані звільнялися, дозволявся транзит до України через польську територію озброєнь і обладнання. Ю. Пілсудський дав також згоду на формування в Польщі українських збройних сил, резерви для чого можна було віднайти в таборах для інтернованих у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Бересті Литовському, де восени 1919 р. перебували понад 2 тис. полонених та інтернованих вояків².

Однак наприкінці зими 1920 р. стало зрозуміло, що більшовицька Москва розпочинає підготовку до масштабного удару на Мінськ і Варшаву. Радянські війська мали утримувати оборону, а згодом перейти в наступ. У середині березня польська розвідка перехопила радіодепешу, де стверджувався намір Москви перекинути з Кавказу до України Першу кінну армію С. Будьонного. Це переконало Верховного головнокомандувача Ю. Пілсудського завдати превентивного удару на українському напрямку. Білі війська видавалися ненадійним союзником. Тому головну ставку було зроблено на воєнно-політичний союз з УНР. 11 березня 1920 р. відновлено переговори з Дипломатичною місією УНР. Однак перші дні переговорів минули в суперечках, які стосувалися лінії майбутнього українсько-польського кордону на Волині. У зв'язку з цим С. Петлюра у листі до прем'єра І. Мазепи 15 березня написав: «Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну; п'ять повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Крем'янецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти — сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння

¹ Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. — Ніжин, 2013. — С. 8—12.

² Коляничук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920—1939. — Львів, 2000. — С. 55—134.

з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці»¹. Водночас поляки погоджувалися допомогти військовими та іншими засобами відвоювати в більшовиків лише Правобережну Україну до Дніпра, що теж не влаштовувало українську сторону. Вважалося, що Варшава не має юридичних прав на Лівобережжя, яке тривалий час перебувало у складі царської Росії. При цьому важливо було й не погіршити відносини з Антантою, яка після поразки А. Денікіна й надалі відстоювала плани відродження «єдиної і неподільної» Росії, допомагаючи білому генералу П. Врангелю захопити не лише Крим, а й здійснити похід на більшовицьку Росію. Не сприяла переговорам і позиція галицьких політиків, котрі, на думку С. Петлюри, були «хворим відгуком розпуки та дезорганізації». У ті дні він зауважував своєму військовому міністру: «Ми повинні в ім'я державності не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватись на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів»².

Тогочасні українсько-польські переговори відбувалися в режимі таємності, про їх перебіг не знали навіть депутати Сейму, члени сеймової комісії із закордонних справ, більшість польських дипломатів. Лише 3 квітня поляки висунули проект польсько-української угоди, в якій Варшава не лише визнавала Директорію УНР, а й обіцяла їй допомогти у визволенні Правобережжя; за Польщею пропонувано залишити Східну Галичину та сім із дванадцяти повітів Волинської губернії; польській національній громаді в Україні та українській національній громаді в Польщі гарантувалися рівні автономні права. До політичних домовленостей мали бути додані господарська й військова угоди.

Довгоочікуваний політичний договір між Польщею та УНР був підписаний у ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. Варшава визнавала незалежність України, а Директорію — верховною

¹ Мазена І. Україна в огні й бурі революції (1917—1921). — К., 2003. — С. 402.

² Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1956. — С. 263—264.

владою УНР. Визначено польсько-українські кордони: за УНР визнано територію Правобережжя у межах до 1772 р. Водночас взято зобов'язання не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих одне проти одного. Частиною цієї домовленості була військова конвенція від 24 квітня, згідно з якою українські та польські війська стали союзними у боротьбі проти експансії більшовицької Росії, яка неодноразово декларувала своє бажання запалити вогонь світової революції у Європі. Також відзначено спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на визволеній території, підконтрольній уряду ЗУНР, підпорядкування залізниці польському військовому командуванню. Українці мали забезпечити польську армію продуктами, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з території України¹.

Варто наголосити, що об'єднання збройних сил було важливим не лише для України, але й для Польщі. Ю. Пілсудський зважився на цей крок, попри застереження Антанти, яка не вважала Україну самостійним чинником у боротьбі з більшовицькою Москвою.

Зрозуміло, що цю угоду, яка дозволяла полякам окупувати Східну Галичину й частину Волині, не схвалили українські політичні партії Галичини, а також еміграційний уряд ЗУНР у Відні, який постійно надсилав протестні заяви до Паризької конференції, міжнародної дипломатії, керівників країн Європи та Америки. Особливо критикувався пункт таємної угоди про «відступлення» Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західних земель Волині, який, на думку делегації Української національної ради у Львові, був укладений проти волі західноукраїнської людності². Зазначимо, що вичікувальну позицію стосовно угод зайняли польський Сейм і лівоцентристські партії; натомість націонал-демократи засудили цей союз і навіть похід на Київ.

¹ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр. — К., 2008. — С. 210—254.

² Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923. — Т. 5, кн. 2. — Івано-Франківськ, 2011. — С. 27—33.

Однак за тих складних умов у С. Петлюри реальної альтернативи не було. Власними силами визволити Україну, бодай її частину, Наддніпрянська армія не могла. Не вдалось С. Петлюрі й підняти всенародне повстання. Водночас частина наддніпрянців з недовірою ставилася до нового польського походу в країну.

На початку літа лінія польсько-російського фронту розтягнулася від Яруги над Дністром до околиць Києва і далі вздовж Дніпра, по гирло Прип'яті. Наддністрянський відрізок фронту (від Яруги до Липівця) боронили українські дивізії, що входили до 6-ої польської армії. Особливо важкі бої українські козаки провели проти Червоної армії 19—26 липня на берегах Збруча, Серету й Стрипи. Великий героїзм та самопожертву виявили козаки 6-ї дивізії М. Безручка під Замостям наприкінці серпня 1920 р., обороняючи місто від наступу 1-ї Кінної армії С. Будьонного¹.

У середині вересня українські загони спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня лінії р. Лозова, де фактично завершилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання 12 жовтня у Ризи договору з радянськими республіками Росії та України, згідно з яким Варшава відмовилася від союзу із УНР, а також зобов'язалася не утримувати на своїй території ворожих більшовицькій Росії військових формацій — Армії УНР та інтернованих частин Білої армії. Знесилена Армія УНР 11 листопада форсувала Збруч і опинилася на території Польщі, де була інтернована в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Александрова Куявського, Піхулич та ін.²

Польсько-український воєнно-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна в цей час перебувала в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція теж пропонувала сусіднім країнам не вес-

¹ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918—1920 / (ред. Т. Кшонстек). — Варшава, 2010. — С. 92—109, 223, 313.

² Коляничук О. Українська військова еміграція... — С. 7—113.

ти війну з Росією. На жаль, і американська дипломатія не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антибільшовицької кампанії 1920 р. Все це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після заборони діяльності її екзильного уряду в Тарнові та Варшаві й ліквідації таборів інтернованої Армії УНР.

Розчленування українських етнічних земель Радянським Союзом, Румунією, Чехословаччиною, Польщею ще більше радикалізувало в міжвоєнний період український національно-визвольний рух. Зокрема, праворадикальні сили — Українська військова організація (УВО), (створена 1920 р.) і Організація українських націоналістів (ОУН) (створена 1929 р., співзасновниками яких були недавні старшини і стрільці легіону УСС, армій ЗУНР і УНР) пропонували збройний шлях відновлення самостійної соборної Української держави; при цьому не заперечувався фізичний терор проти польських урядовців і силовиків, лояльних до них українських діячів¹. Напередодні Другої світової війни українські націоналісти намагалися заручитися підтримкою офіційного Берліна. Українсько-німецького порозуміння прагнули й еміграційні уряди ЗУНР і Гетьманату П. Скоропадського, які в міжвоєнний період перебралися до Берліна².

Ліворадикали в особі нелегальної Компартії Західної України та її легальної «прибурівки» — Українського соціалістичного сільсько-робітничого об'єднання («Сельробу») виступали за соціальне і національне визволення трудящих, возз'єднання Західної України з УСРР у складі Радянського Союзу³. Радянофіли отримували фінансову допомогу (у валю-

¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: іст. нариси / [відп. ред. С. Кульчицький]. — К., 2005. — С. 450—456; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920—1930-ті роки): нариси інтелектуал. історії. — К., 2013. — С. 32—37, 244—359; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. Geneza, struktura, program, ideologia. — Lublin, 2003. — S. 114—348.

² Павличин О. Євген Петрушевич (1863—1940): ілюстр. біограф. нарис. — Львів, 2013. — С. 358—368.

³ Детальніше див.: Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ. — Львів, 1989. — 91 с.

ті або коштовностях) через нелегальне Закордонне бюро допомоги КПЗУ, Посольство СРСР у Варшаві, Генеральне консульство СРСР у Львові. Щоправда, в лівому малозабезпеченому середовищі краю діяли також легальні сили — представники Українських радикальної й соціал-демократичної партій, котрі обґрунтували ідею створення незалежної Української соціалістичної (демократичної) держави. Соціалістичні ідеї були особливо популярними у 1920-ті роки, коли в радянській Україні активно впроваджувалася політика українізації, а західні компанії брали участь у модернізації промисловості Наддніпрянщини, будівництві гідроелектростанцій і металургійних комбінатів.

Утім, найбільше прихильників у західноукраїнському соціумі здобуло легальне центристське Українське національно-демократичне об'єднання (створене 1925 р.), яке намагалося поєднувати парламентські й непарламентські засоби політичної боротьби задля відродження незалежної Української держави, соборності її земель¹. УНДО, як і праворадикали, виступало проти колонізації культурно-освітнього життя, а також засудило насильницьку колективізацію наддніпрянського села, політику голодомору в УРСР, жертвами якої в 1932—1933 рр. стали не лише українці, а й представники польської меншини (загалом близько 5 млн осіб).

У міжвоєнний період діяли також політичні середовища воєнно-політичної еміграції УНР, котрі прагнули налагодити діалог із представниками центральної та місцевої влади Польщі, прихильниками концепції прометеїзму (тобто федерації визволених народів СРСР з Польщею), виступали за культурно-освітні преференції для українців, мілітарну підтримку Варшави під час наступу нацистської Німеччини у вересні 1939 р.². У ті критичні дні у лавах Війська Польського воювали близько 120 тис. українців, серед них — недавні старшини Армії УНР.

¹ Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України. — Львів, 2011. — С. 157—186, 239—301.

² Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). — Івано-Франківськ, 2011. — С. 54—288; Коляничук О. Українська військова еміграція... — С. 154—190.

Навесні того року кривавий смерч війни відчули на собі українці Закарпаття, прихильники Карпатської України, територію якої за допомогою зброї і завдяки політичній підтримці Берліна включено до хортистської Угорщини. У середовищі українських науковців-археологів побутує думка, що до розстрілів вояків Карпатської Січі на Верецькому перевалі були причетні польські прикордонники¹.

Пакт Молотова — Ріббентропа 1939 р. не лише санкціонував розчленування суверенної Другої Речі Посполитої, а й початок радянізації Галичини та Волині — ліквідацію багатопартійності й ринкової економіки, репресії проти польської і української опозиції, депортацію польських урядовців і військовиків, українських і польських громадських діячів. Хоч як дивно, але в 1939—1940 рр. прикарпатська нафта і ліс транспортувалися не лише у східні регіони УРСР, а й до нацистської Німеччини².

Вибух німецько-радянської війни 1941 р. став новим випробуванням для українського народу, його державно-політичних сил. Не менше 6 млн українців мобілізовано до Червоної армії. Щонайменше 250 тис. українців (здебільшого зі Сходу), ворожих сталінському режиму, вступили до бойових і тилових формувань Вермахту. Понад 100 тис. бійців УПА (здебільшого членів ОУН) прагнули відновити самостійність України у боротьбі проти німецьких, радянських, угорських, румунських військ, а також формувань Армії Крайової і Армії Людової. Щоправда, на початковому етапі війни німецьке командування намагалося домогтися координації зусиль із відділами УПА у боротьбі з Червоною армією і радянськими партизанами й навіть надало українським повстанцям зброю³. Реальним ідеологом українського визвольного руху в той час

¹ *Онищук Я.* Галичани в обороні Карпатської України (до 70-ї річниці трагічних подій на Верецькому перевалі) // Цитаделя: Львів. Мілібар. альманах. — Львів, 2009. — Ч. 2. — С. 47—51; *Домбровський Д.* Польща і Закарпаття: 1938—1939. — К., 2012. — С. 292—360.

² Детальніше див.: *Литвин М., Науменко К.* Сталін і Західна Україна 1939—1941 рр. — К., 2010. — 80 с.; *Баран В., Токарський В.* Україна: західні землі. 1939—1941 рр. — Львів, 2009. — 448 с.

³ *Організація українських націоналістів...* — С. 88—142.

був не Степан Бандера, котрий у 1934—1939 рр. перебував у польській в'язниці, а в 1941—1944 рр. у гітлерівському концтаборі, а Петро Федун «Полтава» (двотомник його праць «Концепція самостійної України» нещодавно видав Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові).

Українці також воювали в європейському русі опору, американській і канадській арміях, окремих чеських і польських формуваннях. Наприкінці Другої світової війни провідники українського й польського підпілля прагнули досягти координації зусиль у боротьбі проти Червоної армії та інших силових структур СРСР. Утім, після кількох спільних збройних акцій у 1944 р. супротивні сторони не зуміли порозумітися, особливо в територіальних питаннях. Не досягнуто компромісу й у воєнно-політичному протистоянні на Холмщині та Волині, де в 1942—1944 рр. загинули десятки тисяч поляків і українців, здебільшого цивільних осіб¹. Однак цей конфлікт мав, на нашу думку, не лише етнополітичну, а й соціальну складову, боротьбу за землю, якою з початку 1920-х років володіли чимало польських осадників.

У повоєнний період (1944—1951) за сприяння комуністичної влади Польщі та СРСР із українсько-польського пограниччя депортовано майже 2 млн поляків, українців, чехів, що змінило як демографічний склад, так і культурно-історичну спадщину поліетнічного регіону — втрачено сотні церковних об'єктів, раритетів сакрального мистецтва, архівних і бібліотечних колекцій, частину з яких вивезено до Росії². По обидва боки кордону не вдалося зберегти польські та українські військові меморіали, зокрема поховання Першої та Другої

¹ *Калишук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. — Львів, 2013. — С. 95—308; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Львів, 1997. — Вип. 3—4. — С. 3—31; *Пушук І.* Волинь та Холмщина в 1943—1944 роках. Українські жертви. — Львів, 2014. — С. 7—24.

² Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / [відп. ред. Ю. Сливка; упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин та ін.]. — Львів, 1996. — Т. 1. — С. 3—15.

світових воєн, — їх почали відновлювати лише після краху тоталітарних режимів у Польщі та СРСР.

Проте після Другої світової війни значно конструктивнішим став діалог польської та української еміграції як у Європі, так і за океаном. Особливо толерантну позицію щодо України та українців зайняла редакція польської «Культури» в Парижі, яка пропагувала єдність антикомуністичних сил у боротьбі з тоталітарними режимами у Східній Європі, обґрунтовувала непорушність повоєнних кордонів, зокрема України та Польщі. Відчутною була допомога польських інтелектуалів — діячів «Солідарності», журналістів, науковців, церковнослужителів — українським дисидентам у 80—90-ті роки ХХ ст., коли в Україні подолано комуністичну диктатуру й розпочато перші демократичні реформи.

Сучасна Україна знову потребує зовнішньополітичної, матеріально-технічної, військової і моральної підтримки сусідньої Польщі та інших країн. Важливо також об'єктивно досліджувати нашу спільну історичну спадщину. Історична наука, зазначав відомий німецький науковець Йорн Рюзен, — це культурна практика детравматизації¹. Власне, пропонується книга нарисів — це толерантний погляд на українсько-польські відносини міжвоєнної доби, уроки та наслідки яких є актуальними й сьогодні.

¹ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — Львів, 2010. — С. 215.

**«ВЕСЬ СЕНС НАШОГО ПЕРЕБУВАННЯ
ЗА КОРДОНОМ — У ПРАЦІ ДЛЯ УКРАЇНИ»:
НАДДНІПРЯНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У СХІДНІЙ
ГАЛИЧИНІ ТА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ**

«Страшенно сумую за Україною, за рідними, яких там залишила, але тут я можу вільно і голосно заявляти, що я українка, що маю право бути людиною... Весь сенс, усе оправдання нашого перебування за кордоном — в праці для України»¹ — ці слова Софії Русової яскраво віддзеркалюють думки і надії наддніпрянської еміграції міжвоєнного часу. Опинившись на території Польщі внаслідок утвердження в Україні більшовицької влади, вони переживали почуття ностальгії за батьківщиною, за домом, який залишили на радянській стороні. Сподіваючись на швидке повернення, намагалися селитися ближче до кордону, «здебільшого у прикордонних повітах коло Збруча, щоби при першій нагоді, коли територія України буде звільнена від більшовиків, повернутися до рідного краю»². Визначальним мотивом для вигнанців було проживання у Польщі української спільноти, яка становила переважну більшість у Східній Галичині й Західній Волині. Відтак, існувала спільність мови, культури, а щодо Волині, то й православної віри. Харитя Кононенко говорила: «Цікавить мене поїздка до Польщі ще й з іншого боку. Їду до цієї держави вперше, а там живе така велика частина нашого народу... А потім, бажаєш хоч на хвилину відчути, що ти стоїш на тому клаптику земної кулі, яка від тисячоліть належала нам... Для емігранта це особливий чар, особлива принада... І ось за вік-

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). — Ф. 3327. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 104.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ у Львові). — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 19.

ном нарешті і вогні славного міста Великого Льва. Якесь со-
лодка туга, хвилююча радість охоплює єство. «Серед своїх!
Серед своїх!»¹

Західноукраїнське населення, незважаючи на власну бід-
ність і економічну скруту, долучалося до допомоги наддні-
прянням. Голова Українського центрального комітету (УЦК)
Андрій Лукашевич зазначав: «Українське і білоруське населен-
ня східних теренів — нема чого й казати — ставиться до емі-
грантів цілком прихильно, як до рідних братів. Емігранти
провадять своє життя настільки скромно і поводять себе на-
стільки тактовно, що досі ніде не було чути про якісь поваж-
ні непорозуміння чи конфлікти між емігрантами і місцевим
населенням»².

Системну допомогу емігрантам надавали організації, ство-
рені у Східній Галичині, зокрема Український горожанський
комітет (УГК) у Львові³. Наприкінці червня 1921 р. при ньому
з'явилася секція допомоги емігрантам з Наддніпрянської
України на чолі з Ростиславом Лашенком. У її складі діяли
підсекції: культурно-просвітня (проф. Л. Білецький), теат-
ральна (М. Садовський), допомоги дітям і молоді (М. Лашен-
ко), фінансова (Р. Лашенко)⁴. Тимчасова допомогова секція
при УГК була створена в Тернополі, яка збирала необхідні
речі, організовувала безкоштовні обіди для емігрантів⁵.

У листопаді 1921 р. у Львові було зареєстровано філію
Українського товариства допомоги емігрантам (біженцям)
з України та їх родинам у Польщі⁶. У різний час очолювали
Товариство М. Варчук, Л. Янушевич, Л. Білецький, В. Дор-
шенко, Ю. Магалевський та ін. У 1930 р. виникло Товариство
українських емігрантів, яке з часом змінило назву на Клуб
українських емігрантів (КУЕ). Тут працювали О. Кузьмін-

¹ Кононенко Х. Один тиждень на рідній землі // Діло. — 1934. —
Ч. 199. — 30 лип. — С. 4—5.

² Лукашевич А. Українська еміграція в Польщі // Трибуна України. —
1923. — № 1. — С. 17—21.

³ ЦДАВОУ. — Ф. 3366. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4—5.

⁴ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 186. — Арк. 3.

⁵ Там само. — Спр. 190. — Арк. 101, 106.

⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 3366. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 37.

ський, О. Доценко, М. Корчинський, А. Жук та ін.¹ Названі організації розгорнули допомогову, благодійницьку, культурно-освітню роботу, однак зазнавали багато труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Створені у Львові допомогіві організації не поширювали свою діяльність на Волинь, що ускладнювало тут ситуацію із захистом прав емігрантів. Подекуди їхні інтереси намагалися захищати українські послы, обрані до польського парламенту під час виборів 1922 р., котрі долучилися до роботи, пов'язаної з розселенням емігрантів, забезпеченням їх працею у Польщі чи виїздом для працевлаштування в інших країнах. Показово, що посол від Берестейщини Василь Дмитріюк, будучи членом комісії суспільної опіки Сейму, зміг домогтися виділення 30 тисяч злотих допомоги інтернованому українському вояцтву. Наступного дня до Сейму приїхав генерал Олександр Загородський, який від імені УЦК висловив вдячність В. Дмитріюку².

На Волині роботу з підтримки емігрантів проводив колишній командувач Північної групи військ УНР Володимир Оскілко. За його допомогою у 1924 р. отримали карти азилу полковники Української армії, уродженець Поділля Ананій Волинець та житомирянин Йосип Біденко³. За дорученням Оскілка квартира Миколи Новицького (звільнений з калішського табору, фельдшер на цементному заводі у Здолбунові) перетворилася на місце перебування українських емігрантів: тут постійно проживали кілька осіб, окремі з них жили по два-три місяці, а пізніше виїжджали⁴.

На сторінках рівненського «Дзвону», контрольованого В. Оскілком, вміщувалася спеціальна рубрика «До організації української еміграції». Зусиллями колишнього отамана та за участю емігрантів 16 березня 1924 р. у м. Рівному виник Український громадянський комітет допомоги емігрантам

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 828. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1.

² Дмитріюк В. Дорогами війни і миру: спомини з додатком матеріалів до історії сім'ї / [упоряд.: Мирослава та Володимир Дмитріюки]. — [Б. м.: б. в.], 2012. — 160 с. — С. 78.

³ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). — Ф. 30. — Оп. 18. — Спр. 550. — Арк. 103 зв., 128.

⁴ Там само. — Ф. Р-2771. — Оп. 2. — Спр. 4361. — Арк. 4—4 зв., 26—27.

у Польщі¹. Члени комітету влаштували вуличні акції під гаслом «Волинь — емігранту», проводили пасхальні збірки, засновували бібліотеки, організовували аматорські вистави, розважальні вечори. Однак подібні акції не давали очікуваних результатів. Оскільки вважав це наслідком загального зубожіння українського населення. Хоча іншою причиною був невеликий авторитет колишнього отамана, про що засвідчувала його поразка на перших парламентських виборах у Польщі.

Із квітня 1921 р. виразником інтересів української політичної еміграції в Польщі став Український центральний комітет у Варшаві. Зусиллями його діячів, із дозволу польської влади, серед західноукраїнського населення збиралися пожертви, значна частина яких організовувалася Церквою. З УЦК були пов'язані перші спроби самоорганізації українських політичних емігрантів, призначення уповноважених на воєводства й повіти, створення місцевих філій, хоча цей процес йшов складно та повільно. На Волині перший відділ УЦК виник у жовтні 1923 р. в Острозі на чолі з Костянтином Смовським². У 1924 р. уповноваженим УЦК у Станіславівському воєводстві призначили П. Холодного³, у Волинському воєводстві — Д. Ковпаненка⁴, у Тернопільському воєводстві — В. Зарудного, у Бориславі — В. Синклера⁵, у Збаразькому повіті — Я. Водяного⁶ та ін. Відділ УЦК у Львові виник лише на початку 1929 р. на чолі з О. Кузьмінським⁷. Організаційна робота відділів УЦК ускладнювалася нестачею кадрів, постійною ротацією уповноважених, пильним контролем влади. Не завжди призначення керівників філій були успішними. Зокрема, уповноважений УЦК по Здолбунову Лотоцький, працівник

¹ Держархів Рівненської обл. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 22.

² Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі (Вісті УЦК). — 1923. — Ч. 2. — 1 листоп. — С. 10.

³ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 2272. — Арк. 2.

⁴ Вісті УЦК. — 1926. — № 5. — С. 11; Вісті УЦК. — 1926. — № 7. — С. 31.

⁵ ЦДДАУ у Львові. — Ф. 369. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 18.

⁶ Там само. — Ф. 580. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 16.

⁷ У Польщі. З емігрантського життя у Львові // Тризуб. — 1929. — № 19/20. — С. 41—42.

місцевої книгарні «Відбудова», 10 листопада 1924 р. разом із Михайлом Калюжним та Василем Чуднівським (заступник міністра народного господарства уряду УНР, зять Іллі Шрага) виїхали до Радянської України¹.

Емігрант Антон Стрижевський, голова Бюро біженців у Ченстохові, що з 1923 р. працював на Волині, так означив організаційні проблеми відділів УЦК: «Польська влада і УЦК намагалися організувати облік емігрантів УНР, однак він проводився лише через філії УЦК, а вони реєстрували не всіх. Я, як багато інших, ухилялися від цього, тим більше, що закону про таку реєстрацію не було»². З огляду на це, варто розуміти, що багато емігрантів залишалися поза впливом УЦК, намагалися самостійно вижити та адаптуватися до нових умов життєдіяльності, хоча зробити це було надзвичайно складно.

Роботі відділів УЦК перешкождали внутрішні суперечності, що послаблювали українську політичну еміграцію впродовж всього міжвоєнного періоду. Як відгомін суперечностей періоду революції, вибухали словесні звинувачення між уповноваженим філії УЦК, керівником трудової колонії емігрантів у Бабині Євгеном Білецьким та згаданим Володимиром Оскілком. Останній, ведучи боротьбу за вплив на місцеве населення, також критикував діячів місцевої «Просвіти», обіцяв надати поліції «компрометуючий матеріал на Нивинського і Домбровську» (Галина Журба — письменниця, емігрантка. — *Р. Д.*)³. Водночас, перебуваючи серед українського оточення, діячі філій УЦК часто ставали ініціаторами урочистостей і культурних імпрез та брали участь в академіях і святах, які організовувала місцева громадськість.

Справою честі емігрантів було впорядкування могил загиблих побратимів, вшанування їхньої пам'яті. У міжвоєнний період збиралися кошти на встановлення надгробків Б. Магеровському у Здолбунові, О. Алмазову у Луцьку, К. Вротнов-

¹ *Місцевий. Петлюрівські «соціалісти» // Дзвін. — 1924. — Ч. 80. — 15 листоп. — С. 3.*

² *Держархів Рівненської обл. — Ф. 2771. — Оп. 2. — Спр. 1101. — Арк. 56—57.*

³ *Там само. — Ф. 33. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 68—68 зв.*

ському-Сивошапці, В. Тютюннику у Рівному та ін. Важливою була допомога в організації поховання, адже багато з померлих, залишивши родини у Великій Україні, жили самотньо. Не всі витримували моральні, фізичні, психологічні труднощі, тому траплялися випадки самогубств. Хвороби, старі рани, важкі умови життя та праці вкорочували вік емігрантів. «Замість радості, утіхи, все частіше лунають похоронні дзвони, відправляють панахиди, улаштовуються жалібні академії»¹, — писав «Тризуб».

Процес адаптації наддніпрянців до нового місця проживання тривав болісно, супроводжувався злиднями, обмеженням політичних, економічних прав. Зокрема, вони не мали права самостійно, без співучасті з поляками, займатися підприємництвом, створювати торговельні чи фінансові установи. «Ці емігранти, з яких більшість емігрувала з причин політичних, перейшовши Збруч, не гарантуються правом особистої свободи рухів — не мають права вільно переїздити, вони приковані розпорядженням влади до даної місцевості — не мають права вільно обирати місця свого осідку, вони позбавлені змоги зайнятися роботою відповідно свого становища, працею, яка б давала їм засоби до існування» — підкреслювалося у «Меморіалі про положення українців-емігрантів з Наддніпрянської України, перебуваючих на терені Східної Галичини»².

Розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Польщі від 8 червня 1921 р. обмежувалося проживання емігрантів на території Східної Галичини, Західної Волині, великих міст тощо³. Для поселення на означених територіях потрібен був спеціальний дозвіл староства. Навіть на тимчасовий в'їзд до східних воєводств чи прикордонної смуги вимагалася спеціальна перепустка⁴. Прохання про постійне перебування емігранти мали складати через староство до воєводи, пояснюючи при цьому мотиви (служба, робота, родинні справи). В окремих

¹ Тризуб. — 1932. — 3 лип. — Ч. 27 (335). — С. 11.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 46.

³ Там само. — Ф. 580. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 107.

⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 3508. — Оп. 1. — Арк. 14.

випадках дозвіл міг отримати УЦК через МВС, але карти азилу видавалися з великими труднощами, а чимало емігрантів, як згадувалося, вели ізольоване життя, не контактували з УЦК.

Неврегульованість юридичного статусу емігрантів супроводжувалася свавіллям місцевої влади. На початку 1920-х років траплялося багато випадків «репатріації» чи депортації емігрантів до УСРР. Найбільшу заповзятість у цьому виявляли старости східних воєводств. УЦК наголошував: «З правного та морального погляду українська еміграція перебуває у сумному стані. Особливо важкі умови еміграції спостерігаємо у глухих кутках провінції і в першу чергу на кресах, звідки весь час ідуть скарги на утиски з боку нижчих агентів адміністративної влади»¹. У травні 1921 р. були арештовані й відправлені до Львова без повідомлення владі УНР полковник А. Долуд і поручник Пасічник². На початку 1922 р. поліція заарештувала Гната Купрійчука, у минулому начальника 18-ї української дивізії Північної групи армії УНР, звинувативши у «зраді Польської держави і вбивстві поляка під час українсько-польської війни 1918 р.»³. У серпні 1922 р. вислали з Кременеччини Марка Трепета, Якова Грабова, Івана Романченка, Василя Біднова⁴. Також залишив межі Польщі Аркадій Животко, котрий, працюючи у кременецькій «Просвіті», організував дитячий садочок, активно проводив культурно-освітню роботу⁵. Перед колишнім віце-міністром УНР Миколою Литвицьким, кооператором, поставили вимогу негайно залишити Польщу із погрозою, що «в іншому випадку його віддадуть більшовикам»⁶.

У листі до М. Шумицького С. Петлюра писав: «Наших людей, що навіть отримали право «азилу», виселяють з «кресів», а часто виселяють з Польщі. Це курс сучасної урядової політики, а ще більше сваволя місцевої адміністрації, з якою собі

¹ ЦДАВОУ. — Ф. 3508. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 9.

² Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 65.

³ Мельниченко. Арешт б. начальника 18 укр. дивізії Північної армії Гната Купрійчука // Дзвін. — 1924. — 1 січ. — С. 3.

⁴ З Волині // Діло. — 1922. — 10 верес. — С. 3.

⁵ Висилка А. Животька // Діло. — 1923. — Ч. 7. — 14 квіт. — С. 1.

⁶ «Мудрі політики» // Діло. — 1923. — Ч. 182 (10.063). — 16 листоп. — С. 2.

не можуть дати ради в центрі. В результаті все це підготовляє балканізацію «кресів» і копає психологічно прірву між українцями і поляками...»¹ Крім висилання, польська влада всіляко переслідувала емігрантів, проводила в них обшуки. У Ковелі поліція здійснила трус у будинку Миколи Пирогова, заарештувала його, однак за кілька годин, за браком доказів, змушена була відпустити². За безпідставним звинуваченням у сприянні «поширенню комуністичних ідей» було звільнено з посади директора Луцької української гімназії Івана Власовського. Лише під тиском громади його повернуто на посаду³. Упослідження емігрантів відчувалося у здобутті права на громадянство, яке свідомо не надавалося вчителям, православним священикам. Яскравим прикладом обмеження прав емігрантів було позбавлення у 1923 р. уродженців Наддніпрянщини М. Пирогова та В. Комаревича депутатських мандатів⁴.

Особливо насторожено місцева влада поставилась до появи в Західній Україні колишніх інтернованих, «людей військово вишколених і з цього погляду небезпечних»⁵, намагаючись «виселити їх у глибину краю, адже той елемент згідний підтримати кожний заклик, а вишколені солдати стануть на чолі української маси, формуючи з себе сильні кадри військових керівників»⁶. Інтерновані військові отримували дозвіл на виїзд до східних воєводств за умови працевлаштування. У жовтні 1923 р. до цукроварні Бабина, поблизу Рівного, прибуло близько 100 українських вояків, переважно старшин, під керівництвом генерала Євгена Білецького⁷. Трудові осередки емігран-

¹ П. (Петлюра). Лист до М. А. Шумицького. 30.XI.1923 р. // Симон Петлюра: статті, листи, док. — Том II. — Нью-Йорк: Видано Українською вільною академією наук у США, 1979. — 627 с. — С. 544—545.

² Масові арешти на Волині // Діло. — 1925. — Ч. 96. — 5 трав. — С. 1.

³ Школа чи слідча експозитура? // Діло. — 1926. — Ч. 154. — 16 лип. — С. 3.

⁴ За права українського народу // Діло. — 1923. — Ч. 50. — 7 черв. — С. 1—2.

⁵ Держархів Рівненської обл. — Ф. 30. — Оп. 18. — Спр. 863. — Арк. 7 зв.

⁶ Там само. — Спр. 1017. — Арк. 4.

⁷ Діяльність Секретаріату УЦК (за час з 20.VIII. — 20.X. 6.р.) // Вісті УЦК. — 1923. — Ч. 2. — 1 листоп. — С. 5.

тів були у селах Шпанові, Оржеві Рівненського повіту, Цумані¹. Умови їхнього життя і праці були дуже важкими: «Бабинська цукроварня має сумний вигляд напівзруйнованого, закинутого в степу, городища... В кімнатах, ледве вистарчає на 8—10 осіб — міститься до 50 інтернованих юнаків. Крім того, у «кімнатах» цих немає підлоги, мало світу»². До цих проблем додавалися виснажлива робота по 14—16 годин на добу за мізерну зарплату, нестача одягу, ліків. Незважаючи на побутові проблеми, групи колишніх інтернованих військових вирізнялися організованістю, активною культурно-освітньою роботою.

Таким чином, інтеграція емігрантів у місцеве середовище не була легкою: брак необхідних документів, незнання законів, а часто й польської мови, відсутність зв'язків у місцевому суспільстві, безробіття чи важка фізична праця, сваволя чиновників ускладнювали їх непросте життя.

На початках надії наддніпрянців на швидке повернення додому пов'язувалися з організацією походу в УСРР, де навесні 1921 р. розгорнувся повстанський рух. Поширення цього руху зумовило створення п'яти контрольних-розвідувальних пунктів Партизансько-повстанського штабу (ППШ) поблизу радянсько-польського кордону — у Тернополі, Крем'янці, Корці, Рівному, Сарнах, із 14 підпунктами, поточну діяльність яких контролювала польська розвідка³. Однак Другий Зимовий похід закінчився трагічним розгромом під Базаром. Після цього емігрантську спільноту поповнили повстанці, котрі вціліли після розгрому військ Ю. Тютюнника, та інтерновані, які поодинокі чи партіями виїздили на роботи чи просто втікали з таборів.

Радянська сторона у першій половині 1920-х років здійснювала у прикордонні т. зв. активну розвідку. С. Петлюра у листі до В. Кедровського писав: «На польсько-советському

¹ Держархів Рівненської обл. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 69.

² *Бабинський*. Інтерновані вояки армії УНР в Бабинській цукровні // Дзвін. — 1923. — Ч. 36. — 1 грудня. — С. 3—4.

³ *Вронська Т. В.* Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-ті роки ХХ ст. // *Україніка Ролоїса*. — Вип. 2. — Київ; Житомир, 2008. — С. 88.

кордоні большевики систематично роблять «нальоти» організованими озброєними бандами. Мають вони плян викликати заворушення на місцях, щоб, як пощастить їх роздути, приєднати і Галичину і Бессарабію, і Волинь і Білорущину до Союзу С.С.Р.»¹. Таємна постанова ЦК РКП(б) від 25 лютого 1925 р. передбачала перекидання на територію Польщі диверсійних військово-підривних груп, які постачались, забезпечувались зв'язком і вказівками з Москви².

У другій половині 1920-х років ситуація дещо стабілізувалася, однак Державне політичне управління (ДПУ) не припиняло активної діяльності, одним із напрямів якої стала організація терористичних актів проти діячів УНР. Найбільш резонансним було вбивство 25 травня 1926 р. Симона Петлюри, а менше, як за місяць, 19 червня, у с. Городок Рівненського повіту був убитий очільник проурядової Української народної партії Володимир Оскілко. Проводячи слідство, поліція дійшла висновку, що «вбивство Оскілکا має політичний характер і, як свідчать факти, було виконане з доручення ГПУ (ДПУ. Р.Д.)»³.

Завербований ДПУ житель с. Самостріли Павло Підстригач у 1927 р. вчинив замах на життя Івана Трейка-Хойнацького. Поранивши колишнього сквирського отамана в обличчя, більшовицький агент перейшов до СРСР⁴. Зауважимо, що рідний брат Павла Підстригача, Іван, працював війтом у с. Межирічі й мав тісні контакти з еміграцією УНР, а третій

¹ П. (Петлюра). Лист до В. І. Кедровського. 9.IX.1924 р. Статті, листи, документи. Видано в тридцять річницю з дня смерті Симона Петлюри. 1926—1956. — Нью-Йорк: Видано Українською вільною академією наук у США, 1956. — 481 с. — С. 429.

² Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями // Реабілітовані історією. Рівненська область. — Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. — Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. — С. 8—78. — С. 10.

³ Держархів Рівненської обл. — Ф. 30. — Оп. 18. — Спр. 1136. — Арк. 3.

⁴ Жив'юк А. Самострілівська десятка // Реабілітовані історією. Рівненська область. — Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. — Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. — С. 352; Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ: документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — 616 с. — С. 220—221.

брат Василь був активістом українського культурно-освітнього життя в умовах Польщі. Приклад цієї сім'ї вкотре засвідчує, що ідеологічні погляди та внутрішня боротьба торкалася рідних людей, часто розділяючи родини.

Після травневого перевороту 1926 р. мережею контрольно-розвідувальних пунктів у польсько-радянському прикордонні опікувався полковник армії УНР Іван Литвиненко. Під його керівництвом діяли розвідувальні пункти УНР у Могилянах, Корці, Костополі, Острозі, Ланівцях, з 1928 р. — у Гусятині, Барсуках. Дислокація цих пунктів періодично змінювалася, до 1935 р. діяв лише один пункт у Рівному¹. У другій половині 1930-х років, у нових суспільно-політичних умовах, спецслужба УНР сповільнила роботу, очікуючи на слушний момент для антибільшовицького повстання.

Певне пом'якшення у ставленні до наддніпрянських емігрантів почало відчуватися після повернення до влади Ю. Пілсудського. Це, зокрема, виявилось у дозволі проживати на території Західної Волині й Східної Галичини колишнім урядовцям УНР².

З 1 січня 1927 р. заборона проживання у східних воєводствах була скасована, однак 18 листопада 1927 р. поновлена³. Прихильники маршала ставилися до емігрантів як до колишніх союзників, надавали їм фінансову, моральну підтримку, сподіваючись за їх допомогою цілковито інтегрувати західноукраїнські землі до складу Польщі. Окремі емігранти обіймали адміністративні посади, зокрема Дмитро Барченко був віце-президентом м. Ковеля, а у 1929 р. його обрали бурмістром м. Олика⁴. Функції лавника магістрату в Луцьку вико-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ. — Спр. 10418. — Арк. 105; Сідак В. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період // Воєнна історія. — 2002. — № 3—4. [Електронний ресурс]. — Місце доступу: // www.warhistory.ukrlife.org

² ЦДАВОУ. — Ф. 3322. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 19—24.

³ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920—1939. — Toruń: MADO, 2004. — 752 s. — S. 73, 77, 139.

⁴ Проводи д-ра Барченка // Українська нива. — 1929. — Ч. 36 (209). — 14 верес. — С. 2.

нував Олександр Ковалевський, у Рівному — Данило Ковпаченко¹. У січні 1927 р. до складу луцької міської ради увійшли шестеро українців-емігрантів².

Зразковий приклад співіснування в одній державі поляків і українців протягом десяти років намагався реалізувати волинський воєвода Генрик Юзевський, спираючись на групу емігрантів, що консолідувалися навколо газети «Українська нива», переведеної у 1928 р. з Варшави до Луцька³. З ініціативи близьких до воєводи наддніпрянців Петра Певного, Сергія Тимошенка, Степана Скрипника, Миколи Маслового та ін. у червні 1931 р. з'явилася регіональна партія Волинське українське об'єднання (ВУО) та низка проурядових культурно-освітніх, громадських організацій. Допмагаючи втілювати у життя «волинський експеримент», будучи послами і сенаторами парламенту Польщі, ці діячі подекуди підтримували плани, що перешкоджали спільній українській справі, зокрема, політику регіоналізму чи ідею «сокальського кордону»⁴.

Таким чином, на діяльність наддніпрянської еміграції у Волинському воєводстві впливала як політика Генрика Юзевського, так і слабший, порівняно зі Східною Галичиною, рівень національної самосвідомості місцевого населення, пов'язаний з попереднім перебуванням цієї території у складі Російської імперії.

Поява «групи П. Певного» спричинила подальше розмежування в еміграційному середовищі краю. Відтак, «петлюрівський» табір за ступенем лояльності до Польської держави поділився на окремі групи. Одні сприймали її як даність, не протидіяли їй: національно-демократична група — М. Багрянівський, І. Карнаухов, А. Кентржинський, О. Карпінський, М. Черкавський, Б. Козубський; ліберально-демократична

¹ О. К. (Олександр Ковалевський). Українці на громадській праці // Українська нива. — 1927. — Ч. 3 (8). — 21 січ. — С. 2.

² Життя Волині // Українська нива. — 1927. — Ч. 4 (9). — 28 січ. — С. 2.

³ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (CA MSW). — К — 674 // II—31. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych. — С. 9.

⁴ Детальніше див.: Кучерена М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.): моногр. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 420 с.

група — Є. Білецький, І. Литвиненко, А. Долуд, О. Волосевич. Інші активно співпрацювали з польською владою — Гореміка-Крупчинський, Володимир Оскілко, «група Петра Певного». З останньою, за словами М. Ливицького, не підтримував відносин уряд УНР в екзилі, обмежуючись комунікаціями лише зі С. Скрипником та С. Тимошенком, водночас контактуючи з багатьма галицькими діячами¹. Зауважимо, що емігранти змінювали свої погляди, очевидно піддавшись тиску, вмовлянням або переоцінивши ситуацію. Прикладом є діяльність Олександра Ковалевського чи Олександра Калюжного.

У рамках польської політики регіоналізму всіляко обмежувалися контакти між Західною Волиню та Східною Галичиною, які намагалися розділити «сокальським кордоном», підживлювалися суперечності, поглиблювалася ідеологічна полеміка між галичанами й наддніпрянцями, що ґрунтувалося на відмінному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, протилежних оцінках окремих подій, ставленні до постаті Симона Петлюри. Зауважимо, що ці суперечності та розчарування накопичувалися ще з революційних часів, найгострішою з яких була Варшавська угода. Відчувалися відмінності у менталітеті, що засвідчував О. Саліковський: «В той час як у галичан переважають риси, утворені австрійськими, а особливо польськими впливами, в нас більш збереглися риси нашого народу з доброю домішкою московської інтелігентщини. ...Але не можна заперечувати тому, що галичанин у своїх культурних звичках, у своїй діловій праці значно ближче стоїть до європейця, аніж ми»².

Наддніпрянські емігранти говорили про незалежну Україну з центром у Києві, а західноукраїнську проблему вважали вторинною, посилаючись на слова С. Петлюри: «Я вірю і певен, що Україна, як держава буде. Може не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державності стелиться через Київ, а не через Львів.

¹ Ливицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. — Мюнхен-Філадельфія: Вид-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. — С. 56—58.

² Саліковський Ол. Не громадським шляхом // Українська трибуна. — 1921. — Ч. 55. — 10 лип. — С. 1.

Тільки тоді, коли Українська Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами»¹.

Галичани дедалі частіше закидали наддніпрянцям полонофільство, а наддніпрянці говорили про галицький сепаратизм. Загибель С. Петлюри дещо згладила гострі суперечності, однак не ліквідувала їх. Врешті-решт «питання про «автохтонів» і «емігрантів», «місцевих» і «петлюрівців», «тутейших» і «закордонців» пішло лише на користь чужих елементів»², — слушно зауважувало «Волинське слово» у відповіді на статтю І. Кедрина у газеті «Діло».

Попри суперечності, політичну еміграцію об'єднувала антибільшовицька позиція, що підтверджував О. Лотоцький: «Однією з головніших підвалин внутрішньої державної української політики є боротьба з большевизмом, як чинником, що розкладає самі основи життя нації»³. Емігранти, котрі проживали на західноукраїнських землях, перебували найближче до рідної землі, тому, як писав «Тризуб», «найсильніше відчувають усе те, що діється на поневоленій отчизні, з якої до них все ж найлегше доходить вітер»⁴. Особливо рельєфно ставлення до більшовицької влади виявилось у реакції на голодомор 1932—1933 рр. в УСРР. Наддніпрянські емігранти (М. Корчинський, В. Дорошенко, А. Жук та ін.) працювали в межах Українського комітету рятунку України у Львові⁵. На Волині зусиллями емігрантів-наддніпрянців (М. Маслов, С. Тимошенко,

¹ *Петлюра*. Лист до Ю. Гуменюка. 10.V.1926 р. // Симон Петлюра: статті, листи, док.: видано в тридцяті річницю з дня смерті Симона Петлюри. 1926—1956. — Нью-Йорк: Видано Українською вільною академією наук у США, 1956. — 481 с. — С. 448—454. — С. 453.

² *Баяло А.* «Ми» і «ви» в українській нацполітиці // *Волинське слово*. — 1937. — № 8. — 25 лют. — С. 4.

³ *Лотоцький О.* Засади української державної політики // *На риках вавилонських*: зб. ст. — Львів: Накладом Видавничої кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. — 192 с. — С. 13—19. — С. 18—19.

⁴ *Тризуб*. — 1937. — Ч. 45 (595). — 21 листоп. — С. 3.

⁵ Детальніше див: *Пануга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932—1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. — Львів: Астролябія, 2008. — 248 с.

І. Власовський, О. Алмазов, О. Ковалевський, В. Сочинський та інші) утворено Волинський громадський комітет допомоги голодуючим (ВГКДГ) у Радянській Україні¹. Спільними намаганнями 29 жовтня 1933 р. було оголошено Днем національної жалоби і протесту усього українського суспільства поза межами СРСР проти голоду в Радянській Україні.

З метою інформування світу про цю трагедію українці за межами Радянського Союзу апелювали до міжнародних інституцій, урядів різних країн. До їхнього голосу долучилися представники політичної еміграції Рівненського повіту за підписом Івана Литвиненка, які 2 вересня 1934 р. звернулися до секретаріату Ліги Націй у Женеві з «Меморандумом», де закликали «в ім'я засад людскости до всіх Культурних Народів Світа, представлених у Лізі Націй — зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів українців планово вимордованих москowitzами»².

Більшовики, зі свого боку, не припиняли боротьби з «петлюрівщиною», хоча її вплив оцінювали досить скептично. В інформації 7-го відділу штабу Українського військового округу «Про становище на окупованій поляками території Волині» у січні 1929 р. до секретної частини ЦК КП(б)У повідомлялося: «Могло б здатися, що Волинь, киплячи у котлі «панського пекла», легко може піти на вудочку УНР і цим допомогти інтервенційним планам панів-союзників з Варшави. Але в дійсності справа не є такою: уенерівці живуть своїм власним життям, хіба тільки працюють у деяких кооперативах, не маючи з населенням нічого більш близького. Говорити тут про якийсь вирішальний політичний вплив не приходиться, такого немає»³.

Незважаючи на таку оцінку, наддніпрянські емігранти зробили посильний внесок у різні сфери життєдіяльності західноукраїнських земель. Виховані у глибокій православ-

¹ Детальніше див.: Давидюк Р., Жив'юк А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України». Відлуння Голодомору 1932—1933 років на Рівненщині. — Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. — 91 с.

² Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). — Ф. 199. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 122—123.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2999. — Арк. 2—5.

ній вірі, вони стали активними борцями за українізацію православної Церкви в Польщі. У 1920-х роках нововисвячені священники та капелани армії УНР, які після закриття таборів отримали парафії на Волині (Павло Пащевський, котрий у 1928 р. отримав титул протопресвітера, Петро Видибіда-Руденко, Яків Костецький, Тихон Костюк, Микола Редько, Іван Губа, Василь Варварів, Михайло Павловський та ін.), попри спротив проросійськи налаштованої церковної ієрархії, проводили богослужіння українською мовою, служили па-нахиди за померлими побратимами, ініціювали збірки коштів на потреби емігрантів та їхніх родин. Польська влада практикувала постійні переведення таких священників, відмовляла їм у громадянстві, а на окремих чекали переслідування та арешти.

Емігранти стали ініціаторами й учасниками Українського церковного з'їзду, сприяли виданню церковної періодики. «Улегалізованою формою українського церковно-громадського руху» стало створення у 1931 р. Товариства прихильників православної освіти й охорони традицій православної віри ім. митрополита Петра Могили¹, управу та п'ять філій якого репрезентували наддніпрянці (С. Тимошенко, П. Пащевський, І. Власовський, М. Тележинський, Є. Богуславський, В. Серафимович та ін.)². До налагодження роботи Луцької та Кременецької підкомісій перекладу Святого Письма й богослужбових книг на українську мову, відновлення Луцького Чеснохресного братства також долучилися емігранти. Зрештою, активізація церковно-релігійного руху привела до відновлення Луцької єпископської кафедри й висвячення архімандрита Полікарпа (емігрант Петро Сікорський).

Завдяки сприятливим політичним умовам, активності частини духовенства і мирян, часто за ініціативи емігрантів, ширилися ідеї українізації православної Церкви в Польщі, але у другій половині 1930-х років ці процеси призупинилися. Ілюстрацією нового курсу польської політики стали акції навернення православних українців у римо-католицизм, масове

¹ Держархів Волинської обл. — Ф. 198. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 15.

² Там само. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.

виселення та арешти православного духовенства. У цих умовах емігрант С. Скрипник 10 липня 1938 р. звернувся з «Інтерпеляцією до голови Ради Міністрів Речі Посполитої у складі неврегульованого дотепер правного становища православної церкви в Польщі», де наголошував, що «акція навернення у римо-католицизм є акцією державною»¹.

Важливою складовою самореалізації емігрантів та їхнього внеску в розбудову життя регіону були ініціативи щодо відродження та розвитку кооперативного руху. Зокрема, у кооперативних установах Волині близько 25 % працівників були українськими емігрантами, а 40 % брали участь у їх організації², серед них Олександр Ковалевський, Платон Доманицький, Сергій Бачинський, Харитон Лебідь-Юрчик та ін. У кооперації Східної Галичини працювали Андрій Жук, Михайло Корчинський, Михайло Пересада-Суходольський та ін. Зокрема, А. Жук очолював статистичну секцію Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), був засновником Товариства українських кооператорів у Львові.

Упродовж 1920-х років налагоджувалися організаційні зв'язки та правове об'єднання волинської та галицької кооперації, що було негативно сприйнято польською владою. Генрик Юзевський 5 грудня 1932 р. заявляв: «Задля вищої державної рації ціле суспільне життя Волині, отже і кооперативне, мусить творити відокремлену від Галичини цілість»³. У боротьбі з кооперативами, підпорядкованими РСУКу, воевода використовував наближених до нього емігрантів. Як наслідок, з 1 січня 1935 р. союз отримав право ревізувати кооперативи лише на території Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, відтак був витіснений з Волині⁴.

¹ Держархів Рівненської обл. — Ф. 479. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1—3.

² О. К. (Олександр Ковалевський). Українська еміграція і кооперативний рух на Волині // Вісті УЦК. — 1927. — Ч. 10. — Берез. — С. 42—45.

³ Що каже представник влади про майбутність нашої кооперації на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. — 1933. — Ч. 3—4. — 15 січня. — С. 8.

⁴ Відтята частина від цілості // Господарсько-кооперативний часопис. — 1935. — № 7. — 17 лют. — С. 6.

Подібне відбувалося з жіночим рухом. З огляду на те, що польська адміністрація не дозволила поширити діяльність галицького «Союзу українок» на Волинь, тут виник «Союз українок» з центром у Рівному, у роботі якого, поряд з місцевими активістками, брали участь емігрантки — Станіслава Томкович, Марія Бульба, Олена Кентржинська, Парасковія Багринівська, Марія Волосевич та ін. Громадська робота супроводжувалася намаганнями орієнтуватися на галицький жіночий союз, тому організація потрапила під пильний контроль поліції. Подальша заборона «Союзу українок» у Рівному вписувалася у тактику «сокальського кордону». За вже відпрацьованим сценарієм група емігранток (Віра Маслово, Олена Ковалевська, Зінаїда Певна, Ганна Білогуб, Оксана Пилипчук, Алла Пащевська, Марія Тимошенко та ін.) зініціювала у 1932 р. створення Союзу жінок — українок громадської праці з центром у Луцьку. Новий союз проводив культурно-освітню роботу серед жінок, здійснював опіку над дітьми, водночас обстоюючи ідею польсько-української співпраці.

У Львові жінки-емігрантки Таранович, В. Панченко, Х. Кононенко у 1933 р. започаткували «Союз українок-емігранток», як філію варшавського центру. Організація займалася лише питаннями гуманітарного, педагогічного характеру, насамперед допомогою хворим і безробітним емігрантам, опікою і вихованням дітей¹.

Намагаючись реалізувати громадянську позицію, багато емігрантів були організаторами й активістами місцевих «Просвіт», серед них І. Власовський, Х. Лебідь-Юрчик, Ф. Сумневич, С. Полікша на Волині, А. Петренко, М. Таранович, Г. Мінченко-Сіятовський у Галичині. Однак, знову-таки в межах «експерименту Генрика Юзевського», на Волині розпочалася заміна «Просвіт» на проурядові організації. Газета «Діло» зазначала: «Замість протидержавних виникають продержавні тенденції... Замість Львова центром української Волині стала

¹ Х. К. (Х. Кононенко). З життя львівської філії Союзу українок-емігранток // Тризуб. — 1935. — № 25. — С. 7—8.

Варшава)¹. У таких умовах у Ковелі емігранти створюють товариство «Основа», у Володимирі та Острозі — «Українське культурно-доброчинне товариство», у Кременці — «Українське добродієчне товариство». З 1931 р. у селах Волині виникають «Просвітянські хати» як культурно-освітні осередки ВУО. У містах ініціюється заснування «Рідної хати»: у Луцьку (1929 р., під керівництвом Пилипа Пилипчука), у Рівному (1931 р., на чолі зі Степаном Скрипником), у Володимирі (1932 р., керівник Микола Звоничівський). Поява таких культурно-освітніх товариств мала на меті створення нового чинника в суспільному житті українців, який базувався на засадах співпраці і повної лояльності до влади та був би цілком віддалений від товариств Східної Галичини.

Зауважимо, що криза «волинського експерименту» після смерті Ю. Пілсудського призвела до внутрішніх трансформацій проурядового табору у другій половині 1930-х років, виявившись у переході на автономістські позиції групи Степана Скрипника та його подальшому вступі до УНДО. Такий вчинок не залишився поза увагою поліції, яка порушила справу проти С. Скрипника, звинувативши його у підтриманні контактів «з українськими емігрантами поза кордонами Польщі»².

Наддніпрянська еміграція активізувала театральне життя регіону, набувши мистецького досвіду ще в таборах інтернованих. Улаштував вистави у м. Сарни в минулому генерал-хорунжий флоту УНР Володимир Савченко-Більський, курси режисерів у Рівному організував Петро Зінченко, організацією драматичних гуртків у селах поблизу Рівного займався Андрій Дубиновський. Театральний гурток, струнний оркестр (мандоліністи й гітаристи), світський та духовний хори діяли у трудовому поселенні колишніх інтернованих у Бабині, у цуманській колонії Олекса Танцюра започаткував український хор, у Рівному працював композитор і диригент Созонт Каль-

¹ У волинській, тихій стороні... // Діло. — 1928. — Ч. 83. — 13 квіт. — С. 1.

² Держархів Рівненської обл. — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 2454. — Арк. 3 — 3 зв.

муцький, у Володимирі — Михайло Тележинський. Високо-професійною бандуристкою була дружина полковника армії УНР Ганна Білогуб, хореографічні школи на західноукраїнських землях відкривав танцівник Василь Авраменко.

Універсальною мобільною формою театральної практики емігрантів стали мандрівні групи. Серед них театр під керівництвом Теодори Руденко у Ковелі, реорганізований у подальшому в «Український наддніпрянський театр», «Український наддніпрянський театр» Ольги Міткевич, театральні трупи М. Орла-Степняка, М. Коморовського, Г. Березовського. Директором Української драматичної школи, заснованої у 1922 р. при Музичному інституті ім. М. Лисенка, був Олександр Загаров¹. Під керівництвом наддніпрянця Миколи Певного з 1928 р. почав працювати в Луцьку Волинський український театр². Підтримку йому надавало Волинське українське театральне товариство на чолі з емігрантом Миколою Масловим³. Однак із часом польська влада всіляко намагалася ізолювати український культурний простір на західноукраїнських землях у межах «сокальського кордону».

За участю наддніпрянських емігрантів у Львові з 1922 по 1927 р. діяв «Гурток діячів українського мистецтва» (ГДУМ), що об'єднував художників, літераторів, архітекторів на чолі з Петром Холодним. Колишній міністр освіти УНР ще в Тарнові організував малярську майстерню, у Львові малював, реставрував ікони, розписував стіни, проектував вітражі. До ГДУМ належав емігрант Юрій Магалевський, уродженець Поділля, художник при штабі Армії УНР, який написав серію

¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. — Ч. перша. — Прага, 1942. — С. 311, 313.

² Степанюк С. Діяльність Волинського українського театру (1928—1939) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич; упор. М. Литвин, В. Футала. — Львів, 2008. — С. 320—326.

³ Держархів Волинської обл. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 53; Волинське Українське Театральне Товариство // Українська нива. — 1932. — Ч. 1—2. — 7 січ. — С. 1.

портретів діячів УНР, у Львові розписував церкви й каплиці, писав ікони, редагував альманах «Дніпро». Павло Ковжун із Житомирщини займався книжковою графікою, малярством, театральною декорацією, був редактором і автором мистецтвознавчих праць, сатирично-гумористичного журналу «Гедзь»¹.

У Рівному емігранти створили «Літературно-мистецьке товариство», де працювали Іван Карнаухов, Михайло Павловський, Петро Зінченко, Андрій Дубиновський, Сергій Полікша². На західноукраїнських землях збереглися будівлі, спроектовані талановитим архітектором Сергієм Тимошенком. Серед них храми у Клепарові та Левандівці, монастир Студитів у Зарваниці, відновлення Братської церкви у Луцьку, кілька цивільних споруд та пам'ятників³.

Долучилися емігранти й до літературної творчості. До подвижників української національної ідеї, що уособлювали наддніпрянську політичну еміграцію, можна віднести Галину Журбу (Домбровська), автора сценічного етюду «Маланка» (1921 р.), повісті «Зорі світ заповідають» (1933 р.), роману «Революція іде» (1937 р.). Співпраця з «Літературно-науковим вісником», «Літописом Червоної калини», «Веселкою», листування з Дмитром Донцовим, написання літературних творів, публіцистичних статей характеризували творче життя Романа Бжеського, що оселився у Кременці⁴. Відомим автором невеликих оповідань, описів із народного життя, «Читанки» та низки перекладів був лікар і педагог Модест Левицький⁵.

Емігранти переймалися питаннями шкільництва й освіти, виступали проти утраквізму, працювали вчителями (Надія Шульгина-Іщук, Іван Власовський, Роман Бжеський, Євген Богуславський, Петро Зінченко та ін.). На Волині з їхньої іні-

¹ Голубець М. Павло Ковжун // Діло. — 1939. — Ч. 111. — 17 трав. — С. 3.

² ГДА СБУ, м. Рівне. — Ф. П. — Спр. 5219. — Арк. 43.

³ Держархів Волинської обл. — Ф. 60. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 116.

⁴ Чернихівський Г. Маловідомий Роман Бжеський // Портрети пером. — Кременець; Тернопіль: Папірус, 2001. — С. 136—147. — С. 136.

⁵ Дорошенко Вол. Пам'яті Модеста Левицького // Діло. — 1932. — Ч. 139. — 26 черв. — С. 3—4.

ціативи виникли товариства, які опікувалися проблемами українських приватних гімназій. Зокрема, «Українська школа» дбала про Рівненську українську приватну гімназію, видавала часопис для дітей «Сонечко», ініціювала будівництво Українського дому. Товариство ім. Лесі Українки турбувалося справами Луцької, а пізніше і Кременецької українських приватних гімназій. Однак у боротьбі за українську школу емігранти обмежувалися закликами, меморандумами, резолюціями, протестами, а для польської адміністрації шкільництво залишалося основним засобом асиміляційної політики.

Будучи людьми старшого віку, емігранти розуміли важливість опіки над молоддю, студентством, їх навчанням, національним вихованням. Уряд УНР у екзилі налагодив тісні контакти з керівником «Лугу» Романом Дашкевичем, вбачаючи в цій організації основу майбутньої української армії¹. На Волині спортивні товариства «Горинь» у Рівному, «Стир» у Луцьку, «Гарт» у Здолбунові виникали й діяли в межах проурядової ідеології, тому не користувалися авторитетом у молоді, переважна частина якої поділяла націоналістичну ідеологію.

До формування та поширення цієї ідеології долучився емігрант Дмитро Донцов, котрий проживав у Львові, був редактором «Літературно-наукового вісника» (1922—1932), часопису «Заграда» (1923—1924), «Вісника» (1933—1939), написав низку праць, зокрема «Юнацтво і Пласт», «Патріотизм», «Націоналізм», які мали великий вплив на молодь. У згадані видання дописували емігранти Самійло Підгірський, Ігор Лоський, Роман Бжеський.

Націоналісти вбачали в Державному центрі УНР свого основного супротивника, звинувачуючи його у полонофільстві. Еміграція УНР навзаєм дистанціювалася від націоналістичних угруповань, категорично засуджувала їхню ідеологію. Зауважимо, що у другій половині 30-х років поширюються симпатії окремих діячів УНР до націоналістичної ідеології, які яскраво виразилися під час Другої світової війни (Іван Лит-

¹ Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками... — С. 26—27.

виненко, Леонід Ступницький, Петро Смородський, Василь Мороз, Олександр Даниленко, Іван Трейко та ін. воювали в УПА).

Основним політичним та ідейним суперником Державного центру УНР на еміграції був гетьманський рух, якому також була притаманна внутрішня боротьба між осередками, що орієнтувалися на Павла Скоропадського, Василя Вишиваного, Івана Полтавця-Остряницю. З останнім було пов'язане формування на Волині наприкінці 1924 р. II Коша Українського національного козацького товариства (УНАКОТО) на чолі з колишнім офіцером армії УНР Іваном Волошином¹. В УНАКОТО працювали Михайло Богацький, Аркадій Валійський, Михайло Душенко, Володимир Савченко-Більський, Захар Дорошенко та інші емігранти. Запланований осередок УНАКОТО в Галичині на чолі з генералом Борисом Неїловим (Палій-Неїло), на той час мешканцем Перемишля, створити не вдалося².

Як авторитарна організація монархічного спрямування УНАКОТО втратило вплив через переслідування поліції, плінність кадрів, малий авторитет серед місцевого населення, започаткування «волинського експерименту», виїзду активних діячів. З наступником УНАКОТО, створеним у 1935 р. Українським народним козацьким рухом (УНАКОР), емігранти на території Волинського воєводства не співпрацювали, хоча ним також опікувався Іван Волошин, який ще з травня 1934 р. переїхав до Німеччини³.

Таким чином, явище української еміграції було невідокремлюваним від політичного контексту міжвоєнної доби. У Західній Україні емігранти позиціонували себе як наддніпрянські українці, однак більшість, унаслідок наддніпрянсько-галицьких суперечностей, намагалася оселитися на Волині. Економічні труднощі, обмеження у свободі пересування, проблеми адаптації, утиски з боку влади, внутрішні супе-

¹ Держархів Волинської обл. — Ф. 46. — Оп. 9-а. — Спр. 105. — Арк. 114.

² Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1081. — Арк. 1.

³ Там само. — Ф. 216. — Оп. 3. — Спр. 1978. — Арк. 207.

речності ускладнювали непросте життя наддніпрянців. Однак, оселяючись на території західноукраїнських земель, вони опинялися серед україномовного середовища, а у випадку Волині — ще й православних віруючих, що знімало гостроту психологічної адаптації та інтеграції в суспільно-громадське життя. Цьому сприяли як допомога місцевого населення, так і різні форми самоорганізації. Наддніпрянські емігранти долучилися до створення низки громадських, культурно-освітніх, релігійних, мистецьких організацій, що засвідчує їхній внесок у розбудову політичної системи Другої Речі Посполитої. Пошук моделей конструктивного розвитку українсько-польських відносин змушував частину з них іти на компроміс з владою. Водночас емігранти ніколи не відмовлялися від ідеї Української держави, послідовно займаючи антибільшовицьку позицію.

МІЖ ІДЕЯМИ НЕГАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ЗДОБУТТЯ АВТОНОМІЇ

Ідея автономії як тактичний засіб

Новий міжнародно-правовий статус Східної Галичини після 14 березня 1923 р. поглибив суперечності у національно-державницькому таборі Західної України. Українські політичні партії переглянули свої програми, щоб модифікувати ідеологію до нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин. Найвиразніше ці процеси виявились в Українській народно-трудовій партії (УНТП). На засіданнях Народного комітету партії (березень — травень 1923 р.), а також на сторінках преси розгорнулася жвава дискусія щодо подальшої тактики УНТП¹.

Першу апробацію нова політична лінія партії отримала на засіданні Народного комітету 19 квітня 1923 р. В. Охримович, виступаючи з рефератом про лінію УНТП, наголосив: «Засоби легальної боротьби можуть бути різні — парламентарні і позапарламентарні»². У третьому рефераті «Відношення до поляків» д-р А. Говикович розділив цю тему на кілька питань. Щодо Польщі як держави, то її, вважав він, потрібно «втягати в такі комбінації, які могли б її значно ослабити, а тим самим нас зміцнити». У ставленні до польських партій обрано позицію, що уможливлювала б співпрацю з окремими з них у відповідний момент для розпаду єдиного польського фронту. На той час це була партія «Визволення», яка не мала впливу в Галичині, але могла допомогти у боротьбі з «П'ястом». Окрім того, А. Говикович підтримав створення спільної комі-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 12.

² Там само. — Арк. 23.

сії з Українською парламентською репрезентацією для вироблення проекту автономії. Розуміючи, що Сейм не сприйме цю пропозицію, він пропонував вийти зі стану пасивності й стати на шлях легальної боротьби «чи то через громадську самоуправу, поширення язикових прав і т.»¹. Обговорення цих рефератів засвідчило, що з багатьох питань тактики керівництво УНТП не було одностайним.

15 березня 1923 р. після ухвали Ради Амбасадорів ідею автономії Західної України УНТП розглядала як тактичний засіб. Діячі партії називали різні причини, серед них: 1) необхідність встановити єдиний національний загальноукраїнський фронт по західний бік ризької лінії; 2) вироблення спільної політичної платформи для всіх українських земель, які перебувають під польською владою; 3) проголошення окремими польськими політичними колами гасла автономії Східної Галичини; 4) спроба нормалізувати польсько-українські відносини.

На з'їзді УНТП у травні 1923 р. майбутній голова партії В. Охримович запропонував «домагатися повної територіально єдиної автономії для всіх українських земель під владою Польщі»². Подальше дотримання цієї тактики спричинило критику опонентів. «Я знаю, що ми цього швидко не досягнемо, може взагалі не досягнемо, — зауважував голова партії, але це гасло буде гаслом найдальшого стану до повного з'єднання з цілістю українських земель у власній державі і одночасно все ж таки ближшою, можливішою для досягнення ціллю»³.

У підсумковій резолюції з'їзду зазначено: «В теперішніх політичних умовах Народний з'їзд стоїть за об'єднання всіх українських земель, що найшлися під владою Польщі, себто Східної Галичини, Лемківщини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя в одноцільну правно-політичну одиницю в повноті політичних прав української нації на своїй землі; нато-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 17.

² Сучасне політичне положення й наша тактика: (Зміст реферату д-ра Володимира Охримовича на Народному З'їзді 21 травня 1923) // Діло. — 1923. — 24 трав.

³ Там само.

мість Народний З'їзд рішучо протестує проти т. зв. воевідської автономії»¹. Позицію УНТП підтримав Народний з'їзд Холмщини, а також голова Української парламентської репрезентації (УПР) С. Підгірський у виступі 2 червня 1923 р.²

Водночас Володимир Охримович пояснив необхідність гасла національно-територіальної автономії: «Він нам необхідно потрібний як максимальний легальний клич для нашої організаційної і агітаційної роботи, бо робота нашої партії, хочемо того — чи ні, мусить бути легальна, а для легальної роботи нелегальні засоби є напридатні [...]. Сей клич і сей постулят національно-територіальної автономії потрібний нам також як дороговказ до нашої найвищої національної мети, щоби ми прямуючи до неї не заблудили, так як блудили наші провідники, що блукаючи між Денікіним і більшовиками, між Камінцем Под.[ільським] і Варшавою, між Парижем і Москвою — не тільки найвищої, але й найближчої мети не досягнули, аж заблудилися вкінці до ухвали Ради Амбасадорів з 14 березня 1923 р.»³.

Резолюція Народного з'їзду УНТП (травень 1923 р.) про автономію спричинила розкол не тільки в самій партії, а й у національно-державницькому таборі Західної України. Під тиском Незалежної групи УНТП (перебувала під впливом Є. Петрушевича і Закордонної групи УНТП), інших політичних партій національно-державницького табору Західної України цю резолюцію було анульовано з'їздом УНТП у квітні 1924 р.⁴.

Нову програму партії було затверджено на з'їзді УНТП 21 травня 1923 р. у Львові. Захищаючи позицію самостійності й соборності Української держави, трудовики висунули «домогання повної, однопільної національно-територіальної

¹ Народний з'їзд. До політичних резолюцій Народнього з'їзду // Діло. — 1923. — 26 трав.

² Там само.

³ Охримович В. За автономію (Моя відповідь) // Діло. — 1923. — 1 лип.

⁴ Детальніше див.: Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). — Львів, 1995. — С. 4—20; Його ж: Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1928). — Львів, 2010. — С. 35—59.

автономії Галичини з Лемківщиною, Волинню, Холмщиною, Підляшшям і Поліссям з окремим повноправним сеймом і окремою автономною владою цих земель»¹. Повністю порвавши із закордонним проводом і відкинувши ідею «спільного фронту» українських партій, голова партії В. Охримович заявив: «Треба зірвати з поглядом одної тактики для різних груп і партій»². Негативно ставлячись до радянської влади в Україні й орієнтуючись передусім на власні сили, партія таки наполягала: «мусимо орієнтуватись на наш національний центр, на Київ»³.

Українська парламентська репрезентація також переживала складний процес формування своєї політичної програми. Від січня до березня 1923 р. українські послы намагались уможливити співпрацю з польською владою. Тогочасний прем'єр-міністр Польщі В. Сікорський обіцяв голові УПР А. Васильчуку поступки для українців у господарській та культурній галузях, якщо їхні послы визнають польську державність і голосуватимуть за державний бюджет. У лютому 1923 р. УПР проголосувала за довіру урядові В. Сікорського, однак той не дотримав обіцянок. Дискусії щодо політичної платформи призвели до відставки голови УПР А. Васильчука; 22 березня новим головою обрано С. Підгірського.

Новообраний голова висунув таку програму: «1) домагатись практичних результатів праці по програмі: «Чого хоче список 16»; 2) свою політику оперти на потребах широких народніх українських мас та тісному зближенні організацій з українськими громадянами Галичини; 3) для скріплення тактичних позицій поновити єднання з клубами меншостей»⁴.

Налагодження контактів з Народним комітетом УНТП, безперечно, було позитивним чинником у розробленні єдиної програми українського визвольного руху, однак інші політичні сили не підтримували її. На засіданні українського сеймо-

¹ Головні точки програми Української Народньої трудової партії. — Львів, 1923. — С. 4.

² Діло. — 1923. — 24 трав.

³ Діло. — 20 трав.

⁴ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 392. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 21.

вого клубу 20 червня Самійло Підгірський запропонував скликати Національний конгрес усіх українських земель під Польщею. Незважаючи на відмінності у партійних програмах, він наголосив: «Ніхто соціального елементу не затирає і затерти не може, але бідний і багатий однаково відчують національний гніт і при цьому всі об'єднуються[...]. Але яке велике моральне значіння, глибоке і історичне, буде мати Національний Конгрес, на котрому під одним дахом зустрінеться Коломиєць з Підляшуком, коли тисячі 2 людей, представників всіх українських земель під Польщею, скажуть своє слово»¹.

Однак польська адміністрація, яка бажала зберегти т. зв. сокальський кордон між Галичиною і північно-західними землями та запобігти вплив на інші етнографічні українські території, заборонила проведення конгресу. У цей історичний період дедалі більше зростала кількість політичних сил, котрі схилилися до тимчасового примирення з польським режимом, очікуючи від уряду поступок — національно-територіальної автономії та ін.

Поступово ініціативу в політичному житті краю захопила Незалежна група УНТП. Більш довірливо поставились до програми Українська радикальна партія (УРП) і група «Заграда». У той час, коли керівники партій не змогли зійтись на спільній платформі, активність у цьому процесі виявили низові організації. 17 лютого 1924 р. у Станіславові відбувся Міжпартійний з'їзд, у якому взяли участь близько 100 делегатів — членів Незалежної групи УНТП, групи «Заграда», Незалежної робітничої групи й УРП, де пролунав заклик створити крайову канцелярію національної оборони. Крім того, засновано Станіславівську окружну політичну раду, до складу якої увійшли по два представники УРП, Незалежної групи УНТП, групи «Заграда» і Незалежної робітничої групи². Подібні з'їзди відбулись — у Раві-Руській (25 березня 1923 р.), Перемишлі (28 березня), Львові (29 березня), де також було

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 392. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 55.

² Там само. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 434. — Арк. 65—66; Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 1221. — Арк. 14 — 14 зв.; Наш прапор. — 1924. — 24 лютого.

створено окружні політичні ради й окружні канцелярії національної оборони¹.

На з'їзді трудовики заявили про доцільність національно-політичного представництва за кордоном. На їхню думку, склад цього представництва слід було обговорити з іншими українськими партіями, зокрема з УПР. Щодо Радянської України, то, на відміну від радикалів, з'їзд із задоволенням відзначив «великі поступи українського народу Наддніпрянщини в напрямі розбудови свого національно-державного життя і висловив тверду віру в рішачучу волю золотоверхого Києва відносно долі пошматованих кордонами українських земель»². Обидва з'їзди продемонстрували спільність позицій радикалів і трудовиків у питаннях захисту прав українського народу перед екстермінаційним наступом польського уряду, доцільності співпраці українських партій та створення Верховної ради як координаційного центру. Однак розбіжності в інших питаннях не давали змоги сформувати єдиної платформи національно-визвольного руху.

Антиукраїнський наступ польських націонал-демократів

За таких зовнішньополітичних умов польський уряд Владислава Грабського (грудень 1923 — листопад 1925 рр.) розпочав безоглядне впровадження польських націонал-демократів концепції про однаціональну державу, спрямованої на закріплення польського панування у краю, винищення українства загалом.

Антиукраїнський наступ польського уряду виявлявся в усіх ділянках суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Обстоюючи «інтегральність держави», польський уряд ліквідував усі місцеві органи самоврядування і призначив урядових комісарів із широкими повноваженнями для здійснення колоніальної політики на цих землях. Зокрема, від 1924-го до середини 1926 р. у Львівському воєвод-

¹ Новий час. — 1924. — 3 квіт.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2606. — Арк. 1 зв.

стві було розпущено 35 % сільських громад, у Станіславівському — 87, у Тернопільському — 94 %. Упродовж цього періоду ліквідовано 53 % міських управ у Львівському, 76 — у Станіславівському і 57 % у Тернопільському воєводствах¹.

У відповідь було створено консолідаційну комісію, до складу якої увійшли від Народного комітету УНТП — С. Голубович, А. Малецький, М. Струтинський; від групи «Діло» УНТП — В. Охримович, Д. Левицький, М. Стефанівський; від Української партії національної роботи (УПНР) — Д. Паліїв, В. Кузьмович, В. Целевич. Цій комісії вдалося розробити програму консолідації, яку запропоновано й УПР через Михайла Черкавського².

Консолідація українських центристів

Щоб подолати розбіжності у політичному таборі Західної України, обидві групи УНТП, УПНР і УПР із односторонніми ініціативами в Західній Волині, Холмщині, Поліссі і Підляшші проголосили створення єдиної партії — Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), узявши за основу організаційні установи УНТП і пристосувавши програму, тактику й організаційний статут до тогочасних політичних умов.

Головою УНДО обрано Д. Левицького, котрий на установчому з'їзді 11 липня 1925 р. закликав до співпраці всіх присутніх: «Тільки збірним зусиллям цілої суспільності зможемо побороти лихоліття, яке переживаємо. Провід тільки тоді зуміє виконати вложені на нього обов'язки, коли його ініціатива в кожній справі знаходить широкий відгомін на місцях, коли в підмурівок нашої будівлі діячі на місцях покладуть якнайбільшу суму праці і доброї волі». Однією з передумов успішної та результативної роботи УНДО він назвав атмосферу взаємної довіри, подолання особистих і групових непорозумінь і ворожнечі³.

¹ Діло. — 1926. — 15 серп.; 28 верес.; Кузутяк М. В. Галичина: сторінки історії. — Івано-Франківськ, 1993. — С. 168.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 392. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 77.

³ Діло. — 1925. — 15 лип.

У відозві УНДО до української громади від 11 липня 1925 р. розтлумачено основну політичну лінію партії — здобуття самостійної, соборної Української держави. У зверненні партія наголосила, що «від нинішнього дня весь український національний табір виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суспільній фаланзі»¹. Створення УНДО як партії демократичного європейського типу змінило політичну ситуацію не тільки у краю, а й у всій Польщі. Для польських правлячих кіл об'єднання національно-демократичних сил краю стало несподіванкою, адже вони все робили для того, щоб запобігти цьому.

Перша велика політична акція УНДО — вічева кампанія протесту проти колонізації та осадництва 11—18 жовтня 1925 р. зняла питання про лідера в українському політичному житті Західної України². Віча у великих містах — повітових центрах Західної України — продемонстрували одностайну підтримку населенням краю політики націонал-демократів, спрямовану на ліквідацію польського панування на українських землях, а також закликали українське селянство заснувати окружні та місцеві комітети оборони землі. Польська влада, перелякана організаційним розмахом УНДО, вдалася до тиску й репресій на місцях.

Аби опанувати всіма ділянками суспільного життя краю, ЦК УНДО призначив відповідальних за напрями роботи: О. Марітчак опікувався закордонними справами; М. Волошин — внутрішніми; В. Целевич — організаційними; Ю. Павликовський — економічними; М. Гаврисевич — фінансовими; І. Ліщинський — освітніми; В. Мудрий — пресою і пропагандою; о. Садовський — справами церкви³. Це був своєрідний таємний український уряд.

Політичні акції УНДО засвідчили, що в регіоні з'явилася консолідаційна сила, здатна продовжувати визвольну бороть-

¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 2. — С. 112.

² Biblioteka Narodowa w Warszawie. — *Odział Rękopisów.* — Zespół UNDO. — *Mf.* 75611. — S. 13.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арх. 52.

бу за державність та соборність України, захищати інтереси краю. Ця нова сила виражала загальнонаціональні інтереси, на відміну від інших партій Західної України. Ідея національної консолідації, пропагована УНДО, мала підтримку в повітах, містах і сілах, адже розпорошеність національних сил унеможлиблювала рішучу протидію польському антиукраїнському наступові, координацію політичних акцій.

У постанові ЦК УНДО від 13 травня 1926 р. націонал-демократи рішуче виступили за утворення в Західній Україні спільного національного фронту всіх українських партій, щоб розробити й успішно реалізувати спільний план боротьби¹. Однак соціалістів-радикалів не влаштовувала політика УНДО щодо польського уряду, яку Українська соціалістична радикальна партія (УСРП) разом із комуністичними партіями й організаціями назвали «угодовською». У ставленні до Радянської України соціалісти-радикали й надалі залишалися на позиціях повного несприйняття політики українізації та ін. Загострення боротьби за «Просвіту», «Луги» та за інші товариства зробило неможливим створення широкого міжпартійного об'єднання чи міжпартійної ради. Інші державницькі партії потрапляли під вплив КПЗУ і КП(б)У.

Наголосимо, що ставлення членів УНДО до українських партій краю було різним. Діяльність КПЗУ, москвофільських та угодових партій вони вважали «шкідливою» і «протинаціональною». Тому націонал-демократи закликали до рішучішого їхнього поборювання. Незадоволення виявлялося також в оцінці діяльності УСРП і Сельсоюзу: «стоячи на виключно класовому становищі, в останньому часі звертають головну увагу на поборювання національного табору і тому ослаблюють сили української партії як цілоти в боротьбі з ворожим наступом»². Але саме з цими партіями націонал-демократи об'єднувались у боротьбі проти політики польських владних структур.

Програму партії затвердив II Народний з'їзд УНДО 19—20 листопада 1926 р. Підтвердивши мету націонал-демократів — здобути соборну і незалежну демократичну Українську

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 82.

² Там само.

державу, захищати принцип політичного самовизначення українського народу на західноукраїнських землях, суверенність його прав, конституційно-парламентський устрій, програма не передбачала створення міжпартійної ради та порозуміння з іншими національними меншинами, до того ж вилучено пункт, у якому Радянська Україна розглядалась як проміжний етап до незалежної Української держави. Припускаємо, що це було зроблено з тактичних міркувань: програма, яка претендувала на платформу консолідації всіх національно-державницьких сил, уникала конкретизації положень із найгостріш ідеологічних проблем. Цю функцію виконували резолюції Народного з'їзду відповідно до динамічних змін політичного життя Західної України.

В економічних питаннях партія виступала за надання землі без викупу безземельним і малоземельним селянам, за перехід промислових підприємств у власність держави, за розвиток кооперативного руху, дрібного промислу, ремесел, торгівлі та за охорону умов праці робітників. Передбачалося створення Головної економічної ради, яка б координувала діяльність економічних установ краю: «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Сільського господаря» та ін.

У питаннях культури націонал-демократи виступали за єдину трудову українську школу, національне виховання, безплатну науку, державну допомогу малозабезпеченій молоді. Греко-католицьке духовенство, яке мало важливе значення для згуртування населення Західної України, підтримало релігійну програму УНДО: «Приймаючи засади християнської моралі в основу духового розвитку нації, партія обстоює науку і права Греко-католицької церкви в Галичині і православної на інших українських землях»¹.

У резолюціях другого з'їзду детально викладалися політичні завдання УНДО. Виступаючи проти політики польського уряду, Об'єднання закликало всі національні українські партії до політичної співпраці й боротьби за здійснення найвищої національної мети. Щодо Радянської України, то від-

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 205 зв.

значено, що українське населення, яке перебуває під владою Польщі, орієнтується на ту національну силу і на ті національні успіхи, що «ростуть» над Дніпром. У політичних умовах, що склалися, УНДО своїм обов'язком вважало насамперед захист національно-політичних, культурних та господарських інтересів і прав населення Західної України¹.

Хоча голова партії Д. Левицький тільки свою партію вважав єдиною сконсолідованою національною силою, націонал-демократи не були політично однорідними. У їхніх лавах можна вирізнити три групи: 1) прихильники переговорів із польським урядом (В. Бачинський, А. Говикович та ін., згуртовані навколо часопису «Політика»); 2) центр, у руках якого було керівництво об'єднанням (Д. Левицький, В. Целевич, Д. Паліїв, В. Мудрий та ін., котрі зосередились навколо часописів «Діло», «Свобода», «Новий час»); 3) прихильники орієнтації на Радянську Україну (П. Евин, О. Марітчак, Г. Микитей, Л. Петрушевич та ін., згуртовані навколо часопису «Рада»).

Після з'їзду УНТП (квітень 1924 р.) нечисленна й маловпливова група В. Бачинського захищала автономістську позицію. Однак ініціативи порозумітися з польськими владними інституціями восени 1926 р. зазнали краху. 1937 р. Д. Левицький назвав це «другою спробою нормалізації»². II Народний з'їзд УНДО у листопаді 1926 р. відкинув пропозиції В. Бачинського.

На з'їзді виступили права й ліва опозиції. Прихильники В. Бачинського вважали доцільною т. зв. реальну політику, досягнення поступок бодай у поодиноких економічних і культурних питаннях, але не зрікаючись державницьких позицій. Однак ця група становила меншість. Щоправда, судячи з підпільного партійного листування діячів КПЗУ, у керівних колах УНДО обговорювали ідею створити партію реальної роботи із прихильників В. Бачинського — членів УНДО³. Проте само-

¹ Черкавський О. Чого хоче Українське національно-демократичне об'єднання? Коротке пояснення програми УНДО. — Перемишль, 1928. — С. 31.

² Левицький Д. Мусимо творити моральні вартости... // Діло. — 1937. — 11 лип.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 265. — Арк. 92.

го Бачинського 12 грудня 1926 р. за порушення статуту партії відрахували з УНДО, і ця ідея так і не була реалізована.

Частина колишньої Незалежної групи — раднофіли — різко критикували антирадянську спрямованість політики УНДО та лояльність до Польської держави. «Радники» вважали, що Радянська Україна якраз і є українською державою. Однак опозиція була нечисленною (група «Рада» налічувала менше ніж десять делегатів з'їзду, а прихильників В. Бачинського було ще менше). Тому з'їзд висловив довіру партійному керівництву й рішуче відкинув фракційну роботу в партії. Внаслідок усунення «опозиціонерів» із лав УНДО стало більш єдиним і сконсолідованим.

Парламентські вибори 1928 року

Вибори 1928 р. — своєрідний індикатор зрілості політиків національно-державницького табору та й усього українського населення Західної України. Як і вибори 1922 р., вони мали характер плебісциту. Для польської сторони вибори мали ствердити, насамперед, територіальну цілісність держави і засвідчити підтримку політики уряду Юзефа Пілсудського. Особливістю голосування стала участь у ньому населення Східної Галичини на відміну від бойкоту 1922 р. Саме в період парламентських виборів консолідаційні процеси у краю досягли піку.

Польські владні структури дуже ретельно готували політичну програму до парламентських виборів. Особливу увагу було звернено на Західну Україну. Завдання польських місцевих державних органів, партій та організацій полягало в досягненні максимальної кількості мандатів на цій території, запобіганні згуртуванню українських партій. У Варшаві 10 листопада 1927 р. відбулася зустріч К. Світальського з головою УНДО Д. Левицьким, на якій представник уряду запропонував створити в Західній Україні спільний польсько-українсько-єврейський блок. Кількість мандатів залежала від чисельності національностей, які населяють край. При цьому було висунуто умову: українці мають піти в цей блок єдиним

сконсолідованим табором, інакше «ціла концепція є для нас з практичного боку нереальна». Голова УНДО дав дипломатичну відповідь: «Не можу нічого сказати від імені УНДО без згоди на це Центрального Комітету. Сам вважаю таку концепцію передчасною і для українського суспільства, і для польського». Окрім цього, Д. Левицький додав, що радикали і селяробиці використають це на виборах для «побиття ундовців»¹. Однак К. Світалський заперечив передчасність такої акції, нагадавши, що під час виборів до органів самоврядування такі компроміси були. До того ж попередив: якщо національні сили підуть за окремим списком, то не вдасться уникнути міжнародних конфліктів і гальмування дотеперішнього процесу укладання *modus vivendi* в Західній Україні².

Відкинувши пропозиції уряду, українські політики визнали актуальною проблему єдності дій національних політичних сил, які всі без винятку старанно готувалися до виборів та створення блоку непольських народів. Доцільність участі у парламентських виборах населення Західної України один із лідерів УНДО В. Загайкевич аргументував так: «1) щоби перед цілим світом засвідчити характер українських земель під Польщею, щоби доказати, що земля, на якій ми живемо, є українською землею; 2) щоби здобути повноправну, ніким незаперечувану, загальним голосуванням вибрану репрезентацію українського народу і щоби здобути вільну трибуну, з якої лунало б важне слово в обороні природних насущних прав українського народу, з якої проголошено би перед цілим світом важне обвинувачення проти нашого поневолення, з якої падали б зазиви для боротьби за основне право нації»³.

У виборах до польського Сейму (4 березня 1928 р.) і Сенату (11 березня) (насправді не вільних і не демократичних) українське населення виявило неабияку активність. Про це свідчать такі цифри: у Львівському воєводстві в голосуванні взяло участь 75,7 % населення, Станіславівському — 76,2 %,

¹ Świtalski K. *Diariucz. 1919—1935.* — Warszawa, 1992. — S. 214.

² Там само. — S. 214—215.

³ Загайкевич В. *Одною лавою — спільним фронтом!* — Львів; Перемишль, 1928. — С. 3.

Тернопільському — 77,9 %, Волинському — 68,7 %. Шість загальнодержавних українських списків і близько двадцяти локальних (наслідок розпорошення національних сил) отримали у Східній Галичині 49,7 % голосів, на Волині 50,5 %¹.

Українське населення Західної України продемонструвало високий рівень національної свідомості, організованості, віддавши національно-державницьким силам понад дві третини своїх голосів. Із партій державницької орієнтації найбільшу кількість голосів (601 тис.) отримало УНДО. Комуністи, «угодовці», москвофіли беззаперечно програли державницькому таборові. Зокрема партії комуністичного табору разом набрали 387 тис. голосів².

Загалом до польського Сейму обрано 46, до Сенату — 11 українців. Національно-державницькі сили отримали найбільше парламентське представництво за всю історію міжвоєнного періоду: УНДО, Сельсоюз, УСРП і УПП разом мали 35 представників у Сеймі та 10 — у Сенаті³. В опозиції до політики Польської держави національні сили підтримували представники комуністичного табору (Сельроб, Сельроб-лівиця), яких нараховувалося 6 у Сеймі та 1 у Сенаті. Співпрацю з польським урядом підтримували 5 представників «угодовського» табору, обраних до сейму (1 — у Галичині, 4 — на Волині).

Для підтримки програми негациї в українському суспільстві партії розгорнули активну пропагандистську діяльність. Виступи представників УНДО в парламенті й поза ним часто спрямовувались проти держави. На вічах, з'їздах і нарадах ухвалювали протести щодо політики держави, висловлюючи водночас довіру тактиці УПР і ЦК УНДО. У суспільстві підтримували думку, що українці в Польщі покривджені⁴. Антидержавні настрої мас виявилися на початку листопада 1928 р. у Львові та у Східній Галичині. Урочисті святкування 10-ї річ-

¹ *Feliński M.* Українцы в Polsce Odrodzonej... — S. 68; *Зайцев О. Ю.* Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922—1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1994. — С. 15.

² *Кугутяк М.* Голодомор 1933-го і Західна Україна. — Івано-Франківськ, 1994. — С. 10.

³ Діло. — 1928. — 15 берез.

⁴ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 200. — Арк. 4.

ниці утворення ЗУНР, у яких члени УНДО брали активну участь, було використано для пропаганди ідеї боротьби за незалежність¹.

З одного боку, УНДО ставило за мету розвинути легальний український суспільно-господарський сектор у Польщі, з другого — не визнавали за останнього права на Західну Україну. III з'їзд УНДО, що відбувся 24 грудня 1928 р., підтримав політичну лінію ЦК, проведену в період від останнього з'їзду 1926 р. Перебіг нарад мав спокійний, конструктивний характер. Партійна преса в коментарях наголосила, що не було висловлено жодного закиду керівництву партії. За успіх визнано виборення поважної кількості мандатів на виборах до органів місцевого самоврядування 1927 р. і до парламенту 1928 року².

У перший день з'їзду відбулися вибори керівництва УНДО і партійного суду. Головою УНДО залишився Д. Левицький, його заступниками обрали В. Мудрого, о. Л. Куницького, Г. Тершаковця, В. Целевича, С. Хруцького. У ЦК не знайшлося місця діячам, які відповідали за політику порозуміння з урядом, а також двом учасникам рауту в львівській воєводи 4 вересня 1927 р. — Д. Лопатинському і А. Говиковичу. Не обрано також В. Охримовича. Усунення цих діячів із ЦК УНДО свідчило, що партія відкидала можливість порозумітися з урядом. А наявність у ЦК осіб, близьких часописові «Новий час» (напр. О. Боднарівича), і вибір генеральним секретарем Л. Макарушку зміцнили радикальну групу на чолі з Д. Палієвим³.

III Народний з'їзд підтримав програму, ухвалену 1926 р., а також затвердив низку резолюцій у політичних, економічних, організаційних, культурно-освітніх і самоврядних справах. Новий елемент в ухвалених резолюціях — критика діяльності наддніпрянської (петлюрівської) еміграції. Народний з'їзд акцентував на потребі боротися за українське шкільництво, зобов'язав парламентарів від партії ви-

¹ Діло. — 1928. — 4 груд.

² Там само.

³ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 16.

світлювати на міжнародній арені стан українського шкільництва в Польщі¹.

З'їзд закликав утворити Фонд боротьби за школу і Раду оборони, які б мали підтримати національний розвиток. Чимало уваги приділялося організаційним питанням, вказувалося на потребу внутрішньої консолідації об'єднання та українського суспільства.

І. Кедрин-Рудницький у спогадах стверджував, що разом із Д. Левицьким і Д. Палєвим критично ставився до тактики УВО-ОУН на території Східної Галичини. За його словами, керівництво УНДО негативно оцінювало матеріальне узалежнення від закордонних чинників УВО-ОУН. Представники ЦК УНДО наполягали на потребі організувати від української еміграції в Північній Америці фінансову допомогу для національного руху².

Офіційно з ідеологією націоналізму на III Народному з'їзді полемізував В. Мудрий. Зауважмо, що на першому етапі діяльності партії постали два напрями, тісно пов'язані з персональними зв'язками: легальний (УНДО) і нелегальний (УВО-ОУН) як складові українського руху. УНДО і ОУН намагалися поділити ролі на політичній арені, змагаючись передусім за вплив на молодь. Але ця боротьба не мала ворожого характеру. Під час пацифікації 1930 р. УНДО не проголошувало декларації проти терористичної діяльності УВО-ОУН. Опозиційне становище в Сеймі й підтримка антидержавних настроїв на посольських вічах могли свідчити про скоординовану акцію підпілля та УНДО, принаймні наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років³. І. Кедрин-Рудницький, перебуваючи в еміграції у США, у газеті «Свобода» (13 листопада 1982 р.) підтвердив: українські лідери визнали, що політику проти Польщі належало проводити у двох рівнорядних напрямках — легальному і нелегальному. Підпілля вимагало від УНДО охорони і захисту перед поліцією та в судах⁴.

¹ Нова ера // Новий час. — 1927. — 17 верес.

² Кедрин І. Життя — події — люди. — Нью-Йорк: Червона калина, 1976. — С. 214.

³ Українцы // Sprawy Narodowościowe. — 1927. — № 1. — S. 14.

⁴ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 216.

Польська поліція і воеводський уряд у Львові достатньо добре орієнтувалися у внутрішній ситуації в УНДО. Зауважимо, що, попри пропаговане гасло націоналістів «ізолюватися від урядових чинників», контакти на воеводському рівні все ж відбувалися, хоча й на дуже обмеженому рівні. Це гасло втратило актуальність після виборів 1928 р., коли члени УНДО увійшли до парламенту й були змушені у важливих для української суспільності справах контактувати з міністрами польського уряду. У 1927—1928 рр. спроби українсько-польського зближення здійснював воевода П. Дунін-Борковський. Достатньо резонансною стала участь членів УНДО в урядовому рауті 4 вересня 1927 р. з нагоди відкриття у Львові Східних торгів¹. З українського боку в акції брали участь К. Левицький, А. Говикович, Д. Лопатинський, М. Заячківський, О. П'ясецький, М. Рудницький, Я. Колтунюк і Л. Кульчицький. Жорстку критику цих діячів розпочав «Новий час» Д. Палієва, назвавши участь діячів УНДО «угодовими тенденціями», що суперечили ідеології та тактиці об'єднання, і вимагаючи відрахування цих діячів із партії².

Воевода П. Дунін-Борковський прагнув зближення поляків і українців, передусім на товарисько-приватному рівні. На організовані зустрічі (т. зв. «чорні кави») приходили відомі польські (Голуховський, Г. Дідушицький та ін.) та українські (Д. Левицький О. Луцький, Ю. Павликовський, І. Кедрин-Рудницький) громадсько-політичні діячі. «Чорні кави» давали змогу реально оцінити відносини між обома народами в неофіційній обстановці. На цих зустрічах члени УНДО могли зорієнтуватися в тому, які представники польської сторони мали реальний вплив на зміну політики уряду щодо українців. Натомість польські діячі намагалися співпрацювати з правим крилом УНДО, що виступало за «реальну політику» і, маючи авторитет в українському суспільстві, могло б впливати на зменшення ворожих настроїв щодо держави. Водночас зустрічі-конференції, які почастишали у 30-х роках ХХ ст., на практиці мали для урядовців невелике значен-

¹ Прикрий інцидент // Діло. — 1927. — 14 верес.

² Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 214.

ня, адже відомо, що у них не брали участі головні дійові особи польського політикуму¹.

Прихильники «реальної політики» в УНДО, які симпатизували П. Дуніну-Борковському, намагалися використовувати його для залякування уряду так само, як і останній використовував воеводу для заспокоєння українців. Варто наголосити, що організовані зустрічі у воеводи загалом сприймали негативно по обидві сторони: поляки звинувачували П. Дуніна-Борковського та його прихильників у «запроданстві українцям»; українці критикували діячів, котрі зустрічалися з поляками і «продавали Україну»².

Незважаючи на те, що Народний з'їзд 1928 р. свідчив про необхідний наступ по всьому фронту національного життя, в УНДО відбувалися зміни на користь «реальної політики» і налагодження відносин із польською стороною. Цього потребувала ситуація в освітньо-культурній та господарській галузях українського суспільства. Виразніше вимагали цього представники господарських кіл, пов'язаних з УНДО, зокрема Центробанку, Земельного гіпотетичного банку «Сільський господар», «Дністра» і «Карпатії», Українського педагогічного товариства «Рідна школа» і «Просвіти»³.

На цю тему розгорнулися дискусії у Львівському міщанському братстві та інших організаціях «легального сектору». Помірковані діячі висловлювали незадоволення політикою Центрального комітету. Така ситуація склалася в час виборів 1928 р., однак ці голоси були ще слабкі й поодинокі. Про це, зрештою, свідчив спокійний перебіг III з'їзду, на якому підтримано попередній політичний курс. Серед тих діячів, котрі дотримувалися «еластичного» ставлення до польського уряду, можна назвати А. Горбачевського, В. Охримовича, В. Децикевича, А. Говиковича, Д. Лопатинського, О. Луцького, В. Мудрого, С. Біляка та ін. Проти «реальної політики» та її прихильників рішуче виступала група на чолі з Д. Палієвим. Молодь, близька Д. Палієві, припускала можливість актів терору.

¹ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 214.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 11.

³ Єдність думок // Діло. — 1928. — 22 жовт.

Доходило навіть до зневаги поміркованих діячів. Жертвою побиття став 15 жовтня 1928 р. В. Мудрий¹. Про тих, хто був схильний до «реальної політики», Д. Паліїв говорив так: «Це ті люди з нереальним мисленням. Фантасти, які живуть духом австрійських взаємин, і мріють про т. зв. реальну політику у вульгарному значенні слова. Нехай пам'ятають, що ґрунт для такої політики перестав давно існувати і в майбутніх взаєминах ніколи не заіснує»².

Наприкінці 1920-х років ситуація ускладнилася у зв'язку з подіями в Радянській Україні. Змінилися відносини з петлюрівською еміграцією. Хоча III Народний з'їзд відзначив факт національного розвитку українського народу над Дніпром, однак розкритикував плани політиків наддніпрянської еміграції, які робили ставку на Польщу та збройну інтервенцію на Україну³.

УНДО критично оцінювало домовленості польської влади з петлюрівцями, із членами еміграційного уряду УНР, яких фінансувала Варшава. Постійними посередниками між еміграційним урядом УНР і польським урядом були Р. Смаль-Стоцький і журналіст М. Ковалевський. Посередником з II Відділом Генерального штабу став генерал В. Змієнко, колишній заступник шефа штабу в Корпусі січових стрільців. Важливу роль у переговорах відіграв голова уряду в екзилі А. Ливицький, який підтримував контакти з поляками і галицькими українцями, зустрічався з Л. Василевським, С. Стемповським, Я. Бодун де Куертенном, С. Лосем, С. Папроцьким, Г. Юзерським, С. Бараном, О. Луцьким, В. Кузьмовичем, Д. Левицьким, Є. Коновальцем. У постійному контакті з ним був І. Кедрин-Рудницький — кореспондент «Діла» у Варшаві, член клубу парламентських журналістів⁴.

А. Ливицький у листі до генерала В. Сальського писав, що 1928 р. розпочав розмови з Д. Левицьким і В. Целевичем, котрі мали приготувати ґрунт до порозуміння галичан із урядом.

¹ Діло. — 1928. — 24 жовт.

² Паліїв Д. Три табори // Новий час. — 1928. — 25 жовт.

³ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 46.

⁴ Під національним прапором // Діло. — 1928. — 28 груд.

Уряд вимагав від Українського клубу в Сеймі заяви, де українці б стали на позиції визнання Польської держави. Президія клубу мала висунути низку вимог у господарській та культурно-освітній галузях. Після їх виконання Д. Левицький мав розпочати відповідні кроки в межах клубу. Звичайно, розмови членів УНДО з А. Лівіцьким мали характер політичних консультацій¹.

Зауважмо, що зв'язки діячів УНДО з наддніпрянцями були досить близькими, часто родинними (напр., О. Луцький був швагром Р. Смаль-Стоцького). А Лівіцький писав також, що між президією Українського клубу і Безпартійного блоку співпраці з урядом є деяким чинником порозуміння, який, однак не перешкоджає перебуванню УНДО в опозиції до уряду. Проте до цього твердження, як і до всього листа, можна мати застереження в аспекті його автентичності. Є й інші джерела, що підтверджують контакти лідерів УНДО з представниками урядової команди. Відомим фактом є зустріч Д. Левицького з К. Світалевським 10 листопада 1927 р. у Львові².

У польських джерелах напередодні виборів 1928 р. дискутувалося питання політичної боротьби між урядовою командою та опозиційними польськими партіями на території Східної Галичини. УНДО мало забезпечити дотримання зобов'язань «очистити» територію Східної Галичини від впливів польських народно-демократичних і селянських партій і залишити за собою свободу політичної діяльності. Натомість українці мали проголосити із сеймової трибуни свою лояльність Польській державі³.

М. Галушинський мав авторитет у післятравневому 1926 р. політичному таборі. Начальник відділу національностей МВС Г. Сухенек-Сухецький поважав його як відповідального політичного діяча, із яким можна підтримувати зв'язки. Звичайно, ці контакти мали неофіційний статус і без повноважень ЦК УНДО не були обов'язковими. Більшість розмов лідерів УНДО з польською стороною (навіть згодом, коли вже були повноваження

¹ Biblioteka Narodowa. — Warszawa, № 70046. — Арк.12.

² Там само.

³ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1—15.

ЦК УНДО) були таємними. Учасники розмов зберігали таємницю, заборонялося друкувати у пресі інформацію про ці зустрічі. Тому оцінити характер і результати цих розмов складно¹.

Зусилля уряду щодо пошуку співпраці з УНДО не дали результатів, хоча після III з'їзду виразно зміцніла поміркована група, яка схилилася до проведення «реальної політики». Д. Паліїв називав намагання порозумітися з урядом виявом легкомудства і надмірної довіри. На запитання редактора «Варшавської інформації пресової» у середині 1929 р. про цілі та наміри уряду щодо пошуку порозуміння з українцями він відповів: «Перший раз чую про такі намагання. З дотеперішньої політики післятравневих урядів заявляю, що таких старань немає. Проте є старання схилити українців до капітуляції. Але вони до цього часу безрезультатні»².

Зростання антирадянських настроїв

Злам 1929—1930 рр., поза складною економічною ситуацією, позначився зростанням антикомуністичних та антирадянських настроїв в українському суспільстві. Восени 1929 р. УНДО провело інтенсивну вічеву й призовну кампанію проти комуністичного уряду в Харкові та комуністичного руху в Польщі³. Активність у цій акції виявила Греко-католицька церква в окремих публікаціях і під час богослужінь. Відповідно до листа митрополита А. Шептицького до вірян, який зачитувався на богослужіннях 1930 р., греко-католицькі священники заявляли: «Бог хоче війни проти Радянського Союзу» (Ватикан закликав до «хрестового походу» проти Радянського Союзу. Папа Пій XI визнав 1930 р. за слушний момент для початку боротьби проти комуністичного руху під патронатом церкви. У 1937 р. Пій XI видав енцикліку «Про безбожний комунізм»)⁴.

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1—15.

² Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 4.

³ Мудрий М. Становище українців в СРСР // Діло. — 1929. — 3 листоп.

⁴ Там само.

Міністр Г. Юзевський разом із директором Політичного департаменту МВС К. Стаміровським і начальником відділу національностей у цьому департаменті Г. Сухенком-Сухецьким приїхали до Східної Галичини у травні 1930 р. У Львові міністр розмовляв із митрополитом А. Шептицьким, у Станіславові — з єпископом Хомишиним. Бесіди про проблеми православної Церкви було використано для ширшої дискусії про питання українсько-польських відносин. Розмову з А. Шептицьким згадував Г. Юзевський: «Митрополит порушив проблему стану польсько-українських взаємин у Східній Малопольщі. Митрополит признався, що полагодження взаємин вимагає довшого часу і не можна вимагати розв'язання проблеми в цю хвилину! Залишається таємницею, чи митрополит виступив у ролі медіатора між групою прихильників реальної політики (у цьому близькозв'язаними з католицькими діячами і митрополитом) в УНДО і представниками МВС. Якщо брати під увагу рішучі виступи митрополита на захист УНДО у період пацифікації в другій половині 1930 р., то це припущення не можна відкидати»¹. Однак дії Г. Юзевського не дали очікуваних результатів. Провідні діячі УНДО не довіряли ні Юзевському, ні Сухенку-Сухецькому. Польська сторона, оцінюючи цю місію міністра, заявила, що українці поставилися до неї з «поблажливим зацікавленням» і вважали це «капризами уряду»².

УНДО було зобов'язане співпрацювати з польським урядом під час парламентських виборів, пізніше — у сеймі. Партія мала зміцнити структуру організацій «Луг» і «Січ» як осередків підготовки офіцерських кадрів для майбутньої національної армії, що змагатиметься за Велику Україну. Польська преса дуже гостро відреагувала на зарахування «Лугу» і «Січі» до параліментарних організацій, указавши на ворожу Польщі атмосферу, яка в них панувала. Прихильниками використання цих організацій у майбутній війні виступала частина офіцерів вищого командування Війська Польського. Підтримував цю ідею генерал М. Карашевич-Токаржевський, котрий

¹ ЦДДАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 18.

² Там само.

виступав за створення у складі Війська Українського легіону. Таку концепцію він репрезентував І. Кедрину-Рудницькому, який поставився до неї критично. Генерал також вважав, що компетентними в цій проблемі були 6 військові частини з табору петлюрівської еміграції. У першій половині 1930 р., поза розмовами з представниками галицьких українців, мали відбутися зустрічі з генералом В. Сальським — представником еміграційного уряду УНР, про що повідомляв перемишльський «Український голос»¹. Ці факти заперечила «Газета польська». Відкидаючи факт переговорів з УНДО, часопис обмежився запереченням описаних вимог у пресі, які мали «міжнародний характер»².

Після арештів керманічів під час пацифікації і парламентських виборів восени 1930 р. УНДО опинилося у складній ситуації³. Бурхливе обговорення тогочасного політичного життя відбулося на засіданні Президії ЦК УНДО 13 і 14 жовтня 1930 р. Було визнано, що таким знаком готовності до зміни могли бути вміщені в «Ділі» статті, присвячені проблемі ідеології, політики і тактики УНДО та УПР. Вони мали виявити легальний характер УНДО, його відчуття реалізму, а також виразно окреслити антикомуністичний і антирадянський характер партії. Порозумівшись із М. Галушинським та іншими прихильниками «реальної політики», І. Кедрин-Рудницький, котрий заступив заарештованого В. Мудрого на посаді головного редактора «Діла», опублікував цикл статей (21 листопада — 3 грудня 1930 р.) під загальною назвою «Українська парламентська репрезентація на порозі нових завдань»⁴.

У першій статті, «Небувале важке становище», він схарактеризував ситуацію, в якій опинилася партія, президія була заарештована, а увесь тягар випав на 10 послів, котрі перебували на свободі. Перед ними постало складне завдання — визначити політичну тактику представництва УНДО в Сеймі.

¹ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 234.

² Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 199.

³ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 57.

⁴ Кедрин І. Українська парламентарна репрезентація на порозі нових завдань // Діло. — 1930. — 21 листоп. — 3 груд.

Ті специфічні умови, як писав І. Кедрин-Рудницький, фізична відсутність усіх членів партійної влади і неможливість провести нормальні повітові та крайові партійні наради зобов'язали новообраних послів і senatorів брати на себе ініціативу¹. У наступних статтях фахово проаналізовано парламентську діяльність представників об'єднання. У статті «Один чи два парламентські клуби?» автор критично оцінив поділ українського представництва в попередньому Сеймі та обґрунтував потребу в єдиному клубі українських послів національних партій².

Хоча ЦК УНДО не зайняв офіційної позиції щодо статей І. Кедрина-Рудницького, ці матеріали стали предметом дискусії на засіданні 31 січня — 1 лютого 1931 р. за участю послів і senatorів. Дебати розгорнулися навколо парламентської тактики репрезентації УНДО. Члени ЦК не мали одностайної думки стосовно згаданих статей І. Кедрина-Рудницького. Прихильники лінії Д. Палієва вимагали засудити автора. Голова засідання — В. Мудрий визнав єдине: статті з'явилися в невідповідний час. Офіційна резолюція ЦК УНДО у справі діяльності УПР не віщувала зміни тактики. Наголошено, що репрезентація «виконувала своє завдання захисту найістотніших прав свого народу», водночас наказувала «бути в майбутньому непохитною у зайнятих позиціях і гідно вести цю надзвичайно важливу і відповідальну працю»³.

Зауважмо, що на початку сеймової каденції окремі послы та senatorи проводили лінію прихильників «реальної політики». Парламентські виступи членів УНДО в Сеймі на початку 1931 р., незважаючи на заяви про брак довіри до національної політики уряду і відповідні голосування проти бюджету, виразно свідчили про бажання українців отримати територіальну автономію. Це питання вперше порушив О. Луцький. У дискусії 9 січня 1931 року стосовно бюджету Міністерства внутрішніх справ О. Луцький від імені УПР заявив: «Терито-

¹ Кедрин І. Небувало важке становище // Діло. — 23 листоп.

² Кедрин І. Один чи два парламентські клуби? // Діло. — 1930. — 25 листоп.

³ Народи // Діло. — 1931. — 24 січ.

ріальна автономія є обов'язковим постулатом практичної політики, від якої не відступимо»¹. Вимогу територіальної автономії висунув 20 лютого 1931 р. Я. Олесницький під час нарад комісії закордонних справ Сейму. Із такою самою умовою виступив 4 березня 1931 р. на засіданні сенатської комісії (під час обговорення бюджету) і А. Горбачевський.

Осуд пацифікації

На початку діяльності Сейму другої каденції (1931—1932 рр.) найголовнішим питанням репрезентації УНДО була справа пацифікації. Відповідний законопроект щодо Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств у вересні-листопаді 1930 р. оголошено 17 грудня в Сенаті. Документ складався із 75 сторінок машинопису, містив описи ревізій, перелік зловживань, а також аналіз діяльності уряду й відповідних міністерств в українському питанні. Уряд закликало усунути зловживання і покарати винних. Цей документ у формі петиції було надіслано до Ліги Націй. О. Луцький у згаданому виступі 9 січня 1931 р. висловив чимало претензій до поліції та війська під час пацифікації².

Питання оголошених петицій українцями Польщі в Лізі Націй стало поштовхом до офіційних переговорів уряду з УНДО, що супроводжувалися активними діями тимчасової президії УПР, мета яких — пом'якшити наслідки пацифікації. Президія УПР звернулася до Т. Голувка і Я. Єнджеєвича з проханням скасувати всі репресивні накази, що й надалі залишалися чинними. У середині січня 1931 р. М. Галущинського й О. Луцького заслухали у справі звільнення заарештованих послів УНДО (головно — Д. Левицького) у маршалка Сейму К. Світалського. Ці факти використала президія ББСУ, яка запропонувала розпочати переговори з парламентською репрезентацією УНДО. Вони мали порушити важливі політичні, господарські й культурні питання з метою сприяння покращанню українсько-польських відносин. Пропозицію було

¹ Діло. — 1931. — 12 січ.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 24.

прийнято в ЦК УНДО, що уповноважив президію УПР розпочати переговори¹. Громадськість цікавив обсяг повноважень, отриманих президією УПР для ведення переговорів. Комунікат ЦК УНДО, опублікований у «Свободі» й «Ділі» в середині березня 1931 р., уповноважив президію УПР до початку переговорів з урядовими чинниками у справі відшкодувань для українців. Проте 17 березня 1931 р. «Діло» опублікувало статтю «Як то було насправді», де йшлося і про повноваження УПР обговорити, як Польща виконує міжнародні зобов'язання щодо українців².

Переговори розпочали 25 лютого 1931 р. з українського боку — М. Галуцинський, О. Луцький, В. Загайкевич, з польського — Т. Голушко і Я. Єнджеєвич. Українці вимагали звільнити ув'язнених послів, відкрити ліквідовані гімназії, надати фінансові державні субвенції українській суспільності³.

Після оголошення цих вимог члени президії УПР пропонували створити узгоджувальну комісію, до складу якої б увійшли послы Українського клубу ББСУ та члени уряду. Своєю чергою, Голушко і Єнджеєвич поставили умову — Український клуб має оголосити декларацію лояльності уряду та відкликати петиції з Ліги Націй. Однак українці пропозицій не прийняли⁴.

Для УНДО таємні переговори мали зондувально-інформаційний характер. Умови польської сторони не були прийнятними для партії в момент, коли справа пацифікації набрала розголосу й мала стати темою дебатів у Лізі Націй. Ще один важливий привід — відсутність заарештованих керівників партії, без яких прихильники «реальної політики» не могли ухвалювати важливих політичних рішень. У подальших офіційних повідомленнях, президія УНДО і УПР акцентували на браку доброї волі й небажанні польської сторони реалізувати оголошені законопроекти щодо «пацифікації»⁵. Т. Голу-

¹ ЦДДАУ у Львові. — Ф. 392. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 117.

² Там само.

³ Діло. — 1932. — 3 берез.

⁴ Там само.

⁵ Свобода. — 1931. — 12 берез.

вко писав про спроби порозумітися з УНДО: «Щире визнання українським суспільством польської державності, визнання польським суспільством українського за співгосподаря краю — це платформа польсько-української угоди в Східній Малопольщі. Виразом зміни засадничого становища повинна стати заява клубу українських послів про лояльність і активну співпрацю»¹.

Інформація про переговори у пресі спровокувала атаку на прихильників зміни політичного курсу УНДО. Проводячи акції в Лізі Націй, В. Панейко вимагав припинити переговори з поляками, адже їх використовував міністр закордонних справ А. Залевський. Ці переговори могли зашкодити вирішенню українського питання за кордоном. В. Панейко попереджав, що українсько-польські переговори можуть вплинути на рішення Комітету трьох, котрий розглядав українські скарги. На повідомлення про переговори з поляками відреагувала українська еміграція на Заході, зокрема в США і Канаді². Її представники звернулися до М. Галушинського з проханням припинити переговори з урядом. У цій справі з'явилось чимало листів і звернень. Зокрема, М. Галушинський і О. Луцький отримали листи з вироками смерті «за свої контакти з ляхами». Критично оцінювали зміну тактики об'єднання ОУН, УСРП, УСДП. Критична оцінка лунала в повітах Східної Галичини у Стрию, від якого обрано до Сейму О. Луцького, негативно сприймали співпрацю з ББСУ на локальному ґрунті, навіть під час виборів до органів місцевого самоврядування³.

У квітні 1931 р., щоб не дати підстав для подальших звинувачень в угодовстві, президія ЦК УНДО видала розпорядження утриматись на певний час від офіційних контактів з урядовими колами. Водночас 15 квітня 1931 р. УПР видала комунікат, знову роз'яснивши питання українсько-польських переговорів (також надіслано до Ліги Націй). Ішлося про те, що українці як скривджена сторона розпочали переговори,

¹ Biblioteka Narodowa. — Warszawa, № 71016. — Арк. 18—19.

² Генеральний бій // Діло. — 1931. — 15 трав.

³ Biblioteka Narodowa. — Warszawa, № 70049. — Арк. 2.

сподіваючись, що уряд — як інституція державної влади — конкретними фактами стане на шлях нової політики у ставленні до українців. Проте ці надії виявились марними. Українські представники були змушені відкинути умови польської сторони щодо ведення переговорів¹. Однак прихильники порозуміння в УНДО наполягали на продовженні діалогу з представниками уряду для того, аби знайти вихід зі сліпого кута в польсько-українських відносинах.

Нові українські ініціативи

На початку червня 1931 р. В. Мудрий ініціював створення спеціальної комісії, перед якою постало завдання — опрацювати пункти найважливіших українських вимог². Комісія досить швидко сформулювала вимоги, а уряд, виконавши їх, висловив добру волю і бажання порозумітися з українцями. Серед вимог — звільнення під заставу до часу суду заарештованих ундовців (Д. Левицького, Л. Макарушку і Д. Паліва); легалізація осередків організацій «Луту» і «Січі» за статутами, на які українці дадуть згоду; відкриття закритих гімназій у Тернополі, Рогатині та Дрогобичі; швидке закінчення судових процесів над українцями; виділення концесій українським установам (переважно в експорті товарів); надання субвенцій культурно-освітнім й економічним товариствам («Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар»); заснування кафедри української історії у Львівському університеті; створення двох-трьох державних українських шкіл; заснування середньої господарсько-технічної школи, перенесення Сільськогосподарської академії з Подєбрадів; призначення кваліфікованих українських політиків до урядів першої та другої інстанцій³. Окрім того, провід УНДО виступив з ініціативою сформувати міжпартійний Комітет порозуміння українських партій.

Аналіз внутрішньої ситуації в Польщі, здійснений на засіданні ексекутиви ЦК УНДО й УПР 2 липня 1931 р., викликав

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 17—18.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 76.

³ Там само.

сумніви щодо можливості реалізувати українські вимоги. За відхилення переговорів з урядом до вересневої сесії Ліги Націй виступила М. Рудницька. Під її впливом вирішено надіслати петиції до Ліги Націй у справі національно-територіальної автономії. Про скерування такої петиції до Ліги Націй нагадував В. Панейко¹.

Обговорення 2 липня 1931 р. виявило розбіжності в керівництві УНДО. Група на чолі з М. Рудницькою наполягала на тому, щоб посилити міжнародну акцію і не проводити переговорів (навіть приватних розмов) із представниками уряду до вересня 1931 р. — від часу відкриття наступної сесії Ліги Націй. Поміркована група на чолі з М. Галущинським і В. Мудрим не погоджувалася на загострення конфлікту. Вони вважали недоцільним надсилати петиції про автономію і очікувати рішення Ліги Націй². Прихильники «реальної політики» схилилися до проведення переговорів з урядом, якщо їх підтримає польська сторона. Цю позицію схвалив В. Мудрий під час неофіційної розмови з довіреною особою МВС. Водночас він застерігав, що в разі пасивності уряду в УНДО зміцниться прагнення шукати способи вирішення українського питання на міжнародній арені. Начальник відділу національностей МВС Г. Сухенек-Сухецький, аналізуючи ситуацію в УНДО, визнав, що керівництво партії зазнало впливу закордонних осередків, які хотіли розв'язати польсько-українське протистояння через Лігу Націй. Відзначаючи пасивність поміркованої групи в керівництві партії, він наголосив, що уряд не має жодних намірів виступати з ініціативою безпосередньо порозумітися з цією групою³.

Зауважимо, що Г. Сухенек-Сухецький не мав авторитету серед українців, передусім через свою діяльність у постпацифікаційний період. За інформацією, поширеною серед українців, він здійснював спроби схилити заарештованого Д. Левицького (ціною звільнення) до подальших переговорів з уря-

¹ Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 92.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 23.

³ Там само.

дом. Натомість голова УНДО відмовився це зробити і заявив, що саме уряд повинен виступити з ініціативою переговорів¹.

Начальник відділу національностей МВС покладав надії на розв'язання проблем українсько-польських відносин саме на Д. Левицького. Для цього було опубліковано документ, де розкривалися зв'язки президії УНДО з УВО-ОУН і німцями. «Ілюстрований кур'єр годзінни» 11 вересня 1931 р. умістив листи двох урядників Міністерства закордонних справ Німеччини до генерального консула у Кракові — Клемана. Автори листів (одним із них, припускають, був барон ван Гахн) писали про фінансову й політичну залежність українського підпілля від берлінського уряду, а також про тісний зв'язок керівництва УНДО (тобто й Д. Левицького) з УВО-ОУН. Польська газета зробила закид о. Л. Куницькому, котрий 1926 р. проводив переговори з німецьким Міністерством закордонних справ у питаннях співпраці й фінансової допомоги².

Провід УНДО 12 вересня 1931 р. опротестував ці повідомлення. о. Куницький відреагував на них листом до редакції «Ілюстрованого кур'єра годзінного» у Кракові. Д. Левицький стверджував, що сам факт його розмов із німецьким консулом ще нічого не доводить, і додав, що ініціатором діалогу була німецька сторона, однак змісту його він не пам'ятав³. На оприлюднені у краківській газеті (згодом їх було опубліковано в інших польських газетах) документи відреагувало пресове бюро німецького уряду, яке заперечило згадані контакти з українськими політичними партіями. Проте після цих публікацій у пресі вже 13 вересня 1931 р. німецький уряд на певний час припинив фінансування пропагандистської й організаційно-партійної діяльності УНДО. Офіційно у «Свободі» В. Мудрий висловив сумнів у правдивості опублікованих документів, а також вказав, як негативно вплинули атаки польської преси на майбутнє польсько-українського порозуміння, що вже з другої половини 1931 р. не видавалось таким близьким⁴.

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 23.

² Biblioteka Narodowa. — Warszawa, № 70053. — Арк. 11.

³ *Левицький Д.* Між двох сил// Діло. — 1931. — 12 верес.

⁴ Свобода. — 1931. — 14 жовт.

На львівському рівні переговори консультативного характеру ініціював П. Дунін-Борковський. У середині березня 1931 р. відбулося три такі зустрічі у приватних помешканнях прихильників порозуміння (в УНДО їх названо «чорними кавами»). Подібну зустріч 13 червня 1931 р. провели у приватному помешканні Д. Лопатинського. У комунікаті президії УНДО і УПР від 20 червня 1931 р. стверджувалося, що на зустрічі 13 червня З. Пеленський виступив із рефератом про економічну політику в Західній Україні. У зустрічі не брали участі керманічі поміркованої групи УНДО — прихильники порозуміння (М. Галуцинського і О. Луцького)¹. І. Кедрин-Рудницький, який присутній на цій зустрічі як звичайний член ЦК УНДО, пояснив, що «керманічі УНДО не брали участі в зібранні, оскільки з польської сторони були репрезентовані кола, які не відіграють політичної ролі в політичному житті. Українські чинники звертали увагу на нав'язання взаємин з урядовими колами»².

За формування *modus vivendi* в польсько-українських відносинах, що зняли б напруженість після пацифікації, виступили угодовці, які не потрапили до в'язниці і керували політичною діяльністю партії на межі 1930—1931 рр. У період відсутності угодовського керівництва, УПР порушила питання про територіальну автономію. Її впровадження вимагали в сеймових комісіях О. Луцький (9 січня 1931 р.), Я. Олесницький (20 лютого 1931 р.). У сенатській комісії з цієї пропозицією виступив А. Горбачевський (4 березня 1931 р.)³.

Законопроект про автономію

Навесні 1931 р. законопроект про автономію для українців підготував і виголосив у сеймі Союз парламентських польських соціалістів (СППС). У цьому законопроекті автономія охоплювала територію Волинського, Станіславівського, Тернопільського воєводств, східних повітів Львівського воєвод-

¹ Комунікат УНДО // Діло. — 1931. — 22 черв.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1—2.

³ Політика чину і політика фрази // Діло. — 1931. — 4 берез.

ства (Бібрка, Доброміль, Дрогобич, Городок, Яворів, Ліско, Львів, Мостиська, Рава-Руська, Самбір, Стрий, Сокаль, Жовква) і Камінь-Каширський повіт Поліського воеводства. Проект автономії був готовий ще перед травневим переворотом 1926 р. У СППС його опрацювала комісія на чолі з І. Дашинським, до складу якої також входили Т. Голувко, Ф. Перла, Г. Діамонд, М. Недзялковський¹.

IV Народний з'їзд 1932 р., на якому під впливом опозиції Палієва з резолюції вилучено пункт про автономію, не полишав автономічних вимог. Шістнадцять англійських парламентарів 6 жовтня 1932 р. внесли петицію у справі автономії Східної Галичини до Секретаріату Ліги Націй. У петиції, покликаючись на рішення Ради Амбасадорів 1923 р., зверталася увага на ухилення польського уряду від запровадження автономії. Запропоновано через Лігу Націй передати вирішення цього питання Трибуналу справедливості в Гаазі. Англійці дорікали українським представникам у Лізі Націй (1932 р.) М. Рудницькій і О. Луцькому за те, що українці в Польщі не висували консолідованої автономістської програми. Відсутність цих вимог, на думку англійських парламентарів, значно обмежувала можливості українських послів. Делегати УНДО визнали справедливість цього зауваження².

Автономістська вимога прозвучала також у Сеймі 3 листопада 1932 р. від голови УНДО Д. Левицького: «Вимагаємо від Польської держави, згідно з ухвалою Ради Амбасадорів, виконати своє міжнародне зобов'язання у формі територіальної автономії. Вимагаємо тільки, щоб автономія була поширена на всі українські землі, в межах Польської держави. Дана позиція Українського клубу не суперечить правно-державній заяві Українського клубу 29 березня 1928 р. Висувачи автономічну вимогу, український народ не зрікається принципу самовизначення націй, які завдяки президентові Вільсонові здобули собі право вільного розвитку»³.

¹ Проект автономії // Діло. — 1931. — 15 берез.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 5.

³ Sprawozdanie stenograficzne z 70 posiedzenia Sejmu 3.11.1932, — 1.56.

Декларація УНДО і УПР не становила тільки реакцію на закиди англійських парламентарів. Вона також була продиктована складним політичним і економічним становищем українців. Проте лідери УНДО в цей період (1931—1932) не вірили в можливість порозуміння з польською стороною у питанні територіальної автономії. Зневіра у зміні ставлення Польської держави до українців посилила активність УНДО в таких напрямках національного життя, як освітній та релігійний. Це мало підтримати в суспільстві стан напруженості¹.

На початку 1930-х років зростає активність польських публіцистів, які виступали з ініціативою польсько-українського діалогу. За підтримки II відділу Головного штабу та за згодою відділу національностей, МВС і Східного відділу МЗС започатковано видання «Польсько-українського бюлетеня». Із його редакторами співпрацювали відомі польські знавці національного питання — Л. Василевський, С. Лось, С. Панроцький, з українського боку — І. Кедрин-Рудницький. Усі вони були членами організованого 8 червня 1933 р. Польсько-українського товариства. Проблему польсько-українських відносин обговорювали на сторінках інших польських часописів: «Бунт молодих» (згодом «Політика»), «Наше майбутнє», «Епоха»².

Преса УНДО, аналізуючи ситуацію на межі 1933—1934 рр., розповідала про те, що уряд в цей період не був схильний до дискусії щодо українських питань і не висловлював бажання співпрацювати з представництвом об'єднання в парламенті. «Діло» назвало безперспективними сподівання українців на співпрацю з урядом³.

Лідери УНДО і УПР були вражені також польсько-німецькою декларацією про незастосування сили (26 січня 1934 р.). Цю тему зауважливо схарактеризував Д. Левицький у згаданій промові в Сеймі 6 лютого 1934 р.: «Є свідками, що сучасна Польща є сильною державою з сильною внутрішньою владою, яка в останній період має значні успіхи в зовнішній

¹ За єдиний фронт народу // Діло. — 1932. — 18 жовт.

² Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 121. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 34.

³ Діло. — 1934. — 21 лют.

політиці і власне цей момент, в якому сьогодні знаходиться Польща, дає їй відповідні можливості розв'язувати українське питання в дусі згоди обох народів. Ми чекаємо зміни цілого політичного напрямку щодо нашого народу, усунення тих аномалій; вважаємо, що аномалії цих відносин дійшли до останньої межі, що найкращий час покласти кінець цій нівеляційній політиці щодо українського народу»¹. Промова Д. Левицького викликала в українській пресі критичні виступи проти УНДО. Про капітуляцію Д. Левицького перед польським урядом Д. Паліїв заявив у органі Фронту національної єдності (ФНЄ) «Перемога». Проте польська преса назвала виступ Д. Левицького заявою, спрямованою на порозуміння².

Наступною подією в зовнішній політиці Польщі, що викликала реакцію УНДО, стала декларація міністра Й. Бека від 13 вересня 1934 р. на пленарному засіданні Ліги Націй у Женеві. Міністр виступив за співпрацю з міжнародними організаціями в питаннях, що виникали із зобов'язань трактату про національні меншини. Наступного дня після Женевської декларації Д. Левицький прокоментував цю подію, зазначивши, що виступ Й. Бека був для нього неочікуваним. Водночас він висловив свою оцінку: «Крок п. міністра Бека спрямований в першу чергу проти Ліги Націй. Про авторитет Ліги Націй ніколи не боролися і не думаємо боротися, оскільки Ліга Націй є організацією держав-переможців, які ніколи не задумувалися над проблемою національних меншин, скривджених цими державами у версальському трактаті. Звично, коли dokonаним є вступ Радянської Росії до Ліги Націй, Росії, яка нещадно нищить всі неросійські народи, зокрема український — вчорашній польський виступ можемо прийняти за певну сатисфакцію»³.

Офіційна позиція партії була ухвалена 14 вересня 1934 р. на засіданні ексекютиви ЦК. Ухвалені на ньому резолюції польська цензура не дозволила опублікувати у пресі. Статтю

¹ Sprawozdanie stenograficzne ze 111 posiedzenia Sejmu z 14.II.1934. — 1.9—10.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 14.

³ Sprawy Narodowościowe. — 1934. — № 5—6. — S. 591.

«Порадник для меншин і дискредитація Ліги Націй» в «Ділі» 16 вересня 1934 р., де містилося підтвердження слів Д. Левицького, висловлених для Агенції Гаваса, було конфісковано. «Скарг з приводу виступу Бека український народ не висловлює. Катаклізму у цьому для себе не бачить. Ставимось до нього холодно, тверезо і критично, витягуємо для себе такі наслідки, які диктує український національний інтерес. УНДО, звичайно, не відмовилося з можливості дальшого звертання до Ліги Націй з метою захисту прав українського громадянства в Польщі»¹.

Позиція УНДО зазнала нищівної критики УСРП. «Громадський голос» писав: «Не можна погодитися з твердженням, що щось в Лізі Націй може бути для нас (українців. — І. С.) певною сатисфакцією, не треба плакати над гробом Ліги Націй». Наголошуючи, що УНДО готове й надалі звертатися до Ліги Націй у справі захисту прав українців, газета писала: «Як може до Ліги звертатися політик, чи політичний чинник, який цю інституцію публічно критикує?»². Виступ міністра Й. Бека також гостро розкритикував Д. Паліїв.

Убивство П'ерацького і Бабія сколихнуло українське суспільство. Інституції влади провели низку арештів членів ОУН, які опинилися в «Березі Картузькій». Ці події спровокували зростання компромісових тенденцій в українському середовищі. Для керівництва УНДО важливим сигналом став перебіг виборів до місцевих органів самоврядування восени 1934 р. Пропаганда ББСУ, підтримана державною адміністрацією, висунула гасло компромісу та порозуміння, а також активної праці на користь власного села і громади, незважаючи на партійно-політичні та національні погляди; це гасло знайшло належний відгук у сільських мешканців³.

Ідея спільної праці у громадах була одним з польсько-українських компромісів. Як підкреслювала «Свобода», задля цих компромісів українці погодились на серйозні поступки.

¹ Sprawy Narodowościowe. — 1934. — № 5—6. — S. 592.

² Там само.

³ Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 17.

Орган ЦК УНДО бачив у цьому брак політичної активності в сільських осередках, обмеження власних, місцевих інтересів. УНДО також говорило про виборче порозуміння, хоча початково йшлося про компроміс саме в містах¹. Про українські голоси в містах думав не тільки ББСУ; наприклад, у Добромилі бургомістр Я. Павловський, агітуючи за списком блоків Стронництва Людового і Стронництва Народового, намагався дійти порозуміння з місцевими діячами УНДО. Проти таких комбінацій і виступив ББСУ. У результаті компромісу він прагнув домогтися підтримки українців та євреїв.

Методи ББСУ й державної адміністрації під час виборів самоврядування розкритикували Д. Левицький від УНДО й польські політичні партнери — Стронництво Людове, Польська соціалістична партія, Народна робітнича партія². Дослідник цієї проблеми А. Лучак оприлюднив відомості, що УНДО здобуло на виборах до громадських рад найбільшу кількість українських мандатів у Львівському воеводстві (7849), Станіславському (49 945), Тернопільському (6726)³. У львівській газеті «Нові часи» зазначено, що прихильні до держави та уряду українці загалом здобули 7709 мандатів⁴. Вибори до громадських рад продемонстрували бажання українського села до конструктивної праці на місцевому рівні, без шовіністичних гасел та різних потрясінь. Редакція проурядових «Нових часів» писала: «Еволюція ставлення українського населення до держави від абсолютної негачії до [афірмації] лояльності відбувається швидше і радикальніше, ніж в УНДП»⁵. Ця еволюція відбувалася без виразного дозволу політичних чинників, змушувала легальний український естаблішмент до швидкого самовизначення. Хоча керівництво УНДО висловлювалося за автономічну програму, то політична тактика була неясна, яка «блукала між негачією, автономізмом та безпосереднім порозумінням з урядом»⁶.

¹ Свобода. — 1934. — 11 листоп. — С. 1.

² Лучак А. Названа праця. — С. 309.

³ Там само.

⁴ Nowe Czase. — 1934. — 21 груд.

⁵ Там само.

⁶ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 12.

Проти проекту Конституції 1935 року

У другій половині грудня 1934 р. у Сенаті під час обговорення проекту нової Конституції Український клуб знову зробив заяву: «Український сенатський клуб виголосив внесок з метою добитись конституційної постанови, яка б визнавала для території з більшістю українського населення територіальну автономію з крайовим сеймом, урядом, адміністрацією, судівництвом, шкільництвом, фінансовою системою і територіальними збройними силами. Кордони і лад цієї адміністративної одиниці мають бути встановлені окремим законом, який був би інтегральною частиною Конституції Польської держави»¹.

На засіданні Сейму 5 лютого 1935 р. українське питання знову порушив Д. Левицький. Згадуючи сенатський законопроект про територіальну автономію, він наголосив: «Розуміємо, що в даній ситуації цієї мети не досягнемо і за це право будемо тяжко боротися»². Далі зазначено, що «тільки нормалізація вносить заспокоєння слухних вимог українського народу, створення в межах Польської держави П'ємонту для українських визвольних намірів принесе Польській державі велику користь»³. Голова УНДО і УПР свою промову закінчив такими словами: «Не хочемо національної боротьби, хочемо працювати конструктивно [...]. Вважаємо, що найкращий час покласти кінець цій нівеляційній політиці у ставленні до українського народу. Від вас, як реальних можновладців у державі, залежить унормування наших відносин. Або панове задовільнять слухні вимоги українського народу і підемо шляхом взаєморозуміння до щастя [...] або кожний народ сам у важкій боротьбі буде шукати здійснення своїх національних ідеалів»⁴.

Виступ Д. Левицького у Сеймі 5 лютого 1935 р. оцінили як нове звернення до уряду. Наслідком цього стала чергова атака української преси проти УНДО. Агресивно виступив орган

¹ Діло. — 1934. — 16 груд.; Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1934. — 22—31.XI. — № 51—52.

² Sprawozdanie stenograficzne ze 128 posidzenia Sejmu z 5.II.1935. — S. 9.

³ Там само.

⁴ Там само. — S. 31—32.

ФНЄ «Батьківщина», відбираючи в парламентській репрезентації УНДО право висловлювати погляди від імені всього українського народу. Таку само позицію зайняв орган УСРП «Громадський голос»¹.

Атакований пресою ЦК УНДО, прагнучи зміцнити свій авторитет й активізувати діяльність партії у краю, скликав 2 березня 1935 р. Народний комітет. На нараду прибуло 85 делегатів із 43 повітових організацій, а також представники УПР. Один із головних пунктів обговорення — подальша тактика УНДО і УПР. Члени Народного комітету підтримали напрям політичного реалізму, який визначило керівництво партії. «Народний комітет, — ішлося в одній з ухвал, — після звіту голови УНДО Дмитра Левицького про діяльність УНДО і УПР заявляє, що непохитно стоїть при своєму вибраному мандатовому керівництві, яке залишиться єдиним виразником думки і волі українського населення і висловлює йому цілковите визнання і подяку за його тяжку та відповідальну працю»². Керівництво УНДО ініціювало широку акцію підтримки напряму політичного реалізму. У лютому—березні 1935 р. відбулися повітові з'їзди УНДО, які також підтримали керівництво партії та УПР³.

Відхилення міністром М. Зиндрамом-Косцялковським пропозиції порозумітися загострило польсько-українські відносини. У цей час визріла ідея налагодити відносини з польською антисанаційною опозицією, якій симпатизував Д. Левицький. За його дорученням І. Кедрин-Рудницький провів розмови зі С. Тугутом (І. Кудрин-Рудницький дописував у його часописі «Тиждень»), щодо можливого тактичного союзу УНДО з польською антисанаційною опозицією. Однак С. Тугут не бачив перспектив утворення такого союзу. Він відверто висловився що польська опозиція є безликою і не має реального впливу на уряд і сейм, а маніфестація солідарності з українцями їй не допоможе, а радше навпаки — осла-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 15.

² Постанови Народного Комітету УНДО // Свобода. — 1935. — 10 берез.

³ Свобода. — 1935. — № 8, 10—13, 15.

бить її через відповідну реакцію польської преси і польських громадських організацій. С. Тутут радив українцям шукати компромісу з урядом за допомогою посередників¹. І. Кедрин-Рудницький повідомив про цю позицію на засіданні ексекютиви ЦК УНДО, яка ухвалила рішення про початок безпосереднього діалогу з урядом.

У квітні 1935 р. УНДО, як і УСРП, утрималося від голосування за новий проект Конституції 4 липня 1935 р. Виступаючи в Сенаті, Ю. Павликовський визнав позицію Українського клубу в цій справі «гідною і тактовною»².

Партія дуже серйозно відреагувала на повідомлення про смерть Ю. Пілсудського 13 травня 1935 р. Співчуття львівському воеводі висловили заступник голови УНДО В. Мудрий і генеральний секретар В. Целевич, а також голови «Просвіти» І. Брик і РСУК — Ю. Павликовський. УПР надіслала телеграму співчуття прем'єр-міністрові В. Славеку, яку підписали голова УПР Д. Левицький і секретар Д. Великанович³. Провідні діячі УНДО також брали участь у поховальній церемонії у Варшаві та Кракові. Преса УНДО, інформуючи про смерть і останню дорогу Ю. Пілсудського, оцінила його діяльність⁴.

Утримання від голосування щодо проекту нової Конституції, а також поважне ставлення до смерті Ю. Пілсудського свідчили про добру волю партії у прагненні зняти напруженість у польсько-українських відносинах. Обговорення проекту змін до закону про вибори до Сейму прискорило початок переговорів УНДО з польським урядом. Цей проект відбирав право вільного вибору кандидатів, узалежуючи вибір від рішення окружних виборчих комісій, де, на думку В. Целевича, домінували поляки. «Українці, — писав він, — без згоди поляків, зокрема без згоди польської влади, не будуть мати можливості оголосити у виборчих округах незалежних україн-

¹ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 253.

² Виборча ординація до сейму під обрадами сенату // Свобода. — 1935. — 14 лип.

³ Вислови співчуття УНДО і наших центральних установ з приводу смерті маршала Пілсудського // Свобода. — 1935. — 26 трав.

⁴ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 4.

ських кандидатів на послів»¹. Політик оголосив, що УПР розпочне боротьбу за зміни проекту виборчого закону. В ухвалі від 24 травня 1935 р. УПР визнала, що проект виборчого закону позбавляє «український народ можливості створення своєї незалежної репрезентації в законодавчих органах держави»².

У зв'язку з навислою загрозою ініціативу в справі порозуміння з урядом перебрали О. Луцький і В. Мудрий. О. Луцький за посередництва Р. Смаль-Стоцького запитав міністра внутрішніх справ М. Косцялковського про готовність уряду до нормалізації відносин з українцями. Відповідь була позитивною³. Водночас 29 травня 1935 р. відбулася зустріч М. Косцялковського з В. Мудрим, О. Луцьким та В. Целевичем. Зустріч, за словами членів УНДО, відбулася в атмосфері «взаємного довір'я, щирості»⁴.

Компроміси політики нормалізації

Важливим етапом на шляху нормалізації польсько-українських відносин був інспекційний візит 4—9 липня 1935 р. міністра внутрішніх справ М. Зиндрама-Косцялковського до трьох воєводств Східної Галичини. Із міністром поїхав директор Політичного департаменту МВС Г. Кавецький і начальник відділу національностей Г. Сухенек-Сухецький. Під час інспекції 6 липня 1935 р. засідав народний комітет УНДО, який за участю представників 35 повітових організацій ухвалив рішення про участь партії в парламентських виборах і про продовження подальших переговорів з урядом. В останній день інспекційної поїздки (9 липня 1935 р.) відбулися дві зустрічі політичних і господарських діячів із міністром та із владою регіону.

¹ Целевич В. Вибори до законодавчих тіл та українці // Діло. — 1935. — 12 трав.; Sprawy Narodowościowe. — 1935. — № 3—4. — S. 269.

² Домагання Української Парламентської Репрезентації // Свобода. — 1935. — 2 черв.; Діло. — 1935. — 25 трав.; *Belcikowska A. Partie...* — S. 112.

³ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 253.

⁴ *Totczuk R.* — S. 215.

Перша зустріч у воєводському уряді Львова М. Зиндрама-Косцялковського та воєводи В. Беліна-Пражновського відбулася з делегацією українських господарських інституцій: Крайового господарського товариства, «Сільського господаря», РСУК, Центрального блоку (Центробанку), Центросоюзу, Маслосоюзу, Народної торгівлі, товариств «Карпатія», «Дністер», Земельного гіпотечного банку та ін. із сенатором Ю. Павликовським. До складу української делегації ввійшли К. Левицький, І. Мартюк, А. Палій, Ю. Мудрак і В. Кривульський. Після реферату Ю. Павликовського про становище українців у Польській державі й поточну політичну ситуацію відбулася дискусія. Передусім обговорено комплекс питань, пов'язаних із селом і сільським господарством. Визначено інвестиційні потреби для розвитку аграрного комплексу. Українська сторона вимагала парцеляції землі для місцевих селян, ліквідації безробіття в селі та місті, узгодження кредитної політики державних банків.

Міністр М. Зиндрама-Косцялковський у прикінцевому слові прихильно поставився до українських вимог, наголосивши, що окремі з них вже будуть реалізовані, а інші найближчим часом розглядатимуться¹. Увечері 9 липня 1935 р. львівський воєвода запросив представників місцевої цивільної та військової влади, судівництва, прокуратури; прибули також воєводи Ягодзінський зі Станіслава та Гінтовт-Дзієвалтовський із Тернополя. Українські господарські, культурно-освітні, суспільні організації репрезентували: К. Левицький, В. Децикевич, І. Раковський, Ю. Павликовський, В. Мудрий, І. Кедрин-Рудницький, М. Рудницька, С. Біляк, Д. Великанович, А. Палій, І. Мартинюк, Р. Дашкевич, Хронов'ят, а також священники — Й. Сліпий, Ковалевський і В. Лаба². На цій зустрічі Зиндрама-Косцялковський запевнив українців, що колонізацію буде зупинено. Так він вирішив після поїздки Галичиною, де серед місцевого селянства панував земельний голод³.

¹ З побуту міністра Косцялковського у Львові. Делегація українських господарських кіл міністра // Свобода. — 1935. — 22 лип.

² Там само.

³ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 256.

Перебування міністра внутрішніх справ у Галичині почасти зняло напруженість у польсько-українських відносинах. Із візитом міністра УНДО пов'язувало надії розв'язати найважливіші проблеми українського суспільно-політичного життя. Група поміркованих членів партії відіграла роль посередника українських інтересів у польському провладному політикумі. Підтримуючи часті контакти з урядом, ця група прагнула розв'язати накопичені проблеми.

УНДО заснувало місячник «Шлях нації» за редакцією колишнього редактора «Українського голосу» і співробітника «Перемоги» З. Пеленського. Розпочинаючи прономалізаційну кампанію, 6 липня 1935 р. Народний комітет ухвалив директиви для повітових організацій, які мали організовувати віча, збори та з'їзди, де планувалося ухвалити резолюції на підтримку діяльності ЦК УНДО і УПР¹. Однак рядові члени партії ставилися до виборчого порозуміння і концепції нормалізації критично. Передусім вони очікували конкретних результатів співпраці з урядом. Переговори з представниками уряду були перервані через виборчу кампанію до польського парламенту. Саме парламентські вибори, які проводилися згідно з новим виборчим законом, були першим етапом нормалізації відносин².

Згідно з ухвалами УПР від 25 травня 1935 р., негативне ставлення до нового виборчого закону було озвучене з парламентської трибуни і подане на сторінках преси. На засіданні Конституційної комісії Сейму 13 червня 1935 р. С. Хруцький заявив, що новий виборчий закон спрямований проти політичних партій³. На пленарному засіданні під час дебатів щодо цього закону С. Біляк від імені УПР зауважив, що «запропонований проект виборчого закону до парламентських палат не створює для українського народу можливості вибору такого представництва, яке було би результатом вільного вибору українських громадян. Запропонований проект мав реалізувати принцип однопартійності

¹ Свобода. — 1935. — 14 лип.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 18—20.

³ *Belcikowska A.* Названа праця. — S. 113.

держави»¹. С. Біляк виступив за участь УНДО у виборах, хоч Український клуб голосував проти виборчого закону. Не можна погодитись із висновком Р. Томчика, що декларація участі у виборах була пов'язана з роллю УНДО в легальному національному русі, а й із повчальним уроком — бойкотом виборів 1922 р. Політичні ситуації 1922-го і 1935 рр. були різні як у зовнішньополітичному, так і внутрішньополітичному аспектах. Тому ніде й ніколи офіційно Народний Комітет УНДО не висловлював жалю з приводу бойкоту виборів 1922 року.

Виборчий компроміс 1935 року

Виборчий компроміс, запропонований УНДО через Міністерство внутрішніх справ, передбачав участь у Сеймі по одному українцю з кожного із 15 виборчих округів у трьох галицьких воєводствах. Компроміс підтримали члени Української народної обнови (УНО) й Українського католицького союзу (УКС), але УСРП і УСДП оголосили бойкот виборів. «Діло» 1 серпня 1935 р. заклиало українську громадськість до участі у виборах². Виборчий компроміс давав УНДО змогу сформувати поважну парламентську репрезентацію, однак він мав і негативні сторони: по-перше, обмежувався лише територією Східної Галичини без Волині та інших українських територій; по-друге, затвердження кандидатів на послів відбувалося в Міністерстві внутрішніх справ³. На практиці МВС не погодилося на дві кандидатури: Д. Левицького і М. Рудницької. ЦК УНДО розпочав передвиборчу кампанію, організовуючи повітові та окружні наради, під час яких обговорювали новий виборчий закон і необхідність участі у виборах⁴.

Справу участі у виборах широко обговорювали у пресі УНДО, що полемізувала з пресою політичних партій, які бойкотували вибори. Негативно до виборів поставився Союз

¹ Sprawozdanie stenograficzne ze 145 posidzenia Sejmu z 25.6.1935. — S. 60.

² Діло. — 1935. — 1 серп.

³ Кедрим І. Життя — події — люди. — С. 254.

⁴ Там само.

українок, очевидно, через відсутність у списку кандидатів на послів його голови Мілени Рудницької. В опублікованому комунікаті О. Федак-Шепарович, М. Більська, А. Палій, М. Мудрик проінформували, що через відсутність жінок серед кандидатів на послів від УНДО організація не братиме участі у сеймових виборах¹.

В опублікованій виборчій програмі УНДО («Свобода») задеклароване таке: «1. Територіальна автономія для всіх українських земель в Польщі; 2. Право українського народу до вільного розвитку у всіх сферах національного життя; 3. Розвиток селянських господарств; 4. Право українців в містах на українську територію; 5. Українська національна школа всіх ступенів; 6. Амністія для політичних в'язнів; 7. Зупинення колонізації українських земель; 8. Збільшення прав для громадських, міських і повітових самоврядних інституцій; 9. Ліквідація поліцейської системи у відносинах з українцями» та ін.² У виборчій відозві, опублікованій у часописі «Діло» 4 вересня 1935 р., ЦК УНДО вкотре закликав до масової участі в голосуванні³.

У результаті виборів 8 вересня 1935 р. до Сейму ввійшло 13 членів УНДО та 1 представник УНО. Не було обрано В. Соловія із 77-ї округи (Сяноцького воєводства). Цей факт українська преса визнала недотриманням умов компромісу з польського боку. «Діло», шукаючи причин втрати одного мандата, визнало, що «тамтешнім чинникам йшлося на виборах предусім про те, щоб цю округу позбавити українського представництва і проводити там дальшу політику відрубності Лемківщини»⁴. В. Мудрого запевнили, що замість мандата на Лемківщині українці отримають компенсацію у вигляді додаткового сенаторського мандату, проте польський уряд цієї обіцянки не дотримав. Мандат отримав поляк Й. Волошиновський, котрого вважали «українофілом і знавцем української мови»⁵.

¹ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 254.

² Чому йдемо до виборів? // Свобода. — 1935. — 1 верес.

³ Діло. — 1935. — 4 вересня; Sprawy Narodowościowe. — 1935. — № 5. — S. 445—446.

⁴ Sprawy Narodowościowe. — 1935. — № 5. — S. 448.

⁵ Кедрин І. Життя — події — люди. — С. 255.

До Сенату від Львівського воєводства було обрано В. Децикевича. Без голосування до сенату увійшли з Тернопільського воєводства О. Луцький, зі Станіславівського — о. Р. Лободич з УНО. Інші національні меншини у Східній Галичині — євреї та німці — не мали представників у Сенаті. Президент І. Мосціцький 23 вересня 1935 р. назвав додатково 32 сенаторів. Серед них було два члени УНДО — А. Горбачевський (Чортків) і Ю. Павликовський (Львів). Загалом у польському парламенті працювали 13 послів до Сейму і 4 сенатори від УНДО. Прихильники нормалізації польсько-українських відносин у керівництві УНДО високо оцінили результати виборів. В. Мудрий, виступаючи на засіданні ЦК УНДО і УПР 5 листопада 1935 р., визнав результати виборів як перемогу партії. Активну участь галицьких українців у виборах (українська сторона нарахувала 738 тис., польська — 400 тис.) було оцінено в УНДО як висловлювання підтримки нової політики¹.

Голосуючи за список УНДО, українські виборці стали співвідповідальними за нормалізаційні процеси й сподівалися на відповідні преференції. Однак розмови з польським урядом і вибори поділили українське суспільство на два ворожі табори. Перший із них — прихильники нормалізації, котрі шукали шляхів забезпечення умов суспільного та господарського розвитку українського народу. Другий табір — противники порозуміння з урядом, які захищали подальшу політику неґації. В УНДО виник внутрішній конфлікт. Після виборів ЦК розпочав «чистку» в лавах партії. Новим головою УНДО 12 жовтня 1935 р. обрано В. Мудрого. З огляду на ініційоване порозуміння, важливе значення для партії мала діяльність її представників на парламентській арені. Новообрана УПР уконституювалася 2 жовтня 1935 р. Обрано президію у такому складі: голова — В. Целевич, його заступники — О. Луцький і Ю. Павликовський. До ревізійної комісії увійшли: В. Децикевич, Г. Тершаковець, С. Біляк. Члени УНО — о. Р. Лободич і І. Волянський — увійшли до УПР, застерігши собі право вільно голосувати в питаннях, які з огляду на пар-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 28.

тійну програму УНО вимагали б іншої позиції. Не дійшли до порозуміння і стосовно спільного парламентського клубу УНДО і ВУО. Із такою пропозицією виступила «Нова зоря» в кількох статтях у листопаді 1935 р. УНО офіційно ухвалила 1 грудня 1935 р. рішення, у якому закликала створити парламентську репрезентацію Східної Галичини і Волині. УНДО бачило у ВУО суспільну групу з національним забарвленням як інструмент у політиці польської влади. У такій ситуації УНДО не брало до уваги можливості утворити спільну репрезентацію¹.

Перед першим засіданням новообраних палат парламенту 4 жовтня 1935 р. «Діло» домагалось вибору на віце-маршалків Сейму і Сенату українців зі Східної Галичини. У зв'язку з цим на другому засіданні Сейму 5 листопада 1935 р. одним із п'яти віце-маршалків став В. Мудрий. Інавгураційне засідання в польському Сенаті 4 жовтня 1935 р. проводив А. Горбачевський, котрого наступного дня було обрано одним із трьох віце-маршалків². Додамо, що 13 грудня 1935 р. в Сеймі утворилася парламентська польсько-українська група з воєводства Східної Галичини, головою якої став Т. Щацель. Ця група мала працювати над проблемами Східної Галичини, які б стали предметом обговорення на парламентських засіданнях. ББСУ позитивно оцінив утворення спільної групи.

Політика нормалізації

Після виборів 1935 р. керівництво УНДО посилило пропагандистську кампанію, метою якої було вгамування суспільних настроїв і пошук ширшої підтримки для нормалізаційних процесів³.

19 листопада 1935 р. перед початком бюджетної дискусії в сеймі В. Мудрий, В. Целевич і О. Луцький вели переговори з прем'єр-міністром М. Зиндрамом-Косцялковським, інформуючи його про українські вимоги до бюджетного закону.

¹ Діло. — 1935. — 12 груд.

² Діло. — 1935. — 7 жовт.

³ *Sprawy Narodowościowe*. — 1935. — № 6. — S. 619.

Ундовська репрезентація на початку каденції парламенту обрала собі мету, яку прагнула досягнути, — територіальну автономію для всіх українських етнічних земель у Польщі¹. Мінімальна мета — задовольнити потреби у сферах освіти, культури, економіки, домогтися участі українців у роботі державних інституцій. Для цього президія партії підготувала і передала владі 18 меморіалів, які охоплювали принципи оздоровлення українського життя. Вони стосувалися питань термінології і прав української мови, табору в Березі Картузькій та амністії, колонізації на українській території, «Народного дому» у Львові, політики держави на Лемківщині, територіального самоврядування, Православної церкви, українського шкільництва, участі українців у державній службі в інституціях і банках, долі інвалідів колишньої української армії, участі українців у колегіальних органах при різних міністерствах, вимог українських фінансових і господарських інституцій, товариств «Дністер», «Карпатія», «Сільський господар», «Українська щадниця» в Перемишлі, вимог до бюджету держави².

Виступи членів УПП у комісіях і на пленарних засіданнях Сейму відрізнялися від аналогічних із попередніх каденцій. У них не було гострої і неприхильної критики уряду. Представники УНДО утримувалися від декларативних виступів із демагогічним забарвленням, змістовно аналізували проблеми щоденного життя українського суспільства. В. Мудрий у програмному виступі 6 грудня 1935 р. у дискусії над бюджетом на 1936—1937 рр. проголосив вимоги партії в добу нормалізації: «Увійшли сюди для того, щоби загоїти старі рани, щоб конструктивно працювати для покращення відносин. У зв'язку з тим зобов'язані ствердити, що головною нашою політичною вимогою в Польщі є постулат територіальної автономії для всіх українських земель в Польщі»³.

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 2.

² Tomchuk R. Названа праця. — S. 226—227.

³ Sprawozdanie stenograficzne ze 4 posidzenia Sejmu z 5 — 6.12.1935. — S. 98—99; Sprawy Narodowościowe. — 1935. — № 6. — S. 620; Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин. — Львів, 1936. — С. 9.

Незалежно від того, чи дійшло б до реалізації вимоги автономії, голова УПР висунув постулати, які вимагали безоглядного врегулювання. В. Мудрий запропонував обговорити їх під час дискусій над бюджетами відповідних міністерств. Закінчуючи промову, він визначив перешкоди на шляху нормалізації відносин у Східній Галичині з боку місцевого населення регіональної і місцевої адміністрації. Виступи інших членів УПР у Сеймі та Сенаті були насичені поважним і змістовним фактажем. Передусім наголошувалося на позитивному ставленні до польської державності¹. Крім того, українські політики виступили за збільшення кількості греко-католицьких і православних парафій у війську (1935 р. у польському війську було 8 греко-католицьких парафій і 6 православних); за надання допомоги українським спортивним організаціям від Державного інституту фізичного виховання².

Українські послы були активними в обговоренні бюджету на 1936—1937 рр. В. Мудрий, В. Целевич, О. Луцький, З. Пеленський склали інтерпеляції, запити і проекти законів. Важливий законопроект запропонував Д. Великанович у справі зміни частини постанов про організацію українського шкільництва, ухвалених ще 1924 р. (Lex Grabski). Ундовці заявили, що тільки реалізація цих змін може покращити польсько-українські відносини, інакше — цілий проект закону УНДО залишиться знівеченим³.

Новий уряд прагнув здійснити певні кроки для утримання хиткого порозуміння. Однак це не вплинуло на зростання пронормалізаційних настроїв в українському суспільстві. Брак реалізації українських постулатів в уряді став предметом дискусії ЦК УНДО і членів УПР 13—14 липня 1936 р. У виданому комунікаті після дводенної дискусії, на якій проаналізовано політику польської влади на українських землях, стверджувалося, що вона позбавлена елементів системності і плановості, а нормалізаційний курс не зумовив змін на кра-

¹ Sprawy Narodowościowe. — 1936. — № 1—2. — S. 68.

² Українська армія // Свобода. — 1936. — 26 січ.

³ Sprawozdanie stenograficzne ze 10 posidzenia Sejmu z 17.02.1936 S. 68—69; Sprawy Narodowościowe. — 1936. — № 1—2. — S. 69.

ще. Визнано, що крайова влада не узгоджує своєї діяльності з урядом¹.

З боку уряду втіленням нормалізаційного курсу в 1935—1936 рр. були:

1. Обіжник Міністерства внутрішніх справ, який дозволяв запроваджувати двомовні написи в громадах і гмінах. На практиці цю рекомендацію не було виконано через те, що радні поляки та польський солтис таке рішення ухвалити не могли. Повітовий староста теж такої ухвали не затверджував би.

2. Обіжник Міністерства внутрішніх справ про визнання терміна українець-український рівно рядним терміном русин-руський. Обіжник був скерований до воєвод, щоб в управлінському процесі не спровокувати конфліктів і не утруднювати, не обмежувати вживання терміна українець-український. Однак, з огляду на закон від 31 липня 1924 р. про урядову мову, який вживав тільки термін русин-руський, українці цей обіжник визнали недостатнім. Справа мала практичне значення через рішення найвищого суду від 4 грудня 1935 р. про кримінальну відповідальність за відмову українців прийняти військовий квиток, у якому записано русин. Натомість УНДО домогалося вживання тільки терміна українець-український.

3. Відновлення умови угоди Загального закладу взаємного страхування зі страховим товариством «Дністер» на нових засадах. До Загального закладу взаємного страхування прийнято 25 співробітників «Дністра», проте ціною ліквідації відділу примусового страхування. Існування цього відділу в «Дністрі» уможливлювало безпосередній контакт із населенням села.

4. Розпорядження міністра релігії та освіти, яке запроваджувало класи з українською мовою навчання в польській гімназії в Тернополі. Це була компенсація за ліквідацію тут 1930 року української гімназії. Оскільки українські класи мали підпорядковуватися директорові — полякові, батьки учнів бойкотували запис до тих класів.

5. Усунення з львівського «Народного дому» урядового комісара-русофіла і створення замість нього тимчасового ви-

¹ Sprawy Narodowościowe. — 1936. — № 3—4. — S. 486.

ділу як дорадчого органу, до складу якого входили б українці. Адміністратором надалі залишився поляк, що викликало незадоволення українців.

6. Розпорядження міністра релігії й освіти про створення кафедри української мови у Львівському університеті. Хоча кандидата на завідувача кафедри було обрано серед професорів гуманістичного виділу, однак офіційної номінації той не отримав.

7. Прийняття сотні вчителів-українців до праці у шкільництві (у 1937 р. їх мало бути двісті).

8. Прийняття кільканадцяти українців до структур Міністерства фінансів.

9. Прийняття двох українців (С. Левинського і Р. Олесницького) на контрактні посади в польських консульських установах.

10. Доступ до польського радіо у Львові, хоча й з обмеженим часом мовлення.

11. Залагодження низки особистих справ-скарг¹.

Ці рішення не мали характеру істотних умов, важливих для українського суспільства. Найважливіші питання не були предметом зацікавлення уряду. Не цілком адекватна політика уряду активізувала УНДО. У жовтні 1936 р. президія УНДО і УПР розгорнула діяльність, спрямовану на пришвидшення реалізації польським урядом важливих українських вимог².

Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ С. Складковський 7 жовтня 1936 р. прийняв делегацію у складі В. Мудрого, В. Целевича і О. Луцького. Крім того, представники вели переговори з віце-прем'єром і міністром фінансів Е. Квятковським і міністром суспільної опіки М. Зиндрамом-Косцялковським. 9, 28 і 29 жовтня В. Целевич і С. Витвицький зустрілися з міністром справедливості В. Грабовським. Ішлося про звільнення політичних в'язнів і умови утримання у в'язницях. Хоч амністію було ухвалено 3 січня 1936 р., однак другий постулат — щодо Берези Картузької — реалізовано не було. Д. Великанович і В. Кузьмович на зустрічі з міністром релігії

¹ Діло. — 1936. — 12 груд.

² Там само.

і освіти В. Святославським порушили проблему праці вчителів і українського шкільництва. В. Мудрий, О. Луцький, директори «Дністра» Я. Колтонюк та іпотечного земельного банку В. Сінгалевич мали 22 жовтня зустріч із міністром фінансів, 23 жовтня — із міністром сільського господарства і земельних реформ Ю. Понятовським. Делегати УНДО В. Мудрий, В. Сінгалевич вимагали від міністра організувати конференцію із земельного питання за участю українських фахівців. Опріч того, відбулися зустрічі в усіх трьох воєводських урядах Східної Галичини. Висунуті українцями претензії наприкінці 1936 р. стосувалися трьох пунктів:

1. Уряд за півтора року нормалізації не тільки не реалізував українських вимог, а навіть виявив тенденції до обмеження прав українського населення.

2. Польське суспільство у краю займало антиукраїнську позицію.

3. Місцева адміністративна влада керувалася антиукраїнськими настановами польського населення й проводила власну політику щодо українців, яка не мала нічого спільного з офіційними зобов'язаннями представників уряду¹.

Земельні проблеми

Восени 1936 р. напруженість у польсько-українських відносинах спровокувало порушення земельного питання. Місцеві польські організації Східної Галичини, зацікавлені в захисті інтересів і стану посідання, голосно вимагали участі польського суспільства в парцеляції землі. Вони отримали підтримку в урядових колах. Поширилась інформація, що Міністерство сільського господарства і земельних реформ видало інструкцію, яка передбачала продаж землі тільки полякам. Міністерство оголосило 1 жовтня 1936 р. список маєтків, котрі підлягають парцеляції. УНДО відреагувало розглядом питання колонізації та її недопущення (засідання ЦК 26 вересня; 5, 22, 27 жовтня; 2 листопада 1936 р.). Поза

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 23—30.

актуальною на той час проблемою боротьби з комуністичним рухом, здійснено спроби організувати в суспільстві акції протесту проти колонізаційної акції. Партійні керманічі хотіли підвищити активність місцевих організацій, УНДО. Адже «Свобода» зауважила значне ослаблення активності повітових організацій. Генеральний секретаріат надіслав спеціальну інструкцію до повітових народних комітетів, мужів довіри, послів і сенаторів, де розписав проведення антиколонізаційних віч у Східній Галичині. Велике віче, відбулося 15 жовтня 1936 р. у Львові. У ньому взяли участь посли і сенатори, представники культурно-освітніх, господарських, наукових товариств та організацій, Греко-католицької церкви¹.

Зважаючи на те, що аграрні відносини на українських землях повинен регулювати галицько-волинський сейм автономної української території в Польщі, УНДО вимагало від уряду:

1. Виконати закон від 26 грудня 1925 р. про парцеляцію на користь місцевого сільськогосподарського населення.

2. Ліквідувати інструкцію про заборону продажу земель українцям і передачу її колоністам.

3. Виділити концесії українському парцеляційному банку.

4. Призупинити надання дотацій на військову й цивільну колонізацію з оборотного фонду земельної реформи.

5. Надати кредити на закупівлю, комасацію з меліорацією з оборотного фонду земельної реформи зі спеціального адміністративного фонду земельного державного банку².

Відповідно до повідомлень української преси, від 15 жовтня 1936 р. до 1 січня 1937 р. було проведено 166 антиколонізаційних віч. Акції зміцнили впливи УНДО в українському суспільстві, однак склалася ситуація, в якій офіційно партія підтримувала нормалізаційний курс щодо уряду. Водночас вона сприяла зростанню націоналістичних настроїв в українському суспільстві. Зрозуміло, що це посилило ворожість польських політичних партій та організацій.

¹ Sprawy Narodowościowe. — 1936. — № 6. — S. 611.

² Баран С., Порай З. За рідну землю... — С. 70; справа українська // Зошити історичні. — Париж, 1985. — № 71. — С. 125.

Реакція УНДО у пресі та Сеймі сприяла появі проекту закону Міністерства сільського господарства і аграрних реформ «Про обіг новоутвореною в результаті парцеляції нерухомістю». В. Мудрий на пленарному засіданні сейму 2 грудня 1936 р., згодом З. Пеленський, виступаючи 26 січня 1937 р. у бюджетній комісії, наголосив, що політика міністерства та його колонізаційні плани мають політичний характер, спрямований проти українського селянина. На знак протесту представники УПР у бюджетній комісії голосували проти бюджету Міністерства сільського господарства і аграрних реформ. Проте за ухвалення бюджетного закону УПР проголосувала, чим виразно підтримала нормалізаційну лінію УНДО. В. Мудрий у промові на пленарному засіданні Сейму 27 лютого 1937 р. знову критично оцінив наміри міністерства. Він закликав припинити антиукраїнську аграрну політику уряду, однак чимало часу в промові відвів аналізу перебігу нормалізаційних процесів. «Велика ідея порозуміння двох народів, — сказав В. Мудрий, — в ім'я кращого майбутнього не знайшла відповідного відгуку в значній частині польського суспільства»¹.

Криза політики нормалізації

У 1937 р. стало очевидним, що політика нормалізації українсько-польських відносин не виправдала сподівань української сторони. Такий перебіг подій сприяв еволюції настроїв українського громадянства проти Польської держави. Очікування і сподівання багатьох українських політиків змінювалися розчаруванням, яке дедалі більше набирало характеру незадоволення.

У липні 1937 р. скликано крайову нараду УНДО, де розгорнулася гостра дискусія щодо подальших політичних перспектив. Представники опозиції у складі Д. Левицького, В. Кузьмовича, С. Барана та ін. вимагали від керівництва партії заявити про банкрутство «нормалізації», а в Сеймі та Сенаті перейти до рішучої опозиції. В. Мудрий, В. Целевич та ін.

¹ Sprawy Narodowościowe. — 1937. — № 1—2. — S. 90.

не заперечували факту відсутності будь-яких позитивних результатів. Головний «архітектор» цієї політики, підбиваючи її дворічні підсумки, визнав, що «нормалізація» дала українцям «багато розчарувань, а мало позитивного»¹. Однак керівництво УНДО висловилося за її продовження, з огляду на зацікавленість українців Польщі як потенційному військовому союзнику у боротьбі з СРСР.

УПР надіслала у липні 1937 р. урядові доповідну записку під назвою «Криза нормалізації польсько-українських відносин». У ній на підставі численних фактів доводилося, що польський уряд за більше ніж два роки реалізації нормалізаційного курсу не задовольнив жодної з істотних вимог українців. Водночас УПР висловила переконання, що «нормалізація польсько-українських відносин є для обох народів історичною необхідністю, і банкрутство цієї політики може мати трагічні наслідки і для Польської держави, і для українського народу». Окрім «максимальної політичної мети» — територіальної автономії українських земель, у документі перелічувалися найважливіші українські вимоги: скасування осадницької колонізації, кредити українським фінансовим інституціям, субсидії культурним, освітнім, науковим, господарським і спортивним організаціям, зміна політики на території Лемківщини, прийняття українців на державну службу тощо². Проте уряд залишався глухим до українських домагань.

У другій половині 1937 р. знову посилилось незадоволення «нормалізаційною» політикою. Антинормалізаційні настрої зростали в повітових комітетах УНДО. Кампанію проти тактики керівництва УНДО проводила т. зв. група «Діла», яка сподівалася на загострення парламентської тактики й відхід від скомпрометованої політики «нормалізації». Важливою справою «Діло» називало також персональні зміни в керівництві, поділ функцій в УНДО й УПР, відновлення довіри та престижу партії в очах українського суспільства. ЦК УНДО 25 листопада 1937 р. утворив Комісію порозуміння, що скла-

¹ Свобода. — Львів. — 1922—1939.

² Держархів Львівської області. — Ф. 1. — Оп. 51. — Спр. 491.

далася з членів пронормалізаційної більшості: Р. Перфецького, В. Мудрого, Д. Левицького, В. Целевича, В. Куницького і заступників — Л. Макарушки, Ю. Павликовського, І. Німчука, М. Стефінівського.

4—5 січня 1938 р. відбувся V з'їзд УНДО, який відкрив голова партії В. Мудрий. На з'їзді опозиція виступила проти зосередження всієї політики в руках УІР і суміщення посад голови УНДО та голови УІРВ в одній особі — В. Мудрому. І хоча з'їзд не підтримав цих пропозицій, він підготував основу для компромісу, доручивши ЦК УНДО, до якого ввійшли й п'ять членів опозиції, розробити відповідний документ¹. З'їзд змушений був констатувати, що «після 1935 р. у висліді «нормалізаційної» тактики настала не нормалізація життя на наших землях [...], лиш навпаки — повне відсунення українського народу [...] від впливу на власне зорганізоване життя на власній території»². Промовці протестували проти колонізаційної та колонізаційної політики польської влади на українських землях та закликали всі національні сили об'єднатися. З'їзд підтвердив вимогу територіальної автономії із власним Сеймом, урядом і територіальною армією. Новою була вимога змінити «виборчу ординацію до Сейму і Сенату в демократичному напрямі»³. І хоча на з'їзді не було досягнуто повної згоди, він став важливим етапом визначення подальших дій УНДО.

В оцінці підсумків з'їзду УНДО різні політичні сили були суперечливі. Лідер опозиції в УНДО Д. Левицький (який у 1936—1939 рр. був номінальним заступником В. Мудрого⁴) зазначив, зокрема, моральне зміцнення опозиції, якій, мовляв, удалося провести на з'їзді ідею консолідації українських національних сил та здобути значне представництво в ЦК партії⁵. Голова УСДП В. Старосольський оцінив результат з'їзду так: «Ніхто не переміг [...]. Мудрий не побідив і опозиція не

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 2723. — Арк. 12.

² Діло. — Львів. — 1938. — 12 січ.

³ Там само.

⁴ *Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929.* — Kraków, 1989. — S. 231.

⁵ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 212. — Арк. 4.

програла»¹. М. Стахів і Д. Паліїв вважали, що повернення до «нормалізаційного» курсу в політиці УНДО і вислід виборів на з'їзді були успіхом групи В. Мудрого². «З'їзд скінчився перемогою Мудрого»³, — такий висновок зробила М. Рудницька 10 січня 1938 р. на засіданні КК. Більшість українських політичних сил відкидала можливість співпраці з керівною групою УНДО. Зрештою, В. Мудрий з односторонніми, зміцнивши свої позиції в партії, не прагнув порозумітися з іншими угрупованнями⁴. Він продовжував вірити у правильність обраного шляху. Однак усвідомлення правдивості закидів учасників з'їзду щодо невиконання польською владою обіцянок, настрої політичних сил, відсутність реального покращання становища народу за останні три роки змусили В. Мудрого 23 лютого 1938 р. виступити із заявою на пленарному засіданні Сейму і заявити, що УПР утримується від участі в голосуванні бюджету⁵.

УРП серед іншого була зацікавлена у справах Церкви через занепокоєння української громадськості ворожим ставленням окремих польських політиків і римо-католицького духовенства до українських церков. Як підтвердження цих побоювань було розцінено промову посла від проурядового блоку С. Войцеховського, виголошену на засіданні бюджетної комісії Сейму 3 лютого 1938 р. Виступ був сповнений звинувачень митрополита А. Шептицького⁶. У відповідь на цю промову в усій Галичині відбулися численні акції протесту. Із заявою про підтримку митрополита від УПР виступив посол В. Целевич. Після Служби Божої перед митрополичою палатою 6 лютого зібралися юрби народу. На зустрічі з митрополитом від імені української громадськості В. Мудрий заявив, що ця образлива за змістом і формою промова вдарила «по

¹ ЦДДАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 212. — Арк. 4.

² Там само.

³ ЦДДАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 15.

⁴ Там само. — Спр. 28. — Арк. 18.

⁵ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV / Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. — 75 posiedzenia w dniach 23 lutego 1938 r. — S. 1—99.

⁶ Діло. — 1938. — 5 лют.

наших національних і релігійних почуваннях. [...] В ній же заатаковано найбільшу цінність української нації в нинішніх часах: непорушний авторитет Голови нашої Церкви». Він запевнив митрополита у «беззастережній відданості» йому та греко-католицькій Церкві¹. Також голова УПР гостро виступав у польському парламенті на захист майна і земель греко-католицьких та православних церков, проти перетворення їх на римо-католицькі костели. 1 липня 1938 р. під час обговорення проекту договору між Польщею і Апостольською Столицею, укладеного 20 червня, В. Мудрий указував, що «ані Польська держава, ані римо-католицький костел не можуть бути наслідниками уніатської церкви, бо ним може бути тільки Греко-Католицька Церква». Закінчуючи виступ, він додав, що УПР на засіданні Сейму голосуватиме проти цього договору².

Становище українського народу в Польщі розглядали на засіданні ЦК УНДО 7 травня 1938 р. Після виступу В. Мудрого дискусія тривала сім годин. У підсумку ЦК схвалив Декларацію про становище українців у Польській державі, у якій вказувалося на систематичний наступ польських шовіністів на українське національне життя (10 позицій) і констатовалося, що за три роки політика «нормалізації» не дала позитивних результатів саме через польську сторону, підтверджувався курс на запровадження територіальної автономії для Східної Галичини³ із власним сеймом і територіальною армією⁴. Отже, ЦК УНДО формально відмовився від політики «нормалізації», але фракційна боротьба у партії не припинилася.

У вересні 1938 р. президент І. Мосціцький несподівано розпустив парламент і призначив нові вибори на листопад поточного року. Усі опозиційні партії, включно з УСРП і УСДП, знову оголосили бойкот. В УНДО проблема ставлен-

¹ Свобода. — 1938. — 12 лют.

² Діло. — 1938. — 7 лют.

³ Там само.

⁴ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie I Senacie RP (1928—1939): zarys problemu // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 2002. — Z. 13/14. — S. 153—170.

ня до виборів викликала новий спалах емоцій. Остаточне голосування щодо участі у виборах 29 вересня 1938 р. відбулося на засіданні ЦК УНДО. Після тривалої дискусії за участь у виборах проголосували 40 членів ЦК, пропозицію Д. Левицького не брати участі у виборах підтримали 8 осіб, утрималися 2 члени ЦК¹. Список кандидатур було повідомлено урядові. Питання виборів обговорювали на засіданні КК 28 вересня 1938 р.² Опозиціонери — редактор «Діла» І. Кедрин-Рудницький, колишній посол В. Кузьмович і колишні сенатори О. Луцький та Юліян Павликовський — відмовилися балотуватися до парламенту, протестуючи проти вимоги узгоджувати кандидатури з польською владою.

Вибори було призначено на 13 листопада 1938 р. Для їх підготовки та проведення утворено окружні комісії, що переважно склалися з поляків³. Завдяки виборчій угоді було збережено status-quo 1935 р. — кількісне представництво українських партій у Сеймі та Сенаті залишилося незмінним⁴. Водночас, за словами В. Мудрого, під час виборів у Львові протягом трьох днів польська «ендецька» молодь і польська «вулиця» нищили на очах органів безпеки майно українців, однак влада на це ніяк не реагувала. Аналогічні акти вандалізму сталися й в інших містах⁵.

Подих Другої світової війни

Складна політична ситуація у краю, зокрема події на Закарпатті, загострення українсько-польських відносин, діяльність КК, до складу якого входили лідери основних українських легальних партій — УСРП, УСДП, ФНЄ, УНО — і представники опозиції в УНДО, позначилися на політичній по-

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 51. — Спр. 939. — Арк. 43.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 22.

³ Макаруч С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 23—24 верес. 1999 р.). — Львів, 2001. — С. 6—20.

⁴ Sprawy Narodowościowe. — Warszawa. — 1929—1939.

⁵ Там само.

зиції лідерів УНДО. Про це, зокрема, свідчила перша промова голови УПР В. Мудрого у Сеймі, головна теза якої — порушення українсько-польського порозуміння з вини влади. Таку саму позицію зайняв від імені УВО С. Скрипник¹. В. Мудрого вдруге обрали віце-маршалком, але тепер його кандидатуру пропонувала не президія (як було 1935 р.), а депутати². На пленарному засіданні Сейму 3 грудня 1938 р. політик заявив, що три роки «нормалізації» дали незаперечні докази, що у політиці Польщі стосовно українського народу головним був і залишається курс — «поборювання всього, що українське». Спираючись на найновіші факти (антиукраїнські погроми під час виборчої кампанії, у яких брали участь навіть підрозділи Корпусу охорони пограниччя; зовнішньополітичні акції проти Карпатської України, зокрема пропагандистська кампанія за приєднання її до Угорщини), В. Мудрий стверджував: «Само життя доказало, що ніякі півзасоби у полагоджуванні українських постулятів у Польщі не доведуть до нічого позитивного. Українська проблема в Польщі вимагає основного й радикального полагодження, а єдиною формою розв'язки тієї проблеми є здійснення законодавчою дорогою територіальної автономії для всіх етнографічних українських земель у державі»³.

Під впливом процесів на Закарпатті УПР 9 грудня 1938 р. внесла на розгляд Сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі». Відповідно до нього передбачалося надати територіальну автономію західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства), створити автономний уряд і сейм, власні збройні сили, забезпечити рівноправність польської й української мов у державних установах⁴. І хоча законопроект не було ухвалено, учинок УПР

¹ *Medrzecki W.* *Ukraińska reprezentacja parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze.* — Kraków. — 1996. — Т. III. — S. 220—234.

² *Brzoza C.* *Ukraińska reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze.* — Kraków. — 1992/1993. — Т. I/II. — S. 153—165.

³ *Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V / Sejm Rzeczypospolitej Polskiejq.* — 3 posiedzenia w dniach 3 grudnia 1938 r. — Ł. 1—109.

⁴ *Sprawy Narodowościowe.* — Warszawa. — 1929—1939. — S. 244.

та промова В. Мудрого викликали значне зацікавлення серед української громадськості та широкий відгомін не тільки в Польщі, а й за кордоном. Як інформував Львівське воєводське управління староста Львівського повіту, окремі патріотично налаштовані українці говорили, що виступ В. Мудрого «був великим кроком вперед до здобуття не автономії, а повної свободи, здобути яку допоможе Гітлер, а доказом цього є акція, що провадиться на території Карпатоукраїни німецькими агентами»¹. Поширенню подібних чуток сприяли й німецькі засоби масової інформації, що натякали на майбутнє захоплення Німеччиною Західної України та УРСР і подальше створення Великої України.

За таких обставин зріс авторитет УПР, підірваний упродовженням курсу нормалізації, почасти навіть крайні націоналістичні й студентські представники почали ставитися до репрезентації з більшою прихильністю². Схвально сприйняли ці акції і в Контактному комітеті. Відмова В. Мудрого від «нормалізаційної» політики у грудні 1938 р. допомогла розв'язати внутрішній конфлікт в УНДО. ЦК УНДО 4 лютого 1939 р. ухвалив резолюцію про порозуміння, а В. Кузьмович від імені внутрішньої опозиції заявив, що вона перестав існувати³. Водночас змінилося ставлення В. Мудрого та його оточення до ідеї консолідації українських національних сил. На закритому засіданні президії та виконкому Народного комітету УНДО 12 лютого 1939 р. було розглянуто питання зовнішньої і внутрішньої політики партії та її участь у переговорах щодо створення Української національної ради (ідею створити цей представницький міжпартійний орган висунув на початку 1938 р. К. Левицький, а її реалізацію розпочав ФНЄ). На засіданні, зокрема, обговорювали проблему порозуміння з ФНЄ, Дружиною княгині Ольги (ДКО), УСДП і УСРП для формування спільного партійного органу⁴. «Не знаю, що буде з Контактним Комітетом, коли Мудрий увійде до нього, —

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 51. — Спр. 1051. — Арк. 61.

² Там само. — Спр. 1053. — Арк. 32.

³ Там само.

⁴ Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 2801. — Арк. 23.

зізнавалася М. Рудницька на засіданні КК 16 лютого 1939 р., — перестане бути інтимним кружком»¹. Провід УНДО 18 лютого 1939 р. приєднався до КК, відрядивши до нього офіційну делегацію, до складу якої увійшли В. Мудрий, Д. Левицький і В. Кузьмович². Початок діяльності В. Мудрого у КК М. Рудницька оцінила так: «Прийшла нова людина, але не бачу в тім трудности, бо ми всі зіспівані. Та тепер витворилася нова правна ситуація. Мудрого делегувала сюди партія, і він сказав, що його не обходить, що було, а КК уважає техн[ічним] органом для підгот[овки] міжпарт[ійного] порозуміння. Панове на те мовчали. Отже, і я не протестувала. Важніші тези політ[ичні]»³. Це знаменувало початок нового етапу в діяльності комітету, члени якого на засіданнях почали обговорення основних завдань КК та оформлення «правильника» — політичної платформи для порозуміння і співпраці різних політичних сил. Отже, відбулася часткова консолідація українських політичних сил на платформі легальної опозиції.

Під час дебатів щодо бюджету 24 лютого 1939 р. В. Мудрий заявив, що УПР не голосуватиме. «Найвимовнішим хіба доказом негативного відношення до потреб українського народу є факт, — заявив він, — що вимоги українського життя в самому бюджетному прелімінарі не узгляднені ні одною поважною позицією по стороні видатків»⁴. Під час загальнополітичної дискусії у КК 4 березня він був змушений визнати, що «нормалізація виявилася нереальною»⁵. Це означало, що УНДО знову перейшло в опозицію. «Але в політиці нема канонів, — продовжував В. Мудрий, — нереальне може стати реальним за два місяці. Отже, годі видумувати щось, що обмежувало б ініціативу»⁶.

Навесні 1939 р. суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях і далі загострювалася. Дедалі очевиднішою

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 21—22.

² Там само. — Спр. 214.

³ Там само. — Спр. 44.

⁴ Діло. — 1939. — 26 лют.

⁵ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 42.

⁶ Там само. — Спр. 44.

ставала можливість німецько-польського конфлікту. На спеціальному засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. українські політики дали чітку оцінку міжнародній ситуації. У доповіді В. Мудрий як голова партії, розглядаючи розвиток українського питання на тлі формування двох великих блоків держав, протиборство яких наближало світ до катастрофи, зазначив, що після падіння Карпатської України воно втратило свою актуальність. Однак не виключав, що в майбутній війні українська справа може знову опинитися в центрі подій, вважаючи цей факт не дуже втішним для українців, оскільки у такій «великій грі» український народ мав стати не «підметом», а предметом зацікавлених сил. У період загострення міжнародних відносин політик заявив, що УНДО ніколи не зійде з позицій політичної боротьби за права українського народу в Польщі, а також наголосив: «Свої громадянські обов'язки супроти держави будемо виконувати, як досі виконували, але одночасно також вимагаємо від держави не тільки загарантувати і практично перевести в життя повну правовість (прийняття закону про територіальну автономію. — І. С.), але й заспокоїти збірні національні потреби української нації в Польщі»¹. Промову голови УНДО й УПР ЦК схвалив одностайно. Окремою постановою голову партії та ексекютиву було наділено широкими повноваженнями.

Усвідомлюючи реалії міжнародних потрясінь, В. Мудрий вважав, що для збереження існування народу і його здобутків необхідно передусім врегулювати відносини з Польською державою. Увага до цих проблем була зумовлена новим курсом національної політики «санаційного» уряду, який на початку березня був остаточно закріплений у постанові Ради міністрів про зміцнення польського елемента у східних воєводствах. Обраний курс передбачав низку дискримінаційних щодо українців заходів у галузях економіки, культури, освіти та церковної політики². Подальше розгортання такого політич-

¹ «Словнимо наш громадянський обов'язок — вимагаємо здійснення повноти наших прав»: промова голови УНДО посла В. Мудрого на засіданні ЦК УНДО дня 22 квітня 1939 р. // Національна політика. — 1939. — 30 квіт. — Ч. 16. — С. 1—3.

² Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). — К., 1985. — 271 с.

ного курсу могло мати для українського суспільства тяжкі наслідки й завдати непоправних утрат у складних умовах нової міжнародної ситуації. Тому лідер УНДО і УПР вважав обставини, що склалися в західноукраїнському суспільстві після падіння Карпатської України, сприятливими для врегулювання українсько-польських відносин.

Негативно оцінюючи офіційну польську національну політику щодо Західної України, зауважмо, що не всі політичні течії в польському таборі її поділяли. Послідовно виступав за розбудову польсько-українських відносин на підставі взаємоповаги й уваги до інтересів обох сторін Я. Лось, який 1938 р. вкотре оприлюднив своє бачення польської політики в українському питанні. Окремі польські діячі, зокрема з табору ендеків — С. Грабський, В. Васютинський та ін. — відчували силу й динамічність української нації, однак сліпо закликали до асиміляції¹. Тому в пошуках компромісу велике значення мали контакти з польськими політичними осередками. На черговій зустрічі 3 травня 1939 р. з політиками демократичних і соціалістичних угруповань (українську сторону репрезентували В. Мудрий, О. Луцький, В. Кузьмович, І. Кедрин-Рудницький, М. Матчак, В. Старосольський) було обговорено актуальний стан українсько-польських відносин і шляхи їх поліпшення. Центральне місце серед постулатів українських політиків посідало визнання національної окремішності українців і надання їм територіальної автономії².

За таких обставин лідери УНДО і УПР знову почали шукати порозуміння з правлячим табором. Але надії на можливість досягти взаємовигідної угоди з урядом розвіяв візит В. Мудрого і В. Целевича до прем'єр-міністра Ф. Славоя-Складковського (25 травня 1939 р.). Атмосфера переговорів була більше ніж прохолодною. Голова уряду поклав

¹ Макаруч С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 23—24 вересня 1999 р.). — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 6—20.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 32.

ую відповідальність за загострення польсько-українських відносин на українську громадськість. Його незадоволення викликали навіть доволі поміркована промова В. Мудрого на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. та вимога українських представників, щоби Польща виконала свої міжнародні зобов'язання, зокрема надала українським землям територіальну автономію. «Автономії ніхто вам у Польщі не дасть», — заявив прем'єр. Подібною була його реакція і на слова В. Мудрого про доцільність формування урядової програми розв'язання українського питання. «Та це не Австрія [...]. То вона мала програми», — відповів голова уряду¹.

Навесні 1939 р. вкотре загострилися відносини легальних політичних сил і націоналістичного підпілля. Тепер УНДО вбачало одну з головних причин поразки Карпатської України в політиці ОУН, яка значно впливала на державницькі змагання на Закарпатті. Своєю чергою, націоналістичні лідери гостро критикували УНДО, звинувачуючи його в капітуляції перед Польською державою. У лютому 1939 р. керівник ОУН А. Мельник, який замінив на цьому посту Є. Коновальця (убитого в травні 1938 р. більшовицьким агентом), поширив відозву, де український націоналізм проголошував єдиним і визнаним носієм чинної боротьби. У відозві також лунали звинувачення на адресу легальних партій. Вбачаючи у націоналістичному підпіллі конкурента, який активною діяльністю підриває довіру мас до УНДО, В. Мудрий вважав за доцільне використати поразку Карпатської України, аби підірвати авторитет ОУН. «Тепер найвідповідніша пора розправитися з націоналістами [...]. Нагода знаменита», — заявив він 20 березня на засіданні КК². Разом з О. Назаруком, Д. Левицьким, М. Стахівим та М. Рудницькою В. Мудрий наполягав на публічному

¹ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни: (З історії Контактного Комітету. 1937—1939 роки) // Записки Наукового товариства імені Шевченка / гол. ред. Олег Купчинський. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII. (Праці історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові). — С. 207—248.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 54.

відмежуванні від дій ОУН. Від цієї заяви відмовилися В. Кузьмович і Д. Паліїв. Після тривалих дискусій представники УНДО, УСРП і УНО ухвалили опублікувати полемічну брошуру, спрямовану проти ОУН¹, але вона так і не побачила світу.

Напередодні Другої світової війни пошук шляхів вирішення українського питання завершився поверненням влади до «ендецьких» теорій мононаціональної Польської держави. Провал політики «нормалізації» спричинив занепад ролі УНДО та інших легальних партій, розчарування в ідеях парламентаризму. Це штовхало українців до радикальніших засобів боротьби; до того ж популярність ОУН напередодні Другої світової війни дедалі зростала. В умовах, коли вибух війни був питанням кількох днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або обрати нейтральну позицію. Оскільки другий варіант поведінки влада неминуче розцінила б як зраду, не залишалось нічого іншого, як офіційно підтримати поляків². І. Кедрин-Рудницький наводить також інші причини подальшого курсу українських політиків: «Всі ми відчували, що просто «висить у повітрі» масовий погром українських установ польською вулицею під протекцією поліції»³. Тому 24 серпня 1939 р., коли сумніву в початку Другої світової війни вже не було, відбулося засідання Народного комітету УНДО. Після виступу В. Мудрого було одноголосно ухвалено резолюцію, де зазначалося: у тогочасних важких для Польської держави часах український народ виконає громадянський обов'язок «крови і майна», який покладає на нього належність до дер-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 219.

² Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни: (з історії Контактного Комітету. 1937—1939 роки) // Записки Наукового товариства імені Шевченка / [ред. Олег Купчинський]. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII. — С. 207—248. — (Праці іст.-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові).

³ Кедрин І. Життя — події — люди: спомини і коментарі / Іван Кедрин. — Нью-Йорк: Видавничка кооператива «Червона Калина», 1976. — С. 512.

жави, а не подолані досі українські справи будуть у майбутньому вирішені в інтересах народу¹. Бажання якнайкраще підготуватися до майбутніх потрясінь викликало серед української громадськості напередодні війни прагнення консолідувати свої сили. У канцелярії УНДО 31 серпня 1939 р. у Львові відбулися збори керівних діячів українських партій. На розгляд присутніх було винесено проект керівництва УНДО «Про створення Українського національного проводу». Однак війна, що розпочалася за кілька годин, перешкодила реалізації цього задуму².

Отже, у діяльності УНТП—УНДО проблема ставлення до Польщі була однією з визначальних. Підкреслюючи стратегічну мету — здобуття незалежності та соборності України, партія в умовах Другої Речі Посполитої намагалася здобути максимум політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх прав для українців краю.

На відміну від інших партій національно-державницького табору Західної України тактичний арсенал УНДО був набагато ширшим: від ідеї негациї Польської держави до здобуття національно-територіальної автономії у межах Польщі. Українська громадськість, з огляду на гострий характер польсько-українських відносин у другій половині XIX — на початку XX ст., малоефективність польсько-української угоди 1890 р. (т. зв. нової ери), польсько-українську війну 1918—1919 рр., польський владний режим у 1919—1923 рр. не сприймала прагнення УНТП—УНДО до порозуміння з польським урядом, зокрема гасла національно-територіальної автономії. Якщо УНТП й УНДО вважали реалізацію національно-територіальної автономії етапом до державності й соборності, то їх опоненти розглядали цю ідею як зраду державницько-соборницьких прагнень.

«Нормалізація» стала індикатором політики польських владних інституцій щодо розв'язання українського питання.

¹ Діло. — 1939. — 31 серп.

² Швагуляк М. На зламі епох : Львів у вересні 1939 р. // *Lwów : miasto — społeczeństwo — kultura* / [red. Kazimierz Karolczak]. — Kraków : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. — Т. IV. — С. 361—372.

УНДО — всупереч негативній реакції українського суспільства — намагалося її реалізувати з українського боку, натомість польська сторона використала її, щоб нівелювати українську проблему в державі як таку, послабити впливи провідної політичної сили краю. Нерозв'язаність аграрного питання, колонізація й осадництво, відсутність українського університету, полонізація шкільництва, пацифікація 1930 р. стали провідними у політиці УНДО. Як найчисленніша українська партія, УНДО позиціонувало себе як репрезентант українців у Польській державі.

Микола Кучерпа

**«ВОЛИНСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ»
ВОЄВОДИ Г. ЮЗЕВСЬКОГО**

Міжвоєнна Польща була багатонаціональною державою. Крім поляків, у ній проживало чимало представників білоруської, російської, литовської, єврейської, чеської, німецької та інших національностей. Проте другу за чисельністю національну групу в Польщі становили українці, які проживали в Західній Волині, Поліссі, Підляшші, Східній Галичині, Холмщині. Загалом західноукраїнські землі, що перебували у складі Другої Речі Посполитої, становили досить значну територію — більше 100 тис. км², тобто третину тодішньої Польської держави¹. Згідно з офіційними даними перепису 1931 р., громадян української національності проживало в Польщі 4442 тис.², або 15—16 % усього населення.

Українська проблема була досить вагомою в політиці офіційної Варшави, оскільки відносини між українцями і Польською державою протягом усього міжвоєнного десятиріччя були досить непростими. Щодо її розв'язання в польському політичному таборі було багато підходів. «Ен-

¹ Зокрема, територія тодішніх Волинського воєводства становила 35,7 тис. км², Львівського — 28,4, Станіславівського — 16,9, Тернопільського — 16,5 тис. км². Крім цього, українці проживали у східних повітах Люблінського, південних повітах Поліського воєводства. Див.: *Mały rocznik statystyczny*. — Warszawa, 1939. — S. 12—14. Для порівняння: територія таких нинішніх держав, як Австрія становить 84 тис. км², Болгарія — 111, Данія — 44, Ірландія — 70, Ісландія — 103, Нідерланди — 41, Португалія — 92, Швейцарія — 41, Угорщина — 93 тис. км².

² *Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939*. — Warszawa, 1973. — S. 374.

деки», які перебували при владі до травневого перевороту 1926 р., прагнучи створити однопартійну державу, намагалися якнайшвидше асимілювати представників непольських меншин. Реалізація цього завдання не виключала й насильницькі методи.

Другий напрям представляли т. зв. пілсудчики — прибічники Юзефа Пілсудського. Вони добре розуміли необхідність вирішення української проблеми, з якою пов'язували, і не безпідставно, подальшу долю Речі Посполитої. Не полишаючи головної мети — колонізації українців, у національній політиці вони намагалися використовувати гнучкішу тактику.

Польські соціалісти пропагували ідею надання територіальної автономії Східній Галичині, а іншим західноукраїнським землям — територіального самоврядування. Найрадикальніший підхід пропонували комуністи. Експлуатуючи «право націй на самовизначення», вони виступали за приєднання західноукраїнських земель у складі Польщі до Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Офіційна Варшава, розробляючи політичну лінію щодо українців, намагалася поглибити регіональні особливості і розчленувати на окремі частини єдиний український народ. Зважаючи на відмінності в рівні національної свідомості, культури, політичної активності українців Волині й Галичини, урядові кола хотіли їх поглибити і запобігти згуртуванню українців у єдину політичну силу.

Західна Волинь увійшла до складу Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р. Тут було утворене Волинське воєводство, яке за територією посідало друге місце в державі¹. Особливістю його адміністративного поділу були значні відмінності повітів як за територією, так і за чисельністю населення (табл. 1)².

¹ Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. — Warszawa, 1938. — Т. 70. — С. 2.

² Складено на основі: Mały rocznik statystyczny. — Warszawa, 1939. — С. 13.

Територія і населення повітів Волинського воєводства у 1931 р.

№	Повіти	Територія, кв. км	Населення	
			Загалом, тис. осіб	На 1 кв. км, осіб
1.	Володимирський	2208	150,4	68
2.	Горохівський	1757	122,1	69
3.	Дубнівський	3275	226,7	69
4.	Здолбунівський	1349	118,3	88
5.	Ковельський	5682	255,1	45
6.	Костопільський	3496	159,6	46
7.	Кременецький	2790	243,0	87
8.	Луцький	4767	290,8	61
9.	Любомльський	2054	85,5	42
10.	Рівненський	2898	252,8	87
11.	Сарненський	5478	181,3	33
	У цілому по воєводству	35754	2085,6	58

Як бачимо, найменш заселеними були північні повіти: Сарненський, Любомльський, Ковельський, Костопільський. Водночас окремі з них були найбільшими за територією. Керувати такими великими адміністративними одиницями, зважаючи на незадовільний стан транспортного й телефонного зв'язку, було надзвичайно важко.

Ситуація ускладнювалась тим, що воєводство було багатонаціональним. Нині складно точно визначити кількість жителів воєводства тієї чи іншої національності. Це пов'язано з тим, що переписи населення, в 1921 і 1931 рр. були не досконалими, а то й сфальсифікованими. Проте як перший, так і другий переписи показали, що на Волині абсолютну більшість становили православні українці (табл. 2 і 3).

Порівнюючи дані таблиць, бачимо, що в 1921 р. понад 62 тис. поляків визнали себе православними, тоді як у 1931 р. — 20 тис. Значно зросла чисельність православних українців (на 412,5 тис.).

Таблиця 2

**Населення Волинського воєводства за релігійною належністю
і національністю у 1921 р., в тис. осіб¹**

Релігійна належність	Національність							Загалом
	українці	поляки	росіяни	євреї	німці	чехи	інші	
Православні	975,5	62,4	9,2	0,03	0,06	18,3	1,3	1066,8
Римо-католики	3,7	157,3	0,06	—	0,2	4,9	0,1	166,6
Греко-католики	0,4	0,2	0,05	—	—	—	—	0,61
Протестанти	1,6	9,1	0,05	0,01	23,8	1,8	0,3	36,7
Юдеї	1,7	11,3	0,08	151,7	—	0,02	—	164,8
Інші	0,02	0,06	0,01	0,01	—	—	0,06	0,16
Всього	982,9	240,66	9,41	151,7	24,0	25,0	1,76	1435,7

Таблиця 3

**Населення Волинського воєводства за релігійною належністю
і рідною мовою у 1931 р., тис. осіб²**

Релігійна належність	Рідна мова								Загалом
	укр.	пол.	білорус.	рос.	чеська	нім.	євр.	інша	
Православні	1388,0	20,2	2,2	22,9	21,6	—	—	1,1	1455,9
Римо-католики	2,0	317,7	0,6	0,2	7,3	0,2	—	0,3	327,9

¹ Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T. 23. Tab. XI.

² Складено на основі: Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Województwo Wołyńskie. T. 70. — S. 2.

Релігійна належність	Рідна мова								Загалом
	укр.	пол.	білорус.	рос.	чеська	нім.	євр.	інша	
Греко-католики	9,7	1,2	0,1	0,1	—	—	—	—	11,1
Протестанти	5,2	4,6	—	0,1	1,3	42,1	—	0,1	53,4
Гудеї	0,1	2,0	—	—	—	—	205,5	0,3	207,9
Інші	21,8	1,0	—	0,1	0,8	4,5	—	1,0	29,3
Всього	1426,9	346,6	2,4	23,4	31,0	46,9	205,5	2,8	2085,6

У міжвоєнний період переважна більшість українців проживала в селі, де невирішеними залишалась низка політичних, економічних, соціальних проблем. До травневого перевороту польська влада зробили дуже мало для їх розв'язання.

Нові підходи до вирішення цих актуальних питань, пов'язані з іменем волинського воєводи Генрика Юзевського¹, котрий розробив т. зв. «волинську політику», або ж «волинський експеримент». Сучасники, політики, історики по-різному оцінюють його діяльність. Для одних він «могильник польськості на кресах», зрадник Польщі чи навіть український гетьман. Для інших навпаки — кат українського народу, укра-

¹ Генрик Юзевський народився 6 серпня 1892 р. у Києві. У 1914 р. закінчив Київський університет. Член польських підпільних молодіжних організацій та Польської військової організації. У 1920—1921 рр. — заступник міністра внутрішніх справ в уряді Симона Петлюри. 30 червня 1928 р. призначений волинським воєводою. З грудня 1929-го по червень 1930 р. — міністр внутрішніх справ Польщі. На початку червня 1930 р. знову волинський воєвода. Прихильник польсько-української співпраці. У квітні 1938 р. зайняв посаду воєводи у Лодзі. В роки Другої світової війни боровся у рядах підпільних організацій з нацистськими окупантами. Після війни залишився у підпіллі для боротьби з комуністичним режимом. Заарештований спецорганами ПНР у 1953 р. Засуджений на довічне ув'язнення. У 1956 р. термін ув'язнення зменшено до 12 років. У цьому ж році через хворобу відпущений на волю. У подальшому від політичної діяльності відійшов і займався малярством. Помер у Варшаві 23 квітня 1981 року.

інофоб. Його програма і діяльність вже були предметом наукових досліджень¹. Маючи нині у своєму розпорядженні архівні документи, монографічну літературу, спогади спробуємо дати оцінку «волинському експерименту» Генрика Юзевського.

Посаду волинського воєводи він прийняв, як сам неодноразово підкреслював у спогадах, «з наказу коменданта» — Юзефа Пілсудського 30 червня 1928 р.² На Волині новий воєвода застав складну ситуацію. Особливо ускладнювали внутрішнє становище Волині національний і релігійний фактори. Відносини між місцевою адміністрацією, яка складалася майже виключно з поляків, і українським населенням Волині залишалися напруженими. Рівень професійності польської адміністрації був досить низьким. Місцевий апарат пов'язував у коруп-

¹ *Кучерена М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // Україна — Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918—1947 роках» (Варшава, 22—24 травня 1997). — Варшава, 1998. — Т. 1—2; *Його ж.* Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період // Україна — Польща: важкі питання: матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 26—28 квітня 2005 року). — Варшава, 2006. — Т. 10; *Його ж.* Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський // «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк: В-во Волинського держуніверситету «Вежа», 1996. — Т. 2; *Кучерена М., Дмитрук В., Прокопчук В.* Волинь у міжвоєнний період (1921—1939). — Луцьк, 1994; *Кучерена М.* Православ'я на Волині (1921—1939 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. — Луцьк, 1998. — Вип. 3; *М. Кучерена, Р. Давидюк.* Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.). — Луцьк, 2001; *Айненкель А.* Українське питання в політиці Другої Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918—1939) / А. Айненкель // Україна — Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків... — Т. 10; *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządu polskich w latach 1921—1939. — Wrocław, 1979; *Iwanicki M.* Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918—1939. — Siedlce, 1975; *Kęsik J.* Województwo Wołyńskie 1921—1939 w świetle liczb i faktów // Przegląd Wschodni. — 1987. — Т. 4. Zeszyt 1(13); *Ejusdem.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Jyzewskiego 1892—1981. — Wrocław, 1995; *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921—1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. — Wrocław, 1988 та інші.

² Pożegnanie p. Ministra Jyzewskiego // Gazeta Polska. — 1930. — 5 czerwca.

ції. Все це спричинило незадоволення населення тодішньою владою воєводства. Олії у вогонь постійно підливав конфлікт між місцевою адміністрацією і військовим керівництвом.

Г. Юзевський розумів, що політика його попередників викликала ненависть і обурення українців, створювала підґрунтя для антипольської опозиції. Тому новий адміністратор Волині вирішив радикально змінити політичний курс. Г. Юзевський добре знав Волинь, де сподівався найповніше себе реалізувати. У спогадах він занотував: «Їдучи до Луцька, я знав з чим зустрінусь на Волині... Вже у перші дні вималювався той стан, з яким я буду мати справу протягом десяти років мого керівництва. Маю на увазі форму і зміст польсько-українського співжиття. Йдеться про пошук «волинського скарбу» — спільного «ми», яке складалося із клубка непорозумінь, людських суперечок, злої волі. Потрібно було усунути тягар польсько-українських битв, подолати тупість окремих голів, усунути старі докори»¹.

Із першими намітками майбутньої політичної лінії Г. Юзевський ознайомив 20 серпня 1928 р. волинських послів і сенаторів². Більше року знадобилося воєводі для деталізації програми. На відміну від інших фахівців з української проблеми, Г. Юзевський враховував не лише внутрішній, а й зовнішній фактори. Він писав: «Моїми ворогами і ворогами Волині були комуністи. Мав клопоти з радянською Москвою. Вона не спускала очей з Волині. Не перебирала вона засобами — чинила постійні диверсії. Москва, маючи свою «модель» України, інших не визнавала»³. Ворогами він уважав також український націоналізм Східної Галичини і польське ендецьке Стронництво народове⁴.

У Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі 2 грудня 1929 р. Г. Юзевський виступив із великою доповіддю, цілком присвяченою волинським справам. Так народилася

¹ Jyzewski H. Zamiast pamiętnika / Henryk Jyzewski // Zeszyty Historyczne (Paryż). — 1982. — № 60. — S. 138.

² Zjazd senatoryw i poslyw BB // Przegląd Wołyński. — 1928. — 26 sierpnia.

³ Jyzewski H. Zamiast pamiętnika... — S. 138.

⁴ Там само.

нова «волинська політика» чи т. зв. волинський експеримент. Його мета — виробити у волинян почуття належності до Польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків. Асиміляція Волині, згідно з програмою, мала відбуватися одночасно у всіх галузях політичного, громадського, національного, релігійного, освітнього, самоврядного й економічного життя. Наміри воеводи були такі:

— все суспільно-політичне й економічне життя краю спрямувати в русло польсько-української співпраці;

— створити для українців самодостатні форми суспільно-політичного життя, зберігаючи і зміцнюючи т. зв. сокальський кордон, не допустити на Волинь войовничого українського націоналізму зі Східної Галичини;

— підтримувати та зміцнювати у всіх галузях польське життя на Волині;

— створити окрему регіональну групу послів і сенаторів змішаного національного складу, яка проводила б суспільно-політичну роботу і спрямовувала всю продержавну працю у площину польсько-українського співжиття;

— сформувати превентивну систему щодо нелегальних організацій шляхом створення польських, українських і змішаних товариств;

— створити на Волині окремі організаційні рамки для Православної церкви з метою протидії акціям митрополита Діонісія, спрямованим на поглиблення ненависті між українським і польським суспільствами на Волині;

— усунути антидержавні елементи зі шкільництва, довести його до чинника польської культури, а також залучити до громадської й освітньої роботи широкі маси вчителів, аби нівелювати вплив українського націоналізму Східної Галичини;

— створити територіальне самоврядування як спільний інструмент польсько-української співпраці з вилученням у його діяльності всіх політичних моментів¹.

¹ Polityka Wołyńska Henryka Jyzewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935—1936 // Przegląd Wschodni. — Т. 4. — З. 1(13). — S. 184—185.

На перший погляд, особливо в теоретичному аспекті зору, програма воєводи видавалася досить привабливою. Проте впровадити її в життя було важко, а то й неможливо. Її не сприйняла більшість польських і українських політичних діячів. У польській пресі з'явилися статті, автори яких піддали нищівній критиці «волинський експеримент». Зокрема, анонімний публіцист «Gazety Warszawskiej» писав: «З усієї промови видно лише одне: турботу не про лад, порядок, добробут Волині (ці проблеми для нього другорядні), а лише про розбудову Української держави»¹. Докоряли Юзевському й українські політики із Сельробу, КПЗУ, УНДО, ОУН та інших політичних партій і організацій. Зокрема, члени Українського парламентського клубу відмовилися брати участь в урочистостях, присвячених 10-річчю Польської держави, заявивши, що вони незламно стоять на позиції права на самовизначення української нації на всіх етнографічних землях².

Як бачимо, від початку реалізації планів на Г. Юзевського чекали великі перешкоди. Реалізувати задумане він намагався адміністративними методами. Адміністрація Г. Юзевського вдалася до непопулярних заходів. Нових переслідувань і утисків зазнавали українські національні кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Заборонами й репресіями воєводська адміністрація стримувала розвиток «Просвіт», повела дальший наступ на українське шкільництво. Все це робилося для того, щоб відгородити Волинь «сокальським кордоном» від впливів націоналістичної Галичини. Одночасно воєвода шукав опору в середовищі поміркованих українських і польських політичних діячів. Він запросив на Волинь кількох соратників отамана Петлюри, більшість з яких стали керівниками Волинського українського об'єднання (ВУО), створеного у 1931 р. з ініціативи Г. Юзевського. Ця політична партія заявила про свою лояльність до Польської держави і готовність до співпраці з польською адміністрацією. У містах почали створюватися

¹ Niezwykły występ wojewody // Gazeta Warszawska. — 1928. — 12 września.

² Sprawy Narodowościowe. — 1928. — № 5. — S. 538.

«Рідні хати» — клуби української інтелігенції, а в селах — «Просвітянські хати», українські народні хори. Проте, зазначимо, нові утворення не зуміли замінити розігнані «Просвіти». Значна частина волинських українців ставилася до ВУО з прохолодою, вважаючи його керівництво «хрункими», запроданцями. А політичні сили, вороже наставлені до Польщі, вирішили із середини розкласти цей витвір воєводи. Зокрема, ОУН рекомендувала своїм членам вступати до ВУО та його громадських прибудовок і проводити в них свою роботу¹. У підсумку можна погодитися з висновком керівника розвідки Корпусу охорони прикордоння (КОП) майором Скіндером про те, що «ВУО не лише не виконало покладених на нього надій, а навпаки, позбавлене підтримки і довіри мас, воно поволі стало домоною впливів ОУН»².

Істотним елементом тактики в реалізації «волинського експерименту» були зусилля, спрямовані на пожвавлення економічного життя. Г. Юзевський розумів, що підвищення ефективності сільського господарства, рівня життя людей може досить швидко призвести до послаблення соціальних конфліктів і національного протистояння. Справді, на тлі усієї Польщі край вирізнявся змінами у структурі сільськогосподарського виробництва і земельної власності. Згідно з даними воєводського управління за 1919—1936 рр., на Волині було розparcelьовано більше 400 тис. га землі³. Цю землю за допомогою державних позик придбали волинські селяни. «Політику зміни структури сільського господарства» активно використовували у власних цілях противники Г. Юзевського. Вони стали звинувачувати його в нищенні «польського стану посідання на східних кресах».

Як зазначалося, важливим чинником у «волинській політиці» була програма українізації Православної церкви на Волині, яка мала відбуватися еволюційним шляхом. Було передбачено проведення реформ, спрямованих на повернення до

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). — 979/41. — К. 8.

² Przegląd Wschodni. — Т. 4. — З. 1(13). — С. 190.

³ Księg J. Zaufany Komendanta. — S. 117.

традицій соборності, зміни російського національного складу єпископату та надання йому українського національного характеру. Воевода неодноразово звертався до центральних властей, щоб вирішити назрілі потреби православ'я. Він навіть підготував проект документа, накладеного в основу грамоти президента Речі Посполитої про скликання Помісного собору Православної церкви в Польщі, виданої 30 травня 1930 р.¹

Важливим кроком на шляху українізації церкви на Волині стала маніфестація в Почаївській лаврі, організована послами Української парламентарної репрезентації з благословення воеводи. Вона пройшла під українськими національними гаслами². Після маніфестації відбулося посольське віче за участю майже 12 тис. осіб, на якому була прийнята резолюція, що чітко зафіксувала бажання відросійщення церкви³. Під впливом ситуації, що склалася, 2 березня 1934 р. митрополит Діонісій зрікся кафедри, а волинським єпископом був призначений українець Олексій Громадський. Новий єпископ відразу висловився за українізацію Волинської єпархії. До 1 листопада 1935 р. на Волині у 124 церквах богослужіння вже відправлялося українською мовою, у 40 — українська служба Божа чергувалася із церковнослов'янською, у 99 — українською мовою читалися Євангеліє, Апостол, деякі молитви⁴. Проте невдовзі релігійні справи набули політичного характеру. До них, крім ВУО, активно почали втручатися ОУН, УНДО. Не стояли осторонь і польські політики, військові, римсько-католицький костел.

У своєму експерименті Г. Юзевський важливе місце відводив освітній політиці. Він вважав, що справа шкільництва і добору вчительського корпусу є першорядною державною справою⁵. Свій висновок він будував за такою схемою. Згідно

¹ Monitor Polski. — 1930. — IV. — № 126; Przegląd Wołyński. — 1930. — 8 czerwca.

² Jyzewski H. Zamiast pamiętnika... — S. 65—71.

³ Wiadomości Ukraińskie. — 1933. — 14 września.

⁴ Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U). — 1939. — 1 III. — № 9. — S. 91.

⁵ Державний архів Волинської області. — 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. — Łuck. — S. 33.

зі статистичними даними, на Волині проживало 16 % поляків і 77 % українців¹. Отже, у школах переважали українці. А процес формування психіки української дитини в школі мав стати вирішальним моментом у розумінні ставлення українського населення до Польщі і всього польського. Щодо дітей поляків, то завданням школи був розвиток духовних начал на засадах правдивої історії і польської культури. Тому відносини між українськими і польськими дітьми в школі у результаті мали вплинути на подальшу долю Польської держави. Продовжуючи роздуми, політик писав: «Система й організація державного шкільництва на Волині мусить давати найбільші гарантії в задоволенні природних потреб людності. Шкільна система, яка постійно спричиняє напруженість і незадоволення українців, у наших умовах призведе до стихійного процесу зародження українського приватного шкільництва, найбільш ймовірно, що зі Східної Галичини... В сучасних умовах найпекучішими проблемами є: 1) підбір відповідних кадрів вчителів, що є справою досить важкою, 2) достатня кількість штатних одиниць і 3) достатня кількість шкільних приміщень»².

На практиці це мало вигляд цілком інакший. «Ендецький» уряд узяв курс на ліквідацію національних шкіл і створення т. зв. двомовних утравістичних. Цей курс намагався дуже обережно зберегти і Г. Юзевський. Проте більше йому імпонували польські школи, де українська мова вивчалася як предмет. За часи його управління українських початкових шкіл залишилося лише 4³. Тоді ж чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни — 5, євреї — 57, а німці — аж 66⁴.

Безперечно, така ситуація в освітній політиці не могла задовільняти українців. Волинь стала тереном постійної боротьби за українську школу. Особливо загострилася ситуація у 1932 р., коли у воеводстві проводився плебісцит про мову навчання

¹ Державний архів Волинської області. — 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. — Łuck. — S. 33.

² Там само.

³ Держархів Волинської обл. — Ф. 46. — Оп. 9-а. — Спр. 1076. — Арк. 29.

⁴ Там само.

і тип школи. Офіційна влада чинила всілякі перешкоди під час його проведення. Зокрема, вийти відмовлялися посвідчувати підписи на заявах, зволікали із проведенням цих плебісцитів, а там, де вони вже відбулися, їхні результати часто визнавалися недійсними. Зокрема, у 1932 р. планувалося провести голосування у 742 школах, однак воно відбулося лише у 120 школах, а його результати були визнані лише у 63 випадках¹.

Шкільний плебісцит активізував діяльність на Волині Організації українських націоналістів, Комуністичної партії Західної України та інших політичних партій. Його перебіг активно висвітлювала як українська, так і польська преса. Зокрема, львівське «Діло» 2, 9, 10, 25 грудня 1932 р. подавало інформацію про те, що у багатьох школах невідомі особи по-вибивали шибки, а по селах порозкидали листівки². Одна з них закликала населення: «Не поодиначці, а цілими громадами, гмінами підніматися на боротьбу проти ополячення і окатоличення і боротися за українську школу за державний кошт, проти польських шкіл і вчителів колонізаторів»³.

Намагаючись принадити українських дітей до пізнання польської культури, воєвода запросив на Волинь учителів з інших регіонів Польщі. Так, із 1927 по 1933 рік чисельність вчителів-поляків у волинських школах зросла з 1535 до 2637⁴. Водночас кількість вчителів-українців постійно зменшувалася. У 1933 р. їх залишилося лише 447⁵. Польські націоналісти, особливо Стронництво народове, критикували Юзевського за те, що він не дбає про польське шкільництво на Волині, за те, що нібито українізує школи і за те, що українці у шкільництві мають привілеї⁶. Зокрема, начальник розвідцентру № 8

¹ Держархів Волинської обл. — 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. — Łuck. — S. 34.

² Діло. — 1932. — 2, 9, 10, 25 груд.

³ Держархів Волинської обл. — Ф. 191. — Оп. 1. — Спр. 223. — Арк. 124; *Заболотний І.* Нескорена Волинь: нарис з історії революційного руху на Волині. 1917—1939. — Львів, 1964. — С. 149.

⁴ *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — Warszawa, 1992. — Т. 1. — S. 188.

⁵ Там само.

⁶ Держархів Волинської обл. — 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. — Łuck. — S. 34.

Корпусу охорони прикордоння майор Старк повідомляв своєму керівництву, що «польське початкове шкільництво на Волині переживає велику кризу у своєму розвитку... Багато польських шкіл переоформленні на утравістичні, а насправді на руські (українські. — М. К.). Це викликає скарги і нарікання населення, а інколи доходить до інцидентів, які з одного боку відзеркалюють психіку польської людності, яка стоїть на ґрунті права і шкільних властей, а з іншого — тих, які не дотримуються законів і трактують польських селян і осадників як громадян другої категорії»¹. Отже, Г. Юзевський опинився між двох вогнів. Тверезо мислячі польські діячі підказували воеводі шляхи виходу із такої складної ситуації. Зокрема, відомий журналіст і публіцист доктор Антоні Вечоркевіч писав: «На землях із змішаним польсько-українським населенням метою нашої політики є, безсумнівно, створення основ найбільш гармонійного співжиття обох народів. Очевидно, що першим кроком до цієї мети є культурне взаємозближення, взаємопізнання. Але як відбудеться таке зближення, коли, наприклад, людність польського села чи сіл розкидана між українськими, ухвалює собі чисто польські школи. Таку позицію поляків можна зрозуміти довголітньою тугою за навчанням рідної мови. В одному селі виховуються громадяни, які не розмовляють, не пишуть, а теоретично і не розуміють української мови, а у сусідньому селі громадяни, які погано розмовляють і погано пишуть по-польськи (бо хто знає наслідки навчання у сільських початкових школах, той не буде мати ілюзій у тому, що школа, де польська мова трактується як один із предметів, могла б навчати дітей польської мови, які вдома розмовляють іншою). Якщо ж задумана таким чином шкільна система, що має стати мостом культурного порозуміння між майбутніми громадянами Речі Посполитої польської і української національностей, то кожний, хто хоче дивитися на дійсність не через туман принципіалізму, повинен визнати, що цей міст крихкий і слабкий, який на Волині зустрічається часто, міст на якому можна досить швидко скрутити шию... Шкільна

¹ AAN. — UWW. — 979/65. — S. 25.

справа на Волині є однією із найдражливіших і найшкідливіших фікцій. Ми повинні собі чітко, виразно і щиро сказати, що утримання на Волині декількох типів, якщо ж йдеться про мову навчання у початкових школах із нерозлучними від цього шкільними плебісцитами, то для будови чесного і щирого польсько-українського співжиття є шкідливою справою»¹. Зрештою, це пізніше зрозумів і Юзевський, який у 1937 р. писав: «Якщо в цих умовах польське вчительство не буде мати достатньої педагогічної кваліфікації, достатнього розуміння справи і своєї ролі, що впливає із справжнього розуміння ідеї Речі Посполитої Польської, ситуація у початковому шкільництві з часом може стати чимсь дуже грізним і трагічним у справі з'єднання Волині з Річчю Посполитою, прив'язаності українців до Польщі. І тому справа початкового шкільництва на Волині буде вимагати з боку держави опіки і виняткових зусиль, а з боку польського суспільства — здорового глузду і розуміння стану справ»².

На жаль, ані одного, ані другого бракувало. У Волинському воеводстві у 1937/38 навчальному році з 2087 шкіл польських було — 1459, утраквістичних — 520 і лише 8 — українських, де навчалося 1200 учнів. Третина дітей шкільного віку взагалі не відвідувала школу. Така політика давала досить сумні наслідки — масову неписьменність. У 1931 р. на Волині 47,8 % населення не вміло ні писати, ні читати³.

Поряд зі згаданими справами, Юзевський багато уваги приділяв вдосконаленню адміністративного апарату. Насамперед він турбувався про сільське управління, оскільки «гміна, ця найближча до людей влада, повинна визнаватися ними своєю владою, а це означає — бути мешканцям близькою, такою, що живе з ними, з них і з їх волі створеною... Гмінна влада, кваліфікована людиною як влада чужа і з рисами оку-

¹ *Wieczorkowicz A.* Szkodliwa fikcja. W sprawie szkół na Wołyniu // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. — 1934. — 21. I. — № 3 (38). — S. 2.

² Держархів Волинської обл. — 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. — Łuck. — S. 34.

³ *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1922—1939). — Львів, 1985. — С. 177.

паційної влади, є державною катастрофою на змішаному терені»¹. Органи місцевого самоврядування, замислене воеводою як поле спільної польсько-української співпраці, такими не стали. У виконавчих органах територіального самоуправління головну роль відігравали поляки. Так, із 103 в'їтів 19 — були українцями, а 81 — поляками².

Реалізуючи свою програму, Г. Юзевський постійно натрапляв на перешкоди. Клопіт він мав із комуністами та націоналістами, вплив яких постійно зростав. Так, у 1931 р. на Волині було організовано низку антикомуністичних процесів. 14 травня у Рівному були засуджені на тривале ув'язнення 33 члени КПЗУ, 13 червня у Ковелі — 41. У Луцьку 27 червня відбувся процес над 47 членами КПЗУ з Горохівського повіту. 1 грудня у Ковелі були засуджені ще 77 комуністів³. Проте паралізувати комуністичний рух не вдалося. У 1932 р. у північних повітах Волині набрав широкого розмаху комуністичний партизанський рух. За короткий час лише в Ковельському повіті у партизанські загони вступила майже тисяча бійців, на озброєнні яких було 80 гвинтівок і 450 револьверів⁴. Для придушення цього руху на Волині зосередилися численні військові загони. Тільки в Ковельському повіті було сконцентровано 8 тис. поліцейських, чотири ескадрони кінноти, три піхотних полки, чотири танкетки й чотири військових літаки⁵. Каральні експедиції руйнували та палили села, катували і розстрілювали селян, сотні людей кидали в тюрми. Лише в другій половині 1932 р. на Ковельщині було арештовано 800 осіб⁶.

Значно активізували діяльність на Волині українські націоналісти. Г. Юзевський зазначав, що боротьба з українським націоналізмом має вестись безпощадно, з використанням усіх

¹ AAN, UWW, 979/83. Sprawozdanie wojewody wołyńskiego Henryka Jzewskiego z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1933. — К. 9.

² Держархів Волинської обл. — 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. — Łuck. — S. 24.

³ Там само. — Ф. 191. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 206—208.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 13.

⁵ Там само. — Арк. 13, 94.

⁶ *Заболотний І.* Нескорена Волинь... — С. 142.

можливих форм та методів. З року в рік зростала кількість проведених ОУН акцій. У 1933 р. оунівці взяли до організації замаху на волинського воєводу. Виконати вирок ексекютива ОУН доручила учневі української гімназії Олександрові Куцу. Проте після декількох невдалих спроб замаху поліція його заарештувала. Суд ухвалив суворий вирок — шість років тюремного ув'язнення з позбавленням громадянських прав на десять років¹. Не вдалося воєводі також запобігти природному процесові поглиблення зв'язків волинян із галичанами. «Сокальський кордон» не відбувся. Та якщо з українцями воєвода знав як діяти, то грізніша небезпека чекала на нього з польської сторони.

Як відомо, після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі дедалі більшу роль почали відігравати військові, котрі дотримувалися програми «зміцнення польськості на кресах». Конфлікт між волинським воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Г. Юзевського, не маючи можливості позбутися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Більшість поляків на Волині йшла за військом і його політикою. Все частіше роздавались заклики «рятування польськості на Волині». Заснований опонентами Г. Юзевського в січні 1937 р. тижневик «Kurjer Wołyński» розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву на нього посипались доноси. В одному з них колишній президент Луцька, підполковник Мечислав Венжик ще у грудні 1936 р. писав міністрові військових справ: «На підставі власних спостережень, а також думок працівників прокуратури, суду, війська, організації «Стшельци», Союзу землевласників і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз'єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло «Ріж ляхів!» стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується в теренах, які внаслідок його помил-

¹ Держархів Волинської обл. — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 3578. — Арк. 1—8. Протокол судового засідання Луцького окружного суду у справі члена ОУН О. Куца, 22.I.1939 р.

кової політики щораз більше стають ворожими й чужими Польщі»¹.

Військових підтримало Міністерство справедливості (юстиції), яке дедалі вимагало негайного усунення Юзевського, а прем'єр-міністрові відкрито заявляли, що «обурені офіцери застрілять такого зрадника»².

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехреснування православних у католиків, т. зв. конверсійний рух. Це чинилося брутальними репресивними методами. Зокрема, українців потрясли ганебні події в с. Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів села перейти в римо-католицьку віру. Справа набрала великого розголосу. Посол від Волині до Сейму Степан Скрипник подав у цій справі депутатський запит. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Відомо громадська діячка, письменниця, публіцист Марія Домбровська у щоденнику занотувала: «Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки ... і військо у ролі польських хрестоносців, які навертають православних у католицизм. Морально — відраза, політично — клінічне божевілля, гріх, за які дорого заплатить Польща»³.

Потрібно зауважити, що першим кроком військових у справі полонізації «східних кресів» стало відправлення Служби Божої і виголошення проповідей польською мовою 11 листопада 1935 р. у 10 найбільших гарнізонах, розміщених на сході Польщі.

Наступним заходом, який свідчив про заангажування військових діячів до національної проблеми, став виступ 2 липня 1936 р. міністра військових справ на зустрічі із командува-

¹ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Gabinet Ministra Spraw Wojskowych. I.300.1.412. Pismo em. ppolk. Mieczysława Więzyka do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie HeNr.yka Jyzewskiego, 3 grudnia 1936 r.

² Pobyg-Malinowski W. Najnowsza Historia polityczna Polski 1864—1945. — Gdańsk, 1990. — T. 2. — S. 826.

³ Dąbrowska M. Dzienniki. — Warszawa, 1988. — T. 2. — S. 257—258.

чами округів та корпусів. Генерал Т. Каспшицький тоді сказав: «Шануючи всі віросповідання, держава, однак, повинна підпорядкувати їх польській рації стану, потребам й інтересам нашої держави... Необхідно піддати віруючих окремих визнань асиміляційним впливам польської культури в продержавному дусі, а там, де це можливе, особливо в середовищі слов'янських меншин, процес колонізації у сфері релігійно-церковного життя оточити виразною та рішучою опікою»¹. По суті, ця промова стала для командувачів округів директивою щодо проведення політики дискримінації української меншини у війську.

Черговим прикладом відкритого наступу військових на права українців була промова того самого генерала на відкритті звітного з'їзду Комісії наукових досліджень Східних Земель. Міністр військових справ тоді звернув увагу на необхідність польської експансії на Схід².

Незадоволення поляків політикою Г. Юзевського найпоширеніше виклав галицький поміщик Станіслав Красіцький у брошурі «Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів», виданій у Стратині в 1937 р.³ Не сприймаючи «волинського експерименту» Г. Юзевського, автор піддав необгрунтованій критиці його політику, спрямовану на польсько-українське порозуміння на Волині. С. Красіцький звинувачував воєводу в тому, що він зменшив «стан польського посідання» на Волині. А тому він пропонував тодішньому маршалові Польщі Е. Ридз-Смігли негайно усунути Г. Юзевського з посади і рекомендував «на Волині нічого не робити, а лише колонізувати, колонізувати, і ще раз колонізувати»⁴.

Навіть у такій ситуації воєвода не сидів, склавши руки. Незважаючи на послаблення своїх позицій, він продовжував діяти. До того ж у Варшаві багато впливових політиків його

¹ *Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935—1939.* — Warszawa, 1969. — S. 172.

² *Polska Zbrojna.* — 1936. — 22 września.

³ *Krasicki S. Polityka wojewody Jyzewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów.* — Stratyn, 1937.

⁴ Там само. — S. 101.

підтримували. Намагаючись перехопити ініціативу, він подав до Міністерства військових справ скаргу на КОП, в якій детально описав учинені ним зловживання. Політик звинуватив військових у тероризуванні місцевого православного населення. Натомість розвідка КОП повідомляла центрові: «Воєвода Юзевський вирішив оголосити відкриту війну керівництву КОП з метою запобігти в майбутньому подібній, на думку воєводи, деструктивній політиці»¹.

Проте зупинити перебіг подій воєвода не зумів. Прем'єр-міністр Ф. Славоу-Складковський 10 березня 1938 р. дозволив КОПу й надалі проводити «конверсійний рух». Після рапорту міністрові військових справ, який подав командувач округу генерал М. Сморовінський, волинського воєводу у квітні 1938 р. звільнено із посади.

Діяльність Г. Юзевського на Волині широко обговорювалася на сторінках тогочасної як польської, так і української преси. Всі погоджувались, що йому не вдалося реалізувати плани польсько-українського порозуміння. Досить критично оцінювала наслідки роботи воєводи преса польських націонал-демократів². Виваженіше поставилася до «волинського експерименту» редакція «Бюлетеня польсько-українського». Його головний редактор Владислав Бончевський в одній зі статей писав, що, критикуючи програму Юзевського, «необхідно з усією суворістю застерегти всіх неграмотних політиків, здебільшого тих, які оперують погано зрозумілим патріотизмом, від приниження і відкидання його (Юзевського. — М. К.) головних політичних думок і бити по брудних лапах творців і сіячів ясновельможної й всевладної політики, яка ганьбить його ім'я. Потрібно все зробити, аби відхід воєводи Юзевського і наслідки змін, що у зв'язку з цим насуваються на Волинь, не спричинили найменшої шкоди незнищальним справам, тим, які будуть постійно повертатись, доки існує Польща і Росія...»³.

¹ Kęsik J. Zaufany Komendanta. — S. 148.

² Wapiński R. Endencia wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej. — Poznań, 1994.

³ W. B. Henryk Jyzewski — wojewoda Wołyński // BP-U. — 1938. — Nr. 17. — 24 IV.

Незважаючи на розбіжності, українська преса давала також виважені оцінки. Відомий український діяч Степан Баран стверджував, що волинська програма Г. Юзевського наближалась до передвоєнної галицької концепції «спільного даху»¹. Загалом, українські діячі не передбачали позитивного розвитку політичних відносин у Волинському воєводстві після відставки Юзевського. Нова програма зміцнення «польського стану посідання» на «східних кресах» була набагато гіршою від «волинського експерименту»².

Отже, проєкт Г. Юзевського зазнав краху. Політика польсько-українського співжиття на Волині не відбулася. Цьому зашкодили радикальні польські й українські політичні сили, які своїми діями компрометували «волинський експеримент» воєводи. Значною мірою це стало генезою польсько-української різни на Волині в роки Другої світової війни.

¹ Діло. — 1938. — 10 квіт.

² Новий час. — 1939. — 13 лип.

**«НАС РОЗСУДИТЬ ЗАЛІЗО І КРОВ...»:
НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН У ГАЛИЧИНІ
ТА НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

З раціонального погляду становище України, окупованої чотирма державами внаслідок поразки визвольної боротьби 1917—1921 рр., видавалося доволі безнадійним, і саме тому своєю діяльністю націоналісти прагнули викликати бажання змін, а згодом і втілити їх. Визнаючи незаперечним право нації на опір і визвольну боротьбу проти окупантів, УВО-ОУН бачила вихід у вихованні та накопиченні «національної енергії», що зможе бути спрямована на здобуття Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

Упродовж ХХ ст. український визвольний рух змінював свої форми боротьби від національно-культурницьких до воєнно-політичних. У цих процесах важливу роль відіграв полковник Євген Коновалець, який не тільки залишив глибокий слід в історії визвольного руху, а й вплинув на весь процес здобуття Україною незалежності. Попри свої заслуги перед Україною у важливих для перебігу історії подіях, він вчинив річ, значно важливішу — організував процес визвольної боротьби, розвиток якої відбувався, незважаючи на ліквідацію його керівників. У кожній проблемі Коновалець умів відокремити головні завдання від другорядних, у людині побачити позитивні якості, вкрай необхідні для виконання завдань, умів ігнорувати суперечки з несуттєвих питань, або й ті, які були лише теоретичними, про які його досвід підказував, що невідомо, чи на практиці вони постануть. Цим він не створював опонентів, а то й ворогів із людей, корисних для загальної справи, і в цьому, певно, таємниця його досягнень як політичного діяча, при якому відбувався не процес поділу, розколив і взаємного поборювання, а, навпаки, об'єднання заради

спільної мети. Його неписане кредо: «Хто працює, той глаує», дало змогу постати цілій плеяді молодих націоналістичних лідерів, котрих згодом назвали — бандерівцями.

Євген Коновалець на відміну від багатьох інших бачив важливість не лише пропаганди ідей самостійництва, а й необхідність розроблення світоглядної доктрини. Саме він відновив видання в 1922 р. «Літературно-наукового вісника» та призначив редактором Дмитра Донцова, що мало далекосяжні наслідки й забезпечило ті результати, на які сподівалися. Маловивченою сторінкою діяльності Коновальця як керівника УВО також є його вплив на «Пласт» та інші молодіжні організації. Начальна Команда УВО не обійшла увагою процес виховання молоді, яка в майбутній війні мала сказати вирішальне слово. Цю ділянку роботи взяли на себе його бойові побратими, зокрема полковник Іван Чмола.

До 1924 р. УВО, засновано в липні — серпні 1920 р., фактично була воєнізованою структурою під номінальним керівництвом уряду ЗУНР в екзилі на чолі з Євгеном Петрушевичем та Державним центром УНР, формально залишаючись аполітичною. Одним із основних її завдань було збереження військових кадрів для подальшої визвольної боротьби. Однак долучалося не багато із сотень тисяч колишніх вояків УГА та Армії УНР до нового підпільно-політичного руху, більшість із них вибрали легальний спосіб діяльності чи повернулися до цивільного способу життя.

На початку вересня 1920 р. у Львові було сформовано Начальну колегію УВО, в якій діяли організаційно-кадрова, розвідна, бойова і пропагандивно-політична референтури. Основною територією діяльності УВО стала Галичина, яку було поділено на 13 військових округ. На їхній базі сформовано 58 окружних і повітових команд. Керівництво УВО проводило проти польської окупаційної влади саботажно-терористичні акції (Саботажна акція 1922 р.; замах 26 вересня 1921 р. Степана Федака на Ю. Пілсудського і воєводу О. Грабовського у Львові та 15.10.1922 р. проти Сидора Твердохліба; експропріація державних грошей під Богородчанами, Калушем, напади на пошту у Львові, під Печеніжином і Бірчею, у Трускавці; атен-

тати: на президента Польщі С. Войцеховського 5 вересня 1924 р. та на шкільного куратора С. Собінського 19 жовтня 1928 р. у Львові; перестрілка з поліцією під собором Св. Юра 1 листопада 1928 р.; напад на Східні торги у Львові в 1929 р. тощо).

З метою пропагування воєнно-політичних ідей та завдань у 1927 р. УВО почала видавати газету-місячник «Сурма» накладом 8—10 тис. примірників, розраховану передусім на Західну Україну. Основним завданням видання була військова підготовка кожного члена Організації, який, маючи знання, взяті з публікацій, зумів би в потрібний момент організувати й очолити повстанський загін чи фронтовий відділ¹.

Масовий вступ до УВО молоді, що не брала участі у воєнних діях, та перехід еміграційних урядів на радянофільські та пропольські позиції підштовхували суто військову організацію до ширших, власне політичних, форм діяльності. Тим часом багато молодіжних націоналістичних організацій виникло в Західній Україні (Група української державницької молоді, Організація вищих класів українських гімназій, Союз української національної молоді) та в середовищі воєнно-політичної еміграції (Група української націоналістичної молоді, Союз української незалежної молоді, Легія українських націоналістів). Розгортання націоналістичного руху спонукало ці структури до об'єднання та вироблення спільної програми дії.

У 1920—1930-х роках західноукраїнські землі стали епіцентром визвольної боротьби українського народу. В цей період у національному русі виокремилися два основні політичні напрями. Легальні політичні партії займали позицію мирного тиску на польські урядові структури, широко використовуючи для цього парламент, легальну пресу, санкціоновані мітинги та демонстрації з метою створення держави. Зневіра в досягненні незалежності України легальними засобами змусила молоде покоління до пошуку нових шляхів для національно-визвольної боротьби. Радикальна програма ОУН імпонувала частині молоді максималістськими прагненнями та цілями.

¹ Мірчук Л. Нарис історії ОУН... — С. 34; Боевик і творення фронту // Сурма. — 1930. — Ч. 28—29. — С. 2—3; Держархів Львівської обл. — Ф. 121. — Оп. 1. — Спр. 351. — Арк. 331.

У загальних положеннях, ухвалених Конгресом у 1929 р., зазначалося: організація не визнає міжнародних актів, де закріплено наявне поневолення України. ОУН поборюватиме всіх, хто заважатиме їй втілювати задекларовані принципи в життя; вона вестиме політику соборництва українських земель і ставить собі за мету оздоровити відносини всередині нації та забезпечити максимальні державотворчі зусилля. Організація, будучи в основі всеукраїнською, не обмежуватиметься в діяльності певними територіями, а змагатиметься до опанування національного життя на всіх етнічних землях. Остаточна мета націоналістичного руху — формування політичної сили, яка б забезпечила українській нації належне місце серед інших народів світу.

На I Конгресі українських націоналістів було визначено організаційну структуру ОУН. Територію, на якій діяла Організація, поділили на краї та округи (в Україні) та терени й держави (в еміграції). Структурами ОУН у краю — у Галичині й на Волині — керувала Крайова езекутива (КЕ) ОУН на ЗУЗ. До її складу входив Крайовий провідник, його заступники та референти, котрі виконували окремі організаційні функції. Територію Західної України згодом поділили на десять округ — Львівську, Стрийську, Станіславівську, Коломийську, Березанську, Тернопільську, Перемишльську, Сокальську, Луцьку, Рівненську. Округи поділялися на повіти, а повіти — на райони та підрайони, які охоплювали три—п'ять сіл. Найнижчою структурною одиницею ОУН були п'ятірки та трійки. Якщо в певній місцевості не було належної кількості членів, керівником призначали станичного. У перші роки існування ОУН діяла як військово-політична організація. За програмою ОУН її члени поділялися на три вікові групи: доріст (8—15 років), юнацтво (15—21 рік) та повноправні члени (після 21 року). Прихильників ОУН називали симпатиками. Вони допомагали організації поширювати підпільну літературу, підтримували її фінансово, виконували різні доручення в громадській роботі¹.

¹ ЦДІАУ у Львівській обл. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 964. — Арк. 3, 20; Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 100—101; ДАТО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1826. — Арк. 4—5.

ОУН вдалася до концепції опертя на власні сили і тактики малих справ — копіткої повсякденної підготовчої праці напередодні майбутньої боротьби, усвідомлюючи, що боротьба ця буде жорсткою і принесе із собою численні втрати. Аналізуючи українську історію, націоналісти прагнули зосередити фізичні й моральні сили для здобуття незалежності та подальшого її захисту від зовнішніх ворогів. Вони ставили реальні завдання, продумуючи наступні кроки, але водночас і розуміючи, що на цьому шляху не застраховані від невдач та поразок.

Кадровою базою ОУН на західноукраїнських землях став Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), де згуртувалась активна й талановита молодь. СУНМ мав значні ідеологічні напрацювання та інтелектуальний потенціал. Саме з його лав вийшла нова генерація українських націоналістів, які піднесли весь рух на якісно вищий рівень¹. Студентське середовище Академічного дому у Львові, яке представляли Степан Охримович, Степан Бандера, Іван Габрусевич, Степан Ленкавський, Дмитро Мирон, Ярослав Стецько, Дмитро Грицай, Олекса Гасин, Роман Шухевич, Ярослав Старух, Зенон Коссак, Михайло Колодзінський, Іван Мітрінга та ін., сформувало свою тактику, яка втілилася в концепцію «перманентної (постійної) революції». Згідно з нею, в умовах окупації український народ зможе здобути свободу лише шляхом силового натиску на ворога. Тому ОУН повинна працювати на те, щоб підготувати суспільство до повстання, а для цього слід широко розгорнути пропаганду ідей революції та безкомпромісної боротьби. Тотальна морально-психологічна мобілізація мас — головна мета українських націоналістів. Другий напрям діяльності ОУН — повсякчасне протистояння польській окупаційній системі. Це налаштовуватиме широкі верстви українського суспільства на боротьбу, сприятиме мілітаризації простих громадян і залучатиме їх до безпосередньої діяльності. Для результативного повстання проти Польської держави Організація повинна підготувати належний ґрунт,

¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 118—120; ОУН на ЗУЗ (1928—1932) // SÚA, RUESO. — Karton 13. — С. 1—15.

скріпити волю членів революційного руху, а також створити умови для доброї військової підготовки.

Отже, головними напрямками перманентної революції, згідно з концепцією ОУН, мали бути:

1) політична просвіта народних мас, спрямована на донесення головної ідеї — відновлення УССД;

2) розгортання бойових дій проти польської окупаційної влади на українських землях;

3) системне розгалуження й зміцнення організаційної та політичної мережі ОУН;

4) загальне посилення революційного «кипіння» в масах, аж до «проривного моменту» — повстання¹.

Відновлення незалежності України мало ґрунтуватися на «теорії побудови держави від першого села». Її автором був військовий референт Крайової еґзекутиви ОУН, воєнний теоретик та полковник Карпатської Січі Михайло Колодзінський — Гузар, а найбільшим популяризатором — провідний діяч ОУН Богдан Кордюк — Дік. Відповідно до цієї теорії, у разі захоплення влади під час воєнних дій, у будь-якому українському населеному пункті члени ОУН мали проголосувати Українську Державу і народну революційну владу. Потому влада мала би встановлюватися і централізуватися у повітовому місті й т. д. У результаті виникали б «повстанські республіки», які пізніше об'єдналися б у загальну державну структуру. Стратегічною метою було визначено проголошення української влади на рівні столиці держави.

Дотримуючись засад суворої конспірації та організаційної дисципліни, УВО-ОУН використовувала різні методи боротьби: політичні демонстрації і протести, страйки, бойкот польських товарів, проведення «шкільних акцій» тощо. Найдієвішими засобами, на думку самих націоналістів, була збройна боротьба. Основні їхні заходи — замахы проти одіозних представників польської державної адміністрації — проводилися відповідно до принципів, опублікованих 1929 р. у газеті «Сур-

¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 138 — 139; Перманентна революція // Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 5.

ма». Зокрема, УВО-ОУН використовувала революційний терор як засіб самооборони, він мав стати найстрашнішою зброєю в руках підпілля. Але водночас це був її остаточний і найсильніший аргумент у час, коли всі інші аргументи вже вичерпано. На думку націоналістів, революційний терор мав моральне виправдання ще й тому, що був, по суті, адекватною відповіддю на насильство окупанта.

Безперечно, це був ослабкий засіб для усунення польської влади, але дієвий, щоб досягнути цілі самооборони. Політичне значення революційного терору полягало в тому, що він створював напруження, яке перешкоджало закріпленню окупаційної влади. Він підривав авторитет і силу ворожої держави, зміцнював упевненість і надії поневолених. Бойові акції ОУН розгорталися у двох напрямках: 1) оборонному — для захисту структур Організації від провокаторів; 2) наступальному — мали демонструвати силу й дієвість Організації її прихильникам і противникам. Пік масових бойових акцій припадає на перші роки діяльності УВО та ОУН.

Замахи ОУН на представників польської адміністрації та українців, які з нею співпрацювали, мали виразне політичне забарвлення і не супроводжувалися жертвами з боку цивільного населення. Боротьба ОУН проти польської колонізаційної політики передбачала не фізичне знищення осадників, а лише ліквідацію їхнього майна. За допомогою бойових акцій вони хотіли привернути увагу світової громадськості до політики утисків щодо українців. У міжвоєнний період УВО-ОУН здійснила 11 замахів на відомих польських та українських громадсько-політичних діячів; також було вчинено напади на українців, запідозрених у колаборації (36 випадків); польських поліціантів, агентів та інформаторів (25 випадків); убито одного росіянина і єврея, які були комуністами. Для поповнення грошових фондів ОУН активно проводила експропріаційні акції: напади на банки і пошти, в яких здобуто понад 120 тис. польських злотих¹.

¹ *Motył A. Ukrainian Nationalistic Political Violence in inter-war Period Poland, 1921—1939 // East European Quarterly. — Vol. XIX. — № 1 (March 1985). — P. 50.*

Основною базою української нації були селянство й члени ОУН, переважно студенти, котрі в 1930 р. масово почали працювати на місцях, де стикнулися з проблемами, на які не мали відповіді. Виникло питання, що запропонувати загалу, яку ефективну структуру діяльності та подолання соціально-економічних негараздів. Тому націоналісти почали будувати державу з місцевої громади/села, яку організовували через громадські організації та кооперативи, каси взаємодопомоги, що одночасно ставали легальним прикриттям їх діяльності. Гасла: «Свій до свого по своє», «Українські гроші в українські руки», «Купуй українське» ставали ефективними засобами в боротьбі за розбудову українського світу та держави в державі. Саме через це згодом націоналістам додали визначення «буржуазних».

Активними й масовими виступами ОУН у 1930 р. не лише заманіфестувала свою появу, і зуміла поширити вплив на селянство, особливо молодь. Саботажні акції виявилися вдалими в плані вибору засобів боротьби. Підпали були найпридатнішим способом зреволюціонізувати селянські маси. До того ж вони не потребували великих фінансових витрат і були безпечними для виконавців. Головним рушієм саботажної акції, що розгорталася під час шкільних канікул, стали кадри Юнацтва ОУН.

Відтак на політичну арену вийшла організація, діяльність якої на ідеологічному й практичному рівнях була зумовлена свідомим протистоянням окупантам українських земель їхній асиміляційній політиці. Тому позицію визначали кілька чинників: 1) окупація українських земель більшовицькою Росією, Польщею, Румунією; 2) політика окупаційних держав стосовно українців, яка здебільшого спричиняла протидію загалу цієї влади; 3) думкою українського суспільства, яке не тільки впливало на діяльність ОУН, а й прагнуло та вимагало його коригування. Такі позиції стали підґрунтям для послідовних засад діяльності Організації у проведенні акцій різного типу, а також психологічною опорою для всього українського загалу, який розраховував передусім на власні сили. Невизнання і негачія з боку ОУН Польської держави мали чіткий і послідовний ха-

рактер. Вони посилювалися або послаблювалися під впливом певних подій — посилення тиску польської влади на українців, проведення антиукраїнських акцій у суспільно-політичному житті. Варто наголосити, що ОУН адекватно реагувала на всі заходи польської влади, спрямовані проти українців, що свідчить про відповідність її політики становищу власної нації на конкретному історичному етапі.

Поруч із матеріальними аспектами члени ОУН започаткували нову форму суспільної архітектури, яка базувалася на «вірі». Саме віра стала невичерпним джерелом «націоналістичного двигуна», який гарантував сталий розвиток руху і матеріалізовувався у реальні вчинки. Гасло «Бог і Україна» концептуально вплітало християнські цінності в націоналістичну ідеологію. Членські внески — десятина — утворили надійну фінансову базу для визвольного руху. Водночас націоналістичні лідери почали творити культ героїв і могил, котрі полягли за волю України, боротися за душу української дитини в польських школах, проводити антиалкогольні й протитютюнові кампанії, пропагувати здоровий спосіб життя. Одним із найважливіших її фронтів було ідеологічне протистояння, відповідно вся діяльність спрямовувалася насамперед на зміну свідомості українського загалу, виховання його на прикладах героїзму та самопосягати. Тому належне місце в діяльності цих структур відводилося збереженню пам'яті про визвольну боротьбу.

Важливим елементом організованості націоналістичного активу на місцях стали постійна підготовка й навчання із суворими екзаменаційними випробуваннями. Постійне посилення в різних напрямках діяльності членства ОУН було запорукою подальшого успіху. За міжвоєнне десятиліття загальна чисельність ОУН від кількох сотень, за підрахунками різних науковців, на 1939 р. сягала 10—14 тис. членів, без урахування Юнацтва та симпатиків¹. Адже нові виховники/провідники не могли б, у свою чергу, підготувати якісні кадри. Також цікавий феномен і каталізатор діяльності ОУН становили ув'язнення

¹ Дарованець О. Чисельність ОУН // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1930 роки: вид. третє... — С. 568—569.

та тюремні вироки багатьом націоналістам. Саме цей «фільтр» дав змогу побачити якість кожного члена й подальшу його діяльність у підпільних структурах. Більшість націоналістів використовувала свій присуд для навчання чи вдосконалення своїх навичок, здобуваючи «університетські освіти» від побратимів, котрі водночас були суворими учителями й учнями для себе.

Переважну більшість націоналістів польська влада обвинувачувала в: державній зраді; порушенні публічного спокою і заворушеннях; насильстві; зневажанні розпоряджень влади та підбурюванню проти неї. Стандартними вирокami тільки за саме членство в УВО-ОУН були один—чотири роки тюремного ув'язнення. У загальній кількості засуджених на тюремне ув'язнення в 1921—1939 рр. членів УВО-ОУН було понад 2510 осіб. За даними відомого діяча ОУН та історика Петра Мірчука, польська поліція і служба безпеки заарештували понад 20 тис. осіб за націоналістичну діяльність. За орієнтовними підрахунками, проти націоналістів було проведено понад 606 політичних процесів. На них польський суд ухвалив 17 смертних вироків та 27 довічних ув'язнень, а інших в'язнів було засуджено в сукупності на понад 5870 років тюремного ув'язнення¹.

Коли націоналістів затримували, заарештовували чи ув'язнювали, до їхнього захисту найчастіше залучалися найкращі адвокати Західної України спершу із Українського горожанського комітету, згодом Союзу українських адвокатів (СУА). Саме кваліфікований адвокатський захист мав провідне значення для звільнення чи зменшення терміну ув'язнення. Саме СУА безоплатно надавав для захисту націоналістів у 1921—1926 рр. своїх членів та створив спеціальну Колегію оборонців, яка була дорадчим органом при політичних процесах. Згодом оплата праці, переважно адвокатів, забезпечувалася збірками, які проводили націоналісти в Північній Америці та Західній Україні заходами Комітету політичних в'язнів.

¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 571.

Тактика захисту адвокатами націоналістів мала бути політично й ідеологічно вивіреною та характеризувати світогляд підзахисного. Під час політичних процесів за рекомендаціями керівництва УВО-ОУН адвокати мали всіляко порушувати питання визвольної боротьби поневолених народів, насамперед поляків, що під час повстань і підпільної діяльності застосовували такі самі методи, як підсудні; апелювати, що поневолювачі також засуджували їх на смерть та довічне ув'язнення. Підсудні націоналісти musили перетворювати політичні процеси на форуми пропаганди ідеї національно-визвольної боротьби серед українського суспільства та світової громадськості, також вони звинувачували Польщу в окупації та в знущанні над українським народом. Адвокати професійно обороняли націоналістів від безпідставних політичних репресій, а також постійно зміцнювали своїми виступами свідомість українського суспільства щодо права національного і державного самовизначення.

Одночасно відбувалася мілітаризація ОУН на західноукраїнських землях. У кожному структурному підрозділі ОУН — окружному, повітовому, районному проводі — були посади референтів військового вишколу. Основною їхньою роботою стали теоретичні курси та навчальні табори. У КЕ ОУН за підготовку та проведення вишколів відповідали референти — бойовий та військового вишколу. Щороку для членів ОУН улітку влаштовували, переважно в Карпатах, спеціальні двотижневі військові курси. Під час вишколів інструктори відбирали найкращих до бойової референтури. Головну увагу приділяли масовому залученню до Організації молоді та її військовій підготовці, вбачаючи в ній кадровий резерв майбутньої національної армії. ОУН закликала, щоб кожний українець служив у іноземній армії в інтересах нації: чи то для набуття бойових навичок, які прислужаться під час творення національної армії, чи то для руйнування ворожої. На початку діяльності ОУН основу інструкторів становили старшини УГА та Армії УНР, бойовики УВО, колишні військовослужбовці та випускники шкіл підхорунжих і хорунжих Війська Польського. Впродовж навчань

і вишколів майбутні українські вояки засвоювали тактику «малої» (партизанської) війни, що базувалася на використанні географічних особливостей місцевості та масовій підтримці населення.

Значно повільніше, ніж у Галичині, відбувалось організаційне становлення ОУН на Волині — через встановлення польською владою т. зв. Сокальського кордону, арешти та відхід давніх членів УВО, а також загальну слабкість українського громадського й політичного руху. Наприкінці 1931 — на початку 1932 р. УВО та ОУН остаточно було об'єднано в єдину організацію на чолі з провідником на Луцьку область Олександром Куцом, організаційним та ідеологічним референтом Іваном Скоп'юком і бойовим референтом Олексою Проскурнею. КЕ ОУН на ЗУЗ поставила перед ними такі завдання: ідеологічна підготовка членів; залучення нових членів; розповсюдження серед українського населення нелегальної літератури та листівок; підготовка бойових акцій проти місцевих польських урядовців; підготовка повстання з метою створення самостійної Української Держави¹. Кошти для Бойового фонду ОУН на Волині збирали, влаштовуючи мистецькі заходи та загальні збірки. Також Іван Скоп'юк отримував фінансову допомогу від кооперативів Маслосоюз та «Сільський господар». Місцеві націоналісти зосереджувались на військовому вишколі членів Організації та кадровому зміцненні бойової референтури, закупівлі зброї, написанні, розповсюдженні й виголошенні рефератів на різні теми по селах². На Волині ОУН взяла під свій контроль «Сотню Українського вільного козацтва», яку організував Іван Волошин, та проводила бойові курси під її прикриттям. Членів ОУН із Волині спрямовували на вишколи до Галичини, натомість на Волинь передавали зброю, навчальні підручники та інструкції³.

¹ ОУН на ЗУЗ (1928—1932) // SUA, RUESO. — Karton 13. — С. 6; Держархів Волинської обл. — Ф. 4666. — Оп. 2. — Спр. 1907. — Арк. 18—19 зв.

² Держархів Волинської обл. — Ф. 46. — Оп. 9а. — Спр. 1007. — Арк. 50 зв.; Там само. — Спр. 442. — Арк. 55, 59 зв.

³ Держархів Ровенської обл. — Ф. 33. — Оп. 4. — Спр. 70. — Арк. 33, 40, 61, 93—100.

Організація українських націоналістів, її ідеологія та воєнно-політична програма були закономірним наслідком втрати державності та окупації України. Вважаючи українське питання ключовим у встановленні стабільності в Центрально-Східній Європі, націоналісти намагалися спиратися на власні сили та використовували всі сприятливі геополітичні обставини для відновлення державності. Активна діяльність, міцна організаційна структура, дисципліновані кадри та організована й продумана ідеологічно-виховна робота стали запорукою успішної діяльності українських націоналістів.

В ОРБІТІ ПОЛЬСЬКОГО ПРОМЕТЕЇЗМУ

Національна політика Польщі міжвоєнного періоду має багату історіографічну літературу. Однак чимало питань залишилося поза увагою дослідників. У цьому нарисі пропонуємо поглянути на вже відомі проблеми в контексті реалізації концепції прометеїзму міжвоєнної Польщі. Маємо на увазі насамперед політику нормалізації польсько-українських відносин 1935 р. у Галичині та «волинський експеримент» 1928—1938 рр.

Польська концепція прометеїзму зародилася в період підписання Ризького договору 1921 р., коли вже очевидною була поразка федераційної програми прихильників Ю. Пілсудського (пілсудчиків). Творці прометеїзму вважали, що з утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) суть російського імперіалізму не змінилася. Вони сподівалися, що національно-визвольні рухи стануть причиною його неминучого краху і всіляко підтримували сепаратистські відцентрові тенденції в республіках. Перемога над СРСР видавалася можливою за умови об'єднання Польщі у федерацію з іншими неросійськими народами, унаслідок чого територіально обмежена Росія перестала би бути грізним і небезпечним сусідом. Відмежування від більшовицької Росії буфером напівзалежних держав означало перетворення її, раз і назавжди, на другорядну країну. У зв'язку з цим прометеїзм мав стати засобом реалізації гасла «Польща від моря до моря» й мав антирадянський і антиросійський характер¹.

¹ Charszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893—1921 // Niepodległość. — Londyn, 1955. — T. 5. — S. 136.

Порівняно з федераційною програмою концепція прометеїзму передбачала залучення до орбіти польських впливів значно більше народів. Серед них передусім українці, народи Південного Кавказу (грузини, азербайджанці, вірмени); численні народи Північного Кавказу; кримські й поволзькі татари; народи Середньої Азії; козаки; народи західної Фінляндії: карели та інгерманландські фінни¹. Так звані прометеївські народи мали утворити об'єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею.

Ключова роль у боротьбі з Росією й утворенні системи федераційних договорів відводилася Україні. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників прометеївського руху, талановитий редактор і публіцист В. Бончковський: «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, становлять потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми й основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил, є Україна...»² З цього приводу в доповідній записці Відділу II Головного штабу (ГШ) зазначалося, що верховне командування Війська Польського серйозно оцінювало лише потенціал України, а решта «...були декораціями і тактичними додатками для врегулювання українського питання»³.

Об'єднавчою метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму були оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу й співпраця у побудові незалежної України над Дніпром⁴. Тому вважалося, що лише

¹ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.). — Sygn. I.303.4.5561. — K. 8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego).

² Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1932. — № 1. — S. 11.

³ Lewandowski J. «Prometeizm» — koncepcja polityki wschodniej pilsudczyzny (Część 1) // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna). (Warszawa). — 1958. — № 2. — S. 130.

⁴ Російський державний військовий архів (РГВА). — Ф. 308/к. — Оп. 1. — Д. 40. — Л. 6 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim).

прометеївський фронт народів міг змінити ситуацію у Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів поневолених народів СРСР. Українське питання розглядалося насамперед як засіб нейтралізації «імперіалістичної політики Москви»¹.

Виважена національна політика Польщі, яка спиралася на концепції прометеїзму, мала переконати українців у необхідності польсько-української співпраці. У перспективі йшлося про переорієнтацію вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР².

Східну Галичину пілсудчики, як і польські націонал-демократи (ендеки), вважали споконвічною польською землею. На відміну від останніх, ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу націонал-демократичній політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували політику державної асиміляції українців, «щоб за умови збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття належності до польської державності»³. Поступки уряду мали так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення «незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни її східних кордонів»⁴.

Суперечливість політики Ю. Пілсудського й пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності між Галичиною та Наддніпрянською Україною, яка до того ж уже була зафіксована і юридично в Акті Злуки від 22 січня 1919 р. Вони нібито підтримували незалежність України, яка б стала бар'єром на шляху росій-

Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencje u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.).

¹ CAW, Od. II Sz. Gł. — Sygn. I.303.4.5577. — K. 3 (Biuletyn Polsko-Ukraiński); Bączkowski W. Problem problemów Polskich // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1938. — № 9. — 27 lutego. — S. 101.

² *Holówko T.* Kwestia narodowościowa w Polsce. — Warszawa, 1927. — S. 27.

³ *Paprocki S.* Kwestia ukraińska. — Londyn, 1949. — S. 10.

⁴ *Holówko T.* Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. «kresach» // Droga. — 1924. — № 10. — S. 539.

ської експансії, але, як і більшість поляків, вважали Східну Галичину невід'ємною частиною II Речі Посполитої. З цього приводу видатний пілсудчик Л. Василевський писав: «Що буде, якщо в зовнішній політиці Польща з ентузіазмом відстоюватиме незалежну Україну аж до Кавказу, а у внутрішній керуватися моральністю загарбника?» Він закликав звертати увагу на повсякденні проблеми українців Галичини: «Чому молодий українець, який закінчив державну гімназію, мусить шукати місця роботи в Чехословаччині? Чому на Волині майже немає українських шкіл, а лише утравкістичні, якщо там абсолютна перевага української людності? Чому український учитель може навчати польських дітей на Помор'ї або в Келецькому воєводстві, а не в Галичині? Чому в православній церкві на Волині практикується російська україножерча політика?»¹

Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики і практики прометеїзму розглядали її у двох аспектах — зовнішньому та внутрішньому, тобто в міжнародній і національній політиці держави. Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну із наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. У внутрішній політиці Польщі прометеїсти ключову роль відводили українському питанню.

Відомо, що за даними перепису 1931 р., за різними підрахунками, у Польщі налічувалося від 4,5 млн до 5,9 млн українців, або приблизно 15 % населення держави. Як відомо, цей перепис проводився за мовною та релігійною ознаками. Серед громадян, котрі назвали рідною мовою українську, було лише 3 млн 221 тис. 971 особа. З них 1 млн 676 тис. 763 особи були греко-католиками (найбільше їх проживало в Східній Галичині) і 1 млн 501 тис. 308 осіб — православними (переважно жителі Західної Волині)².

Здійснення прометеївських планів пілсудчиків передбачало перетворення західноукраїнських земель на «П'ємонт» національно-визвольних змагань усіх українців і його подаль-

¹ Wasilewski L. O drogi porozumienia // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1932. — № 2. — S. 4.

² Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. Polska. — Warszawa, 1938. — S. 15.

ше використання в інтересах Польської держави¹. Насамперед це стосувалося Східної Галичини і Західної Волині. Вибираючи методи реалізації, правлячі кола Польщі виходили з історичних і регіональних особливостей цих територій.

У Галичині, на відміну від Волині, розвивався потужний український національно-визвольний рух, який мав міцні традиції ще з часів Австро-Угорщини. Представлений різними політичними партіями, він став реальною силою в організації українського народу. Серед партій легального спрямування найвпливовішою було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Як партія парламентського типу воно скоріше нагадувало рух і поширювало свій вплив на всю Західну Україну через мережу культурних та економічних українських інституцій («Просвіта», Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), Центросоюз та ін.).

Українська проблема гостро виявилася у Східній Галичині, а саме в Станіславівському, Тернопільському та Львівському воеводствах. Українці-галичани вважали себе приниженими поразкою у війні з поляками 1918—1919 рр., і на них поклали всю відповідальність за втрату національної держави — Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Політика польської влади в 1919—1926 рр., спрямована на національну асиміляцію українців, лише зміцнила антипольські настрої. Кульмінацією взаємного протистояння стала сумнозвісна пацифікація українського населення Галичини, яка тривала від 29 вересня до 16 жовтня 1930 р. Під приводом боротьби з саботажними виступами Української військової організації (УВО) і Організації українських націоналістів (ОУН) військо і поліція нищили українські культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття селян, було віддано до суду 909 українців, у тому числі п'ять депутатів Сейму республіки².

Парадоксально, але розпорядження щодо проведення «пацифікації» віддав особисто Ю. Пілсудський, котрий на той час виконував обов'язки прем'єр-міністра Польщі. Його дії поль-

¹ Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej // Aneks. — Londyn, 1982. — Nr. 28. — S. 112.

² AAN, MSZ. — Sygn. 2254. — K. 15.

ські історики пояснюють намаганням навести лад у «неспокійній» Галичині¹. Застосування владою принципу колективної відповідальності нечувано загострило польсько-українські відносини в Галичині, налагодження яких стало одним із першочергових завдань другого уряду В. Славєка. Він, як незмінний лідер «групи полковників», виступав палким прихильником реалізації політики прометеїзму на сході Європи².

Польський уряд, спираючись на порозуміння з УНДО, вирішив переламати негативне ставлення галичан до Польської держави. Задля цього було укладено формальні угоди, зокрема 1931 і 1935 рр., остання з яких відома в історіографії під назвою нормалізації польсько-українських взаємин. Але одного бажання частини урядовців і представників однієї, хоча й впливової української партії було замало для унормування взаємин, які постійно загострювалися внаслідок цілеспрямованої асиміляційної політики властей.

Переламати негативне ставлення українців до Польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою західноукраїнською партією — Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО)³. Декларуючи політику боротьби з українським комуністичним рухом, з одного боку, і з націоналістичним рухом у Західній Україні, з другого, прометеївські кола шляхом співпраці з УНДО намагалися здобути прихильність українців Галичини до Польської держави. Платформою для взаємного порозуміння мало стати визнання польського кордону вздовж р. Збруч в обмін на визволення України від радянської влади.

Палким прихильником польсько-українського порозуміння виступав один з керівників прометеївського руху — Тадеуш

¹ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. — Wrocław, 1979. — S. 158.

² *Kulesza W.* Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926—1935. — Wrocław, 1985. — S. 116.

³ *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). — Львів, 1995. — 71 с.; *Соляр І.* Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1928). — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. — 150 с.

Голувко. Його вбивство членами ОУН у Трускавці 29 серпня 1931 р. шокує вплинуло на польське й українське суспільство і призупинило переговори між УНДО та санаційним урядом¹. Згодом керівництво ОУН взяло на себе відповідальність за цей атентат. Проте, як свідчать архіви й дослідження сучасних вчених, замах було заплановано закордонним апаратом НКВС, якому вдалося використати виконавців атентату — членів ОУН Біласа й Данилишина². Так більшовицькі спецслужби намагалися паралізувати діяльність прометеїстів щодо налагодження польсько-української співпраці в антирадянському напрямі.

Після трагічної загибелі Т. Голувка залишилася нереалізованою його ідея про створення спільного польсько-українського часопису як платформи майбутнього порозуміння. Прометеївський журнал під назвою «Biuletyn Polsko-Ukraiński» («Бюлетень польсько-український» (БПУ)) було створено в 1932 р. Його редактором став В. Бончковський. Серед працівників редакції БПУ були відомі українці: письменник Б. Лепкий, поет Є. Маланюк та публіцист І. Кедрин-Рудницький. Поява на шпальтах маловідомого видання прізвищ видатних українців мала сприяти налагодженню конструктивного польсько-українського діалогу.

Перед редакцією БПУ керівництво ГШ поставили такі завдання: 1) друкувати статті антирадянського змісту й викривати антинародну політику комуністичного керівництва в Україні; 2) поширювати агітацію серед українських емігрантів про спільну мету польського уряду і Державного центру Української Народної Республіки (УНР) щодо Радянської

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ). — Sygn. 5315. — Mf. B21577. — K. 217 (Zabójstwo ś. p. Tadeusza Hołowko. Poszukiwanie inicjatorów i sprawców zbrodni Truskawieckiej na podstawie wiadomości prasowych. 15.IV.1932 r.). Там само. — Sygn. 5317. — Mf. B 21579. — K.31 (Społeczeństwo ukraińskie wobec morderstwa Ministra Pierackiego); CAW, Od. II Szt. Gł. — Sygn. I.303.4.5549. — K.1 (Zabójstwo ś.p. Tadeusza Hołowki. Poszukiwanie inicjatorów i sprawców zbrodni Truskawieckiej na podstawie wiadomości prasowych).

² Wysocki R. Komuniści versus nacjonałiści. Konfrontacja i walka o wpływ pomiędzy Komunistyczną Partią Zachodniej Ukrainy a Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1929—1938 // Rocznik Chełmski. — 2007. — T. 11. — S. 188—189.

України; 3) об'єднувати навколо БПУ українців і поляків, які поділяли концепцію прометеїзму¹.

У вересні 1932 р. вийшов друком польською мовою перший номер БПУ, в якому В. Бончковський констатував, що «на маргінесі творення польської рації стану в українському питанні став викристалізовуватися напрям зближення польського і українського народів»². Разом із тим 8 червня 1933 р. відбулося перше засідання «Польсько-українського товариства», заснованого за ініціативою незмінного редактора БПУ — В. Бончковського. Метою товариства було залучення до співпраці представників обох національностей, на яких би зміг опертися у своїй діяльності БПУ. Головою товариства було обрано С. Стемповського³.

«Польсько-українське товариство», незважаючи на періодичні зібрання, існувало лише формально і в політичному житті Польщі було майже непомітним. Натомість окремі його діячі провадили активну роботу на ниві польсько-українського порозуміння. Особливо це стосувалося редактора й співробітників БПУ. Починаючи з 1933 р., на шпальтах бюлетеня регулярно друкувалися статті В. Бончковського, в яких пропагувалася ідея нормалізації відносин між польським і українським народами⁴.

Навколо БПУ об'єдналася група польських і українських діячів, котрі відіграли важливу роль у досягненні на переломі 1934—1935 рр. порозуміння між міністром внутрішніх справ М. Зиндрамом-Косцялковським і головою УНДО В. Мудрим⁵, відомого в історіографії як нормалізація польсько-українських відносин. До цієї діяльності активно долучилися спів-

¹ РГВА. — Ф. 461. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 172 (Wydawnictwo «Biuletyn Polsko-Ukraiński»).

² CAW, Od. II Sz. Gł. — Sygn. I.303.4.5577. — К. 1—2 (Biuletyn Polsko-Ukraiński).

³ Там само. — Sygn. I.303.4.5561. — К. 105zw., 109, 112 (Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie. 21.II.1934 r.).

⁴ Там само. — К. 15 (Biuletyn Polsko-Ukraiński).

⁵ Lewandowski J. «Prometeizm» — koncepcja polityki wschodniej państwa (Część 1) // Biuletyn WAP (seria historyczna). — Warszawa, 1958. — № 2. — S. 136.

робітники бюлетеня граф С. Лось, А. Бохенський, а з українського боку І. Кедрин-Рудницький¹.

Документи свідчать, що В. Бончковський брав активну участь у налагодженні політичних контактів між лідерами УНДО і урядом Польщі з 1933 р. За дорученням начальника Експозитури № 2, відділу ГШ Збройних сил Польщі, що таємно керував усім прометеївським рухом, капітана Е. Харашкевича і при підтримці вдови Т. Голувка він домагався аудієнції в міністра М. Зиндрама-Косцялковського².

Втілення цих ідей стало можливим у зв'язку з черговою ротацією уряду Польщі. Президент І. Мосціцький 29 березня 1935 р. призначив прем'єр-міністром голову Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) полковника В. Славека, міністром військових справ — Ю. Пілсудського, внутрішніх справ — М. Зиндрама-Косцялковського, міністром закордонних справ — Ю. Бека, міністром релігійних визнань і освіти став В. Єнджеєвич³. Вже втретє очоливши уряд Польщі (29 березня 1935 р. — 12 жовтня 1935 р.), В. Слабек залишався прихильником прометеївської ідеології. Підтримавши ініціативу Міністерства внутрішніх справ (МВС), він вирішив продовжити започаткований у 1931 р. польсько-український діалог.

Несподівано для багатьох у керівництві УНДО відбулися кадрові зміни. Незмінний голова партії Д. Левицький попросив відставки⁴. Лідери ОУН оцінили її як вияв внутрішніх інтриг в УНДО, ініціаторами яких були О. Луцький і В. Целевич⁵. На місце Д. Левицького було запропоновано редактора

¹ CAW, Od. II Sz. Gł. — Sygn. I.303.4.5577, Teczka: Biuletyn Polsko-Ukraiński. — K. 5 (E. Charaszkieicz. Organizacja i praca Biuletynu Polsko-Ukraińskiego. 8.III.1935 r.).

² Там само. — Sygn. I.303.4.5577, Teczka 3: Biuletyn Polsko-Ukraiński. — K. 22 (Przyjęcie red. W. Bączkowskiego przez Ministra Spraw Wewnętrznych 9.III.1935 r.).

³ Новий польський уряд // Діло. — 1935. — 30 берез. — Ч. 83. — С. 3.

⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Rękopisy Ukraińskie (RU), Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia, mf. 75616. — K. 275 (Засідання ЦК УНДО. 13 квітня 1935 р.).

⁵ CAW, Od. II Sz. Gł. — Sygn. I.303.4.5505. — K.324 (H. Suchenek-Sucheci Naczelnik WN MSW. Komunikat Informacyjny № 23. — Warszawa, 29.VII.1935 r.).

«Діла» В. Мудрого, який, за влучною характеристикою польського історика, був «політично гнучкішим»¹. Він ще в 1931 р. висловив згоду на співпрацю з урядом Польщі шляхом «задоволення найважливіших українських постулатів»², що збіглося з прометеївськими основами національної політики щодо українців. В. Мудрий підтримував ідею державної асиміляції українців. Тобто вихід з польсько-українських суперечностей він бачив в узгодженні інтересів Польщі з українськими національними інтересами й прагненні ефективної співпраці³. Зовнішніми ознаками готовності українців до компромісу з владою була нейтральна позиція Української парламентської репрезентації (УПР) під час голосування за проект нової Конституції Польщі (29 квітня 1935 р.), що уможливило її прийняття. Так поступово вимальовувалося коло прихильників нормалізації в українському суспільстві.

У травні — червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з урядовцями було досягнуто порозуміння, відоме як нормалізація польсько-українських відносин у Галичині. Усна домовленість була досягнута між керівництвом УНДО (В. Мудрий, В. Целевич, О. Луцький) і польським міністром М. Зиндрамом-Косцялковським. Базою для нормалізації стала антирадянська платформа. Причиною цієї угоди, з одного боку, було схвалення в Польщі нової виборчої ординації, яка унеможливлювала обрання до польського парламенту українських послів і senatorів, з другого — погіршення міжнародного стану української справи, спричинене радянськими репресіями в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР). Нормалізація стосувалася лише Галичини. Проти неї виступили інші українські політичні партії. У результаті нормалізації уряд запропонував окремі поступки для українців у економічній і культурній сферах.

¹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933—1945). — Warszawa, 1972. — S. 14.

² AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW). — Sygn. 1049. — K. 35.

³ Там само. — Sygn. 5321. — K. 118a—118b (Prof. Dr Olgierd Górka — sekretarz generalny I. W. Pro memoria. Instytut Wschodni do WW MSZ na ręce W Dyrektora T. Kobylańskiego 20.II.1939 p.).

Укладення угоди відкривало можливість кандидатам з УНДО бути обраними до парламенту. Натомість Українська парламентська репрезентація (УПР) голосувала за бюджет і військові законопроекти Польщі¹.

Однак нормалізаційна акція поступово втрачала сенс через відсутність координації політики між окремими гілками влади. На переконання В. Бончковського, необхідно було ґрунтовно перебудувати засади внутрішньої політики Польщі й спрямувати українську суспільно-політичну думку в русло порозуміння з Польщею². На той час УНДО переживало внутрішню кризу. Низові організації перебували в опозиції до польської адміністрації, і лише частина керівників, пов'язаних депутатськими мандатами, підтримувала невизначений напрям порозуміння з польської стороною³. Невиконання польським урядом зобов'язань і посилення антиукраїнського тиску призвели до кризи й створення опозиції в УНДО (Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран). Наслідком цього стало проголошення у грудні 1938 р. головою УНДО В. Мудрим нормалізації недійсною⁴.

Зовсім іншою була ситуація в Західній Волині, де протягом 1928—1938 рр. польською владою проводився експеримент з державної асиміляції українців. Ним, за дорученням Ю. Пілсудського, незмінно керував волинський воєвода Генрик Юзевський.

Дискусійним залишається питання участі Г. Юзевського у польському прометеївському русі. Чи був його «Волинський експеримент» елементом цієї політики, адже в архівах прямих доказів збереглося дуже мало? Окремі відомості бачимо в пра-

¹ Держархів Івано-Франківської області. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1305. — Арк. 76.

² SAW, Od. II Sz. Gł. — Sygn. I.303.4.5561. — К. 60—61 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

³ РГВА. — Ф. 461/к. — Оп. 2. — Д. 41. — Л. 89 (Obecna sytuacja i działalność głównych ugrupowań politycznych ukraińskich).

⁴ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина... — Т. 1. — С. 563—565.

цях польських істориків прометеїзму. Так, Ю. Левандовський уперше в історичній науці охарактеризував спробу нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р. і «волинський експеримент» як елементи політики прометеїзму Польщі¹. До й після цього подібні твердження ми не знаходили у працях істориків. Це відбулося, певно, оскільки не вдалося віднайти переконливих аргументів на користь прометеївського «сліду» в політиці нормалізації. Однак його припущення виявилось слушним, що й підтвердилося нашим дослідженням. Згодом С. Мікуліч стверджував, що Г. Юзевський брав участь у зустрічах керівників прометеївської акції під керівництвом Т. Голувка з нагоди проведення українських радіотрансляцій на варшавському радіо, що свідчило про його заангажованість у прометеївському русі². У політичній біографії Г. Юзевського Ян Кенсік, зокрема, зазначив, що оригінальність його політичних концепцій полягала передусім у спробах поєднання принципів політики державної асиміляції з «ідеологією 1920 р.» та федеративно-прометеївською програмою³. Я. Кенсік, повторюючи припущення Ю. Левандовського, підкреслював участь Г. Юзевського в прометеївській акції, хоча й скаржився на брак джерел, які би прямо підтверджували цей факт. Однак прізвище Г. Юзевського під псевдонімом Henkiewicz він бачив у списках керівників прометеївського руху, що містилися в справах Центрального військового архіву в Рембертові⁴. У нас немає жодних сумнівів, що Г. Юзевський реалізовував на Волині концепцію прометеїзму, хоча ніколи не користувався цією термінологією. Будучи неперевершеним конспіратором, він не залишав жодних слідів своєї участі в таємних операціях. Так само, як його ідейний натхненник — Ю. Пілсудський, Г. Юзевський був людиною справи й уникав популістських жестів, які би могли йому зашкодити.

¹ *Lewandowski J.* «Prometeizm» — koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) // *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej* (seria historyczna). — Warszawa, 1958. — № 2. — S. 137.

² *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1971. — S. 115.

³ *Kęsik J.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józefowskiego 1892—1981. — Wrocław, 1995. — S. 89.

⁴ Там само.

Цілком погоджуємося з Я. Кенсіком, що Т. Голувко і Г. Юзевський розглядали проблему створення «українського П'ємонту на Волині» крізь призму реалізації східної політики Польщі¹.

Для розуміння суті волинської політики вважаємо за доцільне стисло охарактеризувати політичний портрет самого Г. Юзевського (1892—1981) — непересічної особистості, талановитого математика, актора, художника, піаніста, державного діяча міжвоєнної Польщі, соратника Ю. Пілсудського. Доля Г. Юзевського від народження і протягом тривалого періоду була тісно пов'язана з Україною. Відомо, що він народився в Києві у 1892 р. у сім'ї польського інженера — вихідця з Галічини. У 1909—1914 рр. навчався на фізико-математичному відділенні Київського університету Св. Володимира. У роки Першої світової війни молодий Генрик організував на території України осередок Польської організації військової (ПОВ), створеної з метою вчинення диверсій у тилах російської армії, яка відіграла важливу роль у відновленні незалежності Польщі. У квітні 1920 р., за порадою Ю. Пілсудського, Г. Юзевський був призначений віце-міністром внутрішніх справ в уряді УНР². Після підписання 7 жовтня 1921 р. у Варшаві протоколу «Карахан — Домбський», який, зокрема, передбачав депортацію з Польщі найбільш одіозних діячів української еміграції, С. Петлюра переховувався в приватному помешканні Г. Юзевського³. Після відставки Ю. Пілсудського у 1922 р. Г. Юзевський оселяється на Волині як військовий осадник. Він брав безпосередню участь у підготовці травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму «санації». Вже у 1927 р. Г. Юзевський очолив кабінет міністрів в уряді Польщі, а в травні 1928 р. — Волинську воеводську адміністрацію. Проведення «волинського експерименту» санкціонував начальник держави Ю. Пілсудський⁴.

¹ *Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892—1981.* — Wrocław, 1995. — S. 90.

² Там само. — S. 34.

³ *Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924).* — Kraków, 2004. — S. 266—268; *Józewski H. Życie konspirowane // Karta.* — 1991. — № 5. — S. 54.

⁴ *Gazeta Polska.* — 1930. — 5 czerw.

Концептуальні засади волинської політики були проголошені Г. Юзевським на з'їзді послів і senatorів Безпартійного блоку Волині, що відбувся 20 серпня 1928 р. у Луцьку. У своєму виступі воєвода звернув увагу на те, що «не бачить суперечності між концепцією незалежної України і приналежністю польської Волині до Речі Посполитої»¹. Програма Г. Юзевського полягала у створенні анклав польсько-українського співжиття на Волині. На його думку, це відповідало інтересам як Польської держави, так і українського населення.

Конкретні напрями втілення політичного експерименту були представлені Г. Юзевським у вигляді «Волинської програми» на конференції «кресових воєвод», яка відбулася 2—3 грудня 1929 р. у Луцьку. В загальних рисах його погляди збігалися з концепцією державної асиміляції, яку пропонувалось розцінювати як «творчий процес взаємного проникнення польської і української культур»². Методи реалізації програми обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя і кооперації. Воєвода, зокрема, виступав прихильником широкого використання українців на службових посадах, а також за визнання рівних прав для громадян усіх національностей. Він пропонував виділити державні інвестиції для покращання економічного становища населення Волині. У його планах передбачалось також замінити утраквістичні (двомовні) школи іншими типами навчальних закладів, які більше відповідали б регіональним особливостям краю. Згідно із задумами воєводи організації, створені на базі польсько-української співпраці, заслуговували на підтримку уряду Польщі, проте провідна роль у формуванні співжиття двох слов'янських народів відводилась панівній польській нації.

Відповідно до «Волинської програми», до планів Г. Юзевського не входило формування українського національно-визвольного руху. Йшлося передусім про забезпечення інтересів

¹ Przegląd Wołyński. — 1928. — 5 sierp.

² Madajczyk Cz. Materiały w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. — 1972. — Z. 3. — S. 161—169.

Польської держави, що полягали насамперед в інтегруванні Волині до Польщі. Для цього вважалося доцільним відокремити Волинське воеводство від впливів українського націоналізму з Галичини і комуністичної агітації з боку СРСР. Це, у свою чергу, мало забезпечити нейтралізацію національно-визвольного руху українців Волині.

Згідно з даними урядової статистики за 1931 р., на Волині поляки становили від 10,3 % у Крем'янецькому до 26,2 % населення у Володимирському повітах. Домінуючою верствою на волинському селі були українські селяни — у середньому 77,1%¹. В умовах абсолютної переваги українського населення «єдиним можливим засобом утримання цих земель від сепаратистських тенденцій», — на думку Г. Юзевського, — «була державна асиміляція, що спиралась на давні вікові традиції польсько-українського співжиття на Волині»².

У червні 1930 р., повернувшись на Волинь після вимушеного відкликання до центрального апарату влади, Г. Юзевський розпочав утілення «Волинської програми». Перші його кроки спрямовувалися на зміцнення «Сокальського кордону», штучно створеного польською владою ідеологічного бар'єра між Галичиною й Волиню. Це відобразилось насамперед у персональній політиці воеводи. Загрозою для Волині Г. Юзевський вважав сусідство Східної Галичини, де «панували австрійські традиції і войовничі польський і український націоналізми»³. Тому він вважав неприпустимим запрошувати на урядові посади осіб з цього регіону. З українського середовища воевода добирав кадри з колишніх соратників С. Петлюри в уряді УНР, серед них — П. Певного, С. Тимошенка, С. Скрипника⁴.

Зусилля воеводи зосереджувалась на двох головних напрямках. По-перше, ліквідовувалися українські угруповання

¹ Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Województwo Wołyńskie. — Warszawa, 1938. — S. 22.

² Józewski H. Życie konspirowane // Karta. — Warszawa, 1991. — Nr. 5. — S. 56.

³ Там само.

⁴ Кучерена М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.) : моногр. — Луцьк : Надстир'я, 2001. — С. 38—39.

на Волині, які не визнавали Польської держави. Так, у 1928—1930 рр. у Луцьку відбулося кілька гучних процесів проти діячів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), в результаті ця партія до 1933 р. не виявляла політичної активності¹. Згідно з донесеннями воєводського уряду близько 85 % українських кооперативів Волині перебували під контролем «Сельробу». Це створювало перешкоди на шляху реалізації волинського експерименту. Прикриваючись піклуванням про здоров'я і життя населення Волині, адміністративна влада з 1 жовтня 1932 р. заборонила діяльність 124 українських кооперативів². Це стосувалося також господарських осередків, які перебували під впливом українських політичних партій Галичини. З подібних мотивів у 1928—1929 рр. було закрито близько 150 відділів української культурно-освітньої організації «Просвіта»³.

Другим напрямом стало створення на базі польсько-української співпраці нових форм суспільно-політичного життя на Волині. З цієї метою наприкінці червня 1931 р. було засновано Волинське українське об'єднання (ВУО). На той час це була чи не єдина українська партія, що визнавала належність українських земель до Польщі⁴. Організована з ініціативи Г. Юзевського, вона мала відігравати провідну роль у реалізації його задумів.

У руслі проведення політики польсько-українського порозуміння у 1932 р. на базі зліквідованих «Просвіт» постали «Просвітянські хати». Їм відводилась роль речників ідеології, закладеної у «Волинській програмі». Аналогічною була ситуація в економічній сфері. Виникли спільні польсько-українські кооперативи «Гурт»⁵, підпорядковані державній адміністрації Волині. Отже, перші кроки втілення політичного екс-

¹ Olszański T.-A. Historia Ukrainy XX w. — Warszawa, 1995. — S. 110.

² AAN, MSW. — Sygn. 1054. — K. 2.

³ Kęsik J. «Kordon Sokalski». Problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921—1939 // Studia z dziejów prowincji Galicyjskiej. — Wrocław, 1993. — S. 150.

⁴ Gazeta Polska. — 1931. — 30 czerw.

⁵ Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U). — 1934. — 25 list. — S. 44.

перименту на Волині підтвердили наміри реалізації концепції прометеїзму на сході Польщі.

На початку 1935 р. розпочався другий етап ліквідації українських кооперативів у Волинському воєводстві. Від подібної акції 1932 р. він відрізнявся тим, що проводився на підставі закону про кооперацію 1934 р. Обмеживши діяльність РСУК територією Східної Галичини, правлячі кола «санації» домагалися підпорядкування українських економічних установ з Краківського, Люблінського, Поліського й Волинського воєводств Польському кооперативному союзові у Варшаві¹. Отже, українська кооперація на Волині формально перестала існувати.

Незважаючи на очевидний успіх вжитих заходів, частину своїх функцій кооперація зберегла і фактично залишалась українською. Перейшовши у підпорядкування польської влади, кооперативи й надалі були bastionami українського політичного руху, бо персонал цих закладів практично не змінився. Розчарування Г. Юзевського з цього приводу відобразилося в його звіті МВС: «Кооперативи, котрі раніше належали до РСУК, а тепер до Польського союзу кооперативів, залишились осередками політичної агресії зі Східної Мало-польщі»². Таким чином, політичної мети під час реалізації економічної політики на Волині не було досягнуто.

Паралельно з руйнуванням українського кооперативного руху проводились заходи зі створення подібних підприємств на засадах «польсько-української співпраці». Наприкінці 1935 р. на Волині, як згадувалося, функціонувало вже близько 100 кооперативів «Гурт». Вони повністю підпорядковувались місцевій воєводській адміністрації і значною мірою користувались позичками державного фонду. Незважаючи на протекціоністські заходи уряду, як показують підрахунки польського історика Я. Кенсіка, борги спільного польсько-українського підприємства на початок 1936 р. дорівнювали 366 тис. злотих³. Політичні прагнення воєводи не завжди збігалися

¹ Pawluczuk Z. *Українська spółdzielczość w Polsce do 1939 roku // Przegląd Wschodni*. — Warszawa, 1992/93. — Z. 4(8). — T. II. — S. 871.

² AAN, *Urząd wojewódzki w Łucku*. — Sygn. 979/26. — K. 16.

³ *Kęsik J. Zaufany Komendanta...* — S. 116.

з об'єктивним характером економічних законів. Саме в цьому, на наш погляд, полягала основна причина невдалої економічної діяльності «Гурту». Таким чином, Г. Юзевському не вдалося створити надійний ґрунт для реалізації політики «польсько-української співпраці» на Волині.

Шляхи опанування волинських сіл українськими партіями Галичини пролягали не лише через мережу організованої кооперації, а й через розбудову громадських організацій. Г. Юзевський уважно стежив за виявами незалежного українського життя на Волині й не дозволяв заснування філій галицьких організацій. У результаті адміністративних утисків тут перестали легально діяти такі товариства, як «Сільський господар», «Рідна школа», «Союз українок» та інші. Особлива увага приділялась культурно-освітньому товариству «Просвіта». За даними воєводської адміністрації, у 1935 р. просвітницькою діяльністю на Волині займалося 478 осередків цього товариства¹. Більшість з них знаходилася під впливом УНДО, УСРП та інших партій Галичини. Їхня агітаційна робота спрямовувалась на відродження національної свідомості волинян. Це суперечило засадам «Волинської програми», мета якої полягала у формуванні лояльних громадян Польської держави. Проте виховання національно свідомих українців не входило до задумів воєводи. Тому для успішної реалізації власних концепцій він вважав необхідним ліквідувати ці національно-культурні інституції. Закриття читалень «Просвіта» на Волині збіглося з наступом на кооперацію. Внаслідок цілеспрямованої діяльності воєводського уряду на початок 1935 р. тут залишилось тільки сім читалень товариства «Просвіта»². Боротьбу польської адміністрації з українськими культурно-освітніми установами рішуче засудили галицькі депутати до парламенту, а також прометеївський часопис — «Бюлетень польсько-український»³.

На місці зліквідованих «Просвіт» створювались організації подібного типу, але на засадах «польсько-української

¹ AAN, MSW, — Mf. 1800/1. — K. 12.

² Там само.

³ Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1935. — 20 kwiet.

співпраці». Вони виступали речниками ідеології, закладеної у «Волинській програмі». Новоствореними організаціями опікувалося ВУО, а політичний контроль здійснювала воєводська адміністрація. Польсько-українські організації отримали назви: «Просвітянських хат» — на селі, а у містах Луцьк, Ковель, Володимир, які мали понад 25 тис. жителів, — «Рідні хати». У 1935 р. на Волині функціонувало близько 80 «Просвітянських хат», підпорядкованих ВУО. Особливо інтенсивно опановувались місцевості, де перестали існувати осередки українського економічного товариства «Сільський господар».

Наслідки політики в цій сфері болюче вдарили по українській просвітницькій праці, а також не могли задовольняти самого Г. Юзевського. «Рідні хати» не здобули належної популярності. Їх не сприйняли місцеві поляки й ігнорувало українське населення. Розчарування й апатію, що охопили українців, використовували для посилення своїх позицій члени з КПЗУ. Значна частина національно свідомої української молоді за допомогою преси, книг та приватного листування намагалась не переривати контакти з галицькими товариствами, проте в цьому плані поставали серйозні перешкоди. Реалізуючи концепцію Сокальського кордону, польська влада не допускала українські газети на Волинь. Наражаючись на переслідування й арешти, волиняни ходили пішки за 30 км до сусідніх галицьких міст і доставляли на Волинь українські національні часописи¹. Наведені дані свідчать, що Г. Юзевському не вдалося повністю реалізувати намічені заходи в ідеологічній сфері, а також відокремити Волинь від політичних впливів з Галичини.

Необмежені можливості для ідеологічного тиску на українське суспільство відкривало опанування воєводою релігійним рухом православних Волині. Варто нагадати, що більшість українського населення дотримувалася православного обряду, але серед представників вищого духовенства домінували росіяни. Втручання Г. Юзевського у справи православ'я ставили, на наш погляд, щонайменше два завдання: по-перше, відмежувати православних Польщі від зазіхань Московської

¹ *Макух І.* На народній службі. — Дітройт, 1958. — С. 406.

метрополії; по-друге, запровадити українську мову в церковних Богослужіннях замість старослов'янської. Цим нейтралізувались проросійські впливи у релігійній сфері, а задоволення мінімальних потреб українських громадян щодо вживання рідної мови справляло враження нібито проукраїнської політики влади. Саме завдяки Г. Юзевському ініціатива в релігійній сфері поступово перейшла від церковного до світського елемента. Здобувши за допомогою ВУО провідні позиції у релігійних організаціях Волині — товаристві ім. Петра Могили і «Братстві Чесного Хреста» в Луцьку, він впливав на формування релігійної політики¹. Так, під тиском адміністративної влади єпархіяльне зібрання від 29 січня 1935 р. постановило проводити виголошення проповідей в церквах, навчання релігії у школах, а також заняття на місіонерських курсах українською мовою². Проте це рішення наштовхнулось на відвертий спротив з боку російських священників і не було втілене в життя³.

Особлива увага в реалізації волинського експерименту приділялась освітній політиці. Г. Юзевський розумів, що період навчання в школі є визначальним для формування свідомості майбутнього громадянина. Стан шкільництва у Волинському воєводстві, на погляд Г. Юзевського, був катастрофічним. У 1933/34 навчальному році тут функціонували 1782 загальноосвітні школи, у тому числі 545 польських, 637 польських з українською мовою навчання, 539 утраквістичних і лише 11 українських⁴. Слід нагадати, що це відбувалося в краї, де 77 % населення становили українці, а 14 % — поляки. Тобто лише 0,02 % українських дітей навчалися в національних школах. Це свідчило про цілковите ігнорування освітніх потреб української меншини.

Подібний вигляд мала ситуація з працевлаштуванням українських вчителів. У 1933/34 навчальному році в середніх школах Волинського воєводства викладали 2637 вчителів

¹ Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1935. — 20 sierp. — S. 84.

² AAN, Urząd wojewódzki w Łucku. — Sygn. 979/26. — K. 19.

³ Там само., MSZ. — Sygn. 2870. — K. 90.

⁴ Там само., MSW. — Mf. 1800/1. — K. 31.

польського походження, 447 українців і 220 інших національностей¹. У такій ситуації Г. Юзевський був переконаний, що недостатнє забезпечення освітніх потреб українців спричинить новий наступ приватного шкільного товариства з Галичини — «Рідна школа». Щоб попередити можливу експансію, воєвода сам розпочав нібито «українізацію» волинського шкільництва. Польські школи з українською мовою навчання, на його думку, найбільше до цього підходили. Тут виховання українців у пропольському державницькому дусі поєднувалося з реалізацією мінімальних національних прагнень — вивченням рідної мови. Кількість таких загальноосвітніх шкіл за період керівництва Г. Юзевським Волинським воєводством із 1930 по 1934 рік зросла у півтора рази.

У 1930-х роках відбувалася подальша централізація державного апарату та органів самоврядування в Польській державі. Не обминув цей процес і Волинського воєводства. Відомо, що новий закон про самоврядування, схвалений Сеймом 28 березня 1933 р., передавав владу на місцях старостам та воєводам і звів роль самоврядних органів до дорадчих функцій. Ліквідовувались також гмінні збори, а їхні повноваження покладалися на державну адміністрацію. Органи місцевого самоврядування, так звані гмінні ради, мали формуватися на підставі ступінчастих і відкритих виборів, проте в результаті чітко спланованої виборчої тактики і зловживань адміністративної влади більшість місць у повітових і гмінних радах здобули поляки. Домінуючу роль серед працюючого персоналу органів самоврядування теж відігравали представники польського населення².

У результаті листопадових виборів 1934 р. понад 300 місць в урядах і радах гмін та повітів здобули військові осадники³. Органи самоврядування, які склалися переважно з поляків, місцеве українське населення сприймало як чужу окупаційну владу. Г. Юзевський вважав такий стан речей неприйнятним

¹ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — Warszawa, 1992. — Т. 1. — S. 188.

² Wołyń. — 1935. — 3 marca.

³ AAN, Urząd wojewódzki w Łucku. — Sygn. 979/26. — K. 46.

і виступав проти надання посад польським урядовцям, які відмовляються від співпраці з українцями¹. Реакція воеводи була не виявом українофільських тенденцій, а лише адекватним сприйняттям реалій національних відносин на Волині. Він передбачав, що результати виборів у органи самоврядування спричинять небажані для польської влади наслідки, бо відмежування українців від участі в місцевих урядах змусить їх до формування підпільних осередків ОУН чи КПЗУ. Наведені факти дають підстави стверджувати, що національний склад органів самоврядування не сприяв реалізації політики «польсько-української співпраці».

Розцінюючи політику Г. Юзевського як антиукраїнську, їй намагалися протидіяти галицькі партії та угруповання. В авангарді боротьби виступала нелегальна ОУН. За донесеннями Волинської воеводської адміністрації, з 1935 р. розпочався зріст протестаційної акції ОУН на Волині, а в 1936 р. тут уже було зафіксовано 720 членів цієї організації². Їхньою агітацією було охоплено 10 повітів воеводства, у тому числі 171 населений пункт. Діяльність ОУН безпосередньо спрямовувалась проти польських властей та представників угодовського ВУО й втілювалася в індивідуальному терорі.

Українці Волині загалом не сприймали «українізації» Г. Юзевського і нерідко бойкотували створені ним організації. Селяни не розуміли, чому під гаслами ідей польсько-української співпраці ліквідовувалась кооперація РСУК і читальні «Просвіти» на Волині. Відчуваючи нещирість у діях воеводи, вони визнавали, що ця політика «брехлива й облудна»³.

Успіхи «волинського експерименту» значною мірою залежали від реакції польського суспільства Волині. Якщо не брати до уваги нечисельну групу польських поміщиків, то воно складалося із селян, які осіли тут у різні періоди колонізації: від часів шляхетської Речі Посполитої аж до Першої світової війни і значно численніших колоністів. До привіле-

¹ Józewski H. Zamiast pamiątnika // Zeszyty Historyczne. — Paryż, 1982. — Т. 60. — С. 150.

² AAN, Urząd wojewódzki w Łucku. — Sygn. 979/85. — К. 9.

³ CAW. — Sygn. 1772/89/65. — К. 41.

йованої верстви населення належали військові колоністи (осадники), що оселились у Волинському воєводстві після 1920 р. Переважна їх більшість категорично не погоджувалась на співпрацю з українцями й бойкотувала будь-які організації, створені на засадах польсько-українського порозуміння¹.

Солідарно з ними виступали польські селяни. Вони не розуміли суті заходів воєводи й обурювались у зв'язку з виселенням з Волині поляків, котрі демонстрували незгоду з політикою польсько-української співпраці². Для них теорії «ендеків» із запереченням існування української нації були зрозумілішими, ніж концепція порозуміння Г. Юзевського.

Негативне ставлення до політичного експерименту воєводи демонстрували польські громадські організації. На чолі відвертої опозиції стали: «Польська шкільна матиця», молодіжні організації католицької церкви, а також створені на Волині у 1935 р. осередки партій національно-демократичного спрямування³.

Незважаючи на те, що Г. Юзевський залишався на посаді волинського воєводи до квітня 1938 р., вже на початку 1937 р. стало зрозуміло, що його політика зазнала поразки. Наприкінці 1930-х років концепції Г. Юзевського дедалі більше розходилися з напрямом розвитку суспільно-політичних відносин у Польській державі загалом та на Волині зокрема. Польське населення, не розуміючи справжніх намірів воєводи, розцінювало його дії як вияв українофільських тенденцій. Дедалі більше схилиючись до націонал-демократичних методів вирішення українського питання, воно стало основною перешкодою на шляху втілення «Волинської програми».

Як бачимо, національна політика польських урядів на зазначених землях протягом усього міжвоєнного періоду спрямовувалася на насильницьку асиміляцію українців. Винятком був короткий період 1930-х років, коли Західна Україна опи-

¹ CAW. — Sygn. 1772/89/65. — К. 41.

² Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1938. — Nr. 19. — S. 198.

³ *Kozyra W. Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919—1939 // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. — Lublin, 1992. — S. 29.*

нилися в орбіті польського прометеїзму. Частина правлячого табору Польщі, зокрема соратники Ю. Пілсудського, намагалася реалізувати концепцію прометеїзму у внутрішній політиці Польщі. Здійснення прометеївських планів пілсудчиків передбачало державну асиміляцію українців в інтересах Польської держави. Насамперед ішлося про переорієнтацію вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям.

Вибираючи методи реалізації цих планів, правлячі кола Польщі виходили з історичних і регіональних особливостей Східної Галичини та Західної Волині. Державна асиміляція галицьких українців мала відбуватись у контексті нормалізаційної угоди з УНДО. На Волині шляхом забезпечення мінімальних потреб українців воєвода Г. Юзевський намагався усунути деструктивний елемент конфлікту між двома народами й виховати лояльних громадян держави. Однак декларативні заяви про нормалізацію й польсько-українське розуміння не відповідали реальності. Фактично під прикриттям політики «польсько-української співпраці» на Волині проводилися заходи з денационалізації місцевих українців і створення перехідного етапу до їх національної асиміляції. Галичани, поза окремими поступками й політичними жестами влади, майже не відчули на собі результатів нормалізації й полегшення політичного й соціально-економічного становища. Зважаючи на застосування подвійних стандартів у національній політиці в Західній Україні, спроби державної асиміляції українців як складова концепції прометеїзму Польщі були приречені на невдачу.

МІЖ ЗАКОНОМ І БЕЗЗАКОННЯМ: СУДИ ПРИСЯЖНИХ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Поступ України до Європейського Союзу пролягає через реформування судової системи та судочинства, які мають відповідати європейським стандартам. Одне з найголовніших завдань — створення справедливого, неупередженого, демократичного суду. Для досягнення цієї мети важливим є пошук нових моделей його організації і діяльності, які б ефективно поєднували високий професіоналізм суддів та участь громадського чинника в правосудді. Це зможе підвищити авторитет суду в суспільстві, рівень правової культури та відповідальності громадян. Такою інституцією може стати суд присяжних. Оскільки ця проблема є дискусійною в сучасній вітчизняній правовій науці, цінним є досвід організації та діяльності суду присяжних міжвоєнної Польщі, у правовому полі законодавства якої перебували й українські землі.

У 1918 р. польські національно-політичні сили в умовах розпаду імперії Габсбургів, Гогенцоллернів та Романових спромоглися вибороти державну незалежність. Нова держава утворилася з трьох колишніх окупованих територій після більш як столітнього їхнього входження до складу різних імперій (Росія здобула Королівство Польське і так звані Східні землі, Пруссія — Великопольщу, Помор'я та Верхню Сілезію, Австрія Малопольщу та Цешинську Сілезію)¹. Відтак, відновлена Польська Республіка успадкувала різні судово-правові системи зі значними відмінностями в організації, структурі,

¹ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. — S. 334—335, 347—348, 366—367.

складі суддівського корпусу. Всі три судово-правові системи (російська, німецька, австрійська) передбачали з певними структурними і процесуальними особливостями організацію та діяльність судів присяжних як інституцію участі громадськості у правосудді¹.

Скасовані ще російською владою, яка не хотіла віддавати частину судової влади в руки поляків, на території колишнього Королівства Польського суди присяжних так і не були відновлені польською владою. На території Галичини у 1919 р. ці суди були скасовані розпорядженням Генерального комісара. На колишніх землях, захоплених Пруссією, після відновлення Польської Республіки частину справ, які підлягали юрисдикції судів присяжних, передали надзвичайним судам, а в 1920 р. їхню діяльність припинили взагалі². У Східній Галичині у 1918 р. велику кількість справ, що належали до компетенції судів присяжних, передали надзвичайним судам. Протягом 1919—1921 рр. польська влада тричі зупиняла діяльність цих судів у окрузі львівської апеляції³. Отже, у перші роки незалежності польська влада аж ніяк не прагнула розширити участь громадськості у судочинстві, навіть у період стабілізації, оскільки це суперечило тогочасній політиці, спрямованій на посилення залежності органів судової влади від виконавчої. Формою такої участі передусім були суди присяжних⁴.

В окремих випадках такі рішення викликали протести та дискусії у Сеймі. Коли з червня по грудень 1919 р. була припинена діяльність судів присяжних на території окружних судів у Жешуві й Тарнові, посол Сейму Путек зазначив, що це розпорядження є наслідком ненависті, яку судова бюрократія

¹ Historia państwa i prawa Polski 1918—1939 / Pod red. F. Ryszki. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. — Cz. II. — S. 55—73; 107—123; 148—150.

² Kompetencja sądów przysięgłych. — Lublin: Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego, 1923. — S. 37—40.

³ Stachańczyk P. Sąd przysięgłych w ustawodawstwie karnym i doktrynie w Polsce w latach 1818—1929 // Czasopismo Prawno-Historyczne. — 1989. — T. XXI. — Zesz. 1. — S. 116—117.

⁴ Bossowski J. Czynniki ludowy w sądzie karnym. — Poznań: Kolo Prawników i Ekonomistów stow. Stud., 1924. — S. 37—40.

та «коронні» суди виявляють до громадського чинника, а ксьондз Е. Оконія наголосив, що ці суди є фундаментом громадянських свобод. У полеміку вступили посол Сейму В. Сейда та міністр юстиції Л. Супінський, котрі, висловивши переконання, що ці суди діятимуть у майбутньому, вважали, що в умовах суспільно-політичної дестабілізації вони можуть завдати шкоду правосуддю¹. У 1920 р. компетенція судів присяжних була значно обмежена².

Важливим етапом державно-політичного розвитку міжвоєнної Польщі стала Березнева конституція 1921 р., яка закріпила принцип поділу влади та впровадила демократичний парламентський устрій, створивши правові засади для розвитку парламентської демократії³. Конституція визначила законодавчу основу судової влади відновленої Польської Республіки. Структура та компетенція судочинства окреслювалися в IV розділі Конституції — «Судочинство». У ньому визначалися загальнодемократичні засади організації і діяльності судів. Зокрема, у ст. 77 стверджувалося, що «судді у виконанні своїх обов'язків незалежні й керуються тільки законами». Гарантією незалежності була норма, відповідно до якої суддя не міг бути звільнений з посади, усунутий від виконання обов'язків, переміщений на інше місце роботи або переведений на пенсію всупереч власній волі. Це могло статися тільки на підставі судового рішення згідно із законом (ст. 78). Конституція затвердила положення про призначення суддів президентом, за винятком обрання населенням мирових суддів (ст. 76). Хоч у цьому розділі Конституції не зафіксовано положень, за якими суди були єдиними і виключними органами правосуддя, проте фактично вона закріплювала за ними такий статус, оскільки жодних інших органів із такою функцією не передбачалося. Адаже, за ст. 2 і 98, суди ставали «органами

¹ *Stachańczyk P. Sąd przysięgłych...* — S. 118.

² Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. w przedmiocie zmiany art. VI ustawy z dnia 23 maja 1873 r., wprowadzającej procedurę karną // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DzURP)*, 1921. — Nr. 3. — Poz. 8.

³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // *DzURP*, 1921. — Nr. 44. — Poz. 267.

народу... в галузі правосуддя», причому «жодний закон не міг закрити громадянину шлях до суду для розслідування образи та шкоди». Фактично в Конституції 1921 р. набула закріплення норма відомої доктрини поділу влади щодо виключної компетенції судів у здійсненні правосуддя.

Під час підготовки проекту Березневої конституції 1921 р. більшість польських юристів виступили за збереження конституційних гарантій діяльності судів присяжних¹. У ст. 83 проголошувалося, що всі справи про злочини, яким загрожує тяжке покарання, і політичні злочини розглядатимуться судами присяжних. Це положення значно зміцнювало демократичну основу польських судів. Конституційна гарантія дала можливість у другій половині 1921 р. відновити суди присяжних у Східній Галичині. Польська влада, очевидно, врахувала давні традиції у громадській свідомості щодо судів присяжних на цій території та їхній польський характер, оскільки згідно з австрійським законодавством вони тут діяли від 1873 року².

Архівні матеріали свідчать про труднощі в процесі поновлення судів присяжних, а саме: повільне складання місцевою владою перших списків, що гальмувало відкриття судів присяжних та завдавало шкоду правосуддю загалом (надмірна тривалість перебування під арештом, неможливість ухвалення остаточного рішення у справах, де акт обвинувачення був уже готовий, обмеження прав обвинувачених, фінансові витрати, пов'язані з наглядом за ув'язненими, та ін.)³.

Соціальний та національний склад судів присяжних у містах і гмінах був дещо відмінним. Польська влада намагалася формувати склад присяжних з низьким освітнім рівнем, вважаючи, що ними легше маніпулювати, оскільки вони, не знаючи відповідних законів, а часто й власних прав, легко під-

¹ *Piaza S. Historia prawa w Polsce na tle porównawczym.* — Kraków, 2001. — Cz. 3: Okres międzywojenny. — S. 666.

² *Kodeks postępowania Karnego wraz z ustawą wprowadzającą; Ustawa o układaniu listy przesięglych; Ustawa o zawieszaniu czasowym sądów przysięglych // Dziennik Ustaw Państwa.* — 1873. — Poz. 119, 121, 120.

³ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Львові: — Ф. 146 (Галицьке намісництво у Львові). — Оп. 8. — Спр. 4935. — Арк. 1—2, 13, 14.

давалися тиску. Зокрема, з п'яти рекомендованих до складу присяжних від Новояворівської гміни у 1922 р. четверо були селянами, як і всі 10 рекомендованих у 1923 р. від гміни Глуховичі, 24 — рекомендованих від Бродської гміни, 13 із 15 від гміни Нова Хрусна. Такий соціальний склад осіб, рекомендованих на посади присяжних, був характерним і для інших гмін, і керівник лави мав значні труднощі з отриманням відповідей на поставлені їм запитання¹.

У великих містах за річними списками присяжні були службовцями, адвокатами, власниками фірм, майстерень, лікарями, вчителями, тобто представниками різних професій. За річним списком (216 осіб) на 1921 р. окружного суду м. Стрия до складу присяжних було внесено 94 землевласника, сім адвокатів, 23 власника фірм, п'ять службовців, решта — представники різних професій (ковалі, м'ясники, аптекарі, пекарі, шевці, вчителі та ін.)².

У 1920-х роках польські юристи встановили різні погляди щодо доцільності судів присяжних. Одні вважали, що це є «крок назад», оскільки в демократичній країні професійні судді незалежні³. Інші, навпаки, пропонували їх розширити⁴. При цьому противники та прихильники цієї правової інституції висували численні аргументи. Це давало можливість владі використовувати будь-яку «зачіпку», аби загальмувати створення судів присяжних на інших територіях країни. Вдало була використана дискусія про політичні злочини. В умовах дії на визволених землях Польщі у перші роки незалежності різних кримінальних кодексів це питання відклали до видання єдиного національного закону про судоустрій⁵.

¹ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл). — Ф. 7 (Львівське повітове староство). — Оп. 3. — Спр. 1. — Спр. 59. — Арк. 3, 7, 13, 38—39, 43—44, 48, 64, 84, 87—89; Спр. 73; Ф. 11 (Львівський окружний суд). — Оп. 26. — Спр. 3. — Арк. 6—7; ЦДІАУ у Львові. — Ф. 205 (Прокурор апеляційного суду у Львові). — Оп. 1. — Спр. 2286.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 146. — Оп. 8. — Спр. 4935. — Арк. 38—39.

³ *Mogilnicki A. Kompetencja sądów przysięgłych // Ruch Prawnyczy i Ekonomiczny. — 1922. — Nr. 2. — S. 246—248.*

⁴ *Stachańczyk P. Sąd przysięgłych... — S. 131.*

⁵ Там само. — S. 122; *Grzybowski A. Sąd przysięgłych, a przestępstwa polityczne // Głos Sądownictwa. — 1929. — Nr. 6. — S. 293.*

Всупереч Березневій конституції діяльність судів присяжних обмежувалася територією Галичини, а професійні судді могли впливати на рішення присяжних. Загалом суди присяжних залишалися предметом наукових та політичних дискусій¹.

У такому напрямі розроблялися положення судової реформи, а саме проекти закону про судоустрій та кримінально-процесуального кодексу. Не бракувало прибічників широкої участі представників суспільства в польському правосудді. Професор Ягеллонського університету, відомий краківський цивіліст Ф. Ф'єріх пропонував запровадити суспільний чинник навіть у цивільних справах². Водночас найрадикальніший противник громадського чинника в судочинстві — суддя Найвищого суду, відомий криміналіст Е. Раппапорт — висловлювався за скасування положень про суди присяжних у Конституції, проектах закону про устрій загальних судів та кримінально-процесуального кодексу³.

Однак після травневого перевороту 1926 р. новий державно-правовий режим передусім виявився у посиленні виконавчої влади, сконцентрованої в руках президента. Поправка до Березневої конституції 1921 р. від 2 серпня 1926 р. надавала йому право розпуску парламенту до закінчення строку його повноважень. Президент набув права в разі крайньої потреби в період між сесіями Сейму та Сенату, а то й під час їхньої роботи видавати укази, що мали силу закону⁴. Отже, зі зміцненням авторитарних засад державного устрою порушився принцип поділу влади. Ці зміни в державно-політичному устрої вплинули на організацію судової влади та підготовку судової реформи. Ще в 1925 р. уряд вніс до Сейму «урядовий

¹ Kowalski K. Kilka uwag o sądownictwie karnem // *Czasopismo Sędziowskie*. — 1927. — Nr. 3—4. — S. 37—41.

² Płaza S. *Historia prawa*... — S. 666.

³ Rappaport E. S. *Zagadnienie sądu przysięgłych w Polsce*. — Warszawa, 1931. — S.22—24.

⁴ Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upowaznieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy // *DzURP*. — 1926. — Nr. 78. — Poz. 443.

проект закону про загальні суди», підготовлений на підставі проекту Конституційної Комісії¹.

У нових умовах влада намагалася обмежити незалежність судів та суддів, відтак домагалася внесення до цього проекту змін. Цьому сприяло й те, що після травневого перевороту верхівку судової адміністрації посіли юристи, чиї погляди були далекими від демократичних засад судоустрою². В такому «виправленому» вигляді його скерували президентові, який видав розпорядження від 6 лютого 1928 р. про введення проекту закону у дію з 1 січня 1929 р. у разі, якщо його затвердить Сейм³. Проте Сейм досить гостро зреагував на видання цього розпорядження й ухвалив рішення відтермінувати його чинність до 1 січня 1930 р., оскільки проект закону мав затвердити Сенат. Однак останній не спромігся у встановлений термін вирішити це питання і розпорядження набуло чинності⁴.

Згідно із законом «Про устрій судів» від 6 лютого 1928 р. впроваджувалася судова реформа, метою якої було формування єдиної системи загальних судів на всій території Польщі. Закон передбачав створення при окружних судах суду присяжних для розгляду тяжких кримінальних і політичних справ. Але компетенція цих судів залишалася невизначеною. Суд присяжних складався з трибуналу (голови і двох суддів), який визначав міру покарання, та 12 присяжних, котрі вирішували двома третинами голосів питання вини обвинуваченого. Присяжними могли бути тільки чоловіки віком від 30 до 70 років, які вмели читати й писати (ці вимоги критики вважали недостатніми). Перший список присяжних (охоплював усіх потенційних кандидатів) складав гмінний уряд. На його підставі комісія окружного суду укладала річний список (не-

¹ *Gołąb S.* Organizacja sąd'w powszechnych. — Kraków: Drukarnia Pospieszna, 1938. — S. 68.

² *Jamontt J.* Zmiany w ustroju sądów // *Głos Sądownictwa*. — 1930. — Nr. 3. — S. 139—140.

³ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitey z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych // DzURP*. — 1928. — Nr. 12. — Poz. 93.

⁴ *Kotowski S.* Siedemdziesięciolecie Sądu Najwyższego // *Nowe Prawo*. — 1989. — Nr. 4. — S. 14.

рідко обходячи робітників і селян), з якого жеребкуванням добирали потрібний склад. Хоча склад присяжних заздалегідь був обмежений вимогами політичної лояльності (присяжний засідатель користувався всіма громадянськими й політичними правами), проте влада не мала до них повної довіри і постійно обмежувала їхню участь у розгляді важливих справ, а часто й позбавляла цих прав¹.

Діяльність судів присяжних на підставі рішення Ради міністрів з дозволу президента могла бути призупинена на невизначений термін. У такому разі ці справи розглядав окружний суд. Однак Закон не визначав, у якому складі суддів розглядатимуться ці справи. Здебільшого такі справи були досить важливими і мали б розглядатися колегіально у складі трьох суддів. Ці суди у подальшому діяли тільки в Галичині².

Судовий процес в окружних судах за участю присяжних засідателів визначався кримінально-процесуальним кодексом 1929 р. і мав певні особливості³. Це був окремий процес за участю присяжних, котрі розглядали в першій інстанції справи про вбивство (якщо загрожувало не менш як 10 років позбавлення волі) і політичні злочини. Трибунал із трьох суддів формулював для лави 12 присяжних питання. Серед останніх відбувалася дискусія без трибуналу, проте за участю його голови, який пояснював статті, що стосувалися до справи, виявляв сумніви, стежив за відповідністю міркувань щодо розгляду справи тощо. Після цього присяжні йшли (без голови) на таємну нараду й голосували. Рішення приймалося більшістю голосів. На цій підставі трибунал видавав вирок (обвинувальний або виправдувальний). Трибунал мав також право призупиняти (до наступних років) вердикт присяжних як на користь, так і проти обвинуваченого. Такі положення були виявом недовіри законодавців до судів присяжних. На

¹ Jurek P. Historia państwa i prawa polskiego. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. — S. 144.

² Glaser S. Polski proces karny w zarysie. — Kraków: Księgarnia Powzechna, 1934. — S. 125.

³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego // DzURP. — 1928. — Nr. 33. — Poz. 313.

вироки цих судів дозволялася тільки касація¹. Окремі правники вважали, що це було одним із найбільших недоліків цього суду².

Після судової реформи 1928 р. у законодавстві щодо судів присяжних не відбулося жодних змін на краще, водночас їхній діяльності постійно виникали перешкоди. Зокрема, у вересні-жовтні 1934 р. суди присяжних не ухвалювали рішень, бо найважливіші справи були передані надзвичайним судам³.

Протягом 1930—1935 рр. проблема судів присяжних знову знайшла свій відгук на шпальтах преси. Прибічники цієї інституції виступали з пропозиціями вдосконалення роботи й усунення чинників, які негативно впливали на роботу цих судів. Вони передусім критикували систему добору присяжних, оскільки більшість їх становили пенсіонери, купці, підприємці, а в невеликих містечках — селяни, гмінні секретарі. Переважно це були консервативні елементи, які інколи були не в змозі осмислити перебіг судового процесу. Автори публікацій пропонували запровадити ценз освіти для присяжних та розширити їхню соціальну базу⁴.

Український часопис «Діло» ознайомив читачів із законопроектом про зміни в організації судів присяжних у Чехословацькій республіці, де демократичним шляхом вирішувалися національні й мовні проблеми⁵. Це було вкрай актуально, адже в політичних процесах проти українців у Східній Галичині тривала практика, коли присяжні були переважно поляками. Зокрема, на політичному процесі 1928 р. проти 17 молодих українців, обвинувачених у належності до Організації

¹ Czerwiński A. Postępowanie karne przed sądem pierwszej instancji wedle kodeksu postępowania karnego. — Lwów: Nakładem Lwowskiego oddz. Związku sędziów i prokuratorów R.P., 1929. — S. 42—56; Grzybowski A. Sąd przysięgłych a przestępstwa polityczne // Głos Sądownictwa. — 1929. — Nr. 6. — S. 292—295.

² J. Makarewicz. Proceduralne wątpliwości // Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. — 1928. — Nr. 4. — S. 340.

³ Stachańczyk P. Spór o sądy przysięgłych w Polsce (1930—1938) // Studia z historii prawa. — Kraków: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1992. — Zesz. 141. — S. 153.

⁴ Там само. — S. 153—154.

⁵ Діло. — 1929. — 5 лют.

українських націоналістів (ОУН), усі 12 присяжних були поляками (суд виніс два смертні вироки)¹. На процесі у Львові (1932 р.) проти шістьох молодих українців, котрих судили за участь у першому Конгресі українських націоналістів, лава присяжних також складалася повністю з поляків².

Поштовхом до обговорення проблеми судів присяжних стала підготовка проекту нової Конституції. Оскільки деякі провідні юристи, зокрема адвокат, суддя Найвищого суду, голова кримінальної палати Кодифікаційної комісії А. Могильницький, суддя Найвищого суду, секретар Кодифікаційної комісії, професор Е. Раппапорт виступили проти збереження судів присяжних як застарілої та непотрібної для Польщі інституції, то виникла проблема, чи матимуть вони конституційну гарантію³.

Інші вчені-юристи обстоювали збереження судів присяжних, убачаючи в них важливий громадський чинник у судочинстві. На їхній захист виступила преса, серед якої був і український журнал «Життя і право», що найбільш принципово і компетентно висловлювався за збереження судів присяжних та їхнє вдосконалення як однієї з інституцій демократичного суспільства. На його шпальтах виступили провідні українські юристи, котрі обстоювали цю інституцію як гаранта загальнодемократичних прав громадянства й національних прав українства. Відомий західноукраїнський адвокат, журналіст, голова проводу Української соціал-демократичної партії (1930—1934 рр.) Лев Ганкевич у статті «Чи усунути суди присяжних?» доказово полемізував з Е. Раппапортом, котрий схилився до обмеження компетенції присяжних судів та їх ліквідації. Свою позицію Е. Раппапорт обґрунтував тим, що нібито в Польщі немає традиції судів присяжних, тому в них потреби немає, і в Західній Європі взагалі активізувався рух проти цих судів. Він вважав, що «державний суддя» більш об'єктивний і незалежний, а незалежність присяжного — це

¹ Діло. — 1928. — 28 січ.

² Діло. — 1932. — 7 верес.

³ *Mogilnicki A. Czy należy zachować sądy przysięgłych // Palestra. — 1932. — Nr. 2. — S. 36—41; Rappaport E. S. Zagadnienie ... — S. 22.*

тільки «ефектовна отрута»¹. У відповідь Л. Ганкевич доводив, що суди присяжних — це здобуток розвитку демократичної думки, а їх не терпить диктатура, і головна ідея цієї інституції полягає в тому, що «судять не на основі мертвої букви закону, а на основі своєї совісті»². Л. Ганкевич нагадує, що впродовж тривалого часу суди присяжних існували в Галичині, Шлезьку, лавничі суди — у Познанщині. Вони характеризувалися надзвичайною людяністю, і свого часу відіграли велику роль у захисті польських демократів і прогресивних студентів від розправ царського уряду Росії³. Полемізуючи, Л. Ганкевич стверджував, що навіть у державі, де є сучасне законодавство, особливо в справах політичних з ідейних міркувань, «треба дати як найширше поле громадянській совісті», а для Польської Республіки, де ще діють закони Романових, Гогенцоллернів і Габсбургів, треба «в душі сервілістичного громадянина цісарської австрійської імперії створити нову душу вільного республіканця». Тому суди присяжних потрібні «як подув свіжого повітря»⁴.

Дещо дивною для Л. Ганкевича видавалася позиція ще одного польського правника Гупки, який, посилаючись на опір та саботаж польській владі в східних воєводствах, волів, щоб у польському кримінальному кодексі була стаття, яка б дозволяла тілесне покарання. Говорячи про це, як про «страшне середньовіччя», що «пхається до ХХ століття», Л. Ганкевич наводить приклад, як в одному зі східних воєводств страчували через повішання сім чоловік від сьомої до другої години пополудні (шибениці зле функціонували!) і «не відозвався ні один голос»⁵.

З цих широких загальнодемократичних позицій Л. Ганкевич поставив вимоги пропорційного представництва серед присяжних українського населення краю та зрівняння української мови з польською в судовому процесі. Він доходив ви-

¹ Ганкевич Л. Чи усунути суди присяжних? // Життя і Право. — 1932. — Ч. 1. — С. 28.

² Там само. — С. 25.

³ Там само. — С. 25, 26.

⁴ Там само. — С. 27.

⁵ Там само. — С. 28.

сновку, що українські демократи мусять обстоювати суди присяжних «як гарантію громадянської свободи» та майбутнього національного розвитку¹.

У публікації «Ще в справі судів присяжних» Л. Ганкевич у відгуку на роботу III Міжнародного конгресу з питань кримінального права, який відбувся у квітні 1932 р. у м. Палермо, акцентував увагу на моментах, що стосувалися дискусій навколо судів присяжних. Торкаючись виступів прихильників функціонування цих судів, він надав перевагу їхнім аргументам, підтверджуючи їх висловлюваннями відомих європейських правників Шуїда, Перро, Феррі².

Квітнева конституція 1935 р. впроваджувала в Польщі нову систему державно-політичного устрою³. Вона відкидала основні засади, на які спирався парламентський устрій, у тому числі зверхності влади народу і поділу влади. Основними її засадами були: держава як спільне благо всіх громадян, єдність і неподільність державної влади, елітаризм, співпраця громадян з державою для загального добра, вірність державі й праця для неї, а також відмова від опозиційності щодо влади⁴. Президент став єдиним джерелом і носієм влади. Державна система була так побудована, що всі найважливіші рішення потребували згоди президента. Парламентові в системі центральних органів державної влади відводилася другорядна роль. Конституція 1935 р. відхилила ліберальну концепцію держави, що охороняє права та свободи особи, і стала на позицію підпорядкування особи інтересам держави. Відтак зроблено значний акцент на виконання громадських обов'язків. Обмеженням підлягали політичні й соціальні права⁵.

¹ Ганкевич Л. Чи усунути суди присяжних? // Життя і Право. — 1932. — Ч. 1. — С. 29.

² Ганкевич Л. Ще в справі судів присяжних // Життя і Право. — 1932. — Ч. 2. — С. 39.

³ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935r. // DzURP. — 1935. — Nr. 30. — Poz. 227.

⁴ Maciejewski T. Historia ustroju i prawa sądowego Polski. — Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 1999. — S. 309.

⁵ Pietrzak M. Ustrój polityczny // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1999. — S. 477—479.

Отже, авторитарний режим набув юридичного оформлення. Згідно з Квітневою конституцією, суди перестали бути «органами народу» і стали державними органами (визначення «незалежні» було пропущено), які підлягають президентові. Конституція поклала на суди обов'язок оберігати правовий порядок у державі й формувати «правове відчуття» суспільства.

Зрозумілими за цих умов стали наміри польської влади вилучити з правосуддя громадський чинник. Тому Квітнева конституція 1935 р. не передбачала організацію та діяльність судів присяжних. Відсутність положення про суди присяжних викликала серед юристів дискусії, під час яких висувалися аргументи «за» і «проти». Супротивники цієї інституції доводили, що їхнє існування суперечить новій конституції, а також «належному правосуддю, державному життю»¹. Зверталася увага на такі їхні недоліки, як тривалість процесів та велика кількість виправдовувальних вироків.

Однак практика спростовувала такі закиди. У 1937 р. у Кракові було розглянуто 38 справ за участю присяжних, з яких тільки в шести випадках (одна справа скасована Найвищим судом через касацію) виправдувальні вироки, а в 30 випадках обвинувачені були покарані. У цих справах до відповідальності притягалось 78 осіб, з яких 56 — засуджено, 21 особа дістала виправдовувальний вирок (12 виправданих проходили у політичних справах). А судові засідання, яке розглядало справу відомого злочинця Ст. Желазного, засудженого на смерть, проходило лише три дні, незважаючи на те, що треба було заслухати 30 осіб свідків².

У січні 1937 р. Рада міністрів ухвалила проект закону про зміни в загальному судоустрої і кримінальному процесі, підготовленому з урахуванням анкетування, проведеного в судах і прокуратурах. Перша стаття цього проекту передбачала скасування судів присяжних. Підтримавши його, уряд обґрунтував свою позицію тим, що в умовах зростання злочинності

¹ *Lubkowski Z. Nowa Konstytucja a sądy przysięgłych // Głos Sądownictwa. — 1936. — Nr. 2. — S. 131.*

² *Stachańczyk P. Spór o sądy... — S. 170.*

є потреба в розширенні репресій, а суди присяжних неспроможні вести з нею боротьбу й можуть ще більше поглибити почуття безкарності¹.

Полеміка навколо долі судів присяжних тривала. Л. Ганкевич брав у ній найактивнішу участь. У своїх публікаціях він послідовно виявляв неспроможність усіх основних аргументів противників судів присяжних, наводячи міркування з цього приводу вчених із світовим іменем, у тому числі польських дослідників, адвокатів, депутатів. Зокрема, професор Б. Врублевський, голова Академії наук у Кракові, професор Ст. Глязер, доктор Я. Бросс, депутат Сейму Моравський, адвокат Волянський, депутат Сейму Е. Зомерштайн, які, відстоюючи суди присяжних, стверджували, що вони є «запорукою громадянських свобод», «голосом громадянської совісті», «суспільним чинником у вимірі справедливості»².

Водночас Л. Ганкевич наголошував на необхідності реформи інституту судів присяжних. Він вважав, що найважливішим критерієм для визначення відповідності статусу присяжних має бути не розмір сплачуваного податку, а їхня освіченість та інтелігентність, і за національним складом вони повинні рівномірно представляти всі національності, які проживають на певній території. Л. Ганкевич висловив пропозиції щодо поліпшення ефективності роботи присяжних судів, а саме: усунути присутність на нарадах присяжних судді коронного суду, як практикувалося раніше, суди присяжних не повинні розглядати такі справи, як грабунки, проте до їхньої компетенції варто віднести справи про вбивства або політичні³.

У полеміці навколо судів присяжних на їхній захист виступив відомий галицький громадський і політичний діяч, адвокат А. Горбачевський. Обґрунтовуючи необхідність їх збереження в судовій системі Польщі, А. Горбачевський навіг вагомі аргументи на їхню користь. На його думку, саме у ви-

¹ Projekt ustawy o zmianach w ustroju sądów powszechnych i postępowaniu karnym // *Palestra*. — 1937. — Nr. 3. — S. 122—148.

² Ганкевич Л. Суди присяжних в сеймі і в сенаті // *Життя і Право*. — 1937. — Ч. 1—2. — С. 34—37, 39, 40.

³ Там само. — С. 43.

роках судів присяжних, котрі нібито суперечать нормам права, міститься правотворча думка, і цей чинник у європейській судовій практиці не раз сприяв реформам у законодавстві. Він вважав, що в сучасних умовах, коли влада висунула та обстоювала ідею «загального добра», попираючи «добро одиниці», суди присяжних повинні обстоювати засади свободи громадянина та його гідність¹.

А. Горбачевський обстоював принципи демократичного суспільства та захищав політичні гарантії українства. Він укотре нагадував, що суди присяжних не є «чужою польській психіці» інституцією, бо польське населення, яке проживає в Галичині і в Шлеську, від 1873 р. брало активну участь у створенні таких судів. У скасуванні цієї інституції А. Горбачевський убачав намагання влади опанувати і взяти під контроль громадське життя країни та обмежити суспільний чинник. Він стверджував, що тоталітарний режим став системою як у Радянській Росії, що заперечує її правовий лад, так і в самій Польщі, яка поширює ці тенденції на свої найближчі терени, де збереглися традиції демократизму. Тому, наполягав А. Горбачевський, треба відстоювати демократичні засади судової системи, оскільки «добровільне здавання позицій дорівнює політичному самогубству»².

У березні 1937 р. проблема судів присяжних знову розглядалася на засіданні сейму, де розгорнулася дискусія. За збереження судів присяжних виступили послі із Сянока та Львова, котрі запропонували поширити ці суди на територію всієї Польщі, підкреслюючи велике виховне значення участі населення в судочинстві. Міністр юстиції В. Грабовський³ ви-

¹ Горбачевський А. Справа судів присяжних // Життя і Право. — 1937. — Ч. 3. — С. 17, 19.

² Горбачевський А. За вдержанням судів присяжних // Життя і Право. — 1938. — Ч. 2. — С. 10, 11.

³ У 1936 р. був призначений міністром юстиції, стояв на позиціях здійснення правосуддя, що опирається на поліційно-державний примус; ідеологічними засадами такої політики визнавав особистий авторитет, поліцейську державу, шовінізм; дотримувався засад нещадної суворості, що вкладалась у формулу «ліпше покарати 100 невинних, ніж не покарати одного винного» та поняття «хтось мусить сидіти».

ступив проти цієї інституції, характеризуючи ці суди як нефахові й некомпетентні. Сейм більшістю голосів ухвалив проєкт уряду¹.

Дискусія щодо збереження інституту судів присяжних закінчилася тим, що більшістю голосів сенат схвалив проєкт закону про їх ліквідацію. Чинником, що вплинув на думку деяких послів сенату, стала справа, коли суд присяжних у Кракові виправдав «ендека» (НДС) А. Добошинського (він організував збройний напад на одне зі староств, де перебували затримані політ'язні)². Президент підписав 9 квітня 1938 р. закон про ліквідацію судів присяжних та мирових судів³.

Отже, у міжвоєнний період історії Польщі спостерігалися порушення демократичних засад державно-політичного устрою та зростання тенденції до авторитаризму. В цих умовах намагання польської влади посилити контроль над судовими органами формувало негативне ставлення серед певної частини правників та урядовців до громадського чинника в правосудді. Демократичні кола правників, серед яких були відомі українські юристи й політичні діячі, виступали на захист судів присяжних, вважаючи їх важливим демократичним чинником у правосудді. Вони запропонували проєкти реформування та вдосконалення їхньої діяльності. Проте вирішальний вплив на долю судів присяжних у період авторитарного режиму мав політичний чинник. Суди присяжних, які до того ж діяли на території колишніх австрійських володінь (у Галичині), за браком конституційної гарантії були ліквідовані.

¹ *Stachańczyk P. Spór o sądy...* — S. 167—168; *Rudnicki K. Wspomnienia prokuratora.* — Warszawa: Czytelnik, 1956. — S. 70, 73.

² *Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X — початок XXI ст.).* — Львів: Світ, 2012. — С. 243.

³ *Ustawa o zniesieniu sądów przysięgłych a sędziów pokoju z dnia 9 kwietnia 1938 r. // DzURP.* — 1938. — Nr. 24. — Poz. 213.

РАЗОМ І НАРІЗНО: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Населення сіл і містечок Східної Галичини і Західної Волині за національним складом і конфесійною приналежністю вирізнялося строкатістю. У результаті військово-дипломатичних зусиль Польща склалась як багатонаціональна держава. Національні меншини становили понад 30 % її населення. Найбільшою з них була українська. На наш погляд, усталений міжнаціональний «трикутник» Західної України «українці — поляки — євреї» необхідно доповнити й розглядати в іншому форматі: українці — поляки — євреї — німці — росіяни. Зауважимо, що в сучасному науковому дискурсі вживається назва «євреї», але в XIX — першій третині XX ст. у Галичині як українці, так і євреї майже завжди використовували назву «жид», тому в цитатах і в іменуваннях інституцій залишаємо автентичні назви.

Як відомо, у Східній Галичині поляки на початку 1920-х років становили 26,9 % населення краю (у Львівському воєводстві — 32,3 %, Тернопільському — 31,3 %, Станіславівському — 14,3 %). Згідно з переписом 1921 р., близько 74 % польських мешканців проживали в сільській місцевості й були безпосередньо пов'язані із землеробством. За різними підрахунками, поляки в середньому становили в галицьких селах приблизно чверть населення¹. Під час створення Львівського воєводства й з метою надання йому польського характеру до нього приєднали значні етнічні польські території аж до Ві-

¹ Дудяк О. Динаміка соціальної структури зайнятості польського населення Західної України у міжвоєнний період (20—30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Львів, 2003. — С. 162—163.

слова. Тернопільське воєводство мало важливе стратегічне положення й на випадок війни із СРСР становило прикордонний плацдарм в обороні т. зв. східних кресів. З огляду на це, правлячі кола Польщі відразу приділили особливу увагу концентрації на цих теренах польських колоністів.

Характеризуючи суперечливий міжнаціональний альянс, науковець М. Гон зазначає, що терени Східної Галичини стали об'єктом протистояння двох націй — української і польської, євреї ж проголосили позицію нейтралітету. Ще в грудні 1918 р. цю тактику підтвердила Єврейська національна рада (ЄНРада) Східної Галичини — загальнонаціональний представницький орган євреїв у краю. Для єврейської релігійної традиції й сіоністської ідеї (а саме вони визначали головні тенденції для переважної частини єврейського населення) цей критерій сягав рівня універсального ідеалу, де роль третейського судді сприймалась як небезпечна й, зрештою, недоречна¹. Демонструючи індиферентність стосовно державотворчих зусиль як українців, так і поляків, євреї намагалися зберегти свої давні фінансово-економічні позиції, балансуючи на певних політичних компромісах. Так чи інакше «юдейська біблійна інакшість» завдяки своєму впливовому матеріальному становищу як у краї, так і на міжнародній арені поставала конкурентом і «козирною картою» для всіх зацікавлених політичних сил. Єврейський історик Ш. Редліх у своїх дослідженнях складних стосунків між етнічними групами краю робить узагальнення, що «євреї з різних причин були ближчими до домінуючої польської міської прозахідної більшості, ніж до орієнтованої на селянство і політично слабкої української меншості. Українці, в свою чергу, звинувачували євреїв у «полонізуючих тенденціях»².

Міжетнічний конфлікт у Західній Україні вплинув на взаємовідносини між євреями, з одного боку, й українцями та поляками, — з другого. Позиція невтручання, яку здебільшо-

¹ Гон М. Місто як об'єкт міжетнічної конкуренції в Західній Україні (1918—1939 рр.) // Галичина. — Івано-Франківськ, 2005. — Вип. 11. — С. 201—208.

² Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: [пер. з англ.]. — К.: Дух і література, 2002. — С. 82.

го, зайняло єврейське населення щодо обох сторін, сприяла посиленню почуття відчуженості щодо євреїв із боку як українців, так і поляків. Коли український політикум зазнавав військово-політичних та дипломатичних невдач на міжнародній арені, зменшувались і проукраїнські симпатії. Нейтральність у конфлікті об'єктивно створювала передумови й для утисків єврейського населення.

Дещо іншу позицію займала німецька етнічна меншина в краї. Варто погодитися з думкою І. Монолатія, що «розвиток німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині не переріс у релігійну нетерпимість і політичні чвари»¹. Однак у міжнародній площині одним із векторів зовнішньої політики Німеччини Веймарського періоду стала гуманітарна допомога національно-культурним установам німців Галичини й нав'язування їм ідеї, що лише Німеччина — їхня батьківщина. Керівні кола Німеччини підпорядковували їхнім інтересам реваншу та використовували для подальшої «східної політики» Райху. Це ставило компактні національні меншини під удар, оскільки керівництво Другої Речі Посполитої дуже чутливо ставилося до реваншистських тенденцій у німецькому істеблішменті. Апогей асиміляції німців Східної Галичини припадає на міжвоєнну добу. Асиміляція «згори» переважала над асиміляцією «знизу». Найбільше від неї потерпали німці католицького віросповідання, котрі проживали в малих колоніях і розпорошено в українських селах. Асиміляція «знизу» протікала у вигляді змішаних шлюбів і переписування німцями їхніх прізвищ на польські й українські, натомість асиміляція «згори» відбувалася через насильницьке запровадження польської мови в національних школах німців, усунення німецького духовенства й заміною його особами польської національності в німецьких католицьких громадах, заміною назв німецьких поселень на польські тощо².

¹ *Монолатій І.* Німецькі етноконфесійні спільноти в Галичині (1774—1914 рр.) // Галичина. — Івано-Франківськ, 2005. — Вип. 11. — С. 187.

² *Сіреджук П.* Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (XIX ст. — 30-ті роки XX ст.) // Галичина. — Івано-Франківськ, 2005. — Вип. 11. — С. 176.

У Східній Галичині проживали й інші народності. Відомий галицький географ В. Кубійович зазначає, що з інших етнічних груп «треба згадати вірменів (здебільшого на Покутті), що зазнавали інтенсивної денационалізації, здебільшого полонізації, кілька колоній чехів і караїмів, а також розпорошених переважно в горах циган. У містах, у першу чергу столиці краю — Львові, жили представники різних народів, передусім деяке число росіян. Усі ці групи, разом узяті, не становили більше 10 000 душ, або 0,20 загального числа населення»¹.

Згідно з переписом населення 1921 р. у Станіславівському воєводстві «за віросповіданням» проживало: греко-католиків — 996 306, римо-католиків — 185 706, іудеїв — 145 226, євангелістів — 10 270, православних — 831 та інших — 887 осіб. Так, у повіті Калуш (місто і гміна разом): греко-католиків — 71 401, римо-католиків — 9643, іудеїв — 6222, євангелістів — 598, православних — 4 особи. У місті Калуш: греко-католиків — 2175, римо-католиків — 1311, іудеїв — 3121, євангелістів — 12 осіб. У гміні (районі): греко-католиків — 68 962, римо-католиків — 8033, іудеїв — 3045, євангелістів — 578, православних — 4 особи².

Конституція від 17 березня 1921 р. Другої Речі Посполитої гарантувала національним меншинам низку прав і свобод. Депутат Галицького сейму та польського Сенату, доктор права, український громадський діяч І. Макух згадував: «Навіть після виборів до нового сейму в 1922 р. тенденція польської адміністрації залишалася та сама, тільки її прикривали деколи фіговим листком. Це ж славна річ, що навіть у Львові поліцейські офіцери не давали дозволу в 1922 р. на легальні депутатські віча. Коли ж один із послів вийняв примірник польської конституції і показав відповідний параграф офіцерові поліції, то він вигукнув цинічно: «Сховай, пане, конституцію в кишеню, тут промовляє поліція». Коли така розперезаність була у Львові, то що говорити про села! В'язнів били, катували, морили голодом. Ці звірства знайшли свій відгомін аж

¹ Кубійович В. Наукові праці. — Париж; Львів: Фенкіс, 1996. — С. 285.

² Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. — T. XIV. Województwo Stanisławowskie. — Warszawa, 1923. — 30 s.

у Франції; там французька політична і культурно-наукова еліта підписала й оповістила на весь світ протест. Це дещо примусило режим опам'ятатися»¹.

Один із відомих польських публіцистів К. Сроковський зауважив, що «завойованим народом правлять у світі двояким способом — або дають йому політичну свободу, але використовують його економічно (так робить Англія зі своїми колоніями і домініями), або відбирають йому політичну свободу, але дозволяють розвиватися економічно (так робили німці з поляками в Познанщині, а царська Росія в Конгресівці). Але не признати завойованому народові ні одного, ні другого — це така політика, якої ніде нема в світі. А Польща якраз таку політику веде у відношенні до українців і білорусинів. Не дає їм ні політичної свободи, ні економічного розвитку»². Як показав час, впливові польські політики (Ю. Пілсудський, С. Грабський, В. Вітос та ін.) недооцінювали «українську народну силу»: вони спиралися на військовий та поліційний терор, з одного боку, та на підкуп «хрунів» (так принизливо називали тих, хто погодився на співпрацю з польським режимом) і їхній вплив, з другого боку.

Згаданий визначний учений-енциклопедист, організатор і керівник української науки у діаспорі В. Кубійович віддав свій талант на службу науці й нації. Завдяки йому та академіку С. Рудницькому (репресованому більшовиками в Харкові у 1933 р. і розстріляному на Соловках) світ дізнався про Україну, її землю і народ — terra incognita. Національний склад населення українських етнографічних земель Галичини станом на кінець 1931 р. був таким (згідно з дослідженнями В. Кубійовича): Львівське воєводство, до якого спеціально приєднано етнографічні польські землі далеко на Захід, — все населення 2 млн 284 тисячі осіб, українці — 1 млн 280 тисяч, або 56 %; Станіславівське — 1 млн 477 тисяч, українці — 1 млн 80 тисяч, або 73,2 %; Тернопільське — 1 млн 603 тисячі, українці — 879 тисяч, або 54,8 %³.

¹ Макух І. На народній службі: Спогади. — К.: Основні цінності, 2001. — С. 277.

² Там само. — С. 337.

³ Кубійович В. Наукові праці. — Париж; Львів: Фенкіс, 1996. — С. 195.

Варто наголосити, що йдеться про ситуацію станом на 1931 р., тобто десятиліття від часу спланованої державою колонізації і полонізації цивільними та військовими осадниками («мазурами») західних українських земель. Урядові заходи керівництва Польщі, на відміну від політичної ситуації, суттєво не вплинули на зміну соціальної структури села. За приблизними підрахунками, ця цифра в цілому сягала майже 40 тисяч господарств (що становили більше 100 тисяч осіб, або 5 % загальної чисельності жителів регіону). Частина поляків через різні несприятливі обставини поверталася в етнічні польські землі або спродувала свої земельні наділи та йшла на службу в місто¹.

Урядова статистика Другої Речі Посполитої (1921 і 1931 рр.), Української СРР (1926 і 1936 рр.), Чехо-Словаччини (1921 і 1930 рр.) та Румунії (1930 р.) потребує ретельного та критичного дослідження щодо чисельності українського населення. Через різні тлумачення (національності, рідної мови, віросповідання) її не можна вважати об'єктивною.

Єврейський історик Ш. Редліх — один із небагатьох, котрому вдалося вижити в Галичині в 1940-х роках під час нацистської окупації завдяки українській родині Концевичів і польській Кодогних, свідчить: «Незважаючи на байдужість, жадібність, ненависть і вбивства, які пережив мій народ, я певною мірою співчуваю складній і трагічній історії поляків і українців. Це співчуття може, вочевидь, з'являтися в тих, хто був поєднаний чимось таким, чого вже більше не існувало. За півстоліття після того, як ми роз'єдналися за найгірших і найтрагічніших обставин, я зробив спробу відновити життя, що було до того, як настала темрява»².

У Галичині на українсько-єврейські відносини впливали українсько-польське суперництво та протистояння у всіх сферах життя: «Євреї завжди були в культурному відношенні ближче до поляків, ніж до українців. Влада ЗУНР обіцяла єв-

¹ Історія українського селянства: нариси: [в 2 т.] — Т. 2 / [О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін.]. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 226.

² Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: [пер. з англ.]. — К.: Дух і література, 2002. — С. 11.

реям громадянську рівність і національну автономію. Українці очікували від іншої великої меншини регіону, що вона стане на їхній бік у боротьбі проти ймовірного «спільного» ворога. Проте, незважаючи на польські антиєврейські погроми у Львові і поширений польський антисемітизм, східні галицькі євреї ніколи не йшли на українсько-єврейський союз. Вони, зазвичай, дотримувалися нейтралітету»¹.

Ніщо так не впливало на українсько-єврейські (і не тільки) відносини, як саме проблема мови та «історичного минулого». «Асимілятори Москви і Варшави постійно намагалися відібрати в українців рідну мову — основну ідентифікаційну прикмету, а це означало, що ставиться під сумнів саме право на існування українського етносу, який кількісно не поступався французам чи англійцям. Боротьба за збереження української мови стала боротьбою за збереження існування народу. Складалося враження, що єврейське суспільство, в кращому випадку, не бачить цієї проблеми або ж відкрито стає на бік асиміляторів. За підсумками найновішого перепису 2001 р., понад 80 % євреїв рідною мовою назвали російську. За переписом 1900 р., євреї Галичини своєю розмовною мовою визнали: польську — 76 %, німецьку — 17 % і заледве 5 % — українську. Згодом відсоток україномовних євреїв ще знизився. Відомо, що євреї спілкуються мовою населення, серед якого живуть. Проте на українських землях вони користувалися мовою та культурою панівних народів, яких українське населення вважало окупантами. На східноукраїнських землях це була російська, в Галичині — польська, на Буковині — почасти німецька, почасти румунська, на Закарпатті — угорська мови. У галичан, які з напруженням усіх сил боролися з тисками рідної мови, така постава «домашніх» євреїв викликала роздратування і почуття образи»², — зауважив сучасний львівський історик та бібліолог Є. Наконечний.

Століттями українець-галичанин мав «газдувати на землі», а не «волочитися по торгах». «Поредний газда господарку

¹ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: [пер. з англ.]. — К.: Дух і література, 2002. — С. 82.

² Наконечний Є. Шоа у Львові. — Львів: ЛА «Піраміда», 2006. — С. 41.

пильнує, бо час дорогий», а щодо різноманітної економічної діяльності, то «се не пасує українцю робити», «то жидівський інтерес». Навіть поодиноких українців, які намагалися опанувати різноманітні торгово-фінансові посередницькі операції сільський загал сприймав упереджено — «на жидівську віру пристав, батьківської зрікся», «ти хлоп до плуга, а не до гандлю», «ото позор для родини» і т. ін.¹

Рільник-українець мало отримував із результатів своєї тяжкої праці (кирвавиці). Левова частка прибутків осідала в посередників — «спекулянтів, які жили по-панськи». Традиційним заняттям євреїв була торгівля — стаціонарна, гуртова, роздрібна, а також ремесла. Майже вся торгівля Галичини перебувала в «жидівських руках». Це давало змогу єврейським підприємцям, на відміну від українських, котрі явно відставали й від польських, навчати своїх дітей і таким чином формувати національну інтелігенцію. Перед Другою світовою війною в Галичині із загальної кількості 1700 практикуючих лікарів — 1150 становили євреї. Єврейське походження мали 41 % працівників культури, театрів і кіно, 43 % — зубних техніків і 45 % — старших медсестер. Євреями були 2200 адвокатів. Для порівняння українців-адвокатів налічувалося ледве 450².

У повісті «Петрії й Довбушуки» І. Франко змальовує образ єврейського інтелігента Ісаака Бляйберга — передової людини свого часу. Ісаак бачить, що серед українського населення Галичини наростає глуха ворожнеча до євреїв і прагне перетворити цю ворожнечу на братерську співпрацю. У розмові з таким самим прогресивним інтелігентом українцем Кирилом Петрієм, який врятував колись Бляйбергові життя, останній ділиться своїми думками: «В нашій країні багато жидів, далеко більше, як в інших краях. Я ходив навмисно за тим по чужих краях, аби пізнати їх життя і відносини до християн. Знаєте, Кирило, там багато дечого інакше! Там жид горожанин держави так, як кожний інший, а у нас він л'явка, що висисає цілий

¹ Прикра ліцитація // Сільський Господар. — 1928. — 15 лютого; Трагічна доля українського села // Діло. — 1931. — Ч. 31.

² *Наконецний* Є. Шоа у Львові. — Львів: ЛА «Піраміда», 2006. — С. 40.

нарід!.. Най вас не дивує моя щира мова про моїх краян. Тут нема що таїти їх лихих сторін, але треба їх направити. Самі бачите, що се справді так, що вони замість вдячності тутешнім людям за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно прийняли, нищать і підкопують їх добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення — се ті язви, що вони напустили на нарід, що обезсилюють його. А крім того, з якою ж погордою вони дивляться на гоїв»¹.

Єврейські сільські сім'ї жили серед українців, поляків, німців, займаючись господарством та різними ремеслами. Саме євреї опанували в Західній Україні (у Великій Україні аналогічно) посередництво між містом і селом. З-поміж них виокремилися впливові й багаті «групи». Вони скуповували в селян їхню продукцію і за свої послуги намагалися отримувати надвисокі прибутки. Такі прибутки вважалися не лише надто великими, а й нечесними, що утворювало підґрунтя антисемітизму. Не останнє місце в житті сільської громади відігравали корчми, шинки, де збиралися на різні «сходини». Господарем корчми зазвичай був єврей, котрий часто займався також лихварством. Єврейські сім'ї впродовж століть зберігали духовну та культурну самобутність, внутрішню замкнутість і вирізнялися в загальному середовищі. Проте більшість євреїв, маючи багатодітні сім'ї, потерпала від злиднів.

Соціальна несправедливість століттями панувала на Галичині, Волині та інших землях. На зміну польському панському двору прийшло «зороване місто». Окрім відвертого національного (в особі панів-поляків) й економічного (в особі євреїв-гендлярів) гноблення, над українськими аграріями тяжів консерватизм селянської психології. Надмірно велика розпорошеність господарств українських селян, невміння раціонально господарювати, брак «торговельного хисту», низький рівень освіти призводили до постійних злиднів. Польська влада всіляко сприяла своїм — полякам римо-католикам (за національною і релігійною належністю), а «жид-гандляр»

¹ Франко І. Повне зібрання творів: [в 50 т.]. — Т. 5. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 57.

і «русін-рольник» відверто вважалися неповноправними громадянами Другої Речі Посполитої.

Загалом галицьке суспільство у своїй основі століттями було розколоте на ворогуючі стани, а польська влада й не намагалася витворювати «збірну волю всього галицького люду». Саме українцю-галичанину найважче було посісти державні посади, отримати офіцерські звання у війську чи поліції, виявити себе в науці та мистецтві, займатися підприємницькою діяльністю і фінансами. Міські анклавні займали єврейські ремісники, торговці, польські дрібні службовці. Господарську ініціативу західних українців максимально сковувала як державна політика, так і низький рівень освіти. Століттями правлячі кола стимулювали нездорову конкуренцію між українським, польським, німецьким і єврейським народами. Негативним наслідком такої тривалої політики стали складні міжнаціональні відносини, які загострювалися під час воєн, переростали в кровопролиття (як та сама «Волинська трагедія» 1943 р.).

Численні пам'ятки єврейської і польської культури (залишки синагог і костелів), господарських та жилих приміщень, жидівські й польські цвинтарі (могили як звичайних людей, так і рабинів, ксьондзів та пасторів) збереглися дотепер у містечках Галичини та Волині й залишилися «на пам'ять про ті часи». У народних переказах, звичаях і обрядах із покоління в покоління передаються ті складні відносини між різними народами. Проте основу повсякденного життя простого як українського, так і польського, німецького та єврейського люду становила щоденна тяжка праця, спрямована на виживання в жорстоких реаліях. Прості трударі, як правило, не залучалися до конфліктів та політичної діяльності. Долаючи релігійні й національні бар'єри, «якась особлива моральна сила», породжена спільною важкою працею, сприяла підтриманню добросусідських і родинних взаємин.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ГОСПОДАРКИ ГАЛИЧИНИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Світова війна та російська окупація загальмували розвиток українського життя в Галичині. Українці стали на боці Австро-Угорщини (формування легіону Українських січових стрільців), і за це частину їх було вивезено до Сибіру, частину знищено, а згодом край держави Антанти передали Польщі. Однак до того розпочалася революція в Росії, а з нею повстала Українська Народна Республіка. Для Галичини це втілювалося у вигляді визнання у Берестейському договорі права на автономію, а із занепадом Австро-Угорщини — у проголошенні 1 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки у Львові та Східній Галичині, а 3 січня 1919 р. — об'єднання (злуки) з УНР. Як наслідок розпочалася українсько-польська війна, що закінчилася переходом Галицької армії за Збруч. Держави Антанти актом Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р. закріпили за Польщею право на Галичину. Край було поділено на чотири воєводства, а ухвалений польським Сеймом статут про автономію так і не набрав чинності.

Галичина славилася численними родовищами корисних копалин, економічний ефект яких забезпечувався видобуванням і переробкою нафти, газу, озокериту, кухонних і калійних солей, будівельних матеріалів. Решта корисних копалин становила менший інтерес для економіки Галичини через особливості їх видобування, переробки та рентабельності.

Нафтові родовища траплялися на всьому проміжку на межі Карпат та Передкарпаття від Сілезького кордону до Буковини. Найбільші поклади були розвідані у 206 родовищах, насамперед у повітах: Грибів, Горлиці, Ясло, Кросно, Бжозів,

Санок, Ліско, Доброміль, Турка, Дрогобич, Старий Самбір, Долина, Печеніжин і Косів¹. У Галичині функціонувало понад 200 свердловин та 1500 шахт. Щорічний видобуток у міжвоєнний період становив 630—660 тис. т. До залізничних станцій та нафтопереробних заводів проведено 28 нафтопроводів загальною довжиною близько 250 км. Нафта зі свердловин та шахт збиралася у 2820 збірниках. У 1910 р. працювали 47 рафінерій нафти, які переробили 360 тис. т нафти.

Польська держава після Першої світової війни отримала нафтову промисловість у занепаду та дезорганізації. Поперше, під час існування з листопада 1918 р. до кінця травня 1919 р. Західно-Української Народної Республіки кілька найбільших шахт у Бориславі й Тустановичах зупинилися, інженерів і бурильників було рекрутовано до української та польської армій, мимоволі залишили і постійну роботу в нафтовій галузі робітники та службовці. Коли польська армія наприкінці травня 1919 р. вступила до Борислава, почався перерозподіл власності на нафтові копальні, зазвичай ті, що належали німецьким і австрійським підприємцям, чий держави зазнали поразки у світовій війні. Їхнє місце і почав займати французький бізнес².

Укладання угод та організація компаній тривали протягом 1919—1920 рр., тобто про нормальний рух у процесі буріння і нормального функціонування по всій нафтовій промисловості не могло бути мови. Окрім того, війна проти більшовицької Росії у 1920 р., коли радянські війська кілька тижнів погрожували захопленням Борислава, перебуваючи від нього на невеликій відстані, також не сприяла розвиткові нафтової промисловості.

Через високу вартість глибокого буріння нафтові промисловці вишукували терени, перспективні для видобування на-

¹ Zuber R. Studja geologiczne we Wschodnich Karpatach // Kosmos. — Lwow, 1882. — № 7. — Z. 1—12.

² Przemysł naftowy w Polsce: zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po pawilonie naftowym P.W.K. — Lwów: Nakładem Komitetu Budowy Pawilonu Naftowego P.W.K. przy Krajowym Towarzystwie Naftowym, 1929. — S. 11.

фти на Передкарпатті. Це стосувалося, насамперед, продуктивних околиць Борислава, де в 1920-х роках розпочалося цілеспрямоване використання, яке, однак, стримувалося відсутністю адекватних доріг, особливо залізниць, в окремих населених пунктах, насамперед Уричі, Орові, Перепростині та Кропивнику.

Перспективними вважалися й деякі інші регіони Передкарпаття. Передусім вартими уваги були Битків, Пасічна, Пнів, Молодків, Дзвиняч, де розташовувалися копальні компаній «Домброва», «Фанто», «Тепеге», «Битків», «Брюгге» та ін. Другому місце посідали околиці Ріпного, де розробку вели гірничі підприємства компанії «Прем'єр» та кількох менших.

До 1921 р. загалом щороку бурилося понад 3 тис. свердловин у 85—110 населених пунктах 132—256 нафтовими компаніями і фірмами. У 1920 р. у Галичині діяло 1798 свердловин, у 1921 р. — 1773. У розробці нафтових родовищ велике значення мали іноземні інвестиції, зокрема таких країн: Франція — 53 %; Галичина — 18 %; Швейцарія — 10 %; Австрія — 7 %; Англія — 4,4 %; Нідерланди — 4,3 %; решта — 3,3 %.

Переробка нафти здійснювалася на рафінеріях, які посідали скромне місце у нафтопереробній промисловості світу, навіть у масштабах Європи. Крім кількох великих рафінерій, решта становили малопродуктивні і технічно відсталі виробництва. Загалом у Галичині діяло 64 рафінерії. До найбільших нафтопереробних заводів належали: «Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych», «Limanowa», «Trzebinia», «Galicja», «Dziedzice», «Dros» та ін.

Найбільшою була Державна рафінерія в Дрогобичі, розраховувана лише на вилучення із сирової нафти бензину, призначеного для залізничних локомотивів. Під час війни у завод почали поступово вкладати інвестиції, внаслідок чого його потужність зросла до 250 тис. т на рік. На початку 1920-х років цей завод став одним із найпотужніших на континенті.

Другою за потужністю була рафінерія «Галичина» у Дрогобичі з річною потужністю переробки до 100 тис. т. За потужністю вона дорівнювала рафінерії в Лімановій, але була

обладнаною за останнім словом техніки. Інші великі рафінерії щороку переробляли нафти-сирцю (тис. т): Тшебінія — 95; Дідичі — 70; Гліннік Маріямпольський — 50—80; Ясло — 60; Дрос — 50; Став'ярські — 30; Устеріки — 30; Єдліче — 24; Печеніжин — 20; Лібуша — 15; «Нафта» — 10.

Збільшилась продукція нафтопереробних заводів, а також нафти-сирцю експортувалася. У 1921 р. у Галичині для внутрішнього використання залишалось: 85 904 т нафти, 34 515 т мазуту, 23 157 т бензину та 22 940 т газоліну. В той же час за кордон вивезено: 105 716 т нафти; 78 087 т газоліну; 61 667 т мазуту; 45 638 т бензину; 14 134 т парафіну і свічок; 7 425 т смоли. З експорту припадало на Австрію — 40 %, Німеччині — 23 %, Чехословаччину — 20 %, країни Балтії — 16 %, інші країни — 1 %. Загалом за 1913—1921 рр. було експортовано 2,8 млн т нафтопродуктів¹.

На початку 1930-х років із 15 млн злотих інвестицій на французький капітал припадало 50 %, на американський — 14 %. У 1937 р. частка французького капіталу зросла до 54 %, американського — до 26 %. Почалася певна реконструкція промислів, але незабаром обсяг бурових робіт і видобуток нафти стали швидко знижуватися. 1929 р. у Дрогобицькому та Станіславівському гірничих округах видобуток зменшився до 595 тис. т, у Бориславському — до 247 тис. т.

У 1925 р. на Битківському родовищі видобуто понад 42 тис. т нафти. До 1927 р. там налічувалося вже 99 свердловин, з яких видобували до 30 тис т². На Космацькому родовищі до 1929 р. пробурено 15 свердловин, вісім з яких були продуктивними. Загалом у 1927 р. у Галичині видобуто 716 тис. т нафти та 453,6 млн м³ природного газу³. Лідером залишалось Бориславсько-Тустановицьке родовище, яке давало 80 % вуглеводнів Галичини. Проте, вже намітився крен у бік Битків-

¹ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. — Lwów: Nakładem Księgarni naukowej Polskie Tow. Pedagog., 1923. — S. 146—156.

² Бойко Г. Корисні копалини Гуцульщини // Історія Гуцульщини. — Львів: Логос, 1999. — Т. IV. — С. 61.

³ Tołwiński K. Mapa obszarów naftowych i gazowych Polski w Karpatach i na Przedgórzu: Tekst objaśniający. — Warszawa-Borysław-Lwów: Skład Główny, 1928. — S. 13—16.

сько-Пасічнянського родовища, що нарощувало потужності, модернізуючи виробництво й упроваджуючи завдяки іноземним інвестиціям новітні технології.

У Дрогобицькому гірничому окрузі у 1927 р. діяло 1433 свердловини, з яких видобуто 602,86 тис. т нафти та 331,9 млн м³ природного газу. Майже 85 % цього видобутку давало Бориславсько-Тустановицьке родовище (525,29 тис. т нафти та 271 213 тис. м³ газу). Тоді ж значно зросло видобування природного газу — до 500 млн м³. Водночас занепадало видобування озокериту у Дзвинячі та Старуні і лише Борислав зберігав попередній рівень продукції, яка становила 72 % від усієї, виробленої в Галичині. У Станіславівському гірничому окрузі діяло 222 свердловини, що дали 40,74 тис. т нафти та 76,1 млн м³ газу. 75 % цього видобутку припадало на Битків та Пасічну. У Ясельському гірничому окрузі діяла 851 свердловина, з яких видобуто 72,65 тис. т нафти та 45,5 млн м³ газу.

Впродовж 1919—1928 рр., тобто у період відбудови зруйнованого під час війни господарства, у Галичині загалом видобуто понад 7,5 млн т нафти¹.

За часів Другої Речі Посполитої у нафтовидобуванні Галичини було досягнуто значного прогресу в технічному плані, почалося пробне буріння новими системами та впроваджено комбіновані пенсильвансько-канадські системи глибокого буріння. Завдяки цьому 1500—1600-метрові свердловини бурили два—три роки, тоді як на такі глибини раніше витрачали удвічі більше часу. Внаслідок запровадження нових технологій і механізмів досягнуто значної економії. У виробництві вже використовувалися електричні та газові двигуни.

Після Першої світової війни продукція галицьких копалень тривалий час використовувалася в межах Польщі, оскільки були повністю зруйновані ринки збуту продукції, насамперед поставки до Німеччини та країв колишньої Австро-

¹ Przemysł naftowy w Polsce: zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po pawilone naftowym P.W.K. — Lwów: Nakładem Komitetu Budowy Pawilonu Naftowego P.W.K. przy Krajowym Towarzystwie Naftowym, 1929. — S. 12.

Угорщини, які змінили галицьку нафту на поставки з інших країн через розпад імперії Габсбургів і поразку у війні. У ці регіони ввозили не лише американську, румунську та російську нафту, а й перську (іранську), тим паче, що вони самі могли видобувати там нафту.

Водночас галицька ж нафта у вигляді нафтопродуктів через порт Гданськ здобула нові ринки в Скандинавських і Балтійських країнах, частково — в Англії, Франції, Бельгії, незабаром — в Іспанії, куди почали експортувати парафін. Галичина виробляла достатньо продукції як для внутрішнього (46 %), так і для зовнішнього ринку¹.

У Станіславівському воєводстві у 1937 р. було видобуто 250 тис. т нафти та 76,1 млн м³ газу. У Чорному Поточі до 1927 р. отримано 357,9 тис. т нафти. У 1933 р. діяло три великі нафтові копальні в околицях Пасічної, Слободи Рунгурської та Космача. До 1938 р. на Битківських копальнях за весь період їх експлуатації видобуто 850 тис. т нафти, у Слободі Рунгурській — 350 тис. т, у Космачі — 26 тис. т².

З 1913-го до 1938 р. спостерігалось поступове зниження обсягів видобутку нафти у Дрогобицькому гірничому окрузі, практично незмінним воно було у Станіславівському окрузі та певною мірою зростало видобування у гірничому окрузі Ясло, де у 1930—1939 рр. пробурено 519 км свердловин, видобуто 1286 тис. т нафти та 1,31 млрд м³ природного газу, вироблено 69,8 тис. т газоліну³.

Занепадала й нафтопереробна промисловість. У зв'язку зі зниженням видобутку більшість нафтопереробних підприємств Галичини закрилася: 1938 р. їх залишилося 22, з яких працювало лише 17. Найбільші дрогобицькі заводи «Польмін»

¹ Przemysł naftowy w Polsce: zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po pawilonie naftowym P.W.K. — Lwów: Nakładem Komitetu Budowy Pawilonu Naftowego P.W.K. przy Krajowym Towarzystwie Naftowym, 1929. — S. 13.

² Bujalski B. Wojewodstwo stanisławowskie jako obszar możliwych rezerw ropnych // Złoty szlak. — Stanisławów, 1938. — Rocznik I. — Zeszyt 2. — S. 44.

³ Statystyka naftowa za lata 1930—1939 i 1939—1944: Rejony naftowe: Gorlice, Jasło. — Krosno, Sanok. Kraków: Nakładem Centr. Zarządu Przemysłu Paliw Płynnych, 1945. — S. 4—9.

і «Галіція», працюючи на половину потужності, переробили у 1938 р. 97 тис. та 56 тис. т нафти, відповідно¹.

Природний газ у Галичині видобувався як на нафтових, так і на газових свердловинах, зокрема у Бібрці, Потоці, Венглівці, Івонічах, Східниці, Косові та інших місцевостях².

У міжвоєнний період виник жвавий інтерес до нафтових газів та їх використання у промисловості й побуті. Польський Сейм наприкінці 1920-х років прийняв відповідну ухвалу щодо надання великого кредиту на будівництво газопроводів у Західній Галичині завдовжки 63 км, якими газ мав подаватися безпосередньо зі свердловин до навколишніх заводів і окремих населених пунктів (як паливо для житлових споруд). Подібний газопровід довжиною близько 40 км, що з'єднав Дашаву (дебіт газу — 900 тис. м³/добу) з Дрогобичем, побудувала компанія «Газолін». Із газу шляхом конденсації отримували газолін, якого дедалі більше потребувало автомобільне господарство (1920 р. — 593 т; 1928 р. — 31 855 т)³.

До кінця 1930-х років газова промисловість розвивалася слабо. Початок промислового використання сухого газу належить до 1923—1924 рр., коли було введено в експлуатацію Дашавське родовище, прокладено газопроводи до Стрия, Дрогобича, пізніше й окремих інших міст, а в 1929 р. — до Львова, однак споживання газу було незначним. У 1938 р. в експлуатації перебувало близько 30 газових свердловин, що давали 215 млн м³ газу. В 1920-ті роки почали більше використовувати супутній нафтовий газ, який очищали на газолінових заводах. У 1930-х роках діяли 22 газолінові заводи, які в 1938 р. переробили 177 млн м³ газу і дали 39 тис. т газоліну⁴. У 1927 р.

¹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 197—198.

² Olszewski S. Mapa górniczo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. — Lwów, 1911. — S. 54—55.

³ Przemysł naftowy w Polsce: zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po pawilonie naftowym P.W.K. — Lwów : Nakładem Komitetu Budowy Pawilonu Naftowego P.W.K. przy Krajowym Towarzystwie Naftowym, 1929. — S. 6.

⁴ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 198.

регулярний видобуток газу розпочався у Биткові (1937 р. — 36 млн м³)¹. На Косівському газовому родовищі в 1932—1933 рр. під час структурного буріння отримано приплив газу дебітом 25—50 тис. м³/добу². У Бориславі видобувалося до 400 млн м³ газу на рік³.

Окрім нафти і газу в околицях Суходолу (повіт Кросно) та Акрешор (Печеніжинський повіт) знайдено незначні поклади природного асфальту⁴. Видобутий в Акрешорах асфальт використовувався в м. Делятині для будівництва пішохідних доріжок і облаштування території, обробки соляних резервуарів і корит солеварні. Незначну кількість експортовано до Франції⁵.

Поклади *озокериту* були розвідані у Бориславі, Волянці, Трускавці, Дзвинячі, Старуні та Молодькові. Як зазначав В. Шайноха⁶, саме озокерит зробив відомим у всій Європі містечко Борислав, яке часто називали галицькою Каліфорнією. За час видобування озокериту з початку XIX ст. його поклади, що залягали близько від поверхні землі, швидко вичерпалися, тому необхідно було застосовувати нові технології та нові механізми для пошуків і розробки глибших мінералонесних шарів. У міжвоєнну добу видобування озокериту повністю занепало. У 1938 р. у Бориславі видобуто 310 т озокериту, у Дзвинячі — 136 т, у Старуні — лише 7 т. Наприкінці 1938 р. озокеритні шахти майже припинили роботу⁷. Продукція озо-

¹ Бойко Г. Корисні копалини Гуцульщини // Історія Гуцульщини. — Львів : Логос, 1999. — Т. IV. — С. 61.

² Глушко В.В. Геология нефтяных и газовых месторождений Украинской ССР. — М., 1963. — С. 203.

³ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie / M. Hopfinger. — Lwów : Nakładem Księgarni naukowej Polskie Tow. Pedagog., 1923. — S. 145.

⁴ Olszewski S. Mapa górniczo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. — Lwów, 1911. — S. 48—56.

⁵ Kondratowicz H. Górnictwo / [Wydanie drugie]. — Warszawa : Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1918. — Tom I. — S. 49.

⁶ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie. — Lwów : Z drukarni W. Łozińskiego, 1894. — Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. — S. 149.

⁷ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА). — Ф. 47. — Оп. 1. — Од. зб. 384. — Арк. 7.

керитових копалень Галичини у незначних обсягах перероблялася в регіоні, решта вивозилася в різні частини колишньої Австро-Угорщини та за кордон, насамперед у Чехію, Німеччину, Англію, Росію¹. Ще до кінця 1939 р., коли Галичина увійшла до складу СРСР, нафтогазову промисловість було націоналізовано, замість сотень фірм створено п'ять великих промислів, що разом з озокеритовими шахтами ввійшли до тресту «Укрнафтовидобуток».

Поклади солей у Галичині простягалися від Велічки до Косова, тобто на 500 км уздовж північно-східного краю Східних Карпат. У Західній Галичині це територія між ріками Вайхзель і Сан, а в Східній Галичині між ріками Сан і Черемош².

Виробництво солі на солеварнях Західної Галичини у ХХ ст. здійснювалося у Велічці та Бохні. Кам'яна сіль тут видобувалася за допомогою вертикальних шахт на глибинах від 80 до 400 м. Видобута в шахтах сіль доставлялася до Велічки і Бохні кіньми або вручну, пізніше — за допомогою парових машин. У соляних копальнях Велічки працювали шахти: імператора Франца Йосифа I (глибина — 197 м); імператриці Єлизавети (298 м); імператора Йосифа II (302 м); кронпринца Рудольфа (204 м); імператора Франца (63 м); Божа Воля (148 м); Лойс (141 м); Гурско (183 м). Соляна копальня Бохня мала п'ять шахт: Флоріс (275 м), Суторіс (294 м), Періс (70 м), Кампі (413 м) та Трінітатіс (216 м).

Соляні виробництва забезпечували прийнятні соціально-побутові умови своїм працівникам. На межі століть започатковано будівництво будинків для робітників, насамперед у Велічці — 22 будинки для 72 сімей та Бохні — 8 будинків для 32 сімей. При деяких солеварних підприємствах діяли споживчі товариства, у Велічці побудовано водопровід з питною

¹ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie. — Lwów : Z drukarni W. Łozińskiego, 1894. — Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. — S. 146.

² Die Salinen in Galizien / Galizien : seine kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung / [red. Siegmund Bergmann]. — Wien : Buchdruckerei «Industrie», 1913. — S. 106.

водою. На виробництвах діяли також ванні кімнати та кімнати для зігрівання робітників.

Найбільшою солеварнею Галичини (за обсягами видобутку та вартістю товарної продукції, передовими технологіями тощо) була Велічка. Було три гатунки покладів солі (кам'яна, зелена і бронзова), які розташовувалися по черзі загальною потужністю до 200 м (в окремих місцях до 364 м) смугою до 3 км. Запаси солей оцінювалися (млн т): кам'яна — 87,8; зелена 18,4; бронзова — 3,8. Соленосний район в околицях Бохні мав площу 0,37 км² та потужність від 200 м на сході до 400 м на заході. Загальні запаси солей вимірювалися у 3 млн т.

Поклади солей далі на схід набули широкого розвитку від Нижанковичів і Добромиля, тобто між Саном і Дністром, де розташовувалася широка смуга соляних джерел із 13 невеликими солеварнями¹. Діяла лише солеварня Лацко, розташована у 2 км від Добромиля, що переробляла природну ропу. Шари сировиці досягали 9—14 м і містили до 24,2 % кухонної солі.

На схід від Лацко розміщувалася солеварня у Стебнику, яка належала до наступної соляної формації між ріками Дністер і Стрий і включала 22 родовища. У цьому регіоні діяли солеварні у Дрогобичі та Стебнику, перша з яких виготовляла кухонну сіль з природних розчинів солі; у другому родовищі зустрічалися різні за складом, походженням та агрегатним складом солі. Біля Моршина, між ріками Стрий та Лімниця, розташовувалося 22 соляні джерела, працювали солеварні у Болехові, Долині та Калуші. Їх можна віднести до одної групи солей за хімічним складом, а кількість виробленої продукції була приблизно однаковою.

На схід від Калуша, між ріками Лімницею та Бистрицею Надвірнянською, також було відоме 21 соляне родовище, де солеварні діяли лише у першій половині XIX ст. (Росільна). Між Бистрицею Надвірнянською і Прутом поклади сировиці були відомі у 14 населених пунктах. Найпотужнішим вважалося Делятинське родовище з товщиною соленосних порід до 2000 м, тоді як сировицю можна було видобувати з глибини

¹ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie. — S. 60—63.

16—20 м. У Ланчині сировиця видобувалася з глибини 53 м. На схід від Пруту до околиць Галичини розташовувалися 27 родовищ солі¹. У цьому регіоні діяли солеварні в Делятині (припинила діяльність після війни), Косові (закрита у 1938 р.) і Ланчині (акціонерна спілка «Royal»)². Видобуток солі в Ланчині та Косові в 1926—1935 рр. становив 8—11 тис. т на рік³. Загалом у міжвоєнний період виробництво солі у Східній Галичині, яка створювала значну конкуренцію західногалицьким копальням Велічка і Бохня, дедалі скорочувалося⁴.

Калуське родовище *калійних солей* відкрито у 1854 р., однак потужні розробки велися в міжвоєнний період. У Калуській шахті найвищого видобутку досягнуто в 1928 р. — 214 тис. т сильвініту і 24,2 тис. т каїніту. Пізніше, в роки кризи, видобуток зменшився удвічі, а в 1938 р. становив 157,7 тис. т. Видобуток у Голинській шахті дорівнював у 1938 р. 252,7 тис. т. Продукція Стебниківського рудника зросла у 1928 р. до 124,7 тис. т, але пізніше різко зменшилася і лише у 1938 р. досягла рівня 1928 р.⁵

Кам'яне вугілля у Галичині знаходилося лише у Краківському гірничому окрузі (45 родовищ), серед яких із промисловими запасами — Донброва, Недзеліско, Щакова, Яворно, Єлень, Сьєрша, Цішковіце, Тенчинек, Рудно, Жарки, Гроєць⁶. Площа Краківського вугільного басейну становила близько 1600 км² із запасами понад 25 млрд т. Галицьке вугілля використовувалося на місцевих підприємствах та в побуті, а також

¹ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i użytkowanie. — S. 64—70.

² Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 58. — Оп. 1. — Од. зб. 81. — Арк. 15.

³ Polska gospodarcza. — 1932. — Zesz. 10. — S. 279; Przemysł i handel. — 1929. — Zesz. 22. — S. 955; Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 58. — Оп. 1. — Од. зб. 74. — Арк. 4; Держархів Івано-Франківської обл. — Ф. 58. — Оп. 1. — Од. зб. 81. — Арк. 14.

⁴ Пеліпейко І. Косівська солеварня. — 4 лют.

⁵ Геология и полезные ископаемые западных областей УССР / [под ред. Н. А. Выхова]. — Л., 1940. — С. 464.

⁶ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i użytkowanie. — Lwów : nakładem autora, 1893 (z drukarni Władysława Łozińskiego, zarządca W. J. Weber). — Cz. 1, Węgle kamienne, węgle brunatne, rudy żelazne, rudy ołowiane, rudy cynkowe, siarka. — S. 14.

продавалося: 15 % видобутого вугілля надходило на потреби шахт, решта — на продаж у межах Галичини (залізниці; м. Кракову; приватним покупцям) та на експорт — для інших регіонів Австрії і в Росію.

Протягом 1913—1938 рр. видобуток вугілля в Донбровському вугільному басейні характеризувався двома періодами зростання (1925—1929, 1934—1938 рр.), між якими спостерігався спад видобування. За цей час максимальний обсяг видобутку досягав майже 9 млн т (1929 р.), мінімальний (1934 р.) — 5,4 млн т. Така сама тенденція спостерігалася у Краківському вугільному басейні, лише з тією відмінністю, що обсяг видобутку коливався в межах 1,7 млн т (1925 р.) — 2,8 млн т (1929 р.), тобто був втричі меншим, ніж у Донбровському басейні. Спад виробництва до кінця 1930-х років був зумовлений значними обсягами видобутку та нижчою собівартістю вугілля в Сілезькому вугільному басейні.

Поклади *бурого вугілля* були розвідані у двох основних ареалах: карпатському й подільському. До першої групи належали родовища у Передкарпатському прогині — у Підгородді, Низьковій, Донбровці, Грудні Нижній, Івкові, Мишині, Ковалівці, Стопчатові, Новоселиці і Джурині, Свощовицях, Велічці, Бохні, Бориславі, Дзвинячі, Старуні, Рожневі, Хімчині, Тростянці, Сподні і Вербівці¹. Економічно вигідним було родовище в Івкові поблизу Липниці. Подільська група бурого вугілля знаходилася на проміжку від Рави-Руської до Золочева і Чорткова² — Рава Руська, Потилич, Кам'янка Волоська, Поляни, Мокротин, Скварява, Глинськ. Найбагатші родовища — Ясенів, Підгірці, Гуцисько Олеське. У міжвоєнний період буре вугілля з промисловою метою практично не видобувалося (1,7 тис. т).

¹ Hilber V. Geologische Studien in den ostgalizischen Miocängebieten / Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, 1882. — Tom XXXIII. — S. 258—267; Zuber R. Atlas geologiczny Galicji : Tekst do zeszytu drugiego / Rudolf Zuber. — Kraków, 1888. — S. 37—40.

² Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi : ich występowanie i zużytkowanie. — Lwów : nakładem autora, 1893 (z drukarni Władysława Łozińskiego, zarządca W. J. Weber). — Cz. 1, Węgle kamienne, węgle brunatne, rudy żelazne, rudy ołowiane, rudy cynkowe, siarka. — S. 55—56.

Залізні руди у Галичині відомі з початку XIX ст., коли встановлено їхню потужність у 1,7 млн м³. Представлені чотирма категоріями¹: коричневі руди (лімоніт. — *Авт.*) у відкладах триасу Краківського округу; татранські руди, що виявлено у кількох родовищах на північному схилі Татр; мулісті руди, або карпатські сферосидерити, які трапляються повсюди у крейдових та еоценових відкладах; дернові руди, що зустрічаються у багатьох місцях Західної Галичини, Передкарпаття та Передкарпатських низовин. У міжвоєнний період залізні руди перероблялися лише на одній гуті (Huta Żelazna «Kraków», Spółka Akcyjna), зареєстрованій у 1919 р. у Кракові. На ній були мартен, вальцовня, фабрика цвяхів і дротів; у 1932 р. активи становили 6,112 млн злотих; у 1938 р. статутний капітал — 1,01 млн злотих². Щорічний видобуток у міжвоєнний період досягав до 12 тис. тонн.

Свинцеві руди експлуатувалися у повіті Хранів (свинцева шахта у Кутах — «Mathildegrube-Berthaschacht»), у західних околицях Кракова. Однак незначні запаси не давали можливості конкурувати з багатими сілезькими родовищами Битома, Кьонігсгутте і Домбровки та Челядзя, Болеслава й Олкуша Королівства Польського, що були основними центрами видобутку та виплавки чавуну, цинку і свинцю. У будь-якому разі, видобування свинцю мало велике значення для Галичини.

Галицька свинцева руда майже повністю вивозилася до Пруссії на гуті Тарновиці та Домбровки. Незначні поклади свинцевих руд було розвідано також у долині р. Костеліска у підніжжі Татр, в околицях Трускавця у озокеритових шахтах (урочища Липки та Пом'ярки). У таких самих озокеритових шахтах Дзвиняча, між Солотвином та Надвірною у озокери-

¹ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi : ich występowanie i użytkowanie. — Lwów : nakładem autora, 1893 (z drukarni Władysława Łozińskiego, zarządca W. J. Weber). — Cz. 1, Węgle kamienne, węgle brunatne, rudy żelazne, rudy ołowiane, rudy cynkowe, siarka. — S. 75.

² Rocznik Polskiego przemysłu i handlu. 1932 / [Pod naczelnem kierownictwem S. Wartalskiego]. — Warszawa : Nakładem Polsk. Spółki Wydawnictw Informacyjnych Sp. z o. o., 1933. — S. 416; Rocznik Polskiego przemysłu i handlu. 1938 / [Pod naczelnem kierownictwem S. Wartalskiego]. — Warszawa : Nakładem Polsk. Spółki Wydawnictw Informacyjnych Sp. z o. o., 1939. — S. 6020.

товій шахті виявлено 12-дюймовий пласт свинцевої руди завдовжки 56 м¹. На початку ХХ ст. незначні запаси свинцевих руд виявлено у Гриняві (повіт Косів), у верхів'ях Чорного й Білого Черемошів та Татрах².

Важливе значення у економіці Галичини мала продукція цинкової руди і цинку. Краківський округ, багатий на залізні та свинцеві руди, містив також значні поклади цинкової руди, яка поставила Галичину в перші ряди виробників цинку Австрії. Найважливішими родовищами цинкових руд були Кути біля Хранова, Водна, Тшебінка і на Гальмані, де основні копальні належали графу А. Потоцькому. У Краківському воєводстві щороку видобувалося 30—100 тис. т сировини.

Незначні запаси *олов'яних руд* виявлено у Гриняві (повіт Косів), у верхів'ях Черемошів та Татрах.

Найважливішим родовищем *сірки* у Галичині були Свошовиці (вміст сірки у породі — 7—12 %), що за ресурсами перевершували ще два відомі у краю родовища сірчанних руд у Трускавці та Дзвинячі. Найбільшого розмаху видобуток сірки досяг у другій половині ХІХ ст., а припинення діяльності сірчаного промислу у Свошовицях змусило уряд Австро-Угорщини на межі століть різко збільшити імпорт дешевої сірки.

У загальному вигляді *мінеральні джерела* Галичини поділяються на: а) розсоли; б) кислі, вуглекислі; в) залізисті; г) карбонатні; г) сірчані та сірководневі. На базі родовищ мінеральних вод у міжвоєнний період діяло понад 35 оздоровниць державного значення. До лікувальних розсолів належали сировиці у Рабці, Бєсьніку, Івонічу, Риманові, Юровцях, Трускавці та Моршині. Вуглекислі води у Галичині трапляються лише в Карпатах. До них належать мінеральні джерела Кросьценка, Щавниці, Яструбик, Криниці, Слотвіни, Ломниці, Мишини, Північної, Поврожніка, Туліча, Жегістова, Висової,

¹ Suszycki Z. Pokłady siarki, oleju i wosku ziemnego w Dźwiniaczu // Sprawozdania komisji fizjograficznej Akademii Umiej. — Krakow, 1876. — Tom X.

² Olszewski S. Mapa górnictwo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. — Lwów, 1911. — S. 66.

Ганьчової, Бобрки, Щавного, Буркута. Залістисті й карбонатні води виявлено у багатьох місцевостях, де вони приурочені до виходів менілітових аргілітів та глинистих і торфових мокровин. Сірководневі джерела є у Підгір'ї, Свощовицях, Месіні, Трускавці, Підлютому, Немирові, Шклі, Любені Великому, Пустомитах, Новосільцях, Микулинцях та Роздолі.

Галичина багата на різноманітні поклади *будівельних матеріалів*, серед яких насамперед кристалічні (граніти, сієніти, порфіри, діорити, габро, діабазы, андезити та базальти), у Татрах та осадові (пісковики, конгломерати, вапняки, гіпс, пісок, глина, гравій), що в міжвоєнний період видобувалися на 1198 кар'єрах. У великих обсягах розвідано гіпс: грубокристалічний (селеніт) — переважно на Поділлі; гіпс волокнистий — Західна Галичина, Бобрка, Кашів; зернистий (алебастр) — Мала (повіт Ропчиці), Львів (Байки, Новий Світ), околиці Щерця і Миколаєва; дрібнозернистий — Бобрка, Бохня, Мала, Седліки (повіт Жешів), околиці Галича, Підлужжя, Тлумача, Городенки. Найбільше кар'єрів було у повітах: Львів (45), Хранів (36) та Перемишляни (27). Першість за кількістю кар'єрів мали: торф — Львів та Подгір'я; мінеральна вода — Новий Сонч; вогнетривкі глини — Хранів; гіпс — Львів, Подгір'я, Станіславів; будівельний камінь — Тернопіль; вапно — Львів, Городок; гравій — Коломия; пісок — Жовква; глина керамічна — Хранів. Напередодні Першої світової війни обсяги видобутої кар'єрним методом сировини були такими (тис. т)¹: гіпс — 20; вогнетривка глина — 6; будівельний камінь — 13 000; вапно — 160; цегла — 12 500; доломіт — 30.

У 1930-х роках нараховувалося 147 підприємств будівельної промисловості, зокрема 75 цеглень і кахельних заводів, 17 скляних гут (найбільші — у Шакові, Жовкві та Кракові), понад 30 великих кар'єрів, 10 цементних заводів тощо.

Окрім згаданих корисних копалин, що розроблялися у Галичині, були й інші, запаси яких мали промислове значення, але не розроблялися через значні витрати, та ті, що не стано-

¹ Olszewski S. Mapa górnictwo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. — Łwów, 1911. — S. 53.

вили економічного інтересу. Насамперед це менілітові сланці, марганцеві, графітові руди, гумолітові утворення типу бурштину та ін.

Головним багатством Галичини були лісові ресурси. Промислове використання лісів розпочалося ще в середньовіччі, але найбільшого розвитку набуло у XIX — першій третині XX ст. Внаслідок воєнних та післявоєнних подій лише в середині 1920-х років було складено офіційну статистику лісового фонду та окремих показників ведення лісового господарства. Однак слід звернути увагу й на стан лісів під час та одразу після Першої світової війни. Три роки війни, під час якої двомільйонна російська армія завдала важких втрат у лісокористуванні, призвели до значних руйнувань у лісах Галичини. Цьому сприяли й німецька лісова господарка, і австрійське безвладдя, і самовільна вирубка лісів як військовими, так і місцевим населенням. Процес винищення лісів на теренах краю розпочався фактично у другій половині 1915 р. Статистичні дані того періоду свідчили, що внаслідок воєнних дій у передгірних районах краю було вирубано та розладнано 10 % лісових насаджень. На піднімецьких територіях було суцільно вирубано 28,5 тис. мрг (моргів) лісів, з яких вивезено понад 10 млн м³ деревини, що перероблялася лише на німецьких військових тартаках, які діяли у Польщі. Слід зазначити, що цей обсяг вирубки дорівнював чотирирічному природному приросту деревини в лісах Варшавського генерал-губернаторства. Окрім тартаків, деревина перероблялася на місці, тобто в лісах або поблизу них для виготовлення шпал, телеграфних стовпів, мостових балок, будівельних матеріалів тощо. У результаті такого лісокористування площа лісів Галичини зменшилася, як і в більшості країн, на територіях яких відбувалися бойові дії.

Після закінчення основних подій Першої світової війни господарство почало налагоджуватися, для чого була необхідна відбудова промислових, громадських і приватних господарств. Це потребувало великої кількості деревини, чому не сприяв стан залізниць та автомобільних доріг. Як наслідок, у 1917 р. ціни на перевезення лісопродукції зросли в чотири —

сім разів¹. Пригнічений стан лісового господарства післявоєнної Галичини примушував лісівників проводити різноманітні заходи, спрямовані на виправлення ситуації, тобто зумовлював здійснення нової лісової політики. На 1919 р. у Галичині було 2 013 550 га лісів (лісистість — 25,6 %), з яких лише 14,66 % — державних. Звичайно, говорити про плано-мірний розвиток лісівничої справи за такої незначної площі державних лісів на той час не було ніякої можливості — слід було думати про державницький підхід до права власності на ліси. З 290 830 га площі державних лісів 270 тис. га розташовувались у її східній частині й лише 20 тис. — у західній. Тим паче, що внаслідок інвазії забезпеченість лісовими площами на одного жителя зменшилася до 0,25 га.

У 1921 р. на теренах Галичини власники, що мали у своєму розпорядженні менше 2 га лісів, володіли 9086 га лісів; 2—5 га — 43 818 га; 5—10 га — 45 976 га; 10—20 га — 24 370 га; 20—50 га — 16 126 га та понад 50 га — 139 376 га. 3,9 % лісів краю належали релігійним громадам, 2,3 % — громадам, 50,8 % перебували у власності великих землевласників (кожен володів не менше 50 га лісів). На кожного галичанина припадало 0,28 га лісів.

На початку 1920-х років загальна площа лісів у Галичині дорівнювала 1 986 227 га (лісистість — 24,8 %). Найбільші площі державних лісів, що підпорядковувалися Львівській дирекції державних лісів, були у Станіславівському воєводстві (78,5 % державних та 12 % усіх лісів Галичини). Контроль за станом лісів, ведення лісового господарства здійснювали 44 надлісництва, які склалися з 136 лісництв. 1923 р. найвища лісистість була зафіксована у Станіславівському воєводстві (34,1 %), найнижча — у Тернопільському (16,8 %)². Найбільше приватних лісів (у Галичині — 1 676 765 га) було у Львівському воєводстві (38,8 %), де вони склали 96 % всіх лісових угідь. У Тернопільському воєводстві були лише приватні ліси.

¹ Kochanowski C. Dalsza podwyżka taryf kolejowych // Sylwan. — 1917. — № 10—12. — S. 264—270.

² Pączewski L. Lasy: Przemysł i handel drzewny w Polsce. — Warszawa: Instytut wydawniczy «Biblioteka Polska», 1924. — S. 44—56.

Лісистість Галичини дорівнювала середньоєвропейським показникам та перевершувала такі країни, як Румунія, Польща загалом, Норвегія, Франція, Італія, Велика Британія. На початку 1920-х років щорічні прирости деревини скоротилися майже на третину порівняно з 1885 р. (7,254 млн м³), на що вплинули зміна вікової структури деревостанів, обсяг лісокористування, події Першої світової та польсько-української воєн. На одного жителя припадало 0,74 м³ деревини (у Станіславівському воєводстві — 1,39 м³). Практично не зазнав змін породний склад державних лісів: 43,8 % становила ялина (смерека), 25,4 — ялиця, 17,8 — бук, понад 4 % — дуб і сосна. Загалом 73,5 % лісів були шпильковими, решта — листяними. Площа лісів щороку зменшувалася в результаті заміни основних лісоутворюючих порід, вирубки та викорчовування лісів. Лише впродовж 1921—1925 рр. викорчовано 43,7 тис. га лісів, з яких вибрано 13,1 млн м³ деревини. Таким чином, до 1923 р. виникло 15,7 тис. га зрубів, які щороку поступово заліснявалися.

На вирубці державних лісів щороку працювали понад 6 тис. робітників, котрі заготовляли близько 1,5 млн м³ деревини, частина якої перероблялася на семи власних тартаках. Для вивезення деревини використовували лісові вузькоколіїні залізниці, довжиною 239,1 км. У середині 1920-х років, за офіційними даними, у Галичині щороку вирубувалося понад 6,4 млн м³ деревини. Вартість одного гектара галицьких лісів дорівнювала 296 золотих.

Деревина у круглому вигляді та пиломатеріали (1925 р. — 4,6 млн м³ на суму 250 млн злотих) вивозилися переважно до Англії та Німеччини (по 40 % всієї продукції), а ввозилося лише 10 % обсягу експорту. Значну кількість деревини переробляли на місці, тобто на різних підприємствах Галичини — тартаках, ремісничих майстернях, індивідуальними підприємцями тощо. У післявоєнний період (1921 р.) у Галичині на 163 лісопереробних підприємствах працювало 33 824 особи, або 13,9 % усіх зайнятих на виробництві працівників.

У 1937 р. у Краківському воєводстві було 363 тис. га лісів, з яких 32 тис. га державних та 331 тис. га — приватних; лісистість становила 20,9 %. Львівське воєводство мало лісистість

23,3 %, загальна площа лісів дорівнювала 660,5 тис. га (632,9 тис. га — приватні, 27,5 тис. га — державні). Площа лісів у Станіславівському воєводстві становила 572,7 тис. га (лісистість найбільша в Галичині — 33,9 %), з яких 260,1 тис. належали державі та 312,6 тис. га — приватним власникам. Найменшу площу лісів, які перебували лише у приватній власності (240 тис. га), та лісистість (14,5 %) зафіксовано у Тернопільському воєводстві¹.

Упродовж 1930-х років площа лісів у Галичині скоротилася (на 16,6 тис. га) не стільки внаслідок суцільних вирубок, скільки через переведення лісових земель до категорії нелісових та парцеляції, що не випадково, адже 82,6 % лісів були приватною власністю. На 1937 р. найбільші площі лісів та, відповідно, лісистість у Європі були у Фінляндії та Швеції, однак найбільші обсяги вирубки деревини зафіксовані в Німеччині й Фінляндії. Показники інтенсивності вирубки (м³/га) були максимальними в Галичині, Чехословаччині та Німеччині. У великому та середньому лісовому бізнесі Галичини працювало 16 тис. осіб, у т. ч. чверть — кваліфікованих.

У період функціонування Головної дирекції державних лісів господарський розвиток державних лісів був вражаючим: у 1931—1938 рр. чистий балансовий прибуток лісів підвищився учетверо, платежі до бюджету держави — ушестеро. Наклади на інвестиції підвищено в 1,5 раза, натомість на обзаведення лісу — майже удвічі. Варто додати, що в 1930-х рр. у балансі доходів з усієї зовнішньої торгівлі Польщі експорт деревини посідав перше-друге місце.

У середині 1920-х років до штатного розкладу Львівського округу лісів входили: 105 урядовців округу, 44 надлісничих, 158 лісничих, 564 лісників і гайових. До 1939 р. структура Дирекції лісів дещо змінилася: керівництво здійснювалося не окремими особами, а укомплектованими відділами; зросла й чисельність надлісництв — з 44 до 54².

¹ Mały rocznik statystyczny. — Warszawa-Grodno: Zakład Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. — S. 83—84.

² Kalendarz leśny informacyjny. — Warszawa, 1939. — Roczник XIV. — S. 204—206.

Найбільші площі державних лісів у Станіславівському воєводстві змусили Львівську дирекцію державних лісів організувати там 2/3 надлісництв Галичини, а в Тернопільському воєводстві таких структур, через відсутність державних лісів, не було¹. Окрім переробки деревини на тартаках, її використовували як у багатьох галузях господарства, так і в приватному секторі (дрова, будівельний ліс тощо).

Стан деревообробного ремесла. На 1906 р. у Галичині діяло 159 зареєстрованих тартаків і 432 незареєстрованих. Залізничні шпали виготовляли у Львові, Дрогобичі, Коростятині, Річиці та Станіславові. На шести підприємствах переробляли дубову, на 15 — смерекову кору. 833 підприємства та індивідуальні підприємці виготовляли столярні вироби (найбільше столярних майстерень було у Львові — 21,2 %). 24 підприємства виготовляли паркет і паркетні заготовки, 13 підприємств гнуті меблі, 21 — спеціальні меблі, 2 — більярди, 7 — гімнастичні пристрої, 2 — ліжі, 3 — труни. У Галичині працювали незареєстровані підприємства: 65 колодійських, 28 — з виробництва гонти, 134 бондарських, 516 теслярських, 87 різьбярських і 77 кошикарських. Підприємства у Калуші, Крешові й Лаховицях виготовляли дерев'яний посуд, 7 фірм — тачки, 17 — галяри і човни, 7 — сірники, 8 — деревну пакувальну стружку. Чотири фабрики виготовляли деревну масу для виробництва паперу, діяло 11 паперових комбінатів, 8 — фірм виготовляли картон і 5 — пергамент. Продаж паливних дров здійснювали 288 зареєстрованих і 357 незареєстрованих торговельних закладів².

На підприємствах лісової галузі Галичини у 1936 р. працювали близько 16 тис. робітників, у тому числі (тис. осіб): на тартаках — 14,9; на меблевому виробництві — 0,4; на фабриках фанери та фурнітури — 0,2; у столярних майстернях — 0,5. У паперовій промисловості налічувалося 2,3 тис. працівників³. У деревному промислі було зайнято 25,1 % кваліфікова-

¹ Almanach leśny. Rocznik personalny administracji lasów państwowych. — Warszawa : Prasa drzewna, 1933. — S. 33—48.

² Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi. — Lwów : Nakładem «Ligi pomocy przemysłowow», 1906. — S. 217—237, 283, 495—500.

³ Там само. — S. 112.

них працівників, 19,5 — професійно підготовлених, 51,7 — некваліфікованих та 3,7 % — інших. У паперовій промисловості, відповідно, — 29,6, 35,1, 28,7 та 6,6 %.

Тартачне виробництво. Одночасно з веденням традиційного лісового господарства відбувалася переробка деревини. Звичайно, більшість заготовленої деревини вивозилася за межі Галичини, проте, з плином часу вона дедалі більше перероблялася на місці. Основними підприємствами з переробки лісової продукції були водяні, пізніше — механічні тартаки.

Перед вибухом Першої світової війни у Галичині розмаху набрала лісоексплуатація, здійснювана 259 організаціями, серед яких були як державні лісові установи та підприємства, так і приватні структури. За потужністю парових і водяних установок у першу п'ятірку входили тартаки: «*Tow. Akc. przemyslu młyńskiego i drzewnego*» (Синьовидне Верхнє) — 600, «*Tartak parowy*» (Соколики) — 500, «*Falter i Dattner*» (Краків) — 450 к. с., «*E.H. Friedman*» (Велічка) — 350, «*W. Zimand*» (Вигода), «*S. Borak*» (Стрий), «*Właściciele Mokrzyzowa*» (Мокришів) та «*Rubinstein, Bracia & Frommer (z filijamy)*» (Львів) — по 250 к. с., за кількістю працюючих: «*Baropowie Grödel, Bracia (Herman, Bernard, Dr Albert)*» (Демня Верхня, Стрий, Опопець) — 2000 робітників, «*M. Ader*» (Мшана Дольна) — 800 осіб, «*Tow. Akc. przemyslu młyńskiego i drzewnego*» (Синьовидне Верхнє) — 700, «*Tartak parowy*» (Соколики) та «*W. Zimand*» (Вигода) — по 500 осіб. Із загальної кількості тартаків 111 працювали на парових установках, 81 — з водяним приводом, по одному — з газовим, бензиновим та електричним обладнанням.

Лісосплав. Потужний розвиток лісової промисловості в Карпатах зумовив широке використання лісосплаву ріками Галичини. Найефективнішим він став на Гуцульщині. Загалом сплав деревини в Галичині напередодні Першої світової війни здійснювався на ріках¹: Вісла з її притоками (Премша, Сола, Скава, Раба, Дунаець із Попрадом, Віслока, Сан із Віслоком і Танвією, Буг); Стир як притока Прип'яті; Дністер із прито-

¹ *Kochanowski C. Spław i żegluga na wodach lądowych ze względu na transporty drewna // Sylwan. — 1912. — № 6. — S. 234—242.*

ками (Стрий, Свіча з Мізункою і Сукелем, Лімниця з Чечвою, Бистриця Солотвинська і Надвірнянська); Прут із притоками (Черемош, Путилівка, Перкалаб, Сарата, Яловичора, Пробійна з Грамітним, Ільця, Бистрий, Шибений і Лостун). У міжвоєнний період лісосплав на більшості рік басейну Дністра та Пруту припинився або мав незначні масштаби. Деревину частково сплавливали лише Орявою та Опором до тартака у Скольому¹. Лісосплав здійснювався й у басейнах Сану, Дунайця та Вісли, однак детальних відомостей про його особливості майже немає, за винятком офіційної статистики, що не давала відомості про обсяг сплавленої деревини до Гданьська². Можна стверджувати, що впродовж 1921—1922 рр. Віслою сплавлено 544,5 тис. м³ деревини.

Сільське господарство. Галичина міжвоєнного періоду була сільськогосподарським регіоном. За рахунок хліборобства та лісового господарства існувало 76,5 % населення, видобувної промисловості та промислів — 7,7 % торгівлі та дорожнього господарства — 7,5 %. Щодо українців, то серед них було 80—90 % сільгоспвиробників. Орна земля займала 47,7 %, найбільше — на Поділлі (63,3 %), луки та пасовиська — 20,8, ліси — 29,0, невжитки — 5,2 %. У Карпатах і передгір'ях найбільші площі були зайняті лісами (34,9 %), луками та пасовищами (28,7 %). З усіх лісів 17,1 % належали державі, 44,1 % перебували в руках великих землевласників. Ліси Галичини активно розроблялися й щороку з краю вивозився понад 1 млн м³ деревини. Це давало заробітки населенню, однак спричиняло й значні збитки (повені, зсуви). Поділ земельної власності в Галичині був пережитком феодально-шляхетської доби. Понад половини землі перебувала в руках 4330 великих власників, решта — у 878,7 тис. дрібних господарств, з яких 260,53 тис. не мали навіть одного гектара землі, 93 тис. мали 5—20 га, 3,7 тис. — 20—50 га. Як наслідок — населення не могло вижити із землі. Парцеляція великої власності справи

¹ *Bogatyński W.* Tucholszczyzna Karpacka // *Ziemia*. — 1928. — Rocznik 13. — № 17. — S. 269.

² *Pączewski L.* *Lasy: Przemysł i handel drzewny w Polsce*. — S. 137, 149—150, 153.

не покращила, оскільки на парцельовані землі поставлено немісцевих користувачів: у 1825—1912 рр. із парцельованих 275 680 га земель українці отримали лише 38 тис. га. Ще менше дісталось українським селянам за польської влади. Внаслідок такого поділу земельної власності сільське господарство було на низькому рівні. З одного гектара збирали низькі врожаї (ц): 9,7 — пшениці, 10,1 — жита, 10,4 — ячменю, 125 — картоплі, тобто на 30—50 % менше, ніж на Познанщині. Щороку зменшувалися площі під основними зерновими культурами (у 1911—1928 рр. — на 10,6 %), зате розширювалися площі технічних культур (цукровий буряк, льон, хміль, тютюн). Загалом у 1926 р. під культурами були (тис. га): під пшеницею — 353, під житом — 446, під ячменем — 300, під вівсом — 531, під картоплею — 403, під цукровим буряком — 15. З зернових культур у великих маєтках переважала пшениця, на малих — жито й кукурудза¹.

Тваринництво перебувало в занепаді. Лише в 1927 р. у Галичині досягнуто передвоєнної кількості худоби, але оскільки населення за той час зросло, становище не покращилося. Загалом у краї нараховувалося (голів): 852 тис. коней, 1740 тис. од. великої рогатої худоби, 243 тис. овець, 1135,6 тис. свиней. Українські землі під Польщею мали лише 18,9 корови на 100 га площі, тоді, як в УСРР — 198, Чехословаччині — 313, Данії — 620. Незважаючи на це, галицьке селянство реалізовувало значну кількість м'яса, туш і яєць, само недоїдаючи. У 1925—1928 рр. Галичина реалізувала 161,5 тис. живих свиней на 237 млн злотих (18 % усього експорту Польщі) і 5290 т м'яса на 114 млн злотих. З Галичини щороку вивозилося: яєць на 20 млн злотих, масла — 2040 т на 86 млн злотих, щетини, шерсті та пир'я на 115 млн злотих. Загалом Галичина експортувала за межі Польщі сільськогосподарських продуктів на 80—90 млн злотих щорічно².

Харчова промисловість. У міжвоєнний період реконструйовано Бродівський та побудовано Городенківський і Березо-

¹ Українська загальна енциклопедія. — Львів; Станіславів; Коломия: Вид. кооперативи «Рідна школа», 1933. — Т. 1. — С. 715.

² Там само. — С. 715.

вицький цукроварні заводи. Ходорівський завод випускав 11—14 тис. т цукру, що було більше, ніж Городенківський і Березовицький заводи разом. Потужними підприємствами стали львівські кондитерські фабрики «Бранка» і «Газет», випуск готової продукції яких досягав 5—7 тис. т на рік. Єдиним великим консервним підприємством був завод Рукера у Львові, де виробляли бекон, м'ясні та фруктові консерви. До цієї галузі належали також плодоконсервний завод у Беньковій Вишні, Золочівський консервно-беконний, бойня у Ходорові, львівські масло- та молокозаводи. Львівський пивоварний завод (300 робітників) щороку виробляв до 300 гкл пива, а спиртовий завод — близько 60 гкл спирто-горілчаних виробів¹. Найбільші мукомельні підприємства також зосереджувалися у Львові («Тома»), зокрема вони щодоби могли переробити до 60 т зерна. Потужність пекарень становила 0,5—5 т хлібобулочних виробів за добу, і єдиний механізований завод «Меркурій» випікав до 17 т хлібобулочних виробів².

Тютюнова промисловість, що залишалася державною монополією, занепала: Ягольницька й Заболотівська фабрики на початку 1930-х років закрились, Винниківська і Монастирська працювали менш ефективно, ніж до Першої світової війни, а кількість робітників скоротилася удвічі.

Подібне становище склалося й у державній солеварній промисловості. Зменшилося виробництво будівельних матеріалів. Цегли навіть у кращі роки вироблялося значно менше (130—140 млн шт), ніж до війни. Вапно та гіпс виготовляли понад 30 підприємств, однак тільки Щирецький, Розвадовський та Пустомитівський заводи мали по 100—150 працівників. Не відбулося майже жодних зрушень у скляній промисловості. Заводи, які діяли до війни, переважно не відновили роботи. Кілька нових, що виникли, не змогли істотно

¹ Mały rocznik statystyczny. — Warszawa-Grodno: Zakład Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. — S. 230; Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 200.

² Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади [1939—1958 рр.] : іст.-економ. нарис. — К. : Наукова думка, 1965. — С. 14.

поліпшити становища. У 1937—1939 рр. кількість робітників у скляній галузі не перевищувала 900 осіб, що було не набагато більше проти довоєнного рівня. Жоден із семи склозаводів не виробляв віконного скла. Найбільший у Галичині завод «Львів», що виник одразу після війни, мав у 1938 р. близько 400, а старий Жовківський і новий «Леополіс» — до 250 робітників. Інші були менші — склозавод «Альфа» в Ходовичах і збудований у 1931 р. завод у Нараєві (поблизу Бережан) мали 100—110 робітників, а заводи у Надвірній та Пісочному — лише по 40—60. Навіть найбільші склозаводи в технічному аспекті дуже відставали й не мали механічних пристосувань, за винятком ручних пресів для виготовлення столового скла¹.

Незважаючи на потужні лісові ресурси, у господарстві краю не посіла належного місця паперово-картонна промисловість. Великі Черлянська та Спасівська фабрики, знищені під час Першої світової війни, не були відбудовані. Коломийська фабрика, на якій працювали лише 15—20 робітників, не давала й половини довоєнної продукції. Наприкінці 1938 р. поблизу Стрия (с. Кохавино) було збудовано велику паперову фабрику, котра щодоби випускала 10 т целюлози та 12 т паперу. Занепало й виробництво паперових товарів. Після війни відновила роботу лише Львівська фабрика «Ельстер і Топф» (з 1931 р. — «Аїда»). З низькою ефективністю працювали львівські фабрики: гральних карт «Карпаліт», канцелярських товарів «Бібльос», цигаркових гільз «Калина» та Золочівська фабрика паперових виробів. Занепад паперової промисловості позначився і на стані поліграфічної промисловості: діяли дві великі львівські друкарні «Атлас» і Єгера, а також декілька дрібних виробництв².

Помітні зрушення відбулися лише в розвитку шкіряного виробництва, яке вже в 1920-х роках у кілька разів перевищило довоєнний рівень, але пізніше різко зменшило продук-

¹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель... — С. 201; Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади... — С. 14.

² Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади... — С. 10—11.

цію і тільки в 1938 р. наблизилося до докризового рівня. Найбільшим був завод Маргошеса в Станіславові, який у 1930-ті роки перетворився на велике, добре технічно обладнане підприємство, в основних і підсобних цехах якого працювало до 250—300 робітників. Порівняно великими були також збудовані на початку 1920-х років львівські заводи «Пелліс» і «Дермата», де працювало по 120—150 робітників. Діяло й кілька менших шкіряних виробництв. Загалом продукція шкіряних підприємств краю становила менше 3,5 тис. т твердої і 50 млн дм² м'якої шкіри. Інші п'ять заводів — «Новість» у Львові, три заводи у Болехові й завод Андермана у Станіславові мали лише по 50—80 робітників. Великих масштабів наприкінці 1930-х років досягло виробництво хутра. У Тисмениці діяли два заводи з виробництва хутра, на одному з яких («Ефка»), що виготовляв кожухи для війська, було задіяно 150—200 осіб. Текстильна промисловість лише наприкінці 1930-х років досягла передвоєнного рівня. Найбільшою залишалась Станіславівська фабрика ватину і ковдр, випуск продукції якої навіть дещо зріс. У 1924 р. було збудовано Коломийську гардинну фабрику, де наприкінці 1930-х років працювали 170 робітників. Інші фабрики (коноплеочисний завод у Копичинцях, чесальня льону «Котонія» у Львові, Коломийська трикотажна фабрика) були значно меншими¹.

У машинобудівній і металообробній промисловості в перші післявоєнні роки спостерігалось значне поживлення. Відбудовано більшість старих заводів, збудовано ряд нових. У 1928 р. машинобудівна й металообробна промисловість перевищила стан 1913 р. майже вдвічі. Пізніше настав її новий занепад. У 1938 р. на підприємствах, які мали понад 20 робітників, працювало лише 5—6 тис., або приблизно стільки ж, як у 1912 р., кількість великих підприємств, що мали понад 100 робітників, зменшилася. Найбільшими залишалися залізничні ремонтні заводи у Львові (1270 робітників), Станіславові (840) і Стрию (680). У Львові діяли ще десять невеликих під-

¹ Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади... — С. 15.

приємств, які виготовляли чи ремонтували мотопомпи, водопровідне, сантехнічне і деяке інше нескладне устаткування й прилади для комунального й сільського господарства та окремих галузей промисловості. У 1920—1930-ті роки машинобудування більше, ніж будь-коли раніше, відставало від потреб краю. Машинобудівна, як і легка та інші галузі промисловості не мала перспектив розвитку. Великі текстильні фабрики в Лодзі, машинобудівні заводи центральних і західних земель у Польщі, у розвитку яких була зацікавлена влада, гальмували розвиток текстильної промисловості та машинобудування в Галичині, що могли стати для них небажаним конкурентом¹.

Залізниця. Напередодні Першої світової війни довжина залізниць Австрії становила 22 879 км, з яких 4128 км (18 %) припадало на Галичину. Щільність колій порівняно з 1895 р. (3,56 км/100 км²) збільшилася на половину, до 5,4 км/100 км², однак ще була надто низькою, щоби претендувати на передові позиції не лише в Західній Європі (Бельгія — 29,3; Англія — 12; Швейцарія — 11,5), й у колишній Австрії: Чехія — 12,8; Моравія — 9,5; Сілезія — 12,9. На галицьких залізницях працювало 49,5 тис. робітників (без урядників).

У міжвоєнний період на території Галичини діяло три окружні дирекції залізниць — у Львові, Кракові та Станіславові. Остання, з відходом Північної Буковини до Румунії, втратила значну матеріальну базу. В 1934 р. було ліквідовано й Станіславівську дирекцію, а все рухоме та нерухоме майно передано Львівській дирекції.

На 1921 р. довжина стандартних залізниць краю становила 4472,7 км, або 29,1 % всієї мережі Польщі. Протягом 1913—1921 рр. протяжність залізниць Галичини зросла лише на 341,7 км, або на 8 %. З передвоєнного періоду до 1921 р. кількість рухомого складу галицьких залізниць зменшилася на 20 %. Залізницями краю перевезено 48,1 млн осіб (39,6 % всіх пасажирів Польщі) та 8,75 млн т вантажів (31 % обсягів у Польщі).

Післявоєнна відбудова мережі залізниць та її матеріальної бази з рухомим складом призвела до того, що залізниця краю

¹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель... — С. 201—202.

в 1921 р. працювали зі збитками, що дорівнювали майже 5 млрд марок, або третині всіх доходів. По Польщі картина була ще сумнішою — збитки становили 74 % суми доходів. Протяжність залізниць краю у 1921—1925 рр. збільшилася на 36,3 км, тоді як у Польщі — на 1491,5 км. Саме це, вкотре, підтверджує нашу думку про те, що міжвоєнна Польща дбала лише про свої етнічні землі, забуваючи про Галичину. Таким чином, частка Галичини знизилася з 29,1 до 26,8 %. За цей період кількість паровозів, з урахуванням недіючих, становила 2199 проти 1355 одиниць у 1921 р., рухомий склад, окрім паровозів, складався з 4643 пасажирських і 46 140 товарних вагонів, що дорівнювало 26,8 % всіх транспортних засобів Польщі. У 1925 р. залізницями краю перевезено 37,589 млн осіб та 11,45 млн т вантажів.

Край на 1928 р. мав 4329 км залізниць, з яких 898 км — двокільні. Щільність залізниць становила 5,5 км/км², що було більше, ніж у таких розвинутих на той час країнах, як Іспанія, Югославія, Польща, Румунія, Швеція, СРСР, Австралія, Індія, Японія, Канада, США! Діючий рухомий склад залізниць залишився практично однаковим: 1516 паровозів, 3656 пасажирських і 150 929 товарних вагонів. Протягом 1920-х років загальне число пасажирів зросло на 20 %, але Галичина зменшила свою частку за цим показником у державі до 23,2 %. Упродовж 1921—1929 рр. вантажооборот збільшився у 2,6 раза, але частка відносно Польщі загалом знизилася удвічі — до 15,8 %.

На початок 1930-х років на 4526 км залізниць (25,8 % від Польщі) влаштовано 530 станцій і перестанків (29,6 % від Польщі). Кількість паровозів становила 29,6 %, пасажирських вагонів — 24, товарних вагонів — 23,8, локомотивних депо — 25,6, локомотиво- і вагоноремонтних підприємств — 37,5 %. Пасажирський оборот дорівнював 21,8 %, вантажний — 16,8 %. Чисельність працівників — 26,87 % усього штатного складу польських залізниць.

У 1936 р. щільність залізниць у Галичині (5,5 км/100 км²) була більшою, ніж у міжвоєнній Польщі. 1938 р. найдовшою через Галичину була залізниця Краків — Підволочиськ — 534 км. Далі йшли відтинки (км): Перемишль — Сучава (356),

Львів — Чернівці (266,6), Перемишль — Станіславів через Хирів та Стрий (258), Ярослав — Сокаль (151), Львів — Лавочне (147), Станіславів — Керешмезе (112), Красне — Броди (93), Львів — Рава-Руська — Белзець (90), Львів — Стрий (75), Лужани — Заліщики (44), Станіславів — Гусятин (41). Наприкінці 1930-х років частка залізниць краю і далі зменшувалася, досягши 1938 р. 16 % (1921 р. — 39,6 %).

З кінця XIX ст. паралельно з мережею ширококоліїних залізниць у Галичині почали працювати *вузькоколіїні залізници*, яких функціонувало понад 45 загальною довжиною 1149,2 км, що становило понад половину всіх вузькоколіїнок Українських Карпат.

Суходільні дороги та міжміський транспорт. Першою інституцією, що інвестувала у дороги Галичини, була Генеральна дирекція будівництва доріг у Галичині та Володимирії. Завдяки Яну Гроссу впродовж 30 років збудовано понад 2 тис. км доріг з твердим покриттям. Він керував будівництвом цісарського тракту з Більська (з'єданого з Віднем) через Вадівце, Мислениці, Тарнів, Ряшів, Перемишль до Львова загальною довжиною 441,5 км, а також трактів: Дуклянський перевал — Перемишль — Стрий — Львів (330 км); Більсько-Біла — Живець — Суха Бескидська — Ліманова — Новий Сонч — Горлиці — Кросно — Сянок — Дрогобич — Стрий — Станіславів — Коломия — Снятин — Чернівці (705 км); Львів — Золочів — Підгірці (85,5 км); Золочів — Заліщики (189 км).

У середині 1870-х років у краю було 5431,6 км доріг, зокрема 2882,7 км державних і 2548,9 км крайових. Всі галицькі гостинці ув'язувалися в головні шляхи (тракти), що перетинали край із заходу на схід і мали численні розгалуження в різні околиці до кордонів: Південний, чи «Карпатський» тракт (Біла — Снятин), Центральний чи «Віденський» тракт (Біла — Львів — Золочів), «Подільський» тракт (Золочів — Заліщики), «Краківський» тракт (Холм — Краків — Більськ). До побудови залізниць цей тракт був головним торговим шляхом Центрально-Східної Європи.

Напередодні Першої світової війни у краю налічувалося понад 15 тис. суходільних шляхів сполучення, що було дещо

більше, ніж на польських територіях у складі Пруссії, та на 60 % — ніж у підросійській Польщі.

У 1922 р. у Галичині обліковано 3636 км державних і 3132 км воєводських доріг. До 1929 р. довжина доріг у краю збільшилася удвічі (31 707 км) порівняно з довоєнним періодом, а частка краю у складі Польщі становила понад 37 %. Така ситуація склалася через активність місцевої влади у будівництві мережі автодоріг. Якщо в 1905 р. довжина повітових доріг із твердим покриттям дорівнювала 2550 км, то через чверть століття учетверо — більше 10 385 км. Така сама ситуація склалася і з гмінними дорогами, які становили майже 80 % всіх доріг краю та майже 48 % всіх доріг держави. Спостерігалося незначне зростання доріг державного значення, довжина яких за відповідний період збільшилася лише на 28 %.

Наприкінці 1920-х років у Галичині з'явився новий вид громадського транспорту — міжміське автобусне сполучення. Піонером у ньому було Краківське воєводство. У 1929 р. у краю було 272 автобусних маршрути загальною протяжністю 4550 км. Маршрути обслуговували 345 перевізників, які перевезли майже 190 тис. пасажирів. Автобусні перевезення в Галичині на той час лише зароджувалися, то й не дивно, що частка краю в міжміських автобусних перевезеннях Польщі дорівнювала 16,9 % кількості маршрутів та 17,7 % довжини. Ще менший відсоток (13,8 %) становила чисельність пасажирів. У 1929 р. у Галичині з'явилася перша дорога з асфальтовим покриттям — № 9/11 Стрий — Дрогобич (на пікетах 24—26 км).

У 1930 р. протяжність доріг різного значення становила 15,4 тис. км, у тому числі 3,7 тис. км державного значення, 3,2 тис. км воєводського та 8,5 тис. км повітового значення. У 1935 р. загальна протяжність доріг із твердим покриттям зросла до 16 639 км, з яких 3672 — державного значення та 13 021 — на балансі органів місцевого самоврядування. Зі всіх доріг лише 34 км були брукованими та 144 км — покращеними. Впродовж міжвоєнного періоду влаштовано 10 % нових доріг.

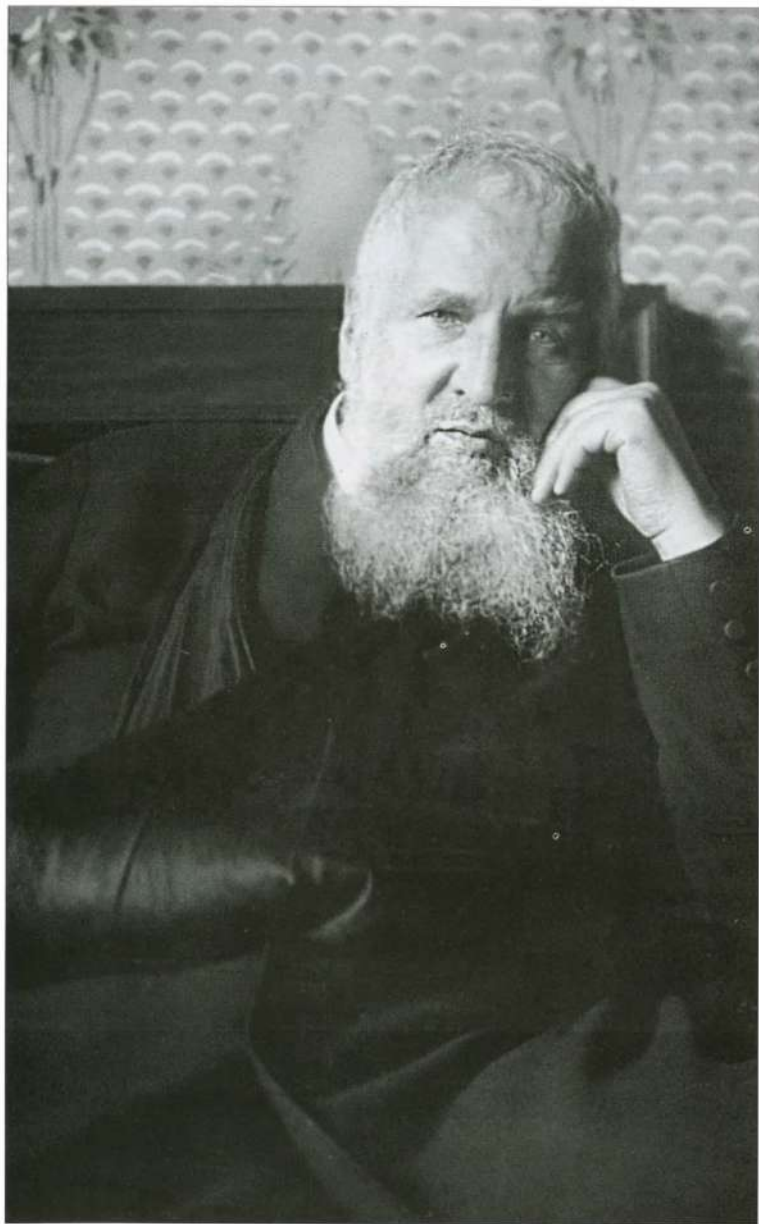
Авіаційний транспорт. У міжвоєнний період виникла потреба у створенні цивільної авіації. Перші офіційні матеріали

Собор Святого Юра Греко-католицької церкви у Львові

Римо-католицький
єпископ Ю. Більчевський

Митрополит ГКЦ А. Шептицький

Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові, де також знаходилося парамілітарне товариство «Сокіл», керівництво Українського національно-демократичного об'єднання, Комітет рятунку голодуючих на Великій Україні

Центральна частина Луцька

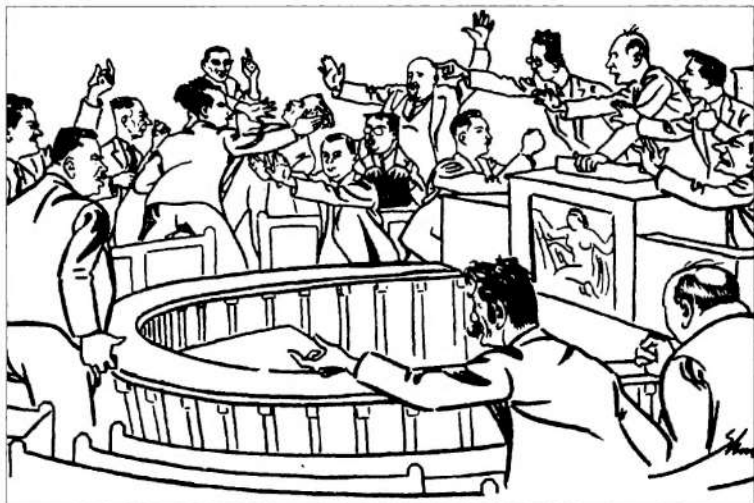
С. Петлюра з польськими офіцерами. 1920 р.

Провідник ОУН С. Бандера на відпочинку з дітьми. Повоєнне фото

Президент Польщі І. Мосціцький, до обрання — ректор Львівської політехніки

Дебати у Польському сеймі

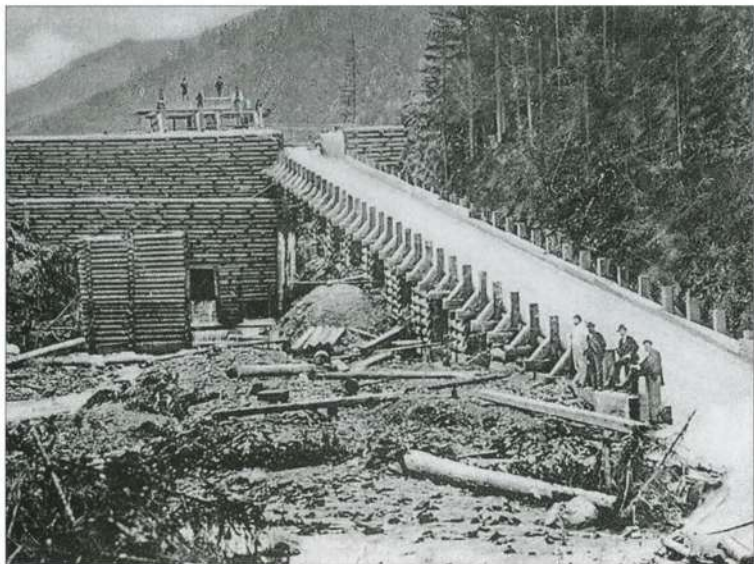
Українська діаспора США вшановує полеглих вояків Гальцької армії на Янівському цвинтарі у Львові. 1933 р.

З'їзд Комуністичної партії Польщі за участю делегатів Комуністичної партії Західної України. Варшава, 1928 р.

В'язниця в Березі-Картузькій, де відбували покарання члени ОУН і КПЗУ

Лісозаготівля в Карпатах

Нафтові вишки в Бориславі

Будівля Наукового товариства імені Шевченка у Львові

Член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, історик І. Крип'якевич

Печатки Українського тасного університету (1921–1925) у Львові

Генеральне консульство СРСР у Львові (1927–1939), перед яким у 1933 р. відбулися демонстрації на захист голодуючих на Наддніпрянській Україні

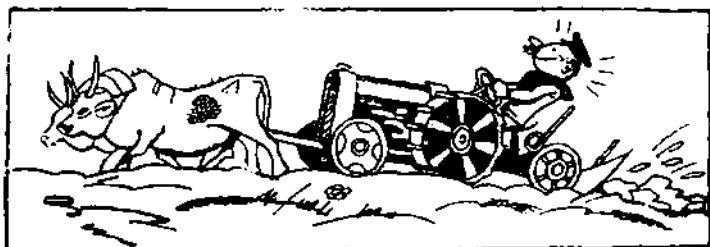
Провідник ОУН С. Бандера, який організував у Львові акції проти Голодомору в УРСР

Голова Українського Національно-демократичного об'єднання (1925–1935) Д. Левицький

ІДУСТРІАЛІЗАЦІЯ НА УКРАЇНІ

Большевики хваляться, що по всіх селах розіслали багато різноманітних машин. Біда тільки, що машини гальмівні і скоро псуються.

— В нас індустриалізація! Оремо тракторами...

Карикатура львівського журналу «Комар» (1933, № 2) на політику індустриалізації в УСРР

ТОРГОВЛЯ ЖИВИМ ТОВАРОМ

Большевики кажуть, що вони викинули наших академиків з Академії Наук тому, що вони запродалися польськими обпіарниками. Ходять листки, що большевики сами продали їх.

— Цього продам тільки на фунти. Дивіть, який підгодований.

Карикатура львівського журналу «Комар» (1930, № 4) на виключення західноукраїнських вчених з Академії наук УСРР

Цвинтар вояків легіону УСС у с. Посухів під Бережанами (Тернопільщина). Світлина міжвоєнної доби

Панахида на могилі вояків Української Галицької армії у Самборі. 1921 р.

Польський військовий цвинтар у Львові. 1930-ті рр.

Меморіал вояків легіону УСС і УГА на Янівському цвинтарі у Львові.
1930-ті рр.

WYSTAWA
ARCHITEKTONICZNA
PROJEKTÓW ODBUDOWY
WRAZ Z WYSTAWĄ
„STAREGO LWOWA”
WRZĄDZONA STARANIEM K.A.P.
OTWARCIE 14 MARCA
W SALACH TOW. PRZYJ. SZTUK PIĘKNYCH
VL. DZIEDYSZYCKICH L. 1 WSTĘP 2 MK

1782

BACZEWSKI

IV TARGI WSCHODNIE
ORAZ PIERWSZA WYSTAWA POLSKIEGO KOMITETU
WYSTAW ROLNICZYCH
TARG SUROWCÓW
LWÓW * 5-15 WRZEŚNIA * 1924
INFORMACJE: BIURO CENTRALNE LWÓW, JAGIELLONSKA, № 1

Польські рекламні плакати міжвоєнної доби

NA DODODNE MASZYNY RATY

DO PISANIA DO SZYCIA

ROYAL

JUNKER, RUH MINERVA

POLTYP

SKŁAD MASZYN DO SZYCIA PISANIA ORAZ URZĄDZEK BIUROWYCH

LWÓW: JAGIELLOŃSKA 20

WYSTAWA KSIĄZKI LWOWSKIEJ OD XVI. DO XIX. WIEKU

GRAFIKA SŁĘPICKIEGO I LUDOLEX MEXYCKIEGO

PLAKAT ART. LWOWSKI ODRZĄWY A. SEMKOWICZA

19 LWÓW 28

MAJ-CZERWIEC

KAMIENICA CZARNA · RYNEK · 4

OTWARTA CODZIENNIE OD 10 - 18

WYSTAWA BUDOWLANA

: LWÓW : 5-15. IX. 1926.

LĄCZNIE Z VI TARGAMI WYCHODNIEMI.

DZIAŁY: BUDOWY DOMÓW - BUDOWY DRÓG - ARCHITEKTONICZNY - DRZEWNY - MASZYNOWY - MATERIAŁOWY - INSTALACYJNY - URZĄDZEŃ WNĘTRZ.

INFORMACJE: KOMITET ORGANIZACYJNY WYST. BUD. LWÓW, JAGIELLOŃSKA 1.

OGÓLNOPOLESKA WYSTAWA SPORTOWA

SPORTOWA

W LWOWIE

OD 3 - 16 CZERWCA 1927

INFORMACJE: ZARZĄD TARGÓW WYCHODNICH LWÓW - JAGIELLOŃSKA 1 · TELEFON 5-57

Польські рекламні плакати міжвоєнної доби

Заходом Тов. укр. купців ремісн. і промисл. „ЗОРЯ“ в Тернополі

— — відбудеться — —

в понеділок, дня 8. І. 1934. р. в новій домівці
дні провісія.

ПЕРШИЙ ЧАЙНИЙ ВЕЧІР

З ТАНЦЯМИ І РІЖНИМИ НЕСПОДІВАНКАМИ
на який запрошує Вашу Всечесність з Родиною
КОМІТЕТ.

— — ПОЧАТОК О ГОДИНІ 8-й ВЕЧЕРОМ. — —

Сальонова орхестра. — — Буфет у власному заряді.

Окремі гардероби для Пань і Панів
— — СТУП ВІД ОСОБИ 70 — —

ТОВАРИСТВО
„МОДНА ГРОМАДА“
ТЕРНОПОЛІ

Рекламне оголошення товариства «Зоря» у Тернополі. 1934 р.

Вулиця Міцкевича у Тернополі

про авіасполучення у Галичині відомі з 1925 р., коли повітряним простором краю користувалося чотири авіаційних маршрути, що здійснили майже 1500 рейсів, перевізши понад 2300 пасажирів, 55 т вантажів та 0,9 т поштових відправлень.

До 1929 р. авіаційна мережа Польщі становила 2738 км та експлуатувалася трьома компаніями, серед яких Акціонерне товариство «Польська авіаційна лінія «Аерольот», що здійснювала пасажирські польоти за маршрутами: Варшава — Краків; Варшава — Львів; Краків — Відень; Краків — Брно — Відень; Краків — Львів; Львів — Чернівці — Бухарест. Аеропорти діяли у Львові (Янів та Скнилів) та Кракові (Раковиці). Протягом 1926—1928 рр. функціонувало п'ять — сім авіамаршрутів, здійснено майже 6,2 тис. рейсів, якими транспортовано 13,7 тис. пасажирів, 473 т багажу та 45,5 т поштових відправлень. З 1 січня 1929 р. всі матеріальні частини авіакомпаній перейшли у відання держави та створено державну фірму «Lot». Кількість рейсів у 1929 р. порівняно з попереднім роком зросла майже удвічі, а чисельність пасажирів — у 2,3 раза.

Напередодні Другої світової війни через повітряний простір Галичини пролітали літаки з посадкою у Львові або Кракові за чотирма міжнародними маршрутами: Варшава — Львів — Чернівці — Бухарест — Софія — Салоніки — Афіни — Родос — Лідда; Варшава — Краків — Будапешт — Белград — Венеція — Рим; Краків — Відень; Краків — Брно — Відень.

Вибух Другої світової війни та приєднання краю до СРСР спричинили націоналізацію промисловості та транспортних закладів, ліквідацію ринкових відносин.

**«СВІЙ ДО СВОГО, ПО СВОЄ»:
КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ
Й ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Кооперативний рух виник у передових країнах Європи у першій половині XIX ст. і став вагомим фактором реформування їхніх соціально-економічних і політичних структур. Для виникнення й ефективного функціонування кооперації необхідні обставини господарського і соціального життя суспільства, які формують для кооперативів відповідну соціальну базу, сприятливе економічне та політико-правове поле діяльності. Справжні кооперативи діють у ринкових умовах, мають своїх споживачів і постачальників, кваліфіковані трудові ресурси, можливість додаткового залучення інвестицій за умов збереження фінансової незалежності кооперативу, чим забезпечують свою конкурентоспроможність. Поширення кооперації можливе лише в суспільстві, здатному сприймати та розвивати ідеї кооперації. Для цього необхідна сформована позитивна громадська думка про кооперативи, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, засадах демократичного суспільства та мобілізують наявні ресурси для реалізації економічних цілей. Заважають формуванню такого уявлення про кооперативні організації недостатня просвітницька та пропагандистська робота, а також протидія традиційних конкурентів — чиновницько-бюрократичного апарату та приватно-посередницьких структур.

Кооперація довела, що її фундаментальні принципи та практика застосовувалися й застосовуються у всіх країнах із ринковою економікою і як ефективний спосіб модернізації економіки, і як засіб потужного стимулювання самодіяльності широких верств населення. У період між двома світовими

війнами кооперативний рух західноукраїнських земель став широким соціальним явищем, вагомим чинником самоорганізації українського суспільства. Кооперація охоплювала різні аспекти життя населення: кредитування і споживання, заготівлю та збут, переробку й експорт. Крім того, вона захищала економічні та соціальні права українців, виховувала їх національно свідомими громадянами, господарями своєї землі.

Зауважимо, що становлення кооперативної форми господарювання на Волині і в Галичині у дореволюційний період суттєво відрізнялося. Волинська кооперація в умовах російського абсолютизму формувалася переважно як громадсько-господарська організація, тому з труднощами завойовувала свій правовий статус і авторитет у суспільній думці. З моменту виникнення кооперативних організацій і їх союзів урядова політика щодо них мала суперечливий характер. З одного боку, уряд надавав грошову підтримку кредитним товариствам, відкривав сільськогосподарські й споживчі товариства, сприяючи соціально-економічному розвитку села. З другого боку, неухильно й послідовно відстоював систему адміністративного і поліцейного нагляду та контролю, обмежував закладні і посередницькі операції кооперативів, консервував феодальні пережитки, прагнув запобігти перетворенню кооперативів на самостійну громадську силу. Діяльність різних видів кооперативів регламентувалася нормативно-правовими актами, прийнятими владою для всієї Російської імперії: загальними законами, адміністративними розпорядженнями, документами стосовно суто кооперативних установ. Мінімальні формально-юридичні умови та певні зрушення в законодавчій базі діяльності кооперації стали фактором піднесення кооперативного руху у Волинській губернії на початку ХХ ст. Водночас переслідування кооперативних діячів, утручання у внутрішні справи кооперативів і союзів, інші утиски влади значно ускладнили та сповільнили розвиток кооперації. На початку 1912 р. у Волинській губернії діяло 454 кооперативи. З них на повіті, які пізніше увійшли до складу Польщі, припадало лише 190 (переважно кредитних і споживчих) ко-

оперативних установ.¹ До 1917 р. кооператорам Волині не вдалося створити чітко структурованих (за національною, галузевою та іншими ознаками) кооперативних центрів.

Розвиток галицької кооперації розпочався у 70-х роках XIX ст. з діяльності громадських крамниць й утворення в 1883 р. у Львові організації споживчих кооперативів під назвою «Народна торгівля». Поштовхом до розбудови кооперації в Австро-Угорській імперії став закон 1903 р. про ревізійні союзи кооперативів. Згідно з цим законом, такі союзи отримали самоврядування, а кооперативний рух набув національного характеру: поряд із польською, єврейською, німецькою розвивалася й українська кооперація. У 1904 р. у Львові створено Крайовий союз ревізійний (КСР), який об'єднав п'ять спеціалізованих центрів української кооперації Галичини². Новостворений союз узяв на себе наглядові функції над українськими кооперативами й одночасно став їх не тільки організаційним, а й ідейним осередком. У 1912 р., коли востаннє перед Першою світовою війною збиралися статистичні дані щодо української кооперації, КСР об'єднавав 557 кооперативів, у тому числі 339 кредитних, 41 споживчий, 35 молочарських, 30 — зі збуту худоби, 1 — зерновий, 4 — дахівників, 3 — млинарських, 104 — мішаних (кредитно-споживчі, споживчо-молочарські, кредитно-виробничі, а також львівські: «Базар», «Труд», «Достава», видавниче товариство «Діло»)³. Як бачимо, в умовах Австро-Угорської імперії українська кооперація Галичини набула чіткої організаційної структури й розвинулася у потужний рух, очолюваний Крайовим союзом ревізійним.

Після поразки Української національної революції 1917—1921 рр. Західна Волинь з Галичиною опинилися у складі Польської держави. У цей період кооперативний рух характе-

¹ Кооперація на Волині перед війною // *Господарсько-кооперативний часопис (ГКЧ)*. — Львів, 1932. — Ч. 25. — С. 32.

² *Левицький К.* Як ми основували Ревізійний Союз Українських Кооперативів в 1903 р. // *ГКЧ*. — Львів, 1937. — 1 серп. — С. 1—2.

³ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. — С. 322.

ризувався занепадом, роз'єднаністю та організаційними розбіжностями, що зумовлювалося насамперед руйнуваннями, спричиненими тривалими військовими діями 1914—1920 рр. Майно багатьох товариств було пограбоване. Велика кількість кооперативів припинили існування. Відмінності правових умов розвитку в державах, під владою яких до Першої світової війни формувалися кооперативи, доповнилися національними, регіональними, політичними відмінностями в уже ново-посталій Польській державі. Особливо це стосувалося земель, які перебували під владою Росії та Австро-Угорщини. Різномірні довоєнні кооперативні закони утруднювали належне функціонування усіх типів кооперативів й потребували негайної уніфікації. Тому й не дивно, що консолідація кооперативного руху була пріоритетною в завданнях кооперативної та державної влади.

У лютому 1918 р., під час першої конференції працівників кооперативного руху Польської Республіки в Любліні, представники споживчої і сільськогосподарської кооперації на чолі з відомим кооператором Ф. Стефчиком ініціювали складання нового кооперативного закону¹. Сейм ухвалив новий кооперативний закон Польської держави 29 жовтня 1920 р. Відповідно на території Польської Республіки втратили чинність: австрійські закони від 9 квітня 1873 р. і 10 червня 1903 р.; німецькі закони від 1 травня 1889 р. і 20 травня 1898 р.; російський кредитний закон та статuti кооперативів, а також декрет начальника держави від 8 лютого 1919 р., які стосувалися кооперативного руху. Закон про кооперацію набрав чинності з 1 січня 1921 р.² Новий закон ґрунтувався на засадах і принципах кооперативного руху, а відтак забезпечував йому прогресивний розвиток. У кооперативних установах запроваджувалися демократичні керівні й контролюючі органи, загальним зборам надавалося право призначати та

¹ *Kuśmierz B.* Polska ustawa spółdzielcza // *Kalendarz Spółdzielczy* na 1921 r. Warszawa (1920). — S. 73.

² *Ustawa z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach.* // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U. R. P.). — 1920. — № 111. — Poz. 733. — S. 1951—1974.

звільняти членів правління та наглядової ради кооперативу. Між членами правління та наглядової ради заборонялися відносини підлеглості чи спорідненості, що запобігало управлінню товариством клікою. Створювалася державна Кооперативна рада як сполучна ланка між урядом і кооперативами. Проте найважливішим стало чітке визначення дефініції кооперативу. Визначаючи його поняття, закон забороняв створення фіктивних товариств. Кооперативні товариства мали пройти переатестацію або ліквідуватися. Державна Кооперативна рада не зловживала повноваженнями й не обмежувала діяльність ревізійних кооперативних союзів. Загалом у Польщі на початку 1920-х років для кооперації, як форми господарювання, було створено ліберальні економічні правові умови. Після ухвалення кооперативного закону, попри великі розбіжності між різними видами кооперативів, а також міжнаціональні відносини, у кооперації розпочалися об'єднавчі процеси. Консолідація кооперативного руху відбувалася впродовж усього міжвоєнного періоду на державному, галузевому, національному та регіональному рівнях.

Усього до початку Другої світової війни було проведено чотири форуми державного значення. Вже згадана перша конференція започаткувала вдосконалення кооперативного законодавства. На другій конференції, яка відбулася 11—12 листопада 1921 р. у Познані, та на Третньому з'їзді 15—16 лютого 1924 р. у Львові, запропоновано об'єднати споріднені види кооперативних організацій. Під час роботи Четвертого з'їзду кооперації 8 жовтня 1933 р. у Варшаві представники польської кооперації узгодили спільну позицію стосовно змін до кооперативного закону, ухваленого Сеймом 13 березня 1934 р.¹

Паралельно у першій половині 1920-х років відроджуються деякі старі й виникають нові кооперативи, які гуртуються в галузевих і національних ревізійних союзах. У 1922 р. у Польщі функціонували 25 кооперативних союзів: україн-

¹ Druga Konferencja Przewodników Ruchu Spółdzielczego // Rzeczpospolita Spółdzielcza. — 1921. — № 12. — S. 426, 432; Rysiński W. Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego 1918—1939. — Warszawa: Zakład wydawnictw CRS, 1967. — S. 134.

ських — два, єврейських — два, німецьких — п'ять, польських — 16. На території, яка раніше належала Російській імперії, діяло 10 союзів, у колишній прусській дільниці — чотири союзи, у землях, колишньої Австрійській імперії — 11 ревізійних союзів¹. Згодом ревізійні союзи окремих видів кооперації створюють власні об'єднання різного рівня та меж впливу. Наприклад, у споживчій кооперації Союз польських споживчих товариств і Союз робітничих споживчих товариств «Пролетаріат» об'єдналися у 1925 р. у Союз споживчих кооперативів Польської Республіки, згодом у 1935 р. перейменованій у Союз споживчих кооперативів Польської Республіки «Сполем», який увійшов до Міжнародного кооперативного союзу. Значно простіше відбувалося об'єднання сільськогосподарської кооперації. У 1924 р. виникло два осередки: Унія кооперативних союзів Польської Республіки та Об'єднання союзів сільськогосподарських кооперативів Польської Республіки. Обидві організації були федераціями ревізійних союзів та господарських центрів. У 1934 р. вони об'єдналися в Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів Польської Республіки (СР і ЗГК). Будівельні кооперативи утворили в 1931 р. самостійний Союз будівельних і будівельно-житлових кооперативів. У 1934 р. до них приєдналися кооперативи праці та працівників ощадно-позичкових товариств. Новопостала організація стала називатися Союз кооперативів і об'єднань працівників².

Після прийняття нового кооперативного закону в 1934 р. відбулася реорганізація ревізійних союзів. Як наслідок, залишилось 12 союзів: польських — чотири (СР і ЗГК Польської Республіки, Союз споживчих кооперативів Польської Республіки «Сполем», Ревізійний союз військових кооперативів, Союз кооперативів і об'єднань працівників Польської Республіки), німецьких — три (Союз німецьких кооперативів у Польщі, Союз сільських кооперативів Поморського воеводства,

¹ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. — Rok wydania II. 1923. — Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. — S. 69.

² Papierowski A. Spółdzielczość w Płocku w dobie Drugiej Rzeczypospolitej (1918—1939). Cz. 1 // Notatki Płockie. — 2001. — 1/186. — S. 3—8.

Союз німецьких сільськогосподарських кооперативів у Польщі), єврейських — два (Союз єврейських кооперативів у Польщі, Союз єврейських купецьких товариств у Польщі), українських — два (Ревізійний союз українських кооперативів, Ревізійний союз руських кооперативів), польсько-українських — один (Волинський кооперативний союз «Гурт»)¹.

Консолідація кооперативних установ відбувалася й на регіональному рівні. На території Львівського, Тернопільського й Станіславівського воєводств почали діяти різні ревізійні союзи кооперативів. Зокрема, у Львові розміщувалися центри українських Крайового союзу ревізійного (КСР) та Руського ревізійного союзу, німецький Союз німецьких сільськогосподарських кооперативів у Польщі, єврейського Загального союзу на власній помочі опертих кооперативів, польських Крайового патронату сільськогосподарських кооперативів та Ревізійного союзу сільськогосподарсько-торговельних кооперативів. Зазначимо, що єврейські кооперативи були здебільшого кредитними установами, що працювали як банки, обслуговуючи великі підприємства, й кооперативами вважалися лише номінально. Німецькі кооперативи обслуговували лише німецьке населення. Поряд зі згаданими ще кілька польських ревізійних союзів поширили діяльність на Галичину й об'єднали багато кооперативів, членами яких були українці.

Особливістю кооперації трьох східногалицьких воєводств було цілковите домінування КСР, який упродовж міжвоєнного періоду об'єднав більшість українського населення. Інституалізація цього союзу почалася з 4 січня 1921 р., коли для відновлення української кооперації Галичини створено Крайовий комітет організації кооперативів (ККОК). Його завдання полягало в юридичному оформленні передвоєнних кооперативів і організації нових універсальних товариств та об'єднанні їх у повітових і крайових союзах. У Львові 9—10 червня 1921 р. відбувся перший крайовий з'їзд українських кооперативів, на якому були визначено основні напрями відбудови

¹ Wiadomości Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok XIV. 1936. — Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1935. — S. 662.

української кооперації. Одночасно було обрано нове керівництво на чолі з А. Гладишовським. Роком пізніше, після його смерті, посаду обійняв Ю. Павликівський¹. У 1922 р. припинив діяльність ККОК, а всі його функції перейшли до КСР. У 1924—1926 рр. відбулася реорганізація передвоєнних українських центрів кооперації Галичини. Мережу кооперативів першого ступеня об'єднували повітові союзи кооперативів другого ступеня, а їх, у свою чергу, очолили чотири фахові союзні організації третього ступеня: «Центросоюз» — центр кооперативів загального закупу і збуту; «Маслосоюз» — центр молочарських кооператорів; «Народна торгівля» — центр міської споживчої кооперації; «Центробанк» — центр кредитної кооперації. У другій половині 1920-х років КСР зазнав внутрішньої перебудови, його назва змінилася на Ревізійний союз українських кооперативів — РСУК. Новостворена структура збереглася до вибуху Другої світової війни. Чітка співпраця РСУК із різними фаховими управліннями, а також іншими кооперативними організаціями створювала умови для планової роботи різних секторів української кооперації. Основні напрями її розвитку схвалювались — на різних зборах у формі резолюцій, а в найважливіших справах на загальних зборах РСУК.

Таким чином, у 1920-х роках сформувався центр західноукраїнської кооперації — Ревізійний союз українських кооперативів, який став виразником і захисником інтересів українського населення в господарській, суспільно-політичній, культурно-освітній та національній сферах. Державна Кооперативна рада 12 грудня 1922 р. надала РСУК право діяльності на необмеженій території. Варто наголосити, що найістотношою справою у відносинах між польською центральною владою і українською кооперацією протягом усього міжвоєнного 20-річчя була проблема про межі дії українського ревізійного союзу. У даному випадку ревізійний союз у Львові отримав право проведення ревізій на території Волині, що заклали

¹ Филипович І. Повоєнне налагодження праці РСУК // ГКЧ. — Львів, 1934. — 7 січ. — С. 13.

передумови для об'єднання південно-східної та північно-західної гілок в єдину українську кооперативну систему¹.

На території Волинського воєводства, як і в Галичині також, розпочали діяльність різноманітні ревізійні союзи. Тут працювали український Крайовий союз ревізійний, німецький Союз німецьких сільськогосподарських кооперативів, єврейські Ревізійний союз єврейських кооперативних товариств у Польщі й Єврейський союз споживчих товариств, польські Ревізійний союз військових кооперативів, Союз споживчих кооперативів Польської Республіки, Союз кооперативів «рільничих спілок» у Кракові, Ревізійний союз польських сільськогосподарських кооперативів, Союз польських кооперативів, Крайовий патронат сільськогосподарських кооперативів. Окремі з них заснували свої представництва. Наприклад, Ревізійний союз польських сільськогосподарських кооперативів 1 жовтня 1925 р. у м. Луцьку відкрив свій відділ «Округ Волинський»². На відміну від Східної Галичини, на Волині до 1930-х років не було жодного самостійного ревізійного союзу. Місцеві кооперативи підпорядковувалися зазначеним кооперативним об'єднанням. Якщо німецькі та єврейські кооперативи обслуговували відповідні національні групи й були незначними в масштабах воєводства, то польські й українські кооперативні центри постійно конкурували за вплив на місцеве населення. Тому консолідація кооперованої громадськості Волинського воєводства відбувалася не так однозначно, як у сусідів.

З початку 1920-х років кооператори Волині прагнули створити єдиний об'єднаний центр для координації дій розміщених по всьому воєводству кооперативів. З ініціативи учасників визвольних змагань — українських послів Антона і Павла Васиньчуків, С. Козицького, директора Українбанку у Почаєві С. Жука, луцьких кооператорів П. Доманицького, О. Ковалевського починають скликатись з'їзди волинської кооперації. Так, у квітні 1922 р. у м. Кременці відбувся кооперативний

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), zespół. Rada Spółdzielcza (RS). — Sygn. 248, — S. 193.

² Przegląd Wołyński. — 1928 r. — 3.06. — № 23. — S. 3.

з'їзд за участю української інтелігенції Волині, гостей з Галичини, Холмщини та Варшави, на якому було ухвалено створити Союзбанк для фінансування українських кооперативів. Також на цьому з'їзді з боку української громадськості та національної преси було висловлено докір керівникові Кременецького союзу українських кооперативів за надмірні контакти з польською місцевою владою й ігнорування конспіративно-політичної праці українського суспільства¹. З метою згуртування кооперації та покращання її стану в 1923 р. у Луцьку був скликаний крайовий кооперативний з'їзд. Стан волинської кооперації розглядався також на з'їзді делегатів української кооперації Волинського, Поліського, Люблінського воєводств у Луцьку 11 травня 1924 р. На ньому були присутні 25 делегатів від названих регіонів і чотири делегати від РСУК у Львові. Львівські делегати запропонували утворити на Волині кооперативний центр для координації дій, а також ощадно-позичкові каси райфайзенівського типу з метою концентрації капіталу для торгівлі, щоб волинські кооператори не чекали на допомогу ззовні, а працювали завдяки самодостатності кооперативів. Обговорювалась пропозиція А. Васинчука про створення економічно-господарської ради всіх українських земель і поєднання роботи волинської і галицької кооперації².

У Луцьку 12 січня 1927 р. відбулися збори місцевих кооперативів та суспільних діячів з метою створення власної волинської кооперативної організації, яка б об'єднувала товариства різних національностей. На ньому було створено комісію, завдання якої полягало в розробленні проекту статуту товариства під назвою «Волинський кооперативний комітет». Таке товариство ставило за мету підтримувати, сприяти та узгоджувати діяльність всіх родів кооперації на терені Волинського воєводства. Проте наступні збори виявили розбіжності між представниками різних національностей та союзів.

¹ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 84. — Арк. 8.

² Там само. — Спр. 506. — Арк. 5—8.

Коли статут був узгоджений, польські кооператори не захотіли його підписати, окремі українські діячі висвітлили в пресі негативну інформацію про заснування цього комітету. Був також прийнятий проект Регуляміну кооперативного комітету порозуміння в Луцьку, але його не було затверджено¹. Тому ідея створення центру волинської кооперації в цей час не була реалізована, а українські кооператори почали налагоджувати контакти з галицькими кооперативними союзами.

По суті, з 1926 р. починаються активні пошуки шляхів до об'єднання двох гілок українського кооперативного руху. Про це свідчить вихід багатьох українських кооперативів із польських союзів і приєднання їх до львівських центрів. Так, 1 січня 1926 р. відбулося засідання членів українського кооперативу в с. Дермані (Здолбунівський повіт), де було ухвалено саме таке рішення². Відбуваються з'їзди повітових кооперативних центрів за участю галицьких делегатів. На цих зборах заслуховувалися звіти про діяльність повітових союзів, обговорювалися причини слабкого стану їх розвитку та шляхи виходу з такої ситуації, а також розглядалися питання про поєднання праці волинських і львівських кооперативів. Зокрема, 12 вересня 1926 р. збори членів Острозького районного повітового союзу під керівництвом С. Жука заслухали звіт про діяльність кооперативів та обговорили питання об'єднання з КСР. Подібні питання розглядались на зборах Кременецького і Здолбунівського повітових союзів. З метою активізації кооперативного руху 8 листопада 1926 р. у м. Ковелі було влаштовано «Свято кооперації», в якому взяли участь 500 представників різних кооперативів Волині, посол П. Васиньчук, делегати від РСУК у Львові Л. Бачинський та О. Луцький³.

Активна участь галицьких кооператорів у житті волинських кооперативних центрів свідчила про взаємну зацікав-

¹ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ. — Львів : Б.в., 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 76—96.

² Держархів Волинської обл. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1330. — Арк. 5.

³ ААН, zespół. Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). — Sygn. 979/7. — S. 52, 99.

леність сторін. Як наслідок, у 1927 р. РСУК заснував у м. Луцьку Інспекторат для організаційної праці, догляду й інструктажу приєднаних до нього кооперативів. У цьому інспектораті працювали працівники з Галичини: Л. Кобилянський, А. Лобачевський, М. Стефанівський, О. Олександрівський, О. Кіцера, О. Дибенко¹. З утворенням цього відділу в другій половині 1920-х років діяльність РСУК поширилась на Волинське воєводство не тільки фактично, а й юридично.

Під керівництвом РСУК було прийнято програму зміцнення волинської кооперації. Розвиток загальноосвітнього та культурного рівня учасників кооперативного руху та широких верств суспільства, поширення кооперативної ідеї, підготовка фахових робітників здійснювалися через культурно-освітні установи, читальні, книгозбірні, народні доми. Поряд із культурно-освітньою та інструкторсько-організаційною роботою РСУК допомагав волинським кооператорам засновувати нові товариства. Фахові центри української кооперації «Центробанк», «Центросоюз», «Народна торгівля», «Маслосоюз» відкрили свої філії та відділи. Під керівництвом РСУК українські товариства на Волині перебували до 1935 р., досягнувши за десятиріччя співпраці значних успіхів. Відбувся чіткий галузевий поділ кооперативів. Кількість товариств на Волині протягом цього часу істотно збільшилася, покращились їхні якісні показники. Особливо значного розвитку у Волинському воєводстві набули кооперативи для загального заupu і збуту. Виробнича та кредитна кооперація дещо відставали. Зростає кооперативна свідомість волинян, їхня господарська самостійність, поширилась практична діяльність, що в результаті сприяло консолідації українського населення в Польській Республіці.

На початок 1930-х років українська кооперація Галичини й Волині значно зміцнилася. Чисельність кооперативів у системі РСУК у 1925—1930 рр. збільшилася з 1029 до 3146, тобто втричі (у Волинському воєводстві — з 51 до 315²). У той самий

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 191.

² Там само. — Арк. 134.

період кооперації польських, німецьких та єврейських союзів у трьох східногалицьких воєводствах своєї мережі практично не розширювали. У Волинському воєводстві кількість польських, німецьких та єврейських союзів зростає з 120 до 601¹. У 1930 р. Ревізійний союз українських кооперативів став найбільшим кооперативним союзом Польщі. Загалом українська кооперація справляє у цей період реальний позитивний вплив на всі сфери національного життя Західної України, сприяла внутрішньому згуртуванню українців, підвищенню добробуту населення.

Отже, у 1919—1929 рр. в умовах новопосталої Польської Республіки відбулася реорганізація кооперативної системи згідно з вимогами нового кооперативного закону. Кооперативи відійшли від застарілих та неідеальних форм господарювання, налагодили нормальну економічну діяльність; утворилися національні й регіональні ревізійні союзи та кооперативні об'єднання, які почали поширювати свій вплив на кооперативні установи різних воєводств. Політика польської влади щодо західноукраїнських кооперативів визначалася, з одного боку, позитивною налаштованістю до українців, а з другого — обов'язком держави сприяти економічному розвитку суспільства. Поступ кооперації уможливило назагал демократичне відповідне польське законодавство. Водночас польська влада намагалася запобігти перетворенню кооперативів на осередки українського національного руху, налагодженню зв'язків між різними регіонами, чинила перепони на місцях, протегувала польську кооперацію.

Стрімкий розвиток західноукраїнської кооперації наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років перервала не лише економічна криза, а насамперед антиукраїнська політика польської влади. Після приходу до влади Ю. Пілсудського в Польській державі змінилася економічна та національна по-

¹ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok wydawnictwa IV. 1925/1926. — Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. — S. 203; Wiadomości Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok IX. 1931. — Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1931. — S. 353.

літика, проголошено курс на державну асиміляцію непольського населення. Уособленням нової урядової політики на Волині став воєвода Г. Юзевський. На нараді керівників східних воєводств Польщі, 2 грудня 1929 р. у Луцьку він ознайомив присутніх з новою «волинською програмою», яка мала на меті розірвати історично сформовані тісні зв'язки між західними українцями, перетворити волинян на лояльних громадян Польщі. Різними заборонами й репресіями нова адміністрація стримувала розвиток «Просвіт», започаткувала наступ на українське шкільництво, закривала українські кооперативи з львівським родоводом. Усе це робилося для того, аби відгородити «сокальським кордоном» Волинь від Галичини. («Сокальський кордон» — фрагмент колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Першої світової війни. Після Ризької угоди він відокремив Волинське воєводство від Львівського й Тернопільського. — *Прим. авт.*) Програма ізоляції волинського життя здійснювалася насамперед адміністративними методами, за допомогою обмеження діяльності частини українських організацій.

Інтенсивний розвиток українського кооперативного руху на Волині (у 1929 р. 64 % кооперативів належали РСУК) і значна його політизація в 1929—1930 рр. були сприйняті польською владою однозначно негативно: «З точки зору державного інтересу ця об'ява є дуже небажана, враховуючи ворожі державні політичні тенденції, репрезентовані РСУК»¹. Тому місцева адміністративна влада на чолі з Г. Юзевським намагалася різними засобами обмежити розвиток української кооперації трьома південно-східними воєводствами, прагнучи унеможливити впливи галицько-українських кооператорів. Воєвода констатував, що кооперативний рух був «єдиний протягом ряду літ важливий вузол, що єднав Волинь зі Львовом і то з погляду на підлеглість українських кооперативів Волині львівському РСУК»². Крім того, Г. Юзевський інфор-

¹ Сич М. Українська кооперація в Галичині під час Другої світової війни. — Львів: НТШ, 2000. — С. 42.

² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. — S. 431.

мував про значне посилення впливів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в кооперативному русі й робив висновок, що Волині стало питанням першочергової вагомості в протиставленні малопольських (східногалицьких) впливів на територію воеводства. У 1932 р. у Волинському воеводстві влада закрила 52 кооперативи, які підпорядковувалися РСУК¹. Проти такої політики Г. Юзевського виступили Українська парламентарна репрезентація та галицькі послы-українці, захищаючи права національної кооперації та її вільного розвитку на Волині. Тому ліквідація українських кооперативів не принесла тих результатів, на які сподівався воеводський уряд. Підпорядковані РСУК волинські кооперативи залишалися досить потужним економічним чинником. У звіті про політичну ситуацію на Волині у вересні 1933 р. Г. Юзевський скаржився МВС: «Протягом чотирьох останніх років «Просвіти» на Волині були ліквідовані, залишився РСУК, як явна ознака впливів українського націоналізму Східної Малополющі. Ця могутня, єдина легальна українська організація, зв'язана своїм керівництвом з Волинню. Це головний відрізок фронту галицької експансії на Волинь»². Це означало, що ці товариства треба було знищити або замінити на інші, дояльні до польської влади.

Політика польського уряду спрямовувалася на організацію спільних польсько-українських кооперативів, де перевага надавалася польській меншості, та на поступову ліквідацію українських кооперативних осередків. Окружні суди в Рівному й Луцьку відмовлялися реєструвати статuti кооперативів, якщо вони подавалися українською мовою, а місцева адміністрація та поліція зривали вивіски з українських закладів. У Дубнівському повіті було закрито кооперативи «Злагода», «Власна поміч», «Пробудження». У листопаді 1932 р. представники УНДО й Української соціалістичної радикальної партії (УСРП) виступили в Сеймі із заявою про притягнення до відповідальності осіб, котрі порушили права українців, та

¹ Держархів Волинської обл. — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 2030. — Арк. 86.

² Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 15.

відшкодування збитків, заподіяних кооперативам. Також у грудні 1932 р. послы УНДО й УСРП подали спільну заяву до міністерств закордонних справ, промисловості та торгівлі з приводу закриття українських кооперативних установ. Однак ні центральна, ні місцева влада на ці протести не реагувала. На конференції 5 грудня 1932 р. волинський воєвода заявив, що «зادля вищої державної рації ціле суспільне життя Волині, отже, і кооперативне, мусить творити відокремлену від Галичини цілість. Уряд мусить перевести цю рацію до кінця». Уже в січні 1933 р. закрито 27 українських кооперативів на Ковельщині. Припинили існування кооперативи в селах Золочівка та Підлуж на Дубенщині, Начинці — на Рівненщині, Борщівка — на Крем'янецьчині¹.

На підтримку політики Г. Юзевського виступив проурядовий Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ) на Волині. Осторонь кооперативних проблем не стояло Волинське українське об'єднання (ВУО) — пропольська партія, що прагнула виражати інтереси українців. ВУО декларувало підтримку українського кооперативного руху в межах тісної співпраці з польським населенням Волині на засадах доктрини воєводи Г. Юзевського через створення мішаних польсько-українських кооперативних установ. Безпосередньо політику створення польсько-українських кооперативів на Волині втілював відомий із дореволюційної доби кооперативний діяч Поділля Й. Волошиновський. Особисто знайомий з Ю. Пілсудським, за активної підтримки свого соратника воєводи Г. Юзевського, а відтак і всієї місцевої адміністрації, Й. Волошиновський створив мішаний польсько-український «Волинський союз кооперативних і комунальних організацій». Цей союз, перейменований згодом на «Гурт», діяв суто за підтримки (особливо фінансової) воєводської влади й став перехідною ланкою до повного розчинення українських кооперативів у польських ревізійних союзах. Хоча дії волинського воєводи та не підтримка керівниками ВУО і мали тяжкі наслідки для

¹ Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : моногр. / за заг. ред. С. Гелея. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. — С. 517—518.

волинського кооперативного руху, варто зауважити, що позиції волинських кооперативів, підпорядкованих РСУК, залишалися досить сильними. На 1 березня 1933 р. їх було 392. У вересні 1934 р. їх кількість становила 304 з 712 діючих кооперативних установ воеводства¹. Водночас помітним є зростання спільних польсько-українських кооперативів, зосереджених у Волинському союзі кооперативних і комунальних організацій та Ревізійному союзі сільськогосподарських кооперативів, яких у 1933 р. було 191, а в 1934 — 279².

Антиукраїнські процеси відбувалися на початку 1930-х років і в східногалицьких воеводствах. Унаслідок пацифістських акцій у вересні — листопаді 1930 р. у 493 селах і містечках 16 повітів Східної Галичини було зруйновано будинки, товарні склади, майно українських кооперативів на суму близько 500 тис. злотих. У листопаді — грудні 1932 р. з приводу «невідповідності правовим нормам» у Галичині зупинили діяльність 89 українських кооперативних товариств³. Ще одним ударом по українській кооперації мало стати розпорядження Польського банку всім філіям та іншим пов'язаним із ним фінансовим установам не приймати векселів українських кооперативних підприємств. Усі вже видані векселі за дорученням Польського банку треба було пред'явити до негайної сплати. Відтак, обидва центри — «Центросоюз» і «Народна торгівля» — змушені були сплачувати запротестовані векселі.

Після великої економічної кризи 1930-х років керівництво Польської держави вирішило реорганізувати кооперацію. У 1934 р. у Польщі було ухвалено новий кооперативний закон. Кооперативне законодавство першої половини 1930-х років, з одного боку, спрямовувалося на подолання кризових явищ в економіці, а з другого — дало змогу державній адміністрації згори регулювати районування союзних кооперативних об'єднань, розміщення та густоту мережі спілок, без ураху-

¹ Павлюк П. Волинська українська кооперація у минулому і сучасному // Волинське слово. — 1937. — 4 лют. — С. 3.

² Держархів Волинської обл. — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 4832. — Арк. 20.

³ Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення: моногр. — С. 515.

вання їхнього суспільного характеру. Нові закони та різноманітні підзаконні акти створили небезпеку підриву й нівелювання національного принципу кооперативних об'єднань, формування їх лише за територіальним принципом. На місці наявних національних кооперативних союзів передбачалося створити регіональні й загальнодержавні структури, у яких би забезпечувалися вплив та верховенство державної нації. Це загрожувало кооперативним принципам добровільного гуртування й господарської ініціативи об'єднаних товариств, вносило до кооперації більше примусу з боку державної адміністрації, що, як підтвердив не один приклад в історії кооперативного руху, «спиняє розвиток кооперації, її господарський поступ і підриває її суспільну вартість»¹.

Запропоновані зміни найнегативніше відобразилися на українських кооперативних установах Волині й Східної Галичини. По суті, вони стали законним підґрунтям «регіональної політики» волинського воєводи Г. Юзевського й дали змогу поступово обмежити діяльність РСУК у краї та підпорядкувати українську кооперацію польським ревізійним союзам. РСУК подав 20 червня 1934 р. до Міністерства фінансів прохання про затвердження права ревізії своїх кооперативів. У відповіді міністерство зажадало від союзу змінити до 30 жовтня 1934 р. статут і сподівалося отримати від РСУК згоду на обмеження своєї діяльності трьома південно-східними воєводствами². Реакція українського суспільства на це починання влади була миттєва. Прем'єр-міністр Леон Козловський 5 листопада 1934 р. прийняв делегацію всіх українських політичних угруповань, яка подала спільну заяву про наслідки розпоряджень державної влади стосовно впорядкування статуту про кооперацію³. Однак 9 листопада 1934 р. міністр фінансів своїм розпорядженням заборонив Ревізійному союзу українських кооперативів проводити ревізії українських кооперативів на території Волинського, Краківського, Люб-

¹ Вісник В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX — першій третині XX ст. : моногр. — Луцьк : Вежа-Друк, 2014. — С. 154.

² Biuletyn Polsko-Ukraiński (B. P-U). — 1934. — 4.11. — № 44. — S. 11—12.

³ B. P-U. — 1934. — 15.11. — № 47. — S. 11—12.

лінського, Поліського воєводств. Наприкінці листопада 1934 р. українська преса писала, що РСУК отримав лист від державної Кооперативної ради про право ревізії й компетенції Союзу, у якому зазначалося, що РСУК зберігав усі права та компетенції до 31 грудня 1934 р., а з 1 січня 1935 р. мав право ревізувати кооперативи тільки на теренах Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств, з обмеженням компетенції до оптових, споживчих, кредитних, молочарських і міських робітничих кооперативів.

Після цього рішення польської влади РСУК утратив у Волинському воєводстві 308 кооперативів, у Люблінському — 69, Поліському — 25 та Краківському — 21; а загалом — 423 кооперативи¹. Кількість утрачених кооперативів була досить незначною (на той час він нараховував близько 3 тис. кооперативів). Натомість політична втрата була очевидною, тим більше, що український ревізійний союз із центром у Львові не мав у своїх кооперативах на Волині, а також у відділі в Луцьку жодного представника з Галичини. Членами кооперативів були тільки волиняни, українці з різноманітними політичними й суспільними поглядами². Хоча формально РСУК і погодився з обмеженням території своєї діяльності, усе ж неодноразово намагався змінити рішення польських властей. Наприклад, серед резолюцій, ухвалених на загальних зборах РСУК у Львові 27—28 червня 1938 р., була і така: «Загальні збори РСУК доручають раді РСУК відновити нашому ревізійному союзу патронацьке управління на Волині, Поліссі та Лемківщині, які до 31.12.1934 р. належали до нашого Союзу»³. Отже, у першій половині 1930-х років польська влада знищила єдиний інституціональний поміст, який єднав українців Галичини з рештою українських етнічних земель у Польщі, серед яких ключове місце займала Волинь. Тільки українська кооперація завдяки своєму ревізійному союзу об'єднувала практично все українське суспільство в Польській Республіці, диференційоване не тільки політично чи

¹ Відтята частина від цілості // ГКЧ. — Львів, 1935. — 17 лют. — С. 6.

² В. Р-У. — 1934. — 15.11. — № 47. — С. 5.

³ Кооперативне Молочарство. — 1938. — № 7—8. — С. 13.

релігійно, а й із погляду стану народної свідомості. У другій половині 1930-х років у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах відбувалося подальше кількісне та якісне зростання кооперативних установ, підпорядкованих РСУК. У 1938 р. їх кількість сягнула 3445 з усіх 4994 кооперативів Східної Галичини.

Українські кооперативи Волинського воєводства з 1935 р. змушені були перервати своє членство в провідній українській кооперативній організації й увійти до складу трьох союзів, яким дозволялася ревізійна діяльність на теренах краю. Це були національно мішаний Волинський кооперативний союз «Гурт», варшавський союз споживчих кооперативів «Сполем» та варшавський Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Міські споживчі кооперативи приєднано до «Сполему».

Волинський союз кооперативу споживачів «Гурт» був створений 20 жовтня 1934 р. Спосіб утворення нового союзу суперечив багатьом принципам кооперативного руху. Місцеві осередки найчастіше організовували представники державної адміністрації. Це був рух, як неодноразово підкреслювала українська сторона, накинута «згори», який відповідав національній політиці на Волині — тісна співпраця поляків з українцями. Кілька років діяльності «Гурту» підтвердили, що його організаційні засади хоч були і добрі в теорії, але залишалися малоефективними на практиці. У 1938 р. він налічував 40 кооперативів, 140 складів і 24 тис. членів. Неєфективність «Гурту» пояснюється тим, що його створено для реалізації політичних цілей польського уряду, а не для допомоги українським кооперативам, які вийшли з РСУК. Навіть найслабші кооперативні товариства союзу отримували фінансову підтримку державної адміністрації Волинського воєводства. Слабкими сторонами кооперативів союзу були повільне збільшення пайових капіталів, зростання заборгованості, низький товарооборот. У 1938 р. «Гурт» збанкрутував, а його кооперативи приєднано до варшавського «Сполему».

Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів Польської Республіки у Варшаві у 1935 р. став найбільшим

ревізійним союзом Польщі. Його філією на Волині став Окружний союз рільничих та зарібково-господарських кооперативів Речі Посполитої Польської в Луцьку (Окружний СР і ЗГК), який зосередив до 600 різних кооперативів. До нього, зокрема, приєдналися сільські рільничо-споживчі кооперативи, які раніше належали РСУК у м. Львові, філії варшавського Союзу рільничих кооперативів та Союзу німецьких сільськогосподарських кооперативів у м. Львові. Ревізійний апарат польського союзу проводив політику злиття міцних українських товариств із польськими. Нові кооперативи не виникали, а старі занепадали під чужою опікою. Якщо у 1938 р. у волинському Окружному СР і ЗГК було 577 товариств, то за рік — 531¹.

Одним із трьох ревізійних союзів, до яких перейшли українські кооперативи, був варшавський союз споживчих кооперативів «Сполем». Його діяльність поширювалась на Холмщину. На Волині вона була незначною, тому що міська споживча кооперація тут розвивалася досить слабо. Товариства, зосереджені у «Сполемі», продавали переважно споживчі товари. Збут продуктів сільського господарства був мінімальним, обороти кооперативів — низькими. На початку 1939 р. до «Сполему» входило 82 товариства, менше половини яких були українськими. У березні 1939 р. після приєднання кооперативів «Гурту» союз «Сполем» за національним складом на 70 % став українським, а за кількісними показниками зрівнявся з Окружним СР і ЗГК. У 1939 р. «Сполему» у Волинському воеводстві належало 136 кооперативів із 247 магазинами, де працювали 33 789 осіб².

Отже, у другій половині 1930-х років кооперацію Волинського воеводства уніфіковано у двох польських ревізійних союзах — «Сполемі» та Союзі рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Якщо до середини 1937 р. кооперативи Волині ще демонстрували певний поступ, то з кінця 1937 р.

¹ Вісник В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX — першій третині XX ст.: моногр... — С. 379.

² Historia spółdzielczości Społem [Electroniczny zasób]. — Tryb dostępu: <http://www.kzrss.spolem.org.pl/index.plp/o-spolem/historia>. — 25.01.2014.

настає застій. Український кооперативний рух на Волині був, по суті, ліквідований, розчинений у польських кооперативних центрах. Загалом у міжвоєнний період кооперативний рух Галичини й Волині став не лише господарським, а й політико-державницьким рухом, який мав на меті принципове покращення якості життя. Він став школою громадського життя, поглиблював суспільно-економічний та національний світогляд людей, рятував українців від денационалізації, утверджував їх національну гордість, формував національну еліту та уберігав її від знищення.

**«МІЙ ДІМ — МОЯ ФОРТЕЦЯ»:
ПРОБЛЕМИ МАГІСТРАТУ ТА НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА**

У міжвоєнну добу спостерігався поступ у житловому будівництві Львова, Перемишля, Станіславава, Коломиї та інших галицьких міст. Найбільше новобудов у Львові постало у 1926—1930 і 1936—1937 рр. Незважаючи на те, що простежувалася тенденція до зменшення середньостатистичної кількості мешканців на житлову площу, у Львові бракувало квартир для забезпечення ними всіх, хто їх потребував.

Важливою складовою життя суспільства є його повсякденний сегмент: щоденний побут, ставлення до світу матеріальних речей і навпаки — вплив останнього на індивіда, формування у нього відчуття психологічного і матеріального комфорту, стабільності й захищеності. Далеко не останню роль у цьому відіграє житло. Як говорить підтверджена досвідом багатьох поколінь народна мудрість: «Мій дім — моя фортеця». Справді, для кожної людини власний дім найчастіше асоціюється з такими фундаментальними поняттями, як надійність та безпека, затишок і тепло. Тут вона може дозволити собі скинути всі свої маски, за якими ховається в суспільстві. Отже, потреба в житлі для забезпечення приватного простору завжди турбувала суспільство, державні й громадські організації, які в той чи інший спосіб намагались її задовольнити, адже цим знімали соціальну напруженість, сприяли забезпеченню стабільності та нормалізації життя. Насамперед це стосувалося міських агломерацій, в яких такі питання завжди були одними з основних. Тому вивчення історичного досвіду житлового будівництва у Львові, шляхи вирішення міською владою житлових проблем не втратили актуальності не лише в науково-історичному, а й у практичному аспекті.

Хоча протягом останнього двадцятиліття вивчення історії міста активізувалося, зокрема зусиллями Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові, а також українсько-польського проекту «Львів: місто — суспільство — культура», що реалізується із 1992 р. з українського боку групою істориків Львівського національного університету імені Івана Франка, а з польського — Педагогічної академії у Кракові, чимало питань із життя міста надалі залишаються маловідомими. Серед них і проблеми, пов'язані із соціо-урбаністикою, до якої дотичне житлове будівництво. Історіографія Львова за останній період суттєво збагатилася, проте порушена проблема не вичерпана. Більшість праць, якщо досліджують житлове будівництво, то передусім в історико-архітектурному контексті, приділяючи мало уваги таким його аспектам, як власне будівництво, його вартість, якість, використання й утримання, спроможність населення задовольнити потреби в житлі. З-поміж масиву історіографії можна виокремити розділи «Історії Львова» (Львів, 1984) і тритомної «Історії Львова» (Т. 3, Львів, 2008), а також численні путівники та статті, присвячені переважно архітектурі міста. Серед останніх варто виділити книгу Ігоря Мельника «Львівські вулиці і кам'яниці» (Львів, 2008), де автор торкається теми, що нас цікавить, статтю-рецензію П. Гранкіна на монографію польської дослідниці Р. Цельонтковської про архітектуру міжвоєнного Львова¹, публікацію Ю. Богданової². У доробку польських авторів з окресленої проблематики не можна оминати працю І. Дрекслера «Великий Львів», видану ще в 1920 р. Передусім у ній розглянуто питання реалізації нової концепції просторового планування міста, а не житлового будівництва. Автор подає ретроспективний огляд територіального розвитку Львова й серед інших статистичних даних аналізує густоту його заселення та щільність за-

¹ Гранкін П. Львів у кривому дзеркалі: статті (1996—2007). — Львів: Центр Європи, 2010. — С. 312—332.

² Богданова Ю. «Великий Львів» — фантазія реальності, чи здійснена химера? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/nth/9607/1/22.pdf>

будови. Детальніше цей аспект досліджував сучасний польський дослідник А. Бонусяк, котрий вивчає житлові умови львів'ян міжвоєнного періоду¹.

Територіальний розвиток Львова тривалий час не зазнавав суттєвих змін. Після закінчення Першої світової війни його площа обмежувалася 32,4 кв. км, що відповідало 1871 р. Лише в 1930 р. було затверджено план розширення площі міста за рахунок прилеглих підміських сіл². Очевидно, майже десятилітнє зволікання впливало на розбудову міста, у тому числі його житлового фонду. Хоча під час війни Львів оминули значні руйнування, кількість його жителів зменшилася, змінилась і національна структура. За переписом 1913 р., у місті проживало 212 080 мешканців³. Скільки цивільного населення міста загинуло під час воєнних дій 1914—1918 рр. достеменно не встановлено. М. Орлович наводить приблизне число — 10 тис. осіб⁴. За 1920 р. населення міста не лише досягло довоєнного рівня, а й навіть перевищило його. Перший повоєнний перепис за 1921 р. зафіксував 219 338 мешканців, а останній, напередодні Другої світової війни у 1939 р. — 319 тис.⁵ Щоправда, це зростання відбулося внаслідок приєднання до міста приміських сіл — Замарстинова, Клепарова, Голоска Малого, Знесіння, Сигнівки, Кульпаркова, частини Кривчиць, присілка Левандівки⁶. Розширення міста вплинуло як на масштаби забудови, так і на її функціональне призначення. Будівництво житла у перші повоєнні роки ускладнювалося важкою економічною ситуацією. Масовий приплив населення спричинив дефіцит житла, зростання цін на його придбання чи найм. Передусім постало завдання відбудувати

¹ *Bonusiak A. Warunki mieszkaniowe ludności Lwowa w okresie międzywojennym (1918—1939) // Львів, місто, суспільство, культура: зб. наук. праць. — Львів, 2007. — Т. 6: Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. — С. 502—510.*

² *Історія Львова: у 3 т. / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. — Львів: Центр Європи, 2007. — Т. 3. — С. 41—42.*

³ *Orłowicz M. Przewodnik po Lwowie. — Lwów, 1926. — S. 64.*

⁴ Там само. — С. 65.

⁵ *Історія Львова... — Т. 3. — С. 43.*

⁶ Там само.

чи реконструювати будинки довоєнного часу. Після «Товариства відбудови», яке було засноване ще за австрійської влади, але так і не встигло розгорнути своєї діяльності, у 1921 р. утворилась акціонерна будівельна спілка «Пезет», котра взяла під патронат значну кількість новобудов у місті¹. На державному рівні 16 січня 1919 р. було створено Міністерство громадських робіт та Державну архітектурно-будівельну управу. Вони взяли під свій нагляд відбудову й управління всіх державних будівель, за винятком залізниць, гірництва й військових об'єктів, а також контроль за забудовою населених пунктів, визначали будівельну політику. Їхніми органами на місцях стали окружні дирекції громадських робіт², або, як їх називали від листопада 1921 р., окружні дирекції відбудови й архітектурно-будівельні управи³.

Увага міської влади у перші повоєнні роки зосереджувалася на реконструкції колишніх і будівництві нових споруд для державних установ. Перед Першою світовою війною у Львові їх налічувалось 143. За станом цих будівель наглядало сім державних інженерів, котрі мали відповідну кваліфікацію і стаж роботи. У роки війни тут розквартирувалися війська — австрійські, німецькі, російські й українські, а також військові шпиталі та полонені. Будинки не ремонтувалися і руйнувалися. Наприклад, у головному корпусі Політехніки було цілком знищено освітлення, в одній з аудиторій влаштовано операційну залу, а всі каналізаційні відходи з неї виводилися трубою безпосередньо у двір через вибиту у фасадній стіні діру⁴. В Українській академічній гімназії, де весь час перебував військовий шпиталь, знищено туалети, автоматичне споліскування водою. Замість нього також встановлено звичайну трубу. Аналогічний вигляд мав будинок колишньої Крайової шкільної ради, де розміщувався німецький

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 1 (Львівське воєводське управління. Промисловий відділ). — Оп. 28. — Спр. 9. — Арк. 1.

² Держархів Львівської обл. — Ф. 390 (Державне архітектурно-будівельне управління окружної дирекції громадських робіт Львівського воєводського управління). — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.

³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 68.

⁴ Там само. — Спр. 6. — Арк. 3.

шпиталь. Будинки зазнали ушкоджень також під час польсько-української війни за Львів: згоріли частина будівлі Галицького сейму, будинок головної пошти, значно була пошкоджена будівля Греко-католицької семінарії¹. На січень 1922 р. більшість цих споруд хоча й була здана до вжитку, проте ще не відремонтована до довоєнного стану. Відбудовними роботами у Львові керувала Державна архітектурно-будівельна управа, до складу якої входили відповідні фахівці. У 1921 р. тут працювали: інженер Казімеж Равський — голова Управи, за сумісництвом голова комітету відбудови хімічної лабораторії Політехніки, офтальмологічної клініки університету, прозекторію у Ветеринарній академії, будівництва клініки інфекційних хвороб та психіатричної клініки, операційної зали і прийомного покою у тому ж закладі²; інженер Казімеж Паннека, котрий наглядав за будівництвом машинної лабораторії Політехніки, реконструкцією університетських клінік, за будинками воеводства, староства, поліції; інженер Владзімеж Яновські, який опікувався роботами з реконструкції Прокуратури Скарбу, міського театру, університетських будівель, закінченням будівництва міської кахлярні³; Чеслав Мюллер — ад'юнкт державного будівництва був відповідальним за ремонт будівлі колишнього сейму, курував відбудову середніх шкіл, капітальний ремонт костелу Св. Миколая; інженер Чеслав Тгуль, котрий здійснював нагляд за відбудовою будинку пошти. Однак, як зазначала Окружна дирекція громадських робіт, персонал Управи, обтяжений поточними роботами, отримував низьку зарплату, що погано впливало на якість роботи⁴. Зауважимо, що кількість споруд для державних установ у перші повоєнні роки зростала швидше, ніж житлове будівництво. Свідченням цього є той факт, що до війни у Львові було 143 таких будівлі, а в 1921 р. — вже 198. У 1921 р. закінчувалося будівництво 10 об'єктів. Серед них: Прокуратура Скарбу, хімічна лабораторія Політехніки, 2-га

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3 зв.

² Там само.

³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 4.

⁴ Там само. — Арк. 5.

реальна школа, машинна лабораторія Політехніки, офтальмологічна клініка університету, клініка інфекційних хвороб, прозекторій¹.

Гостра нестача житла після закінчення війни не була характерною лише для Львова, а мала загальнодержавний характер. Щоб пом'якшити дефіцит житла в містах, Міністерство громадських робіт Польщі ще 15 липня 1919 р. видало інструкцію про передачу під помешкання для державних службовців приміщень, де перед тим працювали державні установи. Зазначалося, що в будинках, у яких були особливо цінні речі, мав жити урядовець, на котрого покладался обов'язок доглядати за ними. Для того йому надавалося дво-чи трикімнатне помешкання з кухнею. Якщо у відомчих будинках залишалися вільні приміщення, їх дозволялося переобладнувати на квартири для урядовців, однак на першу вимогу державних органів їхні мешканці підлягали виселенню². Помешкання винаймалося на підставі укладених договорів, за винятком опалення й електропостачання, що обумовлювалося окремо. У будинках із центральним опаленням передбачалося визначення розміру плати за його використання³. Проте через гостру скруту в житловому фонді Львова широко практикувалася самочинна передача місцевими органами влади приміщень у державних установах під квартири. Керуючий канцелярією Окружної дирекції громадських робіт Рогозінський звернувся 12 серпня 1922 р. до відповідних державних служб, щоб вони припинили подібну практику. Для цього у другій половині серпня всі державні установи мали провести тотальний облік наявних у них приміщень і встановити, скільки з них роздано без дозволу⁴. Виконання доручення щодо звільнення мешканцями самовільно розданих квартир покладалося на Архітектурно-будівельну управу⁵.

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 34.

² Там само. — Спр. 1. — Арк. 2.

³ Там само. — Арк. 7.

⁴ Там само. — Спр. 3. — Арк. 41.

⁵ Там само. — Арк. 50.

Втрата службовцем праці означала й позбавлення права проживати у службовому помешканні. Чимало колишніх чиновників, котрі користувалися службовими квартирами після втрати місця роботи у зв'язку з ліквідацією установ часів Австро-Угорщини, зобов'язані були їх звільнити. У повоєнному Львові це явище стало масовим. Наприклад, такі проблеми виникли з помешканнями у будівлях, переданих Львівському університету в 1924 р. Відповідні вимоги щодо звільнення приміщень ректорат скерував до воєводства та Окружної дирекції громадських робіт у Львові¹. Тоді ж державні установи, які приймали на роботу працівників, котрі не могли через фінансову скруту придбати чи винаймати приватні помешкання, змушені були шукати відповідні приміщення для квартир у будинках нежитлового призначення. Так, у січні 1923 р. Фінансова палата у Львові звернулася листом до Окружної дирекції громадських робіт у справі надання житла своїм працівникам. У ньому зазначалося: «Брак житла для працівників фінансових установ відчутний дуже гостро. Через те багато з них після припинення діяльності колишніх кас не може приступити до роботи. Навіть для несімейних працівників його важко знайти. Ті ж, котрі зважилися переїхати на нове місце праці, а родину залишили на старому, змушені утримувати два житла, що є неможливим із фінансового погляду. Для цього потрібно провести люстрацію тих будинків, котрі можна використати під квартири»².

У 1921 р. у Львові, за офіційними даними, у житловому фонді міста найбільше було двокімнатних квартир — 32,3 % від загальної їхньої кількості, в яких проживало 32,2 % мешканців; 27,1 % становили однокімнатні квартири, де мешкало 20,3 % жителів, трикімнатних помешкань було 19,5 %, відповідно тут проживав 21 % квартировинаймачів; великих квартир від чотирьох і більше кімнат налічувалося 21,1 %, де мешкало 26 % квартирантів³.

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 22.

² Там само. — Спр. 98. — Арк. 9.

³ Mały rocznik statystyczny 1939. — Warszawa, 1939. — S. 60.

Для Львова першої половини 1920-х років характерним явищем було не так будівництво, як реконструкція старих будівель. Відповідні державні органи намагалися стежити за дисципліною ремонтних робіт, які переважно проводилися за ініціативою приватних власників, намагаючись при цьому не допускати перебудови історичних пам'яток. Окружна дирекція громадських робіт Варшавського воєводства 3 березня 1921 р. звернулася до всіх повітових архітекторів з обіжником у справі опіки над пам'ятками мистецтва і культури. Зазначалося, що будинки, котрі мають історичну цінність і старші 50 років, — охороняються законом. Для цього вони мають бути внесені до спеціального державного реєстру пам'яток. Такі споруди не підлягали знесенню і реконструкції без відповідного дозволу консерваторської влади. Радили, щоб місцеві майстри у будинках, які ще не внесені до державного реєстру пам'яток, під час відновлювальних робіт не модернізували їхнього вигляду додаванням «безсенсовних прикрас» і не змінювали функціонального призначення. Особлива увага приділялася побілці будинків, недопущенню заміни череп'яних дахів на бляшані¹.

Застій у будівництві, що спостерігався у цей час, посилював дефіцит житла, зростання цін на квартири і квартирної плати. Центральний уряд і місцеві органи влади намагалися якось цьому зарадити. Закон про охорону квартировинаймачів від 19 грудня 1920 р. обмежував власників будинків у самочинному завищенні квартплати. За основу було взято ціну з червня 1914 р. За винаймання квартири до шести кімнат включно можна було збільшити плату на 100 % від базової квартплати, на квартири з більшою кількістю кімнат — на 150 %, а за готельні умебльовані приміщення — на 200 %. Окремо передбачалося визначення платні за комунальні послуги. При цьому власників зобов'язували на головному вході будинку розміщувати інформацію про комунальні послуги, про те, як вони розподіляються поміж квартировинаймачами².

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13.

² Ustawa z dnia 19 grudnia 1920 r. o ochronie lokatorów // Dziennik Ustaw. — Nr. 4. — 1921. — Art. 3, 4, 5.

Упродовж першої половини 1920-х років квартплата зростала швидкими темпами. Це було пов'язано з інфляцією та реформами, спрямованими на оздоровлення фінансів держави. Розпорядженням уряду від 13 серпня 1921 р. передбачалося, що розмір квартплати визначатиме спеціальна комісія. Це було зроблено для прив'язки розміру плати до місцевих умов. У будинках, зведених після 1919 р., розмір орендної плати для державних службовців встановлювався на рівні оренди приміщень у старих будинках. Натомість, коли їх у державних будинках винаймали недержавні установи або приватні особи, для кожного окремого випадку Окружною дирекцією громадських робіт укладався договір¹.

Стан помешкань, відданих під квартири, часто був незадовільним і потребував ґрунтового ремонту. Наприклад, у протоколі про передачу будинку повітового бюро відбудови на вул. Валовій, 2 подано детальний опис приміщень, призначених для помешкань: «Приміщення 1. Стіни побілені з фризом вгорі брудні й знищені, стеля брудна у кіптяві, підлога — дубовий паркет потрісканий, вікна чотирисекційні, подвійні з дерев'яним парапетом, лиштва пошкоджена. Піч з білого кахлю, має тріснутий цоколь і кахель над дверцятами. На стелі на дроті висить фарфоровий тарілкоподібний світильник з електролампою. Вхідні двері двосекційні, подвійні. У дверях додано другий замок, клямки дуже зношені.

Приміщення 2. Стіни і стеля оббиті обоями, дуже знищені, обої потріскані, подекуди відірвані, паркет дубовий потрісканий, пічка п'ятикутна з кахлів місцевого виробництва без дверцят. На стелі два фарфорові світильники у вигляді тарілок із плетеним абажуром². Туалет в іншому помешканні. До вжитку призначена лише одна кабіна у доброму стані. Стіни побілені, але шнурки (від зливного бачка) знищені. Підлога з керамічної плитки у доброму стані»³.

Не видавалася привабливою і квартира, виділена у 1925 р. Державною архітектурно-будівельною управою Францішеко-

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 35.

² Там само. — Спр. 63. — Арк. 25.

³ Там само. — Арк. 25 зв.

ві Вольвовичу, референту фінансової палати. Вона мала дві кімнати й передпокій. Її стан потребував ремонту: у кухні стіни й стеля побілені, але знищені, підлога з дощок знищена, пічки немає, одне вікно двосекційне подвійне у доброму стані. Двері до сусідньої кімнати у доброму стані. У кімнаті стіни та стеля побілені, але брудні й знищені, підлога з дощок, вікно у доброму стані, у прихожій — стіни і стеля теж брудні і знищені, підлога з дощок знищена, двері від коридору односекційні суцільні, а до кухні засклені у доброму стані¹. Окружна дирекція громадських робіт надіслала 16 квітня 1924 р. до Державної архітектурно-будівельної управи клопотання щодо надання помешкання Львівському воєводі Казимиру Грабовському. Йому призначалась квартира на вул. Академічній, 26 (нині — проспект Тараса Шевченка). Згідно з рескриптом міністра громадських робіт тут мав бути проведений терміновий ремонт. Кошторис робіт становив 970 злотих². На документі містився припис, що ця інформація для службового користування.

Брак помешкань спричинився не лише до зростання цін. Квартири були перенаселені, побутові умови не такі, як мали б бути. Зазначимо, що у кращому становищі перебували державні службовці. Наприклад, у 1924 р. нижчі за рангом урядовці винаймали переважно однокімнатні помешкання з кухнею у будинку Львівської окружної кураторії (Кармелітська, 2; нині — вул. «Просвіти»). Так, на першому поверсі винаймали дві квартири, які складалися з житлової кімнати і кухні. Площа кімнати 23,5 кв. м, а кухні — 13 кв. м, загальна площа іншої схожої квартири — 40 кв. м. Були помешкання і без кухні. Відомо, що один службовець у тому самому будинку займав кімнату 14 кв. м без кухні³. У будинку на вул. Судовій, 7 у 1922 р. здавали помешкання для працівників львівського повітового суду. Голова суду Владислав Кузінських займав додатково підвал площею 29,4 кв. м і комірчину на другому поверсі площею 11,6 кв. м, а помічників судового виконавця

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 30.

² Там само. — Спр. 2. — Арк. 44.

³ Там само. — Спр. 64. — Арк. 12.

Александрю Натякові на тому ж поверсі виділили кімнату площею 22 кв. м¹. Зберігся список урядовців, котрі винаймали службові квартири протягом 1921—1939 рр. У службових приміщеннях, переобладнаних для помешкань у будинку на вул. Рутовського, 13 (нині — Театральна) проживали: судовиконавець в однокімнатній квартирі площею 27,75 кв. м, помічник судовиконавця в одній кімнаті площею 9,5, судовиконавець-пенсіонер у кімнаті площею 17,68 кв. м. Всього тут мешкало п'ять осіб, котрі винаймали по кімнаті площею від 9,5 до 28 кв. м². Але навіть для урядовців не вистачало помешкань. Зокрема окружна дирекція громадських робіт мала проблеми зі звільненням приміщень, самовільно зайнятих урядовцями у попередні роки³.

Розпорядженням Ради міністрів від 1 жовтня 1924 р. було значно підвищено розмір основної платні для службовців, які мешкали у державних будинках⁴. Квартплата обчислювалася з розрахунку за метр квадратний від загальної площі квартири. Однак, якщо нежитлова площа перевищувала 25 % її загального обсягу, що підлягав оплаті, тоді з неї також брали квартплату⁵. Згідно із законом про охорону квартирвинаймачів, можна було сплачувати за житло австро-угорськими коронами по курсу 100 корон за 105 злотих. При цьому визначалися квартплата й додаткова плата за комунальні послуги. У тому ж будинку на вул. Рутовського, 13 фіксована річна ціна за квадратний метр у 1924—1925 рр. становила 10 злотих. Наприклад, судовиконавець Гжегож Куз за однокімнатну квартиру площею 27 кв. м щомісяця сплачував 23 злотих, а квартплата за рік дорівнювала 277 злотих⁶. Це була найвища квартплата з усіх службовців, які винаймали тут помешкання.

Зважаючи на низькі доходи, неспроможність вчасно заплатити за житло, Рада міста намагалася покращити становище, відтермінуючи сплату заборгованості, зменшуючи пла-

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6.

² Там само. — Ф. 1. — Оп. 28. — Спр. 225. — Арк. 1.

³ Там само. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 14 зв.

⁴ Там само. — Спр. 220. — Арк. 4.

⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 29. — Спр. 2245 б. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Оп. 28. — Спр. 225. — Арк. 2.

ту, а із середини 1920-х років, коли економічна ситуація в державі поліпшилася, сприяла проектам дешевого будівництва. Виплату квартплати почасти компенсували установи, у яких працював квартиронаймач. Так, у жіночій державній школі на вул. Зеленої, 8 винаймали службові приміщення директор школи і два судовиконавці. З їхньої зарплати за квартплату вираховувався 31, з кураторії освіти — 18 злотих (ціни 1931 р.)¹. Львівське міське староство також винаймало для своїх службовців квартири. Гродський староста Леон Гуллас платив у місяць майже 80 злотих, старший судовиконавець Кухмістр Францішек — 31, судовиконавець Ян Маркевич — трохи більше 31, вдова Казимира Созанська — 52 злотих². Очевидно, дисципліна оплати за помешкання у державних будинках була незадовільною, бо 11 липня 1931 р. Міністерство громадських робіт звернулося до воєводського управління з вимогою посилити контроль за використанням державних будівель. Термін оплати до державних кас встановлювався не пізніше, ніж 10 днів від дня оплати. Невиконання цих вимог передбачало дисциплінарну відповідальність³.

У житловому будівництві Львова міжвоєнного періоду можна виокремити кілька особливостей. Перша — реконструкція і розширення наявних будівель із добудовою нових поверхів; друга — спорудження будинків для однієї — двох родин (невеликих одно- чи двоповерхових або мансардного типу вілл у «двірковому» стилі); третя — зведення будинків підвищеного комфорту, як окремих, так і цілих ансамблів. Із середини 1920-х років спостерігалось поживалення житлового будівництва, яке тривало до кризи 1929—1932 рр. Міська рада Львова 30 квітня 1925 р. створила комісію для розбудови міста⁴. У магістраті діяв третій відділ, що розглядав питання надання ділянок під забудову, видавав дозволи на спорудження будинків, їх догляд, опікувався благоустроєм міста, прове-

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 3.

² Там само. — Арк. 12.

³ Там само. — Арк. 16.

⁴ Там само. — Ф. 2 (Міське управління (магістрат) м. Львова. Президія 1919—1939). — Оп. 26. — Спр. 290. — Арк. 5.

денням міських комунікацій — каналізації, водогону, доріг. Певний поштовх житловому будівництву дала організована у Львові восени 1926 р. виставка «Місто і житло», яка пропагувала проекти масового дешевого житла. В архітектурі набув популярності функціоналізм з притаманними йому конструктивними формами¹. Будівництвом займалися житлові кооперативи, інші суспільні організації та фонди, місто, приватні будівельні спілки чи підприємці. Найпотужнішими були: Заклад суспільного страхування, Заклад страхування працівників розумової праці, Пенсійний заклад, Товариство робітничих осель, Військовий житловий кооператив, Фонд військового квартирування. Окремі кооперативи збудували цілі дільниці міста — Роллерівка, Філіпівка, Професорська колонія, Власна Стріха, Власна Хата².

У другій половині 1920-х років споруджено житлові блоки на сучасних вулицях Київській, Остроградських, Стрийській, Гвардійській, Зарицьких, Сахарова, Кубійовича, Кастелівці, Тарнавського, Замарстинові. Невеликі вілли з'явилися на Новому Львові, Кривчицях. Еталоном комфортного житла став комплекс для пенсіонерів по вул. Київській, 24—28 (архітектор В. Мінкевич). Загальна площа будівлі становила 925 кв. м, вміщувала 42 дво- та чотирикімнатні квартири, чотири пральні та дві квартири для обслуги³. Такий комплекс будівель був споруджений за проектом цього ж архітектора по вул. Стрийській, 36—42. Тут вперше запроваджено центральний обігрів замість локального пічного⁴.

У 1926 р. надано кредити для реконструкції житлового будинку для професорів Університету на Цетнерівці із спеціального фонду пом'якшення безробіття Міністерства громадських робіт. Це означало, що до будівництва насамперед мали бути залучені львівські безробітні. Від грудня 1926-го до березня 1927 року на реконструкцію будівлі Окружна дирекція громадських робіт виділила 47 тис. злотих. Роботи проводили

¹ Історія Львова... — Т. 3. — С. 141.

² Гранкін П. Львів у кривому дзеркалі... — С. 320.

³ Історія Львова... — Т. 3. — С. 142.

⁴ Там само.

фірми «Кароль Турковський» і «Ян Розмус». За цей період вимуровано фаермури, комини, виконано бляхарські роботи, на горищі зроблено стелю, реконструйовано балкони, на першому поверсі збудовано терасу, встановлено гідроізоляцію, очищено весь будинок від будівельного щебеню¹. Фірма «Марцін Прутар і син» виготовила всі вікна та двері. Фірма «Адам Зелінський» виготовила окуття 17 вікон, фірма «Людвік Верещинський» мала проводити центральне опалення й водогін. Загалом у мулярських і слюсарських роботах були задіяні 24 робітники (7 робітників отримували платню у фонді для безробітних). Щодня на будові працювали 32 робітники². На засіданні магістрату 5 червня 1928 р. університету затверджено додаткові плани будівництва третього поверху в будинку для професорів по вул. Супінського, 11 (сучасна М. Коцюбинського) у зв'язку зі змінами у плануванні внутрішніх приміщень³. На 1929—1931 рр. був затверджений план будівництва житлових будинків для професорів університету, басейну й оранжереї в ботанічному саду Львівського університету. Це були комфортабельні двоповерхові будинки з мансардою розміром 20 × 15 м у стилі функціоналізму⁴. У партерній частині будинку розміщувався хол, з якого вели сходи на перший поверх. Там розташовувалося п'ять кімнат площею 41, 25, 32, 16, 26 кв. м, кухня приблизно 15 кв. м, три туалети, ванна, канцелярія, службова кімната. Усього — 15 приміщень житлового й допоміжного призначення⁵. На другому поверсі також було 15 приміщень, з них шість житлових кімнат по 36, 30, 36, 25, 17 кв. м, кухня 14 кв. м, ванна, два туалети, допоміжні приміщення. На горищі облаштовано мансарду з двох кімнат, допоміжних приміщень і туалету⁶.

Найчастіше у другій половині 1920-х років споруджувались індивідуальні будинки, одно- та двоповерхові житлові

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 77.

² Там само. — Арк. 77 зв.

³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 394. — Арк. 171.

⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 29. — Спр. 893. — Арк. 35—37.

⁵ Там само. — Арк. 30.

⁶ Там само. — Арк. 32—33.

будинки, рідше триповерхові. Їх будували при бічних відгалуженнях магістральних вулиць, зокрема по вул. Личаківській, Зеленій, на Погулянці. Зазначимо, що будівництво регламентувалося законодавством. У лютому 1928 р. у Польщі прийнято Будівельний кодекс, який чітко окреслював засади житлового будівництва: порядок виділення ділянок під забудову, розміри будинків, відстані між ними, санітарно-гігієнічні та естетичні вимоги¹. Кодекс установлював, що висота будинку не мала перевищувати 22 м, а від сторони вулиці — її ширини. Заборонялося споруджувати будинки на ділянках, яким загрожував зсув, на не осушених болотистих теренах або екологічно небезпечних для мешканців². Закон регламентував і вимоги до помешкань. Так, висота житлових приміщень в одноповерхових будинках визначалася як мінімум 2,2 м, у двоповерхових — 2,75, на горіщі — 2,3 м³. Уже в 1920-х роках у Львові були чітко визначені зони суцільної багатоквартирної та індивідуальної забудови. У цей період міська влада найчастіше надавала дозволи на надбудову поверхів. Очевидно, це насамперед зумовлювалося фінансовими можливостями мешканців. Наприклад, надбудовано перший поверх у будинку по вул. Зеленій, 37, третій поверх на будинку по вул. 29 листопада, 22 (нині — вул. Є. Коновальця)⁴. У районі верхньої частини вулиці Зеленої споруджувались невеликі приватні будинки, під номером 83 — одноповерховий будинок із мансардою⁵. У серпні 1928 р. магістрат видав дозволи на будівництво одноповерхових житлових будинків Міхалу та Гелені Теслям по вул. Болеслава Хороброго (тепер вул. Святослава Хороброго), що складався із двох окремих кімнат і кухні, а також двох кімнат на мансарді; Зигмунту і Анні Галетам — на будівництво двоповерхового житлового будинку на розі вулиць Копцової (нині — Княжа) і дороги, що веде до

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli // Dziennik Ustaw. — Nr. 23. — 1928. — Art. 16—20. — S. 367.

² Там само. — Art. 181—183. — S. 380.

³ Там само. — Art. 242. — S. 384.

⁴ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 396. — Арк. 51—52.

⁵ Там само. — Арк. 50.

ресторану на Високий Замок. Будували приватні житлові одно- і двоповерхові будинки на сучасних вулицях Моршинській¹, Ясній, Бойківській, Мучній, М. Тарнавського².

Будівництво було дуже дорогим. Наприклад, лише склярські роботи у трьох блоках житлового будинку, який на вулиці Стрийській зводив пенсійний фонд, оцінено в 11 тис. злотих³. Міська влада намагалася сприяти різним спількам, збуваючи за низьку ціну або надаючи тривалий термін сплати кредиту за ділянки під забудову. Прикладом є будівництво житла для офіцерів армії — т. зв. офіцерських колоній. Міністерство військових справ 4 грудня 1924 р. звернулося до президента з клопотанням про продаж державних ґрунтів, які орендували офіцерські житлові кооперативи, під забудову будинків для офіцерів. З огляду на гостру нестачу житла для офіцерського корпусу, Міністерство військових справ розпочало спорудження для них будинків. Однак обмежені фінансові можливості завадили задовольнити ці потреби у повному обсязі, і під житлове будівництво для офіцерів було передано ділянки землі, котрі не використовувались, офіцерським житловим кооперативам у найбільших містах країни. У Львові це були терени в районі сучасних вулиці О. Архипенка і площі князя Святослава. Площа парцелі становила 34 459 кв. м. Середня вартість ґрунту — трохи більше 7 злотих за квадратний метр⁴. У грудні 1926 р. будівництво офіцерських колоній було закінчено і проведено заселення. По вул. О. Архипенка вона включала один окремих будинок, 12 котеджів, три багатоквартирні будинки по 18 квартир у кожному. На пл. князя Святослава зведено сім котеджів. На 1927 р. заплановано будівництво одного окремого будинку й трьох багатоквартирних будинків на 11 квартир у кожному⁵. Побудовані помешкання здавалися службовим офіцерам та їхнім родинам на час служби в армії.

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 396. — Арк. 50.

² Там само. — Арк. 171.

³ Там само. — Спр. 395. — Арк. 67.

⁴ Там само. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 13.

⁵ Там само. — Арк. 14.

Цікавим з погляду житлових стандартів є протокол здавання-приймання під службове помешкання поручнику Францішку Усажу будинку, наданого командуванням львівського гарнізону. Це був одноповерховий будинок, вкритий бляхою, загальною площею 157 кв. м. Комісія констатувала, що в ньому сирість, відчувався запах грибка. Помешкання складалося з двох кімнат, кухні, сіней та санвузла. Перша кімната мала побілку з візерунком та панеллю внизу, стеля була побілена крейдою білого кольору. Підлога соснова, добра. Піч з кахлю. У кімнаті подвійне чотирисекційне вікно з окуттям. Друга кімната мала однотонну побілку, стіни поверх обведені фризом, підлога соснова, нова. Опалення — пічка з кахлю, димить, у кімнаті три чотирисекційні подвійні вікна з окуттям. Кухня мала побілку з візерунком, стіни знизу відокремлені панеллю. Підлога соснова знищена. Піч нова з темного кахлю з духовкою і котлом на воду, кухня з одним вогнищем. Подібний вигляд мали й сіни. Стіни побілені в один колір з фризом угорі і панеллю знизу. Підлога бетонна у доброму стані. Вхідні двері односекційні. У туалеті сантехнічне устаткування трохи пошкоджене, підлога бетонна, стіни побілені.

Краще помешкання мав капітан Титус Фіглер. У його розпорядженні було три житлові приміщення. Кімнати мали побілку, підлоги із соснових дощок, кахельні печі. Кухня також мала побілку, стіни майже до половини відокремлені пофарбованою панеллю. Підлога у приміщенні також соснова, піч металева переносна. У кухні було одне чотирисекційне вікно, окуте, пофарбоване на біло. У помешканні був санвузол, окремо ванна і туалет. Стіни ванни побілені, підлога з плитки, ванна цинкова переносна. До ванни відведено холодну воду. Туалет побілений, підлога бетонна, сантехніка у доброму стані, двері односекційні. Сіни побілені однотонно, стеля біла, підлога забетонувана, пошкоджена. Вхідні двері в коробці, мають шибку, лаковані, дещо знищені. У стіні вмурована шафка з односекційними дверцятами. Стіни веранди побілені однотонно. Вхідні двері двосекційні, замок накладний¹.

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 35.

Вищий командний склад отримував службові квартири в елітних будинках. У 1931 р. генерал дивізії, працівник Інспекторату армії Юліуш Руммель із родиною займав апартаменти в елітному будинку по вулиці Романовича, 11 (тепер вул. П. Саксаганського). Помешкання було на третьому поверсі. Воно складалося із салону, кабінету, будуару, двох спальень, ідальні, кухні, комірчини, кімнати для прислуги, великого передпокою, ванни, туалету, коридорів. Його площа трохи перевищувала 200 кв. м. Помешкання надавалося генералу безоплатно. До речі, місячна платня польського генерала була високою — понад тисячу злотих¹. У тому самому ж елітному будинку мешкав інженер Ліберат Красуцький з родиною. Він був керуючим будинком. Його квартира розташовувалась у партерній частині й складалася із трьох кімнат, кухні, прихожої, ванни, інших господарських приміщень загальною площею 112 кв. м. Місячна квартплата становила майже 73 злотих. Тут же проживала родина судовиконавця Генеральної прокуратури Юзефа Кардаша. Квартира складалася із сутерени, однієї кімнати, кухні, коридорчика. Загальна площа дорівнювала майже 53 кв. м. Винаймання квартири обходилося йому в 31 злотий на місяць² за зарплати 280 злотих³.

Магістрат і в наступні роки розглядав питання будівництва житла для офіцерів та надавав відповідні дозволи на забудову. На засіданні 3 січня 1928 р. він надав дозвіл Офіцерському житловому кооперативу на будівництво ще двох житлових будинків по вул. Св. Яцка (тепер О. Архипенка)⁴, а 17 липня 1928 р. третій виділ магістрату знову дозволив будівництво трьох одноповерхових будинків із мансардою на три родини в кожному по сучасній вулиці Р. Декарта⁵, а також одноповерхового будинку для однієї родини при продовженні вул. Немцевіча, 20 (тепер С. Голубовича)⁶. Блок житлових

¹ Mały rocznik statystyczny 1939... — S. 279.

² Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 21.

³ Mały rocznik statystyczny 1931... — S. 103.

⁴ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 393. — Арк. 1—2.

⁵ Там само. — Спр. 395. — Арк. 67.

⁶ Там само. — Арк. 104.

будинків споруджували в той час по вул. Арцішевського (сучасна О. Грекова)¹. То були триповерхові будинки, без вибагливих архітектурних форм на периферії тодішнього Львова. У 1928—1929 рр. на розі вул. 29 листопада, 12 (тепер Є. Коновальця) і вул. Вишневецьких (нині — Русових) будували будинок для пенсіонерів — урядовців земського банку. Колись тут стояв чотириповерховий будинок, який держава закупила для приміщення «будинку емігрантів». Його зводила фірма архітектора Генріка Заремби і спілки².

За 1925—1930 рр. у Львові збудовано 580 житлових будинків, у яких налічувалося 7539 квартир. За кількістю спорудженого житла він поступався Варшаві та Лодзі³. Темпи будівництва у Львові в 1936 р. були швидшими, ніж у 1911—1913 рр., які вважалися рекордними. Майже 75 % усіх нових споруд становили житлові будинки, розташовані переважно у південній частині міста⁴. Досліджуючи питання житлових умов львів'ян міжвоєнного періоду, А. Бонусяк наводить цікаву статистику щодо будівництва у Львові з 1921 по 1939 рік та підсумовує, що збудоване житло протягом 1921—1931 рр. мало меншу кількість квартир та кімнат, ніж те, котре споруджувалось перед війною⁵. У 1921 р. у місті було 6896 будинків, у яких розміщувалося 49 203 квартири і 124 318 кімнат; 1931 р. — 13 744 будинки і 72 030 квартир та 165 147 кімнат; у 1939 р. — 14 091 житловий будинок із 80 062 квартирами і 188 715 кімнатами⁶. На думку дослідника, певне випередження у зростанні кількості кімнат порівняно зі збільшенням числа житлових будинків зумовлено тим, що у Львові в цей час, з одного боку, поширеним було будівництво індивідуального житла — вілл, а з другого — спорудження багатоповерхових житлових блоків з невеликими помешканнями. Загалом у Львові майже не зводили великих житлових будинків. За

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 395. — Арк. 132.

² Там само. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 7.

³ *Mały rocznik statystyczny 1939...* — S. 47.

⁴ Богданова Ю. «Великий Львів» — фантазія реальності...» — С. 113.

⁵ *Bonusiak A. Warunki mieszkaniowe ludności Lwowa...* — С. 503.

⁶ Там само.

підрахунками того ж автора, 31,3 % львів'ян проживали у будинках, розрахованих на 100 осіб, і лише 16,2 % у тих, що виходили за межі цього показника. Отже, Львів поступався тільки Варшаві, Лодзі, Познані¹. У 1937 р. у Львові з 369 будинків, спорудження яких розпочалося, 350 становили житлові. З них 213 житлових блоків були розраховані на 1—4 квартири, 111 — на 5—12 квартир, 13 містили по 13 і більше квартир². Масштабною житловою будівлею останніх передвоєнних років мав стати житловий п'ятиповерховий будинок по вулиці Сикстуській, 10 (нині — вул. П. Дорошенка). План його будівництва було затверджено у 1938 р. Будинок орендувала Державна ощадкаса³.

Початок Другої світової війни перервав цей процес. Незавершене будівництво частково тривало до вибуху німецько-радянської війни. Однак воно мало зовсім інший характер як за якістю виконаних робіт, що поступалися попереднім, так і за переплануванням незавершеного житла, його «ущільнення» та перетворення багатокімнатних помешкань на комунальні.

Як зазначалося, житлове будівництво потребувало коштів, а тому далеко не кожен міг собі його дозволити. Уявлення про це дає прейскурант цін на найважливіші будматеріали, затверджений на 1924—1930 рр. Львівською окружною дирекцією громадських робіт. Наприклад, ціна цегли коливалася від 48 до 95 злотих за тисячу штук, метра кубічного брукованого каменю — 16—21 злотий, центнера гашеного вапна — від 4 до 8 злотих, метра кубічного піску — 6—10 злотих у 1924 р. і 4,5 злотового у 1930 р., метра кубічного дерева залежно від виду деревини і призначення — від 28 до 180 злотих (ціни на деревину зростали досить стрімко), метра кубічного дощок — 50 злотих, центнера цементу відповідно 11—12 злотих, кілограма цвяхів — 0,5 злотового, центнера оцинкованої бляхи — 110—150 злотих, а цинкової — 240—250 злотих. Упродовж окресленого періоду зросла ціна на черепицю — від 98 до 160 злотих за тис. одиниць⁴.

¹ *Bonusiak A.* Warunki mieszkaniowe ludności Lwowa... — С. 506—507.

² *Mały rocznik statystyczny 1939...* — S. 64.

³ Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 29. — Спр. 530.

⁴ Там само. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 9, 118, 164; Спр. 359. — Арк. 1; Ф. 1. — Оп. 29. — Спр. 22456.

У Львові найменшу платню отримував некваліфікований робітник — підсобник. Діапазон його зарплати за годину коливався від 0,5 злогого у 1924 р. до 0,9 у 1928 р. Муляр отримував 0,8—1,85 злогого, маляр — 0,9, кваліфікований столяр — 0,9—1,88, слюсар — приблизно 1, коваль, кваліфікований слюсар — 1,5 злогого. Оплата підсобників для перенесення будматеріалів різнилася залежно від того, хто її виконував. Дорослі чоловіки за годину могли заробити 4 злотих, а хлопці-підлітки і жінки набагато менше — 0,18—0,32 і 0,28 злогого відповідно. Найкраще оплачувалися транспортні перевезення. Так, день фірманки приносив 12—15 злотих¹.

Житлове будівництво потребувало просторового впорядкування вулиць, площ, зон відпочинку і т. ін. Міська влада намагалася організувати використання численних військових будівель, особливо казарм, що залишилися після розпаду Австро-Угорщини. В ухвалі міської ради від 28 травня 1919 р. львівські райці просили уряд у Варшаві дозволити перенести військові казарми з Цитаделі, гарнізонного шпиталю, казарм «Червоного кляштору», казарм Фердинанда, транспортних казарм, складу провіанту, військової пекарні, бараків, казарм при вулицях Яблоновських (сучасна вул. Ш. Руставелі), Францисканській (тепер вул. В. Короленка), складу ліжок, гарнізонної тюрми, військового будівельного двірця, гауптвахти, військових в'язниць по вул. Підвальної та інших військових складів до пристосованих до цього приміщень².

У доповідній записці про забудову Львова від 3 липня 1919 р., що розглядалася на засіданні міської ради, територію Цитаделі планувалося використати як рекреаційну зону для львів'ян і закласти тут народний парк та літній театр. Її автори доводили, що сирі каземати аж ніяк не пристосовані під казарми. На терені 27 моргів, крім парку, пропонувалося побудувати вілли або індивідуальні літні будиночки з садами. Однак цей проект так і не був реалізований. Міська рада домогалася знесення «Віденської кав'ярні», котра не відповідає

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 1. — Оп. 29. — Спр. 22456. — Арк. 9, 10, 11, 132, 164.

² Там само. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 290. — Арк. 3.

вимогам щодо таких установ, бо була «старою рудерою», а також гауптвахти в центрі міста. Ці будівлі становили перешкоду для руху по головній транспортній артерії Львова — Гетьманських Валах (тепер проспект Свободи), оскільки вулицею Кілінського (сучасна П. Беринди), що вела від неї до Ринку, не можна було забезпечити двосторонній рух транспорту в цьому напрямі. На місці Віденської кав'ярні передбачалося спорудження Палацу мистецтв.

Для житлового будівництва була необхідна й відповідна інфраструктура: підведення каналізації, водогону, прокладання доріг з тротуарами, освітлення і т. ін. Ці питання поставали, коли доводилося реконструювати старі будівлі або проводити впорядкувальні роботи у приєднаних до Львова підміських селах. Так, 11 травня 1927 р. Громадський комітет Богданівки (II і IV дільниці Львова) від імені мешканців звернувся до магістрату з вимогою поліпшити благоустрій цієї території. Він скаржився на відсутність планування вулиць: окремі з них не мали назв, номери кам'яниць бічних вулиць позначались тими самими номерами, що будинки при головній вулиці, тротуарів узагалі не було. Центральна вулиця з обох боків обкопана ровами, через що транспорт і пішоходи одночасно рухалися по проїжджій частині. Освітлення взагалі не існувало, хоча це була найрухливіша дільниця. «Увечері навіть попри добрий зір годі було побачити вулицю й пильнувати, аби не впасти до канав, котрі не забезпечені жодним поруччям», — скаржився комітет. Через відсутність каналізації всі нечистоти витікали з приватних будинків у придорожні канами. У скарзі наголошували на тому, що така антисанітарія призводить до збільшення випадків інфекційних хвороб серед населення Богданівки і є загрозою для усього міста. Громадський комітет вимагав негайно каналізувати цю частину Львова і видати розпорядження, щоби будівництво каналу при Чернівецькому вокзалі було продовжено до Богданівки, а до трамвайної лінії, яка простягається до Городоцької рогатки, добудувати додаткову вітку, й тим полегшити жителям Богданівки, Сигнівки і Левандівки проїзд до міста¹.

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 348. — Арк. 1.

На засіданні магістрату 3 січня 1928 р. розглядалися справи про підключення до каналізації будинків при вул. Львовських Дзєці і Леона Сапіги (нині — вулиці Героїв УПА та С. Бандери)¹. У 1928 р. електрифіковано будинки при вул. Стрийській². Однак електрифікація загалом відбувалася повільно. У 1939 р. лише 20 % жителів міста у своїх помешканнях користувались електроенергією³. Ціна на неї була високою. Наприклад, за спожиту електроенергію мешканці квартир по вул. Романовича, 11(тепер — П. Саксаганського) платили від 4-х до 15 злотих за місяць⁴.

Водночас у розбудові житлової інфраструктури Львова спостерігався прогрес. На початок 1930 р. 47,2 % житлових будинків мали водогін, 42,6 % — каналізацію, у 1931 р. 36,1 % будинків мали одночасно електрику, водогін і каналізацію⁵. За цими показниками Львів поступався лише Варшаві, Кракову і Познані⁶. Однак наявність санвузлів у помешканнях була рідкістю. Їх мали лише 22,6 % квартир⁷. Згідно з офіційними даними, у 1931 р. 18 % львів'ян проживали в будинках, де взагалі не було комунальних вигод⁸. До дотримання санітарно-гігієнічних норм жителі і прилеглих до них територій львівський магістрат ставився дуже прискіпливо. Неодноразово це питання обговорювалось на його засіданнях. Зокрема, 4 січня 1928 р. він прийняв рішення оштрафувати власників обійсть за недотримання їх у чистому стані. Штрафи коливались у розмірі від 10 до 50 злотих. Підстави для накладання штрафів були такі: неусунення поломок санвузлів, утримання обійсть в неохайному стані, неочищення й відмова від ремонту туалетів, несправність каналізації, недбале ставлення до виконання вказівок санітарної комісії, невчасне вивезення сміття, утримання курей на сходовій клітці, відсутність у туалеті

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 393. — Арк. 1—2.

² Там само. — Спр. 394. — Арк. 42.

³ Історія Львова... — Т. 3. — С. 52.

⁴ Держархів Львівської обл. — Ф. 390. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 26.

⁵ Історія Львова... — Т. 3. — С. 52, 53.

⁶ Там само. — С. 53.

⁷ Там само.

⁸ Mały rocznik statystyczny 1931... — S. 57.

каналізаційного сифона й світла, за провітрювання постільної білизни на фронтівому балконі, викидання сміття на вулицю та складання його поблизу вулиці. На цьому засіданні магістрату за порушення санітарних норм було оштрафовано 60 осіб¹.

Укотре магістрат розглядав питання дотримання санітарних правил 24 січня 1928 р. БERTУ Бурницьку та Зигмунда Бічка оштрафовано на 10 злотих за те, що не прибирали за своїми псами подвір'я і ганку, Хаїма Стрейта — на 10 злотих, бо залишив коней без догляду на вул. Валовій і ті занечистили її, Вікторію Івахів — за викидання сміття через паркан у сусідні обійстя, а Міхаліну Івашкевич на 5 злотих за витрушування речей у заборонений час².

Розпорядженням президента міста від 15 січня 1935 р. було затверджено тимчасовий регламент для Управи нагляду за будівництвом³. Документ визначав функціональні обов'язки відповідальних за нагляд посадовців, порядок приймання будівель до експлуатації. Особливо широкі повноваження надано окружному інженерові та окружному комісару. Перший виступав експертом у справах видання дозволів на будівництво й раціональну забудову міста, проводив експертизу проєктів, порядок розміщення вивісок, оформлення порталів та іншої реклами, робив висновок щодо дозволів на зведення промислових будівель, а також про поділ ділянок під забудову.

Окружний комісар Управи здійснював нагляд у довіреному йому окрузі над закінченням спорудження нових будівель та належним утриманням зведених і дотриманням законодавства щодо їх перебудови. Під час проведення будівельних робіт комісар мав контролювати, аби будівництво відповідало затвердженому плану, а коли мав суттєві застереження, то міг його припинити. Він приймав будинок чи в закінченому, чи у вживаному стані й складав відповідний акт. Окружний комісар контролював стан усіх будинків і складав список споруд,

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 393. — Арк. 17—21.

² Там само. — Арк. 107—108.

³ Dziennik rozporządzeń Gminy krył. stol. miasta Lwowa. — 1939. — 15 stycznia.

котрі з огляду на свій стан вимагали особливого догляду з боку влади. Найбільша увага приділялася пам'яткам архітектури та мистецтва¹.

Незважаючи на помітний прогрес у житловому будівництві Львова міжвоєнного періоду, воно не розв'язувало житлової проблеми. Хоча впродовж 1931—1939 рр. середня кількість мешканців у одній квартирі знизилася з 4,3 до 4, а в одній кімнаті — з 1,9 до 1,7, умови проживання бідних верств населення були далекі від задовільних². Обстеження житлових умов 1938 р. виявило, що більшість робітників проживали в однокімнатних квартирах, у середньому по 4,7 людини на кімнату. Значна кількість помешкань не мала комунальних вигод, електричного освітлення, була вологою³. Тому бездомна міська біднота намагалася на околицях міста зводити т. зв. ліплянки. Так, на Кортумовій горі у таких «житлах» мешкало 38 родин. Міська влада негативно ставилася до цього. Відповідно до наказу комісаріату державної поліції у листопаді—грудні 1938 р. проведено їх переселення до бараків для бездомних на Персенківці⁴. До 1934 р. у Львові було два бараки для бездомних, а в 1939 р. — 30. Тут могло розміститись 360 родин⁵.

Підсумовуючи, стверджуємо, що у міжвоєнне двадцятиліття спостерігався поступ у житловому будівництві Львова. У першій половині 1920-х років це була масова реконструкція старого житлового фонду, надбудова поверхів, переобладнання під житло горищ. З другої половини цього десятиліття розгорнулося жваве будівництво партерних, одно- та двоповерхових будинків. Партерні будинки становили 45,7 % новобудов, 32,7 % — одноповерхові, двоповерхові — 12,5, триповерхові — 8,4, чотириповерхові — 0,6 і п'ятиповерхові — 0,1 %⁶. Найбільша кількість новобудов постала у періоди 1926—1930

¹ Держархів Львівської обл. — Ф. 2. — Оп. 26. — Спр. 403. — Арк. 2—3.

² Історія Львова... — Т. 3. — С. 53.

³ Історія Львова. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 189.

⁴ Історія Львова в документах і матеріалах. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 208.

⁵ Історія Львова... — Т. 3. — С. 53.

⁶ Bonusiak A. Warunki mieszkaniowe ludności Lwowa... — С. 509.

і 1936—1937 рр. Зазначимо, що для передвоєнних років характерна тенденція до збільшення кількості кімнат у квартирах і зменшення їхньої площі.

Для житлових помешкань часто використовували офіси державних організацій. У Львові, як і в інших містах, налічувалося чимало бездомних, для яких будували відповідні приміщення. Спорудження житла було дорогим, через що державна й особливо міська влада, різні громадські фонди намагалися його здешевити, компенсуючи частину квартплати.

Якість житлових новобудов була різною. Однак спостерігався поступ. Житлові будівлі проектувались у стилі функціоналізму, набуло популярності спорудження вілл, котеджів на теренах, котрі увійшли до міста після 1930 р. Їх оснащено сучасною інфраструктурою, вони характеризувалися комфортними умовами для проживання. Проте в місті й надалі значна частина помешкань не мала внутрішніх санвузлів, не була газифікованою.

Велику увагу влада міста приділяла дотриманню санітарно-гігієнічних норм, застосовуючи до порушників різні карні засоби — штрафи, примусові роботи й навіть кількадевні арешти. Усе це спонукало обивателів, особливо приєднаних до Львова підміських сіл, долучатись до сучасної урбаністичної культури. Більшість житла, спорудженого в міжвоєнне двадцятиліття, й сьогодні належить до категорії вищих стандартів житлового фонду міста.

ЗВИЧАЇ ТА ПОБУТ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД

У західноукраїнському соціумі взаємини були складнішими, ніж просто відносини між селянином і паном, селом і містом. Для політичної системи Другої Речі Посполитої т. зв. південно-східні креси залишалися землею «гайдамаків», тобто територією соціальних верств, які не бажали вписуватися у визначені суспільні порядки. Протиставлення козака ляхові, що утвердилося з XVII ст., отримало новий поштовх у результаті українсько-польської 1918—1919 рр. та польсько-радянської 1920 р. воєн.

Головною проблемою соціального конфлікту на селі стала суперечність між польськими колоністами й урядниками та зубожілими українськими селянами. Звідси впливає вся складність подальших соціально-економічних проблем. У польській суспільно-політичній думці надовго вкорінилася догма про українських «хлопів» («бидло» — «робочу худобу»), які все у своєму житті сприймають напрочуд спрощено й придатні хіба що для важкої буденної роботи та прислуги.

У 20—30-х роках XX ст. розпочався процес докорінних змін у побуті більшості мешканців сіл Східної Галичини та Західної Волині. У віддалених від шляхів селах ще зберігалися «курні хати» (комина не було й дим виходив через отвір у стелі й стрісі). Оселі так закурювалися димом, що не вдавалося їх забилити навіть на великі релігійні свята. Типова забудова — одноповерховий будинок, що складався з кімнати, комори, сіней. Одна кімната часто поєднувала різні функціональні призначення — кухні для приготування їжі, спальні, вирішення побутових справ і прийому гостей.

Одразу біля хати прибудовувалася стайня для худоби й птиці, шопа¹ для господарських знарядь і дров, а також возівня. Бідніші газди мали поряд оборіг², багатші — стодолу. Покрівля будинку — стріха, викладалася із солом'яних сніпків і робилася стрімко вгору. Заможніші люди будували житло більших розмірів і, як правило, на два крила. З одного боку зводили кімнату й кухню, з другого — комору. Новацією був металевий дах («бляха») поряд із черепицею і традиційною гонтою. Хати все ще зводилися з дерева й обліплювалися (мастилися) глиною та білилися як із середини, так і з надвору. Біля хати висаджували сад із плодкових дерев, кущі, квітник. Учасники Першої світової війни з Італійського фронту принесли нові сорти яблунь, які були нижчими від традиційних і рясно родили в пригірській і гірській смузі Карпат.

Типова обстановка в українській хаті — долівка, мазана жовтою або білою глиною (у заможних — смерекова й навіть дубова підлога), глиняна піч, що займала третину кімнати. На печі вільно могла спати багатодітна селянська сім'я. Піч була одним із найважливіших елементів інтер'єру помешкань. Крім основної функції (гріти, варити їжу), вона мала естетичне і духовне навантаження. З кожної печі на членів сім'ї «дивилися» Богородиця, лики святих Миколая, Варвари, Катерини. Крім сакральної тематики зображалися сцени народного побуту, пронизані мудрістю, оптимізмом, алегорією та сарказмом: музиканти, весілля, бійки, ревності, танці. За піччю до протилежної сторони був запічок, де складалися подушки. На свята їх вбирали у вишивані поволоки.

Уздовж стін стояли лави, крісла, куферок³ з одягом, бамбетель (дерев'яний диван). Стіл розміщувався під стіною, навпроти дверей. У печі під комином містилася спеціальна виїмка, у котру вставляли скіпку, що палала й освітлювала оселю. Рідко хто мав підвішену за спеціальний гак у стелі гасову

¹ Покрівля, покрита на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу, тощо. — *Прим. ред.*

² Стріха на чотирьох палях, під якою складають сіно або збіжжя. — *Прим. ред.*

³ Дерев'яна скринька. — *Прим. ред.*

лампу. Електричне освітлення — «панська розкіш» — було здебільшого в містах. На той час у галицьких і волинських містечках уже з'являлися невеликі електростанції, поодинокі промислові підприємства мали власну турбіну й у частини міських жителів, окрім освітлення, була також гаряча вода.

На стінах у кожній сільській хаті висіли образи, прибрані васильком, барвінком і штучними квітами. Від одвірка до стіни розміщувалася полиця для посуду — мисник, який намагалися прикрасити різьбою. Там виставлялися розмальовані глиняні й фарфорові тарелі. Заможніші селяни використовували шафу-буфет (креденс). Образи, тарелі й подушки визначали культурний і моральний дух господарів. На видному місці могли знаходитися часописи, що передплачувалися чи бралися з читальні «Просвіти» селянською родиною.

У повсякденному побуті українських аграріїв особлива роль належала Пилипівці (шостий тиждень посту перед Різдом Христовим). До свята Пилипа всі сільськогосподарські роботи на полі мали бути завершені. Після цього господині й дівчата розпочинали нелегку працю з пряжею. Прясти в той день ніхто не починав, бо «хто пряде на Пилипа, той голий як липа». Саме в цей день дівчата домовлялися, в якій хаті будуть сходитися на вечорниці. Вправна пряжа від ранку до пізньої ночі могла напрати не більше ніж півмотка. Моток мав дванадцять пасем, одно пасмо — десять чисниць, а одна чисниця — тридцять ниток. Ця робота була надзвичайно важкою, тому «за зиму пушки на пальцях витералися до крові». Жінки зимовими вечорами переважно пряли. Мати, відправляючи дочку на вечорниці, наказувала напрати хоч два пасма, інакше буде покарана¹. Загалом у ті часи це було «всенародне ремесло».

Пряли веретеном, намотавши льняне волокно в куделю. Німецькі пряльні машинки тільки набували популярності, та й купити їх міг не кожен. Молоді дівчата збиралися на вечорниці у визначену хату, куди приходили й парубки. У складчину купляли нафту для лампи, пряли далеко за північ. Молодь

¹ Тимчук М. Обпалена земля. Історія села Грушки. — Тлумач, 1994. — С. 32.

розважалася співами й витівками — «зав'язувалися весілля». Старші люди оповідали казки, а старенькі бабусі й дідусі згадували про різноманітні лихоліття, про «старі-добрі часи». Великою пошаною користувалися односельці, котрі «служили при війську в жовнірах, були на війні». Їхні спогади передавалися з покоління в покоління.

Легкий одяг і білизну шили самі зі свого домотканого полотна. З полотна шили не тільки одяг, а й постільну білизну та все необхідне для господарства. Як виготовлення, так і прання мало певну технологію. Перед тим як прати одяг у річці, його золили в діжці (засипали попелом і заливали окропом). Прасували маглівницею — ребристою вузькою дошкою. Другою складовою був макогін, на який намотували лях (одежину). Одяг довго зберігав свіжий і духмяний запах. Чоловіки носили штани — гачі, поверх яких випускалася сорочка до колін. У них було довге, поза комір волосся й вуса. Це називалося «стрижений під макітру». Ходити без головного убору (здебільшого солом'яного капелюха) було не прийнято. У такому разі хтось зі старших міг запитати: «Хто в тебе, сину, вмер?» На зиму для чоловіків шили грубі шапки, що розкочувалися на вуха. Зимовим одягом вважалися кожух, тепла сірачина або гунька, що нагадувала куртку й підшивалася хутром чи клоччям. Жінки ходили в полотняних сорочках, які намагалися прикрасити вишивкою, і довгих спідницях. Ходити жінкам у штанях було не прийнято. Від снігу до снігу ходили босі, дехто взував личаки з липового лика. Навіть багатші газди в чоботах ходили тільки до церкви чи на визначні події в житті села. Це була надто дорога річ. Одних чобіт, як і святкового одягу (вбрання), вистачало на все життя, особливо жінкам¹.

На старі патріархальні відносини на селі впливали культура й побут міських жителів. Майже з кожної селянської хати довкола воеводських міст (Львова, Станіславова, Тернополя, Луцька) хтось «відбував щоденно на працю» як робітник або ходив пішки гостинцем до міста з молоком чи різною горо-

¹ Бібик А. П. Від Руси до України. Історія села Великої Тур'ї. — Івано-Франківськ, 2004. — С. 37—38.

диною «на все готове» (обминали сільську молочарню «Маслосоюзу» й т. ін.). Ця праця та «воження» сільськогосподарської продукції до міста вважалися негативним явищем, і свідомі односельці «вперто з цим боролися». Сталий контакт сільських жителів «з міським елементом часто сприяв деморалізації, а їхня безпосередня відсутність вдома негативно відбивалася на господарстві та догляді дітей». Часткове піднесення матеріального добробуту таких сіл спричинилося до того, що селяни починали багато грошей витратити на одяг. Так, чоловіки занехаяли традиційні селянські одяжі з конопляного полотна, самоплетені капелюхи з житньої соломи, юхтові чоботи та прагнули вдягатися по-міському. Ситуація з жінками взагалі була вражаючою: «замість носити народну ношу, від малих аж до стареньких бабусь — розпочали одягатися вибагливо. Оксамитові й плюшеві спідниці найліпшої якості, льняні вишивані сорочки, квітасті запаски, сардачки і жупани, вовняні крайки і хустки на головах у молодниць були найрізноманітніших кольорів, незрідка із дуже коштовного матеріалу. Найдорожчою прикрасою вважалось намисто. Правдиві корали, вінок яких коштував від 50 до 100 доларів США, став складовою прикрас дівчини на відданні. «Виправа молодої» не раз коштувала 500 і більше злотих»¹.

Нові історичні обставини впливали на сільський побут і приватне життя. Унаслідок проникнення товарів фабричного виробництва та європейської моди відбувалися зміни навіть у консервативному селянському середовищі віддалених населених пунктів. Елементи модерного впливу міської культури поширювалися серед нечисленних представників сільської інтелігенції та заможних верств населення.

Для повсякденних селянських потреб майже в кожній хаті були жорна, якими мололи різне зерно. Перед святами заможніші селяни возили молоти пшеницю на біле борошно в млин. Їжа готувалася в гончарних горшках, котрі міцно обплітали дротом і після миття сушилися на сонці перед хатою. Традиційною селянською стравою вважалася картопля з кваше-

¹ Дейчаківський І. Ямниця історія села. Долі людей. — Львів: Червона калина, 1994. — С. 47—48.

ною капустою, заправлена льняною олією. Святковими були пироги, зупа та каша. М'ясо споживали обмаль, намагаючись максимально продавати.

Село жило сезонними роботами. Навіть узимку сільське життя зберігало щоденний робочий ритм. На зиму дбайливі господарі додатково одягали стіни оселі в теплу шубу — загату з листя. При цьому іноземцям відразу впадала у вічі велика кількість старих речей (хомутів, відер, коліс), котрі зберігалися поруч. «Музика» сільського буденного життя — «гупали ціпи по снопах, стукотіли ткацькі верстати, тріскотіли сікачі, гуркотіли віялки, шурхотіли жорна, витріскували пранники на річці, чаккали січкальні»¹.

Селянська мораль засуджувала торгівлю — «гиндель» («гандель»), «жидівський інтерес». Осіб, які здійснювали спроби досягти цей напрям економічної діяльності, часто виставляли на загальне насміхання — «на жидівську віру пристав, батьківської вирікся», «як світ-світом, такого дива не виділи аби хлоп збіжжям гиндлював», «хто таке чув, бійтеся Бога», «ти господар до плуга, а не гиндлювати», «встид та ганьба для родини», «приступила до нього дурійка» й т. ін.².

До кожного із сіл належали певні поля, поділені на так звані гони, між якими проходили дороги й стежки. Поле від однієї такої польової дороги до другої було власне «гоном» і мало свою назву. Так, село Отинія мало Гуки, Лази, Пихані, Плоски, Жолоб, Замлинівка, Стражниця, Триндельня і т. д. За битим шляхом простягалися сіножаті й пасовиська — млаки. На полях було кілька громадських джерел, за якими доглядали і якими спільно користувалися. На роздоріжжях, околицях сіл стояли стародавні кам'яні чи дубові хрести. На окремих із них збереглися написи 1848 р. (скасування панщини в Австрійській монархії — «хрести свободи»). Придорожні хрести також оберігали від усього злого і недоброго. Присілки й ву-

¹ Бібік А. П. Від Руси до України. Історія села Великої Тур'ї. — Івано-Франківськ, 2004. — С. 36.

² Господарські школи у нас, а у інших Славян // Сільський Господар. — 1927. — 12 трав.; Користь ведення рахунків у господарстві // Сільський Господар. — 1927. — 1 черв.

лиці мали свої назви, здебільшого подібні до прізвищ декотрих родин, що колись першими там оселилися.

Провідне місце в житті села посідала громада. Крім вирішення суперечок між селянами, обговорювалися такі справи, як підтримання в доброму стані доріг, гребель, дамб, скотопрогонів, протипожежного стану й т. ін. Незважаючи на те, що польський уряд офіційно підпорядкував собі сільське самоврядування, у багатьох випадках простежувався дуалізм влади, тобто традиційно схід села залишався найавторитетнішою інстанцією. Відчуття громадської підтримки єднало в розумінні спільної нелегкої долі селянина.

Сільська громада на чолі з парохом і вчителем школи часто була доволі автономною від офіційних представників влади. Найшанованішою особою в селі вважався священик, котрий входив, як правило, до громадської ради — найвищого сільського органу влади. Громаду становили всі газди. Вони збиралися після літургії в храмі на церковному подвір'ї чи на площі в центрі села з метою обговорити повсякденні громадські справи. За потреби з авторитетних людей створювався громадський суд, який, ґрунтуючись на досвіді, традиціях, прецедентах, визначав способи подолання конфлікту. Громада уповноважувала розбирати спірні питання поважних газдів. Найчастіше це були проблеми поділу батьківської спадщини, сварки на межах, бійки підлітків чи парубків. Усі конфлікти намагалися розв'язувати мирним шляхом із тим, щоби не постраждала жодна зі сторін. Законотворчих західних українців дивували польські урядовці, наділені необмеженими правами. Не виведені з-під дії законодавства Другої Речі Посполитої, у своїх масових порушеннях законів вони, однак, не відповідали нарівні з іншими громадянами держави. Українці не сміли прирівнювати дії польського урядовця до себе й міряти його вчинки тією ж міркою, що й свої¹.

Офіційною владою на селі вважалися «вибирані» громадою війти («віти»). Громада обирала кількох радних «вітові до помочі». Війт, його заступники, громадський писар і члени

¹ Пацак Я. Родимий край, село родиме: док. нарис. — К.: Веселка, 2001. — 206 с.

ради обиралися селянами. Повноваження громадського писаря отримував вчитель, однак за рівнем авторитету він поступався священику. Радні на чолі з війтом мали завдання — збирання від селян однорічного державного податку, заготівля дров на опалення народної школи й громадської канцелярії, ремонт доріг і мостів, організація охорони села від вогню та крадіжок. До сільської ради обиралися також «сільські судді», так звані таксатори. Вони мали офіційне право «полагоджувати» між селянами дрібні господарські справи на зразок «надщерблення» чужої межі, «зайшлої курки у чуже просо чи коноплі» й т. ін.¹

Громадська рада мала печатку. За австрійського панування на ній містився герб Галичини — лев і напис українською мовою. У часи Другої Речі Посполитої це було заборонено. Внаслідок адміністративної реформи в Польщі були створені збірні громади — гміни, які очолювали війти. У селах було ліквідовано громадські ради. Замість рад селом керували солтис і підсолтис. Функції громадського писаря перейшли до секретаря гміни.

Західні українці відчували себе частиною сільської громади й у взаємній підтримці почувалися сильнішими. Польська влада не домоглася свого — не зруйнувала довіру між селянами, що породжувало, за певних обставин, можливість організованого опору їй. Схід села вважався найвищою інстанцією. Село споконвіку жило своїми турботами відповідно до народних звичаїв і вимог часу. Ці звичаї регламентували правила поведінки стосовно громадського та сімейного життя. Ведення традиційного одноосібного селянського господарства сприяло формуванню індивідуалістичної психології. Разом із тим у сільському житті багато робіт виконувалося громадою — толокою. Так, толокою споруджували церкви й народні доми, впорядковували дороги й збирали урожай, косили поле старим людям чи самотнім жінкам. Переважно такі роботи завершувалися невеличким застіллям. Спільно ходили до церкви, вечори проводили на вечорницях і лише зрідка зверталися до влади.

¹ Тимчук М. Обпалена земля. Історія села Грушки. — Тлумач, 1994. — С. 59.

Селянство України створило різні системи та способи регулювання аграрних відносин, форми організації виробництва та використання земельних багатств. Існували різноманітні види самоорганізації сільського населення, створені як власним досвідом, так і запозичені в інших народів. І. Кривко та С. Лях виокремлюють три види селянських організацій: традиційні інститути самоврядування (громада); організації, що виникали в процесі революційної, політичної або економічної боротьби селян самостійно чи з ініціативи представників національних та загальноросійських опозиційних партій (Селянський союз, селянські ради); організації, створені владою (земельні комітети, комітети взаємодопомоги, комітети незаможних селян)¹.

Дослідник селянства України Ю. Котляр зазначає, що «земельна громада виступала як структура, що нав'язувалася селянам державою згори, і оскільки вона була обов'язковою, то просто не могла охоплювати меншу кількість селян. З іншого боку, громада існувала в українському селі до революції, вона була відомою і зрозумілою селянству»².

Таким чином, в умовах антиукраїнського державного ладу село зберігало й розвивало національну самобутність. Національний характер українських аграріїв виявлявся в повсякденному побуті, традиціях, звичаях, роботі, ремеслах. Усе це сприяло національній самоідентифікації українців, самоорганізації та суспільній самодіяльності в різних формах.

На належну увагу заслуговує народний календар, який відображав знання про природу, осмислення її закономірностей, сільськогосподарський досвід, звичаї, традиції, усталені століттями норми людської поведінки, виховний потенціал. Життєвий уклад землероба визначався зміною пір року

¹ Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. — К.: Ін-тут історії України НАН України, 2002. — Вип. 6. — С. 252.

² Котляр Ю. В. Селянські організації і політичні об'єднання на Півдні України в період непу // Наукові дослідження в контексті історичних проблем. — Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2003. — Т. 1. — С. 112.

та місцевими ландшафтно-кліматичними умовами. Народний календар репрезентував напрацьовану поколіннями систему знань, релігійних і національних свят, які в певній послідовності відзначалися протягом року. Усе це всебічно використовувалося для виховання підростаючих поколінь у патріотичному (національному) дусі, збереження культурних надбань української нації. Інтелігентний прошарок на селі активно виявлявся через участь у місцевому самоврядуванні, створенні різноманітних інституцій, покликаних піднести життєвий рівень селянства.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ШЛЯХИ ЛЕГІТИМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

До початку Першої світової війни в Галичині сформувався потужний центр українського політикуму, громадянського суспільства, національно-культурного руху та історіографії, який відіграв провідну роль у реалізації завдань національно-визвольної боротьби українців загалом. Унаслідок поразки національного руху 1917—1921 рр. території Галичини, Західної Волині, Підляшшя і Берестейщини опинились в складі відновленої Польської Республіки. Становище та розвиток західноукраїнських земель у складі Польщі на сьогодні докладно, а часом й емоційно репрезентовані в сучасній українській історіографії.

В еволюції суспільної думки і формуванні суспільної свідомості української спільноти в Польщі міжвоєнного періоду помітну роль відіграла національна історична наука, осередки якої діяли й навіть розвивалися всупереч несприятливим обставинам і політиці польських урядів. За останні шість десятиліть розвиток історичних студій у західноукраїнських землях у загальних рисах представлено в науковій літературі¹.

¹ Узагальнюючі нариси про галицьку історіографію та в цілому українську історіографію в Польщі були підготовлені багатьма знаними істориками, зокрема, й сучасниками — Д. Дорошенком, М. Андрусяком, Б. Крупницьким, О. Оглоблиним, І. Колесник, Я. Калакурою та іншими. Див.: Андрусяк М. Українська історіографія 1921—1930 рр. // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — Число 9—10; Його ж. Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039—1939) // Збірник Українського наукового інституту в Америці. — Сент-Поль; Прага, 1939; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996; Колесник І. Українська історіографія XVIIІ — поч. XX ст. — К., 2000;

У незалежній Україні вийшли друком численні монографічні та наукові публікації персоналістичного характеру, присвячені багатьом знайомим українським історикам першої половини ХХ ст., перелік яких є довгим, а зміст — традиційним, не позбавленим апологетичних тенденцій.

Зрозуміло, що в обмеженій за обсягом статті немає можливості навіть приблизно висвітлити широке коло питань української історіографії в Польщі міжвоєнного періоду. Тому, щоб спробувати визначити її місце в загальному русі національної історичної думки вказаного часу, намагатимемося зупинитися на вибраних питаннях заявленої теми, зосередившись, зокрема, на проблемах організаційного забезпечення розвитку історичної науки в Польщі, теоретичних аспектах еволюції історіографії, відносинах українських істориків з дослідниками інших країн, зокрема з польськими.

Після поразки в польсько-українській війні за Галичину 1918—1919 років та інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польської Республіки напруженість у відносинах української спільноти з польською владою та громадськістю тривалий час залишалася без змін. Українські політичні партії та громадські організації не визнавали польського адміністрування, вважали польську владу «окупаційною». Водночас перехід до мирного життя потребував творення хоча б елементарних форм господарської і політичної діяльності, які б зберігали національний суспільний капітал. Створені ще за Австро-Угорщини українські культурні, освітні та наукові організації відбудовували свою роботу. Серед них найвпливовіші позиції займало Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), навколо якого гуртувалися найкращі інтелектуальні сили. Становище товариства, позбавленого урядової підтримки, у післявоєнних умовах було не завидним. У червні 1922 р. історик, учень М. Грушевського І. Крип'якевич, котрий був

Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: збірник статей. — Мюнхен, 1959; *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917—1956. — К., 2003 (перше видання 1957 р.); *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ— перша третина ХХ ст.). — К.; Черкаси, 2001; *Калакура Я.* Українська історіографія: курс лекцій. — К., 2004 та ін.

секретарем його Історичної секції, у листі до свого колеги історика та учня того ж М. Грушевського С. Томашівського писав: «Наукове життя у нас дуже ослабло. В історичній секції у Львові працюємо в дуже невеликому складі... Видань спеціальних секцій не видавали, в *Записках* [НТШ], що появлялися рідко, також історичних праць небагато... Більше маю надію на еміграцію..., бо з нашого провінціалізму тяжко тут на місці добутись...»¹

У добу, коли західноукраїнські землі переживали складні післявоєнні часи, а галицький політикум залишався у «стані війни» з Польщею, українська молодь і поміркована інтелігенція шукали шляхи і вчилися самостійній розбудові національного життя з прицілом на майбутнє. Вже 19 вересня 1919 р. на засіданні секцій НТШ за пропозицією В. Щурата було схвалене рішення не чекати «милості» від польської влади, а організувати «університетські курси» в складі двох факультетів — філософічного і правничого, у зв'язку з якими перебував би й теологічний факультет, створений митрополитом Андреем Шептицьким. На тому самому засіданні затвердили програми курсів («викладів»), які запропонували «др. Вергановський — право, др. Щурат — філологія, др. Крип'якевич — історія»².

Університетські курси, що через заборону польської влади перетворилися на Український таємний університет (УТУ), стали важливим чинником реалізації ідеї творення автономного національно-культурного життя у міжвоєнній Польщі. Упродовж 1920—1924 рр. цей університет підготував чимало українських студентів, у тому числі істориків, які згодом відіграли гідну роль у розвитку науки. Він також сприяв консолідації українських інтелектуальних сил, виявленню високих патріотичних мотивів науковців, готовності служити національній справі. З таким потужним чинником змушені були

¹ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930 / підготувала Н. Бортняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 397.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 1.

рахуватися польські власті, котрі зрозуміли, що простою заборонаю проблеми не вирішити. Тому в 1924—1925 рр. вони вдалися до кроків із метою створення державного українського університету. Справа перебувала у стадії розв'язання, і навіть прем'єр-міністр польського уряду В. Грабський у вересні 1924 р. надіслав представникові української частини спільної українсько-польської університетської комісії професорові К. Студинському листа, де вітав його з успішним веденням справи зі створення українського університету в Польщі (зокрема, йшлося про «Організаційну комісію українського університету». — Л. 3.) і висловлював надію, що «по мірі поліпшення стосунків між польським і українським суспільствами не буде таким далеким день, коли сеймовий закон остаточно визначить місце осідку Українського Університету на землях, заселених у більшості українцями»¹. Проте внаслідок втручання в університетську справу українських політиків, які надалі перебували на позиціях безкомпромисного ставлення до Польської держави, університетська справа закінчилася невдачею².

Щодо «таємного університету», то, незважаючи на заборони влади, його діяльність успішно тривала майже п'ять років, а в період найбільшого розвитку на чотирьох відділах (факультетах — філософському, правничому, медичному та технічному) навчалось понад 1300 студентів, викладання провадили 55 професорів і доцентів³. На філософському факультеті у 1920 р. сформувалось відділення історії («Семинар для української історії»), на якому майже всі заняття проводив

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 96.

² Про справу українського університету написано чимало праць, зокрема, див.: Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. — Львів, 1923; Його ж. Під знаком «нелегалщини». — Львів, 1924; Його ж. Український Університет у Львові у рр. 1921—1925. — Нюрнберг, 1948.

³ Чимало матеріалів про таємний український університет збереглося в архіві І. Крип'якевича, на які ми посилаємось: Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ВР ЛННБ НАНУ). — Архів І. П. Крип'якевича, № 149 («Український університет 1920—1922»), «Список викладачів і студентів 1921—1922 рр.», б/к.

І. Крип'якевич, а окремі курси вели М. Кордуба та Б. Барвінський. Спочатку на історію записався лише один студент, але вже до кінця літнього семестру 1921 р. на двох відділеннях семінару («нижчому» та «вищому») навчалися 30 студентів; у 1921—1922 рр. їх було вже 55 (у 1922—1923 рр. — 45)¹. Програма занять з історії в УТУ в 1920—1921 рр. охоплювала лекції з курсів «Всесвітня історія», «Огляд історії України» та семінар «Історичні вправи». У 1921—1922 рр. на історичному відділенні були проведені заняття з курсів: «Методологія історії», «Історія Української держави в XVII—XVIII ст.», а також два семінари — з всесвітньої історії та «для історії України». Нарешті, у 1922—1923 рр. студенти прослухали курси «Доба Людовика XIV» і «Українська історіографія XIX—XX ст.», а також узяли участь у семінарах зі всесвітньої та української історії. Більшість занять того року проводив І. Крип'якевич².

У 1923 р. заняття в УТУ припинилися, передусім через заборону польської влади і погрози викладачам та студентам. Але сенс надалі продовжувати його діяльність був невеликий, адже дипломи УТУ не визнавалися, коштів та умов для навчання не було, а студенти й викладачі натраплялися на серйозні перешкоди як у влаштуванні на роботу, так і в громадському житті. Про зміну настроїв серед української інтелігенції і громадянства, потребу в пошуку нових шляхів для збереження національного культурного життя свідчили численні факти. Вже влітку 1922 р. у листі до С. Томашівського І. Крип'якевич скептично оцінював політику українських політичних сил у Галичині, що орієнтувалися на еміграційний уряд ЗУНР Є. Петрушевича, і писав: «Цінна є *органічна праця* (курсів наш. — Л. З.), яка ведеться у найтяжчих відносинах, — вже знайшли ми нові методи і вміємо собі радити... Деякі позиції відзискані вже вповні. Але відносини аномаль-

¹ ВР ЛННБ НАНУ. — Архів І. П. Крип'якевича, № 170 («Семінар Українського університету 1920—1923»), «Історичний вістник. Орган студентів істориків Українського Університету у Львові. Виходить неперіодично», 1923, число 1, б/к.

² Там само. — «З Українського Університету у Львові», б/к.

ні і важкі дуже... А дуже важне було б фактичну органічну працю зв'язати з загальною ідеологією: є у нас клич «держава в державі», але потребує ще розроблення і аргументації»¹. Подібні думки розвивали й студенти УТУ в листі-меморіалі до знаного історика і політика С. Томашівського в березні 1923 р. Вони скаржилися на невдачі політиків у творенні українських вищих шкіл у Польщі, використання справи університету у своїх вузькополітичних цілях, залишення українських студентів напризволяще і цькування тих, хто був змушений піти на навчання до польських університетів або виїхати за кордон (таких було понад 1350 осіб). Зазначаючи, що «не важливо, від кого одержувати знання, головне — для чого їх застосовувати», студенти стверджували свої патріотичні позиції і готовність працювати для України. Вони просили С. Томашівського репрезентувати їхню позицію в засобах масової інформації².

У колах українських учених ідея «органічної праці» в тодішніх непростих умовах була єдиним шансом зберегти напрацьовані здобутки. Відповідаючи на лист С. Томашівського, котрий пропонував більшу увагу звернути на «культуру», а не «політику», І. Крип'якевич у листі наголошував: «...Аж дивно мені, як зійшлися (ваші думки. — Л. З.) з думками моїми і деяких товаришів. Саме перед тижнем говорили мені про це, як вийти б з тої безвихідної вулиці, і дійшли до таких самих висновків: обмежити «політику» і взятись до глибшої праці на культурному й економічному полі». Водночас І. Крип'якевич називав імена своїх однодумців щодо необхідності зміни політики в цілому (це все були члени НТШ — Ю. Павликовський, В. Герасимович, В. Целевич, В. Бачинський, М. Кордуба)³.

Проте зміна поглядів і дій української громади й політиків тривала ще певний час. Значною мірою це пояснювалось недолугою політикою польських властей, які прагнули не до-

¹ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930). — Лист 8 червня 1922 р. — С. 399.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 25—28 зв.

³ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930). — Лист 10 січня 1923 р. — С. 406.

п'устити розвитку «української стихії» в Польщі. Восени 1923 р. серед українських істориків виникла ідея утворити Українське історичне товариство (УІТ) за зразком Польського історичного товариства. З цією метою було складено Статут товариства, який ґрунтувався на зразках документів інших наукових і громадських організацій. 23 липня 1924 р. Статут УІТ разом з відповідними документами було подано до Львівського воєводського управління з метою реєстрації й отримання дозволу на діяльність. Під поданням підписалися відомі українські історики та громадські діячі, зокрема Б. Барвінський, В. Вергановський, І. Кривецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Охримович та ін. Проте вже наступного дня надійшов лист від Дирекції поліції у Львові, у якому повідомляв, що за дорученням воєводства Дирекція вповноважена повідомити засновникам товариства про відмову в реєстрації, оскільки поданий Статут не відповідає вимогам закону про громадські об'єднання... від 15 листопада 1867 р. (!). Зокрема, у ньому не окреслено обов'язків т. зв. підпомагаючих членів товариства, а також не з'ясовано, як повинні «вирішуватися всі спори, що виникають зі стосунків товариства»¹. Із цього було зрозуміло, що влада не дозволить створення ще одного вогнища українського руху. Так само натрапила на заборону влади ідея двох знаних істориків — М. Кордуби та І. Свенціцького — того ж року заснувати при НТШ «Інститут україно-слов'янознавства та української історії». Але тут на перешкоді стали як матеріальні труднощі товариства, так і небажання окремих членів НТШ підтримати цю ідею².

Навколо НТШ ґуртувалося більшість галицьких українських істориків, а також учених з інших теренів, включно з УСРР. Вони об'єднувалися в рамках Історично-філософичної

¹ ВР ЛНБ НАНУ. — Архів І. П. Крип'якевича, № 150 («Наукове Товариство імені Шевченка»), «Статут Українського історичного Товариства у Львові», «Pismo Dyrekcji policji we Lwowie do założycieli Stowarzyszenia Ukraińskiego Historycznego Towarzystwa», 6/к.

² Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923—1925. — Львів, 1926. — С. 18.

секції товариства, якою фактично майже впродовж усього міжвоєнного періоду керував І. Крип'якевич, та її комісії. Під керівництвом секції діяло спочатку чотири комісії (Археографічна, Бібліографічна, Етнографічна і Термінологічна). Згодом до них додалися Правничча (1926 р.), Статистична (1927 р.), Шевченкознавча (1929 р.), Сходознавча (1929 р.) комісії. У комісіях працювало майже 100 дослідників, переважно істориків, філологів, правників, філософів¹. Фактично ті самі історики співпрацювали також з іншими громадськими і культурно-освітніми організаціями Галичини — товариствами «Просвіта», «Рідна школа», «Червона Калина» тощо. У них вони долучалися до формування національної свідомості через поширення історичних знань.

Після невдачі зі створенням державного Українського університету митрополит Андрей Шептицький 1928 р. створив приватний вищий навчальний заклад — Богословську академію, яка мала стати основою майбутнього університету. З академією співпрацювали декілька відомих світських і церковних істориків, у тому числі, В. Залозецький, М. Чубатий, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, Ю. Полянський, К. Чехович та ін.

Тривалий час, до початку 1930-х років, польські правлячі кола намагалися гальмувати розвиток української культури. Проте після подій 1930 р. у Польщі (кризи парламентської системи, «пацифікації» українських сіл) владна верхівка режиму «санації» Ю. Пілсудського була змушена піти на певні поступки українській меншині. Відтоді почалися різного роду перемовини з українським політикумом з наміром зменшити напруженість в українсько-польських відносинах. Вони привели до угоди «нормалізації» 1935 р., яка відродила надії українців на рівне ставлення і задоволення національно-культур-

¹ Див.: Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923—1925. — Львів, 1926; Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1926—1930. — Львів, 1930; *Найда О.* Окремі аспекти діяльності Історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913—1940 роки // *З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових секцій і конференцій НТШ у Львові.* — Львів, 1998. — С. 24—31.

них потреб¹. Проте вже у 1937 р. польська верхівка відмовилась від положень угоди і повернулась до політики обмеження національних прав. Водночас у 1930-ті роки умови для розвитку української науки і культури, а також господарського життя дещо покращились, і це сприяло інтенсифікації культурної роботи у всіх напрямках.

Одним з елементів зменшення напруженості в українсько-польських відносинах стала діяльність наддніпрянської еміграції в Польщі. Незважаючи на різні зобов'язання польських урядів щодо угод з СРСР про видалення діячів УНР з Польщі, останні продовжували співпрацювати з поляками, насамперед із прибічниками Ю. Пілсудського, і від 1926 р. брали участь у розробленні та реалізації ідей «прометеївського» руху, організованого пілсудчиками з метою послаблення СРСР шляхом підтримки антирадянського руху поневолених народів².

Українській наддніпрянській еміграції вдалося згуртуватися в Польщі й використати наявні можливості збереження національного потенціалу. Ще під час перебування українських військовиків УНР у польських таборах для інтернованих осіб там було організовано національно-культурні товариства. Зокрема, у червні 1921 р. у таборі м. Ланьцут було

¹ Докладніше див.: *Зашкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920—1939 рр.) // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921—1939): матеріали міжнарод. наук. конф., Дрогобич, 8—9 жовтня 2004 р.* — Дрогобич, 2005. — С. 34—45.

² «Прометеївський» рух отримав назву від Організації «Клуб Прометей», створеної на зламі 1925—1926 років під егідою Міністерства закордонних справ і Генерального штабу Війська Польського з числа емігрантів народів Російської імперії, що опинилися за кордоном після поразки у боротьбі з більшовиками. Офіційним головою організації став українець професор Роман Смаль-Стоцький — неофіційний посол державного Центру УНР у Варшаві. З 1928 р. організація підпорядковувалась експозитурі № 2 Відділу II Генерального штабу Війська Польського. Під егідою «прометеївського» руху було створено декілька науково-дослідних інститутів, які займалися вивченням народів СРСР, у тому числі Український науковий інститут у Варшаві. Докл. див.: *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). — Івано-Франківськ, 2011. — С. 144—155.

відкрито Український народний університет (ректором став історик професор В. Біднов) у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, математико-природничого, економічного і військового¹. Проте він діяв лише рік, а потім табори було ліквідовано. Частина українців оселилася у м. Каліш й утворила тут оригінальну структуру — Українську станицю, у межах якої набуло розвитку національно-культурне життя. Тут було відроджено Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), яке започаткувало й успішно розвинуло студії з воєнної історії у співробітництві з галицькими дослідниками².

У 1925 р. у Варшавському університеті було створено Студіум православного богослов'я, де викладали такі відомі українські історики, як І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький, В. Заїкін. Найповнішим утіленням інституціоналізації наукового життя української наддніпрянської еміграції у міжвоєнній Польщі став Український науковий інститут у Варшаві (УНІ), створений 1930 р. у межах «прометеївського» руху. Попередником УНІ були «Вищі українознавчі курси», організовані секцією Українського центрального комітету³, де викладали такі українські історики, як О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, М. Кордуба та інші. Проте УНІ не став навчальним закладом, а виконував функції науково-дослідної установи. Від початку його очолювали наддніпрянці О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, В. Садовський, але в роботі брали участь також окремі галицькі історики та літератори, зокрема М. Кордуба, Б. Лепкий. Працівниками інституту були знані польські історики М. Гандельсман, О. Галецький, Я. Воліньський та ін.

¹ *Портнов А.* Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919—1939). — Харків, 2008. — С. 94—95.

² Див.: *Портнов А.* Наука у вигнанні... — С. 104—105; *Дашкевич Я.* «Історія українського війська» — проблематика, автори, видавці // *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. — Вид. 4-те, змінене і допов. — Львів, 1992. — С. III—VIII.

³ Український Центральний Комітет — громадська організація, створена наддніпрянськими українськими емігрантами 1921 р. з метою допомоги своїм землякам у Польщі. Водночас був громадською базою Уряду УНР.

Величезна наукова робота працівників УНІ провадилась у трьох відділах, у тому числі української політичної історії та історії культури, п'яти комісіях і трьох семінарах. За порівняно короткий період діяльності (до 1939 р.) інститут опублікував значну кількість наукових видань з історії та культури українського народу, праць про життя в радянській Україні, 16 томів академічного видання творів Т. Шевченка, інші роботи, які виходили друком у 13 серіях «Праць» інституту¹.

Повернення обличчям до «української справи» з боку польських правлячих кіл було пов'язане також із геополітичним положенням країни — загостренням небезпеки агресивних дій як з боку східного, так і західного сусідів. Серед польських публіцистів та політиків зростало розуміння необхідності піти на певні поступки українцям. На початку 1930-х років з'явилися статті, які закликали змінити політику щодо галицьких українців, забезпечивши їм нормальні умови національно-культурного розвитку. Восени 1932 р. почав виходити часопис «Бюлетень польсько-український» (редактор В. Бончковський), створений у межах завдань «прометеївського» руху й політики державної асиміляції галицьких українців. Навколо нього згуртувалися знані українські і польські публіцисти, котрі шукали шляхи «нормалізації» українсько-польських відносин на платформі визнання майбутньої незалежної України і надання автономії галицьким українцям². Невдовзі (влітку 1933 р.) ті самі поляки створили «Польсько-українське товариство» на чолі зі С. Стемповським, до якого увійшли з українського боку літератори і публіцисти, котрі виступали за «нормалізацію» відносин. Як переконливо доводить сучасний український дослідник В. Комар, всі ці заходи, що відбувалися під цілковитим контролем II Відділу Генерального штабу Війська Польського, мали на меті насамперед ней-

¹ Див.: Український Науковий Інститут за п'ять літ його існування 13.III.1930 — 13.III.1935. — Варшава, 1935; *Портнов А.* Наука у вигнанні... — С. 155—186; *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.)... — С. 250—255.

² *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.)... — С. 274—278.

тралізацію радикальних сил українського національного руху і проведення патерналістської політики щодо українців¹.

Разом із тим діяльність цієї групи польських політиків і публіцистів позитивно вплинула на розвиток українсько-польських відносин у Галичині. Їхні численні публікації, зустрічі та ініціативи з налагодження співіснування поляків та українців у Польщі дали змогу зменшити напруженість і поліпшити умови життя українського громадянства в цій країні. Один із найактивніших прихильників польсько-українського порозуміння та конструкторів «нормалізації» граф Ян Станіслав Лось після перебування у Львові в серпні 1932 р. писав у листі до львівського воєводи Ю. Ружнецького, що ситуація з правами українського населення в регіоні має поганий вигляд, ставлення влади до них не витримує критики і треба «викорінити шовінізм із польського суспільства, яке на 75 % ним заражене»².

Унаслідок усної угоди про «нормалізацію» відносин між представниками Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і польськими урядовими колами, досягнутої у квітні — травні 1935 р., українці в Польщі отримали певні полегшення в культурній та господарській сферах³. Зокрема, наприкінці травня — на початку червня 1935 р. делегація НТШ (І. Раковський, Ю. Мудрак і Є. Храпливий) провела переговори

¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.)... — С. 279—280.

² Archiwum Państwowy w Lublinie. Zbiory rodzinne Łosiów z Niemiec. Sygnatura Łoś V-1, teczka 1. — Kartki 52—53. Я. С. Лось багато зусиль докладав для українсько-польського порозуміння, вважаючи, що польська влада повинна використати прагнення галицьких і волинських українців до розбудови національного життя на інших засадах, ніж в УСРР, підкреслював, що таке порозуміння можливе лише «на засаді «паритету», тобто, забезпечення обом національностям, які заселяють спірні території, рівних прав, що жодна з них не зможе панувати над іншою, а свої власні справи буде спроможна вирішувати під опікою держави, незалежно від другої». (Див.: *Łoś S. Sprawa ukraińska we wspomnieniach. — Korespondencji i publicystyce. Wybór pism / Wyboru i redakcji naukowej dokonali M. Marszał i S. Wojtowicz, posłowie Marek Łoś. — Kraków, 2012. — С. 47*).

³ Дет. див.: *Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920—1939 рр.)... — С. 41—45*.

з прем'єр-міністром Польщі Я. Енджеєвичем, міністрами освіти та внутрішніх справ (В. Енджеєвичем, М. Зиндрамом-Косцялковським) та іншими польськими високопосадовцями, результатом яких стало надання товариству фінансової допомоги, сприяння українським ученим у розвитку міжнародних контактів тощо. Це спонукало керівництво НТШ на початку 1936 р. підготувати розлогий «Меморіал» до польського уряду, де містилися прохання щодо створення державного українського університету та Інституту українознавства при НТШ, а також фінансової допомоги на загальну суму понад 650 тис. злотих¹. З усіх цих прохань задоволено було не так багато, частково через брак коштів у польського уряду, частково через небажання правлячих кіл занадто зміцнювати українські позиції у Галичині. Було запроваджено фінансову допомогу для НТШ і деяких інших українських культурних товариств, отримали допомогу кооперативні організації, створено український сільськогосподарський лицей, а також кафедру української мови та літератури у Львівському університеті, яка так і не розпочала своєї роботи до початку Другої світової війни². З невідомих причин не була реалізована ідея створення українського університету на основі львівської Богословської академії, запропонована у 1936 р.³. Найімовірніше це було пов'язано зі зміною політики польських урядів в українському питанні наприкінці 1936 р., їхньою відмовою від угоди «нормалізації» і посилення асиміляторських тенденцій⁴.

¹ Archiwum Państwowy w Lublinie. Zbiory rodzinne Łosiów z Niemiec. Sygnatura Łoś V-2, teczka 1 «Materiały do sprawy ukraińskiej», b/k; Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.1.1935—25.XII.1937.— Львів, 1937.— Число 73.— С. 16—18.

² Мудрий В. Український Університет у Львові у pp. 1921—1925... — С. 58.

³ Archiwum Państwowy w Lublinie. Zbiory rodzinne Łosiów z Niemiec. Sygnatura Łoś V-2, teczka 1 «Memoriał w sprawie Ukraińskiego Uniwersytetu». — К. 487—488.

⁴ Про це, зокрема, говорив на засіданні Виділу НТШ 23 грудня 1936 р. голова товариства І. Раковський, який зазначив, що «нинішнє керівництво Польщі засадничо противне заснуванню не лиш державного, але й приватного українського університету». ЦДІАУ у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 10—11.

Незважаючи на перешкоди в організаційному та ідейному розвитку культурного і наукового життя українців у Польщі, у 1930-ті роки спостерігався помітний поступ українських науковців. Він виявився у збереженні та розширенні українських інституцій у Польщі. Зокрема, 1936 р. у складі Історично-філософичної секції НТШ було створено нові комісії — Старої історії України, Історично-джерелознавчу, Музикологічну¹. Загалом на середину 1930-х років виходило 77 українських періодичних видань, серед яких 22 політичних, 7 господарських, 11 культурно-освітніх, 11 наукових тощо. У цілому українці в Польщі могли ознайомитися з 125-ма періодичними виданнями². Своєю чергою, НТШ упродовж міжвоєнного періоду випустило 28 назв різних періодичних видань, починаючи з фундаментальних «Записок НТШ» і закінчуючи малоформатними «Історичними листками», де висвітлювалась історія України³.

Якщо звернутись до питання спрямування української історіографії у Польщі міжвоєнного часу, треба насамперед відзначити, що стан війни з польською державністю не міг продовжуватись тривалий час. Потреба в переході від «війни з окупантом» до «органічної праці» вимагала переосмислення багатьох світоглядно-ідейних засад національної ідеології. Насамперед це стосувалося визначення співвідношення народу-нації й інституту держави в історії України. Боротьба за утворення самостійної Української держави та її поразка в першій чверті ХХ ст. зумовили пошук причин такого стану речей. Популярна й поширювана схема української історії М. Грушевського акцентувала увагу на етносоціальних аспектах національного минулого, протиставляла роль народних мас інституту держави як ворожому цим масам (що не означало «антидержавності» М. Грушевського).

¹ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.I.1935 — 25.XII.1937. — Львів, 1937. — Число 73. — С. 51.

² Див.: *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. — Warszawa, 1935. — Nr. 8 (24 lutego). — S. 88.

³ Див.: *Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885—1939): анот. покажч. / Комісія бібліографії і книгознавства. Науково-довідкове видання. Серія I. Бібліографія*. — Т. 1. — Львів, 1991.

Події першої чверті ХХ ст. давали підстави з інших позицій подивитися на роль держави як чинника забезпечення існування народу. Така переоцінка мала торкнутися багатьох методологічних аспектів тлумачення українського минулого. Трансформацію поглядів констатував один з учнів М. Грушевського І. Кривецький у відомому нарисі «Українська історіографія на переломі», опублікованому в 1924 р. у «Записках НТШ» як рецензія на праці С. Томашівського та В. Липинського. Автор наголошував на тому, що в ХІХ ст. українська історіографія не знала поняття «нації» як державної спільноти, тоді як тогочасні умови вимагали сприймати національну спільноту як різноманітніший організм, ніж просто «народні маси». Без усвідомлення цього неможлива реалізація української державної ідеї. А без переосмислення історії України неможливе досягнення національної державності. Всіляко пропагуючи ідеї Липинського й Томашівського, висловлені ще до Першої світової війни, І. Кривецький постулював три найголовніших чинники, за допомогою яких треба сконструювати нову концепцію історії України: земля (територія), нація, держава¹.

Продержавницьке спрямування української історіографії, яке переживалося з позитивістським державно-правничим напрямом у європейській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст., стало майже загальним серед українських істориків у Польщі — як у Галичині, так і в інших частинах країни. Поза сумнівом, таке спрямування історичних досліджень було навіяне політичною кон'юктурою, але водночас відповідало загальним тенденціям науково-історичного пізнання, яке розглядало організовані людські спільноти у складній взаємодії етнічних, соціальних, господарських і правно-політичних чинників, серед яких держава видавалася не стільки елементом примусу, скільки й насамперед способом організації суспільного життя.

Найточнішу оцінку стану та завдань української історіографії в тодішніх умовах подав І. Крип'якевич у листі до С. То-

¹ *Кривецький І.* Українська історіографія на переломі // *Записки НТШ.* — Львів, 1924. — Т. 134—135. — С. 161—184.

машівського від 12 червня 1922 р. Він зазначав, що між ним і Томашівським немає відмінностей у поглядах на українську історію, підкреслюючи: «Ми всі, молодші, пережили також нашу катастрофу, вдумувалися в її причини і глядимо на Вашу історію інакше, як дивилися 1913 і навіть 1918 р. Не відразу і не у всіх можна перевести зміну: багато питань треба ще пережити і перебороти в собі... але взагалі ми ідемо до основної ревізії... Але моя думка й амбіція в тому, щоби нашу історіографію вивести з її провінціалізму і ненауковості і хоч поволи приготувати дорогу критичній думці». Далі І. Крип'якевич повідомляв, що береться формувати осередок людей з новими поглядами, які вже «переводять ревізію нашої історії», називаючи серед них В. Липинського та І. Кривецького¹.

Водночас львівський історик формулював завдання, які поставали перед українською історіографією в умовах невдачі розбудови самостійної держави і потреби переживати лихі часи. У листах до С. Томашівського він докладно накреслив програму творчої праці істориків на майбутній період. У листі від 1 січня 1923 р. він писав про потребу «не дати вичерпатися тій моральній силі, а підпомогти їй і скріпити реальними основами» в рамках «органічної праці». Для цього, на його думку, необхідно насамперед «старатися о праці синтетичній, передусім, щоби зірвати з ненависними «причинками» і «матеріалами». А в листі від 10 січня 1923 р. І. Крип'якевич з ентузіазмом вітав пропозицію С. Томашівського писати для «Записок НТШ» огляди про розвиток західної історіографії і констатував: «...Треба кинути місток, хоч який невеликий поки що, між нашою провінціальною, вузькою історіографією і Європою. Дуже мститься на нас наше відчуження від європейської думки — і на методі, і на темах, і на цілیم закрою нашого дуже старосвітського дієписання»².

Два згаданих головних завдання історіографії достатньо успішно реалізувалися українськими істориками в Польщі, що згуртувалися навколо НТШ і УНІ, а також українських

¹ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930). — Лист 10 січня 1923 р. — С. 400.

² Там само. — С. 405—406.

громадських інституцій. У міжвоєнний період ними було підготовлено й опубліковано кілька важливих у методологічному плані синтетичних праць з історії України. Вони були написані з метою обґрунтувати прагнення українців до незалежної державності, але також для просвіти мас щодо ролі та значення держави в розвитку народу. Насамперед слід згадати «Українську історію» С. Томашівського, видану у Львові 1919 р., яка стала підґрунтям для переосмислення методологічних підстав українського історіописання¹. Проте, на нашу думку, щодо цієї роботи Томашівського не можна говорити про чітке формулювання «державницької» версії української історії, йдеться, ймовірно, про перехідний період від «народництва» (яке в українській версії можна кваліфікувати як поєднання романтизму і позитивізму) до «державництва» (поєднання позитивізму і неоромантизму)². Адже в центрі історичного процесу Томашівський ставив «процес творення української народності» та «початки національно-політичної ідеї». А серед головних чинників, що визначали розвиток українського народу, він називав традиційні територіальні, господарські й культурні, а також «дух української історії» (!). Відповідно до цих головних чинників історик визначав три провідні ідеї національного минулого: суперечності («контрасти») між ліською та «степово-луговою» смугами української території, культурними впливами Заходу і Сходу й господарськими моделями Півночі та Півдня³. Таким чином, можна стверджувати, що С. Томашівський став свого роду попередником цивілізаційного підходу до української історії, який поступово набрав сили в міжвоєнний період, щоб ста-

¹ Томашівський С. Українська історія. I. Старинні і середні віки. — Львів, 1919.

² Ширше про ці питання ми писали: *Зашкільняк Л.* Неоромантичні тенденції в українській історіографії початку ХХ століття // *Historia — mentalność — tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki.* — Rzeszów, 2008. — S. 320—334.

³ Томашівський С. Українська історія. I. Старинні і середні віки... — С. 1—15.

ти одним із провідних напрямів світової історіографії в другій половині ХХ ст.

Синтез і численні публікації С. Томашівського міжвоєнного періоду привернули увагу передусім до політичного виміру української історії, де, зрозуміло, державна організація опинилась у центрі уваги. Але політична історія України не могла не «прогнутися» під тягарем політичної ситуації, яку переживали жителі роз'єднаних українських земель. Укотре історіографія потрапила в заручники політики, що її вплив частково зрівноважувався фаховим рівнем дослідників. Про це свідчили численні статті й монографії українських авторів, видані в міжвоєнне двадцятиліття. Одна з таких праць була написана знаним українським публіцистом і письменником О. Назаруком у роки Першої світової війни, але так і не побачила світ¹. Автор убачав мету своєї роботи в піднесенні свідомості українців, підкреслював, що «знання історії потрібне, щоб народ пізнав свою кривду і виступив у своїй обороні й здобув волю»². Далі йшла розповідь про Київську, Галицько-Волинську, Козацьку держави і робився висновок, що «поконали» Україну не сусіди-вороги, а внутрішні «распри і незгоди», низький рівень свідомості українців. Тому й відбудова державності — це насамперед відбудова свідомості, а зброя — «книжка, часопись і організація».

Формування нової концепції історії України, яка мала підносити насамперед політичну свідомість мас, створювати мобілізаційний ресурс національно-визвольного руху, тривало протягом усього міжвоєнного двадцятиліття. Погляди українських істориків на минуле не завжди збігалися. Але їх об'єднувало прагнення знайти і простежувати державницькі елементи національної історії. Це виявилось у концепції державних утворень в українських землях. Одними з перших

¹ Рукопис праці О. Назарука «Історія України», що була підготовлена під егідою Союзу Визволення України і присвячувалась Українським Січовим Стрільцям, зберігається у фонді цього публіциста і громадського діяча. ЦДІАУ у Львівській обл. — Ф. 359. — Оп. 1 т. — Спр. 51. — Арк. 1—279.

² Там само. — Арк. 1.

синтезаторів української державницької історії були учні М. Грушевського — О. Терлецький та І. Крип'якевич.

Започаткував державницький синтез історії України професор академічної гімназії у Львові О. Терлецький, опублікувавши у 1923—1924 рр. двотомну працю «Історія Української держави»¹, яку в 1930-х роках доповнив кількома синтезами національної історії². Його схема історії України була оригінальною і становила протиставлення «історії маси» — історії держави. Історик визначив три доби української історії — княжу, козацьку і нову, зміст яких полягав у зміні форм національної державності від станової князівської до станової козацької і відродженої «європейської» (УНР і ЗУНР). Історик докладно обґрунтовував причини їх занепаду і стверджував, що в державно-цивілізаційному плані Україна розвивалась подібно до інших європейських країн, але зазнала руйнівних впливів та агресії східних ідеологій і сусідів. Зокрема, наголошував на тому, що внаслідок об'єктивних географічних умов в українському суспільстві «постало два нездатних до політичного життя зразків українців — з анархічним польсько-магнатським світоглядом і зі степовим світоглядом», але обидва не визнавали жодної держави. Проте національне відродження українців вселяє впевненість, що нова українська державність неодмінно відновиться³.

¹ Терлецький О. Історія Української держави. — Т. 1: Княжа доба. — Львів, 1923; Його ж. Історія Української держави. Т. 2: Козацька доба. — Львів, 1924.

² Терлецький О. Історія України: княжа доба. — Львів, 1936.; Його ж. Історія України: козацька доба. — Львів, 1936; Його ж. Історія України від 1728 до 1917 р.— Львів, 1936; Його ж. Історія України від 1917 р. до найновіших часів. — Львів, 1936; Його ж. Історія України. Нове переглянене й доповнене видання. — Львів, 1938.

³ Терлецький О. Історія України. Нове переглянене й доповнене видання. — Львів, 1938. — С. 383—385. Див. також: Гудь Б. Омелян Терлецький — автор першої «Історії Української держави» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. — Львів, 2001. — С. 580—590; Полянський О., Полянська Р. Публікації Омеляна Терлецького у виданнях «Просвіти» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 19: «Просвіта» — оберіг незалежності та соборності України. — Львів, 2010. — С. 453—460.

Не менш оригінальні ідеї пропагував О. Терлецький в оцінці української історіографії. В одній зі своїх лекцій «Головні напрями в українській історіографії новіших часів», прочитаній на курсах українських учителів у 1938 р., він простежив розвиток української історичної думки від найдавніших часів до сучасності й переконливо показав нерозривний зв'язок історичної думки і національної ідеології на всіх етапах. У лекції було визначено чотири негативні хвилі впливу на українську історичну думку та історіографію — «московський», «польський», «демократичний» і «космополітичний», відповідно до яких сформувались і діяли напрями в українській історичній літературі. Їм відповідали «романтично-народницький» (М. Костомаров), «песимістичний» (П. Куліш), «громадянсько-народний» (В. Антонович — М. Грушевський) і, нарешті, «державницький» (В. Липинський, С. Томашівський, І. Крип'якевич) напрями. Тільки останній напрям, на думку О. Терлецького, науково поставив питання про роль державної організації суспільства як головної умови його існування. Підсумовуючи причини пізнього формування української державної ідеї та ідеології, О. Терлецький вважав ними такі: «Існування степу, сусідство з ордою, внутрішні контрасти з існуванням двох негативних типів в українському громадянстві і врешті агресивна політика Польщі і Москви супроти України»¹.

Треба зазначити, що І. Крип'якевич не менш, а може й більш активно спричинився до написання синтезів з історії України. Ще в грудні 1921 р. у листі до І. Кривецького, характеризуючи наукове життя в Галичині, він писав: «Я теж пішов на підручники: пишу Історію української культури, Історію війська, Історію держави XVII—XVIII в. etc. Про державу теж викладаю, веду теж семінар і приготавляю деякі методичні *subsidia* для студентів»². З тих студій Крип'якевича вийшло

¹ ВР ЛНБ НАНУ. — О. А. Терлецький, 18 / п. I. — Арк. 1—14.

² З листування Івана Крип'якевича та Івана Кривецького. Підготував Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 386—387.

кілька популярних синтезів, призначених для середніх шкіл і гімназій, вищих шкіл, для ширшого загалу тощо¹. Більшість публікацій львівського історика мали насамперед просвітницький характер і розвивали думки про тяглість української державності. Найвищого рівня синтезаторський талант І. Крип'якевича досягнув у підготовленій 1938 р., але виданій тільки після Другої світової війни на Заході під псевдонімом І. Холмський «Історії України»².

Погляди І. Крип'якевича були співзвучні з висловленими С. Томашівським і О. Терлецьким. Разом з тим, він вніс деякі нові риси у синтетичну візію минулого, виокремивши період «української державності за гетьманів 1648—1782», як одноцільний час, глибше, ніж інші дослідники опрацював господарські питання, побут і стан свідомості населення України в різні часи.

Як і всі інші історики державницького напрямку, І. Крип'якевич дотримувався «оптимістичного» погляду і на минуле, і на майбутнє національної державності. Як і всі вони, вважав, що славне минуле Київської Русі і Гетьманщини поряд із національним відродженням ХІХ і ХХ ст. роблять неминучим постання самостійної Української держави. Завершуючи свій синтез 1938 р., учений підкреслював, що для української історії можна виокремити три провідні «моменти»: по-перше, неухильне, всупереч багатьом перешкодам, формування «на-

¹ Серед них назвемо лише головні: Крип'якевич / Огляд історії України. Repetitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів. — К., Львів, Відень, 1919; І. К. [Крип'якевич І.] Мала історія України. — Львів, 1921; Його ж. Історія козаччини. Для народу і молоді. — Львів, 1922 (друге видання — 1934); Його ж. Історія Української Держави ХVІІ—ХVІІІ вв. — Львів, 1922; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. — Львів, 1925—1931. — Т. 138—140, 144—145, 147, 151; Його ж. Історія України для народу. — Львів, 1929; Історія українського війська: Част. 1: Військо княжих часів. Част. 2: Запорозьке військо. — Львів, 1936; Крип'якевич І. Історія української культури. Частина 1: Побут. — Львів, 1937; Петренко І. [Крип'якевич І.] Історія України від найдавніших до теперішніх часів. — Львів, 1941 (спільно з О. Терлецьким) та ін.

² Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І. Історія України / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. — Львів, 1990. — С. 5—21.

ціональної індивідуальності» (читай — національної свідомості, ментальності. — Л. З.); по-друге, пошук оптимальних державних форм організації українства, що зумовлювало необхідність об'єднання розрізнених українських земель і утворення єдиної української держави; по-третє, українська культура стала такою внаслідок господарського і культурного освоєння, колонізації Причорномор'я, що спричинило «незвичайне багатство, особливо в пісні, музиці, мистецькій промисловості, побуті». Все це забезпечило Україні визначальну роль в історії Східної Європи і, будучи завжди тісно пов'язаною із Західною Європою, вона «творила найдалше на схід висунутий бастион європейської культури і ще своїми зусиллями та жертвами крові вона стримала наступ диких орд Азії»¹.

Подібні погляди містила і т. зв. «Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року» українського історика мистецтва М. Голубця, видана 1935 р. у видавництві Тиктора з передмовою І. Крип'якевича, яка була розрахована на широку аудиторію². Упродовж міжвоєнного періоду різноманітні видання з історії України виходили багатотисячними накладками по декілька разів і, незважаючи на скрутне матеріальне становище, швидко розкупалися населенням. Очевидно, що це мало відбитись на формуванні національної самосвідомості українців у Польщі.

Галицькі історики мали також важливу підтримку з боку наддніпрянців у поширенні знань з історії України. Численні видання УНІ у Варшаві сприяли пропаганді насамперед державницької версії минулого України. Академізмом вирізнялися «Нариси історії України», підготовлені та опубліковані Д. Дорошенком 1932 р. — на той час співробітником УНІ³. Ця двотомна праця містила потужний історіографічний та дже-

¹ Крип'якевич І. Історія України / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. — Львів, 1990. — С. 294—298.

² Голубець М. Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. Зі вступом І. Крип'якевича. — Львів, 1935.

³ Дорошенко Д. Нариси історії України. — Т. 1 (До половини XVII століття). — Варшава, 1932.; Т. 2 (Від половини XVII століття). — Варшава, 1933. — (Праці Українського наукового інституту, т. IX і т. XVIII, серія підручників, книги 1 і 2).

релознавчий розділи й ґрунтовні аргументи на користь державницького підходу до історії України. Нову схему національної історії цей дослідник репрезентував таким чином: «Коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад київської держави; добу галицько-волинської держави; запанування Литви і Польщі на українських землях; повстання української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією; національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність... Українська історія — неперервний процес»¹.

Для поступального розвитку історіографії та формування національної свідомості українського населення важливе значення мали й численні синтези з різних гуманітарних та соціальних наук, що вийшли з-під пера українських учених у Польщі. До них треба віднести публікацію в 1930—1935 рр. тритомної «Української загальної енциклопедії» за редакцією І. Раковського, «Атласу України і сумежних країв», що був підготовлений групою українських вчених під керівництвом В. Кубійовича й опублікований 1937 р. тощо.

Нарешті, у міжвоєнний період галицьким історикам вдалось зберегти, а почасти й розширити міжнародні зв'язки української історичної науки. Історики радянської України не мали можливості встановлювати зв'язки з міжнародними науковими організаціями без дозволу Москви. Натомість фінансове становище українських наукових осередків у Польщі, передусім НТШ, не давало можливості брати активну участь у міжнародному науковому житті, зокрема у перші роки після світової війни. Певні зрушення сталися тільки наприкінці 1920-х років. У 1927 р. за ініціативою авторитетних на той час польських істориків О. Галецького і М. Гандельсмана в межах польської політики «прометеїзму» у Варшаві було створено Федерацію історичних товариств Східної Європи, до якої при-

¹ *Дорошенко Д.* Нариси історії України. — Т. 1 (До половини XVII століття)... — С. 16.

лучилися історики багатьох країн: від Фінляндії на півночі до Греції на півдні¹. У її діяльності взяли участь також українські історики, зокрема М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький². Щоправда, активність українських учасників Федерації не була значною, оскільки незалежність України залишалась нереалізованим завданням, а становище українських земель і народу не надавало великого оптимізму. Однак І. Крип'якевич був обраний до Словникової комісії Федерації, а М. Кордуба увійшов до її Управи. У виданні цієї наукової організації М. Кордуба вмістив низку оглядів про українську історіографію і топоніміку західно-українських земель.

Участь у діяльності Федерації історичних товариств Східної Європи давала змогу українським історикам вийти на міжнародну арену. Відповідно вони прилучилися до історіографічної дискусії про етногенез українського народу та походження Київської Русі, ініційованої на V Міжнародному конгресі істориків в Осло в 1928 р. У лютому 1929 р. у інавгураційній лекції у Варшавському університеті М. Кордуба підніс важливі теоретичні питання цієї проблеми. Його виступ, опублікований трьома мовами, спричинив гостру полеміку серед українських, а також окремих польських і чеських істориків³. Висловлені вченим думки, що ґрунтувались на глибокому вивченні історичних джерел, суперечили державницьким поглядам більшості українських істориків, які відносили формування української нації до часів Київської держави, а саму цю державу вважали українською. М. Кордуба вважав давню Русь державою всіх східних слов'ян, а генезу українського народу переносив до часів Литовського князівства.

¹ *Kłoczowski*. *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*. — Lublin, 1993. — S. 10—11.

² *Кордуба М.* Конференція істориків у Варшаві // *Україна*. — К., 1927. — Кн. 5. — С. 196—199.

³ Див.: *Педич В.* Мирон Кордуба — дослідник історії України // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod redakcją J. Maternickiego i L. Zaskilniaka*. — Rzeszów, 2005. — S. 402—404; *Кордуба М.* Найновіші теорії походження Русі // *Літературно-науковий вістник*. — Львів, 1929. — Т. 100. — Кн. 11. — С. 1082—1096.

Такі погляди до певної міри корелювалися з російською та радянською версіями «єдиного давньоруського народу» і «єдиної Російської держави» й тому викликали емоційне заперечення українських істориків. Проте дискусія виявилась корисною для українських дослідників, котрі змушені були подивитися на складну проблему націотворення з позицій світової науки. Сам же М. Кордуба ще неодноразово виступав у періодиці й на міжнародних форумах з доповідями на цю тему.

У роботі VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві 1933 р. взяло участь 12 українських істориків, переважно з Польщі. З ініціативи М. Кордуби та за його редакцією НТШ видало збірник доповідей українських учасників конгресу тими мовами, на яких вони мали виголошуватись. Він містив такі праці: «Східні периферії Унетичької культури» Я. Пастернака; «Проект символічних позначень для етнологічних студій» В. Щербаківського; «Виникнення української нації» М. Кордуби; «Стан вивчення історії українського права» М. Чубатого; «Східні і західні впливи в українському мистецтві XVII—XVIII ст.» І. Свенціцького; «Економічна структура села в Галичині на зламі XVIII—XIX ст.» Р. Зубика; «Півсторічна історія Василянського Чину» Й. Скрутеня. Тексти цих доповідей, як і всіх інших, були опубліковані в матеріалах конгресу, зокрема й інформації про обговорення у звітах про засідання, а короткий виклад — у збірниках резюме¹.

Вихід на міжнародну арену став важливим здобутком українських істориків. У лютому 1937 р. М. Чубатий у листі до І. Крип'якевича наполягав на участі українських дослідників у черговому VIII Міжнародному конгресі істориків у швейцарському Цюріху, який мав відбуватися наступного року. М. Чубатий підкреслював: «Я вважаю мимо всіх наших труднощів нашу участь в конгресі за конечну і думаю, що секція наша (Історично-філософська секція НТШ, яку тоді очолював І. Крип'якевич. — Л. З.) мусить заладити, принайменше дати ініціативу до зорганізування нашої участі в тім конгресі. Не-

¹ Ісаєвич Я. Міжнародні конгреси історичних наук // Енциклопедія історії України. — К., 2009. — Т. 6: Ла—Мі. — С. 717.

присутні ніколи не мають рації, а моя участь в VII конгресі переконала мене, що це річ таки дуже важна»¹. Це відчували й інші українські історики. Тому, незважаючи на фінансові труднощі, у цюрихському конгресі взяли участь два українські вчені: з доповідями виступили М. Кордуба («Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на сході Європи в другій половині XIII ст.») і Є. Перфецький з Братислави («Ставлення польської анналістики до німецького і руського літописання в середніх віках»). Водночас українська тематика висвітлювалася в доповідях декількох закордонних учених².

У 1930-ті роки українські історики брали активну участь у різних міжнародних наукових форумах. У звітах НТШ з'явилась постійна рубрика про міжнародні зв'язки українських учених. Так, у 1934 р. українські історики виїжджали на черговий Міжнародний конгрес візантиністів у Софії (Й. Скрутень, Я. Пастернак), взяли участь у X з'їзді музеологів у Вільно³. У звіті за 1936 р. повідомлялося, що галицькі вчені взяли участь у з'їзді візантиністів у Римі, з'їзді слов'янських географів та етнографів у Софії і водночас зазначалося, що запрошень на міжнародні наукові форуми багато, але коштів на далекі відрядження бракує⁴.

Ліберальні українські політичні кола обрали шлях припинення українсько-польської конфронтації і здійснення політики «органічної праці», яка давала змогу зберегти створений у попередній період національно-культурний потенціал. Українські історики з різних земель, що опинилися в міжвоєнній Польщі, згуртувалися навколо двох головних наукових осередків — НТШ у Львові та УНІ у Варшаві — та зуміли в непростих умовах розв'язати три головні завдання української історичної науки: зберегти організаційну структуру української історіографії, освіти і культури; сформувати нову «дер-

¹ ВР ЛННБ НАНУ. — Архів І. П. Крип'якевича, № 159, лист М. Чуба-того до І. Крип'якевича від 6 лютого 1937 р., б/к.

² Ісаєвич Я. Міжнародні конгреси історичних наук... — С. 718.

³ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.II.1932 — 31.XII.1934. — Число 72... — С. 76—77.

⁴ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.I.1935 — 25.XI. 1937. — Число 73... — С. 32—33.

жавницьку» версію української історії, яка поєднувала здобутки тогочасних напрямів світової історіографії із суспільно-політичними очікуваннями українського національного руху; вперше вийшла на міжнародну арену, репрезентувавши доробок у вивченні історії України. Тому цілком можна погодитися з оцінкою щодо розвитку української історіографії в міжвоєнній Польщі, яку понад півстоліття тому дав О. Оглоблин. Він вважав, що українська історична наука там розвивалася більш-менш вільно і досягла певних висот, оскільки польська влада, попри ворожість до всього українського, не втручалася у внутрішні справи української науки та не заперечувала її методологічних засад¹. Це дало українським історикам можливість переживати складні часи наступу тоталітарних режимів і роз'єднаності українських земель.

¹ Оглоблин О. Українська історіографія, 1917—1956. — К., 2003. — С. 73.

Микола Литвин, Тамара Литвин

**МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ:
ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК ВЧЕНИЙ
І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ**

Історико-краєзнавчі студії міжвоєнної доби важко уявити без публікацій Івана Крип'якевича — талановитого учня школи Михайла Грушевського, вченого-енциклопедиста, пристрасного колекціонера-бібліофіла. Народився майбутній історик 1886 р. у Львові в сім'ї вихідця з Холмщини отця Петра Франца Крип'якевича, талановитого письменника, дослідника візантійської гимнографії. Вчений був будівничим Наукового товариства імені Шевченка у Львові, а згодом творцем фахового академічного середовища Галичини, загалом України. Будучи державником-соборником, у часи Української національно-демократичної революції 1917—1921 рр. для українських дипломатів у Бресті він спішно виготовив карту західних етнічних кордонів України¹. Прагнув відродити історичну пам'ять у гімназистів Рогатина, Львова, Жовкви, академіків Українського таємного університету, вихованців Львівської богословської академії.

Спробував себе і в ролі політика, вступивши 1914 р. до Союзу визволення України, а 1921 р. — до центристської Української народно-трудової партії. Займався просвітництвом у період гітлерівської окупації. Не покинув рідний край, побратимів по перу, фаху й у період радянської займанщини. Намагався бути оптимістом навіть у часи суспільного розпаду. Історик консервативно-державницької школи² сміливо

¹ Крип'якевич І. Спогади // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 114.

² Дашкевич Я. Постаті. — Львів, 2007. — С. 487—501.

реконструював минувшину рідного народу, щиро сповідував українську національну ідею, і якраз у цьому його сила і велич.

Перші наукові проходи майбутній вчений започаткував у Львівському університеті та знаному в багатьох країнах Науковому товаристві імені Шевченка. Власне Іван Крип'якевич став одним із його очільників, що в умовах бездержавності кінця XIX — першої третини XX ст. виконувало функції національної академії наук. Допитливий гімназист познайомився з цією інституцією ще 1902 р., коли досвідчений бібліотекар Михайло Павлик позичив юнакові у сусідній кам'яниці по вул. Чарнецького, 26 «Записки НТШ» (том 47) зі статтею Івана Франка «Козак Плахта». Власне після студювання цього видання, згадував Іван Крип'якевич, він вирішив стати істориком України. А вже у 1905—1906 рр. у «Записках НТШ» з'явилося аж 20 його перших студій, оглядів, рецензій. Чи не тому в червні 1905 р. університетський професор Михайло Грушевський рекомендував амбітного студента філософського факультету до вступу в Етнографічну комісію товариства, де провід вели такі велетні наук, як Іван Франко, Олександр Барвінський, Федір Вовк, Борис Грінченко, Володимир Шухевич, Олександр і Філарет Колесси. Наступного року Івана Крип'якевича разом із його ровесниками Іваном Дорошенком, Василем Герасимчуком, Іваном Кревецьким прийняли до Археографічної комісії, яку очолював сам Михайло Грушевський. Молодий професор-бородань, як згадував Іван Крип'якевич, мав милий глибинний голос і завжди звертався до молодих колег «пане товаришу». Разом із Михайлом Грушевським, Михайлом Возняком, Володимиром Дорошенком 1909 р. молодий історик і бібліофіл заснував Бібліографічну комісію НТШ, на засіданнях якої регулярно обговорювалися проблеми української та українознавчої бібліографії. Вчений започаткував дослідження літопису друкарства у середньовічному Львові та інших західноукраїнських містах; особливо його цікавила доля Івана Федоровича. Археографічна комісія профінансувала джерелознавчі пошуки юнака в архівах і бібліотеках Кракова, Варшави і Москви, де він зібрав матеріали

до літопису Хмельниччини і «винотував україніку». Загалом студії з українсько-російської історії посідали провідне місце в науковій діяльності історика¹.

У 1911 р. молодий дослідник успішно захистив у Львівському університеті докторат «Козаччина та Баторієві вольності» й був обраний дійсним членом НТШ. Як член Союзу визволення України у роки Першої світової війни він підтримував культурно-освітні акції Легіону УСС на Волині, де серед місцевих учителів і учнів відроджених українських шкіл поширював Святе Письмо, а також українську наукову та науково-педагогічну літературу, організовував Шевченківські свята². Після поразки Західно-Української Народної Республіки й інкорпорації Східної Галичини і Волині до Другої Речі Посполитої на певний час науковець поринув у політичну ді-

¹ Крип'якевич І. Галичина і російська Україна // Діло. — 1911. — Ч. 54. — 10 березня; Його ж. Україна і Москва. З давньої боротьби за власть // Діло. — 1917. — Ч. 172. — 25 лип.; Його ж. Занепад Великої Росії // Діло. — 1918. — Ч. 24. — 2 лютого; Його ж. Московська приязнь // Свобода. — 1918. — Ч. 5. — 2 лют.; Його ж. Перший прихід російських військ до Києва // Свобода. — 1918. — Ч. 10. — 9 берез.; Його ж. Українсько-московський договір 1654 р. і устрій України // Календар Товариства «Просвіта» на 1918 рік. — Львів, 1917. — С. 108—118; Його ж. З пограничної українсько-московської переписки 1649—1651 // ЗНТШ. — Т. 150. — 1929. — С. 81—91; Його ж. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: нариси / Акад. наук УРСР. Ін-т суспільних наук. — К., 1953. — 72 с.; Його ж. Богдан Хмельницький і Москва // Український історик. — 1969. — № 1—3(21—23). — С. 141—143. — С. 138—139; Його ж. Богдан Хмельницький і Москва // Зборівщина — наш рідний край. — Торонто, 1985. — С. 51—55.

² Крип'якевич І. Українська Волинь. Минувшина і теперішність // Українське слово. — 1915. — Ч. 108, 111, 118; Його ж. Волинські школи, Кривавого року // Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік / [Злагодив Ярослав Весоловський]. — Відень: Загальна рада, 1917. — С. 211—215; Його ж. Давні українські школи у Володимирі Волинському // Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка в Володимирі-Волинському. — Володимир-Волинський: Заходом Шкільного комітету, 1917. — С. 3—9; Його ж. Українські школи на Волині // Календар товариства «Просвіта» на 1917 рік. — Львів, 1917. — С. 116—121; Його ж. Українські школи на Волині (Комунікат Бюро культурної помочи) // Діло. — 1917. — Ч. 52. — 4 берез.; Його ж. Перша українська школа у Володимирі-Волинському // Рідна школа. — 1933. — № 9. — С. 154—155; Його ж. Шкільні традиції Володимира-Волинського // Рідна школа. — 1933. — № 7. — С. 104—105.

ьяльність. У червні 1922 р. на Першому Міжпартійному з'їзді у Львові І. Крип'якевич виступив із рефератом про Холмщину і Волинь, запропонувавши галицьким політикам консолідувати зусилля для вироблення спільної тактики проти польської окупаційної влади. Водночас він критикував еміграційний уряд ЗУНР за курс на державну самостійність Галичини. З цього приводу в листі до С. Томашівського від 2 січня 1923 р. він зазначав: «Самостійність Галичини — це минувшина». У травні 1923 р. на з'їзді Української народно-трудової партії обирається до її керівного органу — Тіснішого народного комітету, залучається до розробки партійної програми та відродження партійного органу — газети «Діло»¹.

І. Крип'якевич і надалі тісно співпрацював із НТШ: його обирали до керівних органів товариства, зокрема секретарем (1920 р.), а після від'їзду М. Кордуби до Варшави — директором (1934 р.) історично-філософської секції², дійсними членами якої в 1937 р. було 47 осіб. У різний час до неї обиралися відомі наддніпрянські та галицькі вчені Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Микола Біляшівський, Микола Василенко, Федір Вовк, Олександр Грушевський, Степан Дністрянський, Володимир Дорошенко, Володимир Охримович, Олександр Русов, Йосиф Сліпий, Омелян Терлецький, Дмитро Чижевський, Євген Чикаленко, Дмитро Яворницький та ін.³ У 1924—1937 рр. учений-енциклопедист редагував «Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції», які стали інтелектуальним згустком світового наукового українознавства.

У міжвоєнний період учений плідно працював у різних комісіях НТШ. Зокрема, у Бібліотечній комісії допомагав

¹ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 — червень 1930 рр.) / (упор. Н. Халак). — Львів, 2015. — С. 13—16, 119—120.

² Крип'якевич І. Спогади // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 125.

³ Брега І. Історично-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка // Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Том. 3. — С. 583—584.

комплектувати фонд бібліотеки Товариства, якій передав не менше тисячі різних видань із власної збірні. У Комісії історії штуки разом із Василем Щуратом, Іваном Трушем, Миколою Голубцем розробляв концепцію фундаментальної «Історії української культури» (1937 р.). Музейній комісії вчений допоміг підготувати експозицію Українського національного музею НТШ. Водночас очолював Комісію Музею воєнно-історичних пам'яток, яка організувала збір і впорядкування документів Легіону УСС і Галицької армії, на підставі яких у приміщенні Українського товариства допомоги інвалідам 1937 р. відкрито унікальний музей (нині вул. генерала Чупринки, 48). До цієї акції він залучив видавця Івана Тиктора, істориків Івана Карпинця і Омеляна Пріцака, мистецтвознавця Михайла Драгана, засновника «Січі», адвоката Кирила Трильовського. У цей час учений долучився до редагування й написання фундаментальної «Історії українського війська», фактично ставши фундатором національної військово-історичної науки.

Іван Крип'якевич як член Правничої комісії обговорював проблеми історії держави і права, правничої термінології. Його цікавили й засідання Музикологічної комісії, які провадив талановитий композитор і піаніст Станіслав Людкевич. Регулярно брав участь у роботі Історично-джерелознавчої комісії (очолювали Омелян Терлецький, Микола Андрусак), яка готувала підручну бібліографію історії України.

Як голова Комісії старої історії (Ярослав Пастернак, Роман Зубик, Володимир Мацяк, Йосип Пеленський, Богдан Барвінський, Ярослав Рудницький, Олександр Цинкаловський, Володимир Залозецький, Маркіян Смішко, Іван Шендрик, Василь Гарасимчук, Теофіл Коструба, Осип Назарук) та нової історії України НТШ (Ілля Витанович, Роман Роздольський, Іван Карпинець, Микола Пасіка, Омелян Пріцак та ін.) учений прагнув винести на обговорення актуальні проблеми історії та культури України, зокрема періоду Галицько-Волинської держави, Хмельниччини, доби Української революції 1917—1921 рр. Завжди цікавими були його виступи й публікації, присвячені західним етнографічним мемам Галичини і Холм-

щини (цією гострополітичною темою згодом захопився і його учень Ярослав Ісаєвич). Учений добре знав здобутки європейської, насамперед польської, історіографії. Намагався не поривати діалогу з польськими колегами; 1928 р. разом зі старшим колегою Мироном Кордубою взяв участь у з'їзді істориків Східної Європи у Варшаві, де виступив із рефератом про стан історичної науки в Україні¹.

Історик прагнув нав'язати творчі відносини з ученими УСРР. Навесні 1929 р. на запрошення Михайла Грушевського відвідав академічні установи Києва, виступив із рефератом про державу Б. Хмельницького на історичній секції Всеукраїнської академії наук, познайомився з відомими наддніпрянськими істориками Дмитром Багалієм, Миколою Василенком, Веніаміном Кордтом, економістом і географом Костянтином Воблим; у Харкові зустрівся із земляком, географом Степаном Рудницьким².

У міжвоєнний період, окрім згаданих «Історії українського війська» та «Історії української культури», за його участю видано узагальнюючі україноцентричні праці «Велика історія України» (1935 р.), «Всесвітня історія» (1939 р.), а також малоформатну «Малу історію України» (1921, 1924 рр.). Спільно з Володимиром Кубійовичем Іван Крип'якевич підготував фундаментальні видання «Атлас України і сумежних земель» (Львів, 1937; карта «Українські землі (1914—1923)» та «Географія України і сумежних земель» (Львів, 1938; стаття «Історія української колонізації»). До друку своїх праць учений вміло залучав талановитого менеджера — видавця Івана Тиктора, котрий, за словами Івана Крип'якевича, на цих книжках зробив «кокосові інтереси». Власне в цих та інших своїх роботах учений державницького історіографічного напрямку

¹ Крип'якевич І. Спогади // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 117.

² Крип'якевич І. Спогади // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 121—122; Комісія старої історії України НТШ у Львові: (за матеріалами записників Осипа Назарука, 1935—1936) // Там само. — С. 306—329.

намагався показати український історіографічний процес рівнорядним і рівновартісним із історичним розвитком інших народів. Особливу увагу він приділяв процесам націо- і державотворення, не забуваючи про соціальні аспекти історії. Іван Крип'якевич, як зауважив Ярослав Ісаєвич, займав позиції національного солідаризму, наголошуючи не лише на необхідності єднання всіх верств народу, а й на тому факті, що розвиток національної справи завжди забезпечував зрив народних мас¹. Видається, цей висновок є цінним не лише для науковців, а й для сучасних політиків, які інколи нехтують уроками новітньої історії.

Водночас Іван Крип'якевич став очільником історико-краєзнавчих студій у регіоні, брав участь у діяльності туристично-краєзнавчого товариства «Плай», організовував краєзнавчі подорожі молоді на Брідщину та Пліснесько, до місця Зборівської битви 1649 р., вздовж Дністра, побував у Луцьку, Крем'янці, Бересті; опублікував краєзнавчі нариси про Львів, Галич, Володимир, Жовкву, Зборів, Самбір, Страдч, Гримайлів, Брюховичі, Волинь, Холмщину, Бойківщину, Чигирин і Суботів та ін.² Радив записувати топоніміку старого Львова,

¹ *Ісаєвич Я.* Іван Крип'якевич — історик і організатор наукового життя // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 14—15.

² *Крип'якевич І.* З історії м. Підгороддя // ЗНТШ. — 1911. — Т. 103. — Кн. 3. — С. 191—200; Його ж. Львівське жите в часах Шашкевича // Неділя. — 1911. — Ч. 43/44. — С. 11—14; Його ж. На Баторівці // Діло. — 1912. — Ч. 137. — 20 черв.; Його ж. На Клепарові // Діло. — 1912. — Ч. 108. — 15 трав.; Його ж. Школа ім. короля Данила // Діло. — 1912. — Ч. 143. — 27 черв.; Його ж. Вороги української держави // Свобода. — 1917. — Ч. 52. — 29 груд.; Його ж. Берестя // Свобода. — 1918. — Ч. 4. — 26 січ.; Його ж. Княжий город Галич. — Львів, 1923. — 16 с. — (Історична б-ка «Просвіти». — Ч. 2); Його ж. З історії Гуцульщини // ЛНВ. — 1923. — Т. 80. — Кн. 7. — С. 238—244; Т. 81. — Кн. 11. — С. 247—259; Т. 82. — Кн. 12. — С. 338—343; Його ж. З під львівських проходів // Діло. — 1923. — Ч. 86. — 21 лип.; Його ж. По княжім Львові (на спомин проходу 2.11.1924) // Діло. — 1924. — Ч. 250. — 8 листоп.; Його ж. Слідами княжого Львова. Топографія // Стара Україна. — 1924. — Ч. 12. — С. 184—185; Його ж. Богданівська каплиця біля Підлісць Крем'янецького повіту // Туристика і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 2. — С. 2; Його ж. Легенда про печери

у Страдчі (біля Янова під Львовом) // Туристика і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 1. — С. 3—4; Його ж. Мандрівки Якова Головацького. 1832—1840 // Туристика і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 1. — С. 1—3; № 2. — С. 3—4; Його ж. Печери в Галичині // Туристика і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 2. — С. 1—2; Його ж. Приповідки про галицькі міста // Туристика і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 2. — С. 4; № 3. — С. 4; Його ж. Прогулька до Медової Печери // Туристика і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 3. — С. 3—4; Його ж. Княжий город Галич // Календар Українського народного союзу на 1927 р. — Jersey City (Джерсі Сіті), 1926. — С. 81—82; Його ж. Пам'ятки княжих часів у Перемишлі // Український голос. — 1927. — 7 січ. — № 2 (384); Його ж. Звідки пішла назва «Медобори» // Вісник природознавства. — 1928. — № 2. — С. 114—115; Його ж. Високий замок // Життя і знання. 1930—1931. — № 3 (39). — С. 65—67; Його ж. З минулого Жовкви. — Жовква, 1930. — 36 с.; Його ж. Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. — Жовква, 1930. — С. 713; Його ж. Проходи по старім Львові // Життя і знання. — 1930—1931. — 2 (38). — С. 41—46; Його ж. Шануймо наше минуле. Про музей і словник діячів Жовківщини // З минулого Жовкви. — Жовква, 1930. — С. 30—32; Його ж. Від Високого Замку до Личакова // Життя і знання. — 1930—1931. — № 10 (46)—11 (47). — С. 308—311; Його ж. Волинь — носій української культури. Давні школи на Волині // Неділя. — 1931. — Ч. 26 (146). — 19 лип. — С. 4—5; Його ж. Довкола середмістя Львова // Життя і знання. — 1930—1931. — № 9 (45). — С. 271—274; Його ж. Історичні проходи по Львові // Життя і знання. — 1931. — № 1 (49). — С. 18—20; — № 2 (50). — С. 38—40; — № 3 (51). — С. 72—76; Крип'якевич І., Олійник Г. Коротка історія Грималова і сіл судового округу. — Грималів: Просвіта. — 1931. — 132 с. — 1 мапа; Крип'якевич І. Львівський ринок // Життя і знання. — 1930—1931. — № 4 (40). — С. 104—107; № 5 (41). — С. 131—135; Його ж. На Личакові // Життя і знання. — 1930—1931. — № 12 (48). — С. 361—364; Його ж. Руська вулиця у Львові // Життя і знання. — 1930—1931. — № 6 (42). — С. 174—177; Його ж. Середмістя у Львові // Життя і знання. — 1930—1931. — № 8 (44). — С. 225—228; Його ж. Церков Успення у Львові // Життя і знання. — 1931. — С. 214—215; Його ж. З історії галицького краєзнавства // Збірник фізикографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1932. — Вип. 4—5. — С. 111—128; Його ж. З історії Жовкви // Життя і знання. — 1932. — № 13, 14, 15; 1933. — № 1; Його ж. Історичні проходи по Львові. — Львів: Просвіта, 1932. — № 771. — 168 с. Рец.: Коструба Т. Крип'якевич Іван. Історичні проходи по Львові. Львів 1932 // Записки ЧСВВ. — 1935. — Т. 6. — Ч. 1—2. — С. 416—418; Його ж. Чигирин і Суботів з візитації 1726 р. // ЗНТШ. — Т. 151. — 1932. — С. 191—194; Його ж. З історії Підлютого в 1810—1860 рр. // Лікарський вісник. — 1934. — № 2. — С. 43—45; Його ж. З історії Гуцульщини // «Просвіта» Гуцульщині. — Львів, 1936. — С. 6; Його ж. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. — 1938. — № 10. — С. 26—33; Його ж. Українські оселі в Люблинщині // Життя і знання. — 1939. — № 2 (137). — С. 52—53; Його ж. З минулого Шевченкової батьківщини // Записки історичного та філологічного факультетів / Львів. держ. ун-т ім. Ів. Франка. —

мріяв про видання історичного атласу України. Під впливом батька, уродженця Холмщини, прискіпливо досліджував історію, культуру та побут населення цього регіону¹. Свої знання та досвід учений передавав не лише гімназістам, а й разом із Я. Пастернаком, Ю. Полянським, М. Чубатим, К. Чеховичем, Ю. Дзеровичем студентам Львівської богословської академії².

Учений-бібліофіл прагнув підтримати українське книго- і пресознавство. Відтак у 1929 р. він став співорганізатором

К., 1940. — Т. 1. — С. 130—147; Його ж. З минулого міста Львова // Література і мистецтво. — Львів, 1941. — № 5. — С. 41—43; Його ж. Из истории Львова // За советскую отчизну. — 1945. — № 215. — 7 окт.; Його ж. Львів: короткий довід. / [під ред. Г. П. Пінчука]. — Львів: Вільна Україна, 1945. — 84 с.; Його ж. Старий Львів: іст. нарис // Радянський Львів. — Львів, 1945. — № 5—6. — С. 56—50; Його ж. Нариси з історії Львова. — Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. — (Автор розділу 2, § 2: Львів княжих часів. — С. 20—31 з іл. і карт., розділу 5, § 3: Досягнення львівських учених. — С. 399—412. У співавторстві з С. Гребінським і Є. Паперним); Його ж. Деякі літописні назви з Галичини // ЗНТШ. — Т. 222. — С. 313—315; Його ж. Історичні проходи по Львові / [упоряд. тексту, текстологічне опрацювання та примітки Богдана Якимовича, передмова Ярослава Ісаєвича]. — Львів: Каменяр, 1991. — 167 с.

¹ Крип'якевич І. Холмські колядки і щедрівки // Українське слово. — 1916. — Ч. 7; Його ж. З народних пісень Холмщини // Українське слово. — 1915. — Ч. 46. — 27 серп.; Ч. 47. — 28 серпня; Ч. 49. — 30 серп.; Ч. 50. — 31 серп.; Ч. 51. — 1 верес.; Ч. 52. — 2 верес.; Ч. 54. — 4 верес.; Ч. 61. — 11 верес.; Ч. 62. — 12 верес.; Ч. 63. — 13 верес.; Ч. 68. — 18 верес.; Його ж. З холмських типів. Записки русофіла // Українське слово. 1915. — Ч. 132. — 21 листоп.; Його ж. Письменники і просвітителі Холмщини // Українське слово. 1915. — Ч. 90. — 10 жовт.; Ч. 97. — 17 жовт.; Ч. 94. — 24 жовт.; Його ж. Українські школи на Холмщині // Українське слово. 1915. — Ч. 59; Його ж. Холмщина. — Львів: Видання Союзу визволення України, 1915. — 32 с.; Його ж. Для Холмщини і Волині // Діло. — Ч. 104. — 23 квіт.; Його ж. Холмські традиції // Діло. — 1918. — Ч. 34. — 14 лют.; Його ж. Як поляки опікувалися Холмщиною // Свобода. — 1918. — Ч. 8. — 23 лют.; Його ж. Перший історик Холмщини (єпископ Яків Суша) // Наша Батьківщина. — 1939. — № 2. — С. 34—37; Його ж. З минулого Холмщини // Календар-альманах на 1943. — Краків; Львів, 1942. — С. 43—48; Його ж. З історії Холмського Собору // Холмська земля. — 1943. — Ч. 18. — 2 трав.; Його ж. Старий Холм (Сторіччя XVI—XVIII) // Краківські вісті. — 1943. — Ч. 110. — 26 трав.; Його ж. Церкви Холмщини і Підляшся // Холмський православний народний Календар на 1944 р. — Холм, 1943. — С. 45—49.

² Гентош Л. Митрополит Шептицький. 1923—1939. Випробування ідеалів. — Львів, 2015. — С. 357—358.

Українського товариства бібліофілів у Львові, друкував розвідки про давніх львівських книгарів і середньовічні міські бібліотеки в часописі товариства «Українська книга». Чимало статей присвятив першодрукарю Івану Федоровичу, давнім папірням, екслібрисам відомих науковців, митців, громадських і церковних діячів. Намагався узагальнити досвід функціонування українських та зарубіжних бібліотек¹.

Після приєднання краю до УРСР керував Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР (діяв у Онуфріївському монастирі Чину Св. Василя Великого), очолив кафедру

¹ Крип'якевич І. Народні бібліотеки // Перший просвітно-економічний конгрес. — Львів, 1908. — С. 201—208; Його ж. Інструкція для люстраторів читалень «Просвіти», прийнята організаційною комісією товариства «Просвіта» дня 31 грудня 1909 р. // Письмо з «Просвіти». — 1910. — Ч. 1. — С. 4—6; Його ж. Бібліотека українського педагогічного товариства // Письмо з «Просвіти». — 1913. — Ч. 9. — С. 266—268; Його ж. Бібліотека «Сільського господаря» // Письмо з «Просвіти». — 1913. — Ч. 9. — С. 269; Його ж. З бібліотечної організації в Німеччині // Письмо з «Просвіти». — 1913. — Ч. 6. — С. 171—173; Його ж. Народні бібліотеки в Норвегії // Письмо з «Просвіти». — 1913. — Ч. 5. — С. 147—149; Його ж. Хроніка наших бібліотек. З бібліотечної літератури // Письмо з «Просвіти». — 1913. — Ч. 7. — С. 213—214; Його ж. Екслібрис на Україні в XVII—XVIII вв. // Стара Україна. — 1925. — Ч. 1—2. — С. 17—18; Його ж. Занепад української книжки // Політика. — 1926. — Ч. 3—4. — С. 51; Його ж. Причинки до словника українських граверів // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 4 (13). — С. 22—25; Його ж. До історії львівської гравюри // Бібліологічні вісті. — 1927. — № 1 (14). — С. 80—83; Його ж. До історії почаївської друкарні // Записки ЧСВВ. — 1928. — Т. 3. — Вип. 12. — С. 246; Його ж. Давня типографія гр.-кат. Духовної Семінарії у Львові // Праці гр.-кат. Богословської Академії у Львові. — Львів, 1935. — Т. I—II. — С. 215—231; Його ж. З історії книги у Львові. Рукописна книга до половини XVI ст. // Українська книга. — Львів, 1937. — № 1. — С. 6—8; Його ж. З львівських бібліотек XVIII ст. // Українська книга. — Львів, 1937. — № 3. — С. 85—87; Його ж. Каталог бібліотеки львівської Ставропігії з 1619 р. // Українська книга. — Львів, 1937. — № 7—8. — С. 157—166; Його ж. Український екслібрис XVIII в. // Українська книга. — Львів, 1937. — № 4—5. — С. 110—111; Його ж. До історії львівського книгарства в XVII ст. // Українська книга. — Львів, 1937. — № 2. — С. 42; Його ж. Зв'язки Івана Федоровича з Краковом // Українська книга. — Львів; Краків, 1943. — № 5. — С. 23; Його ж. Невикористане джерело до історії старої книги // Науковий збірник Бібліотеки АН УРСР. — К., 1946. — Ч. 1. — С. 98—102; Його ж. Чергові дослідження над діяльністю Івана Федорова // Науковий збірник Бібліотеки АН УРСР. — К., 1946. — Ч. 1. — С. 94—97.

історії України Львівського університету, ректором якого призначили наддніпрянця Михайла Марченка. У квітні 1941 р. на підставі друкованих праць йому присвоїли ступінь доктора історичних наук і надали звання професора. Не без впливу І. Крип'якевича київський історик невдовзі написав добротний підручник «Українська історіографія», який не втратив наукової вартості й нині. На жаль, Івану Крип'якевичу так і не вдалося сформувати повноцінної кафедри історії України, яка фактично складалася з двох-трьох викладачів і лаборанта (інші кафедри — історії СРСР, стародавнього світу, колоніальних країн були значно більшими). У роки воєнного лихоліття вчений знову завідував Історичною секцією НТШ (відновлене 1941 р.), що формально працювала як науковий сектор Українського центрального комітету¹. Історик продовжував спілкуватися з митрополитом Греко-католицької церкви Андреем Шептицьким у справі збереження церковної документалістики, друкував багато історичних нарисів у періодиці.

По війні вчений знову завідує Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР, обирається завідувачем кафедри історії України і деканом історичного факультету Львівського університету (1944—1946). Утім, у владних кабінетах Києва та Москви з'явилися доноси про націоналістичні «пережитки» вченого, котрого 1946 р. спішно ізолювали зі Львова і перевели до столиці, Інституту історії України і Центральної наукової бібліотеки України, де йому доручають описувати київські стародруки. У 1951 р. він очолив відділ історії України новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР, а в 1953—1962 рр. стає його директором. Ініціював видання збірника «З історії західноукраїнських земель» і підтримував вихід зібрання «Дослідження і матеріали з української мови», опублікував фундаментальну монографію «Богдан Хмельницький» (1954 р.), нарис «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій» (1962), залучив працівників різних відділів до написання «Нарисів з історії

¹ Фелонюк А. З листів Омеляна Прицака до Івана Крип'якевича (1942) // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Львів, 2015. — Вип. 8. — С. 268—273.

Львова» (1956 р.). Разом із Іваном Бутичем він готував до друку «Документи Богдана Хмельницького. 1647—1657» (1961), редагував створений у Києві міжвідомчий збірник «Історичні джерела та їх використання», де друкувалися джерела з історії Козацької держави (тогочасна цензура вимагала замінювати слово «державна» на «державність»). Велику увагу вчений приділяв упорядкуванню бібліографії історії України, зібрав власну історико-краєзнавчу картотеку, яку започаткував ще в міжвоєнну добу (нині вона зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Любов до науки, наукових пошуків Іван Петрович прищепив своїм синам Петрові і Романові, які стали головними охоронцями наукового архіву та бібліотеки батька. Не нехтувала краєзнавчо-просвітницькою роботою й невістка вченого — мисткиня і громадський діяч Леся Крип'якевич. Науковий поступ видатного історика України продовжили його учні та колеги — Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич, Юрій Сливка, Феодосій Стеблій, Микола Кравець, Віталій Гавриленко, Роман Кирчів, Володимир Грабовецький, Лариса Крушельницька, Уляна Єдлінська, Маркіян Смішко та інші історики, філософи та філологи. Чоловік внучки Івана Крип'якевича отець-доктор Михайло Демид був капеланом на київському майдані Революції гідності. Проповіді отця та революційні фотографії правнучки історика Климентини увійшли до книги-альбому «Каміння Майдану» (2014 р.). Правнук Івана Крип'якевича — доброволець Збройних сил України Артем Крип'якевич захищав у 2014—2015 рр. Україну від новітньої агресії Росії.

**МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ:
ІДЕАЛОМ НАШОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ
Є НАША РІДНА ВСЕНАЦІОНАЛЬНА ХАТА —
БАТЬКІВЩИНА**

«Русин з діда-прадіда»

Митрополита Греко-католицької церкви Андрея, а у світському житті — Романа-Марію-Олександра Шептицького (1865—1944) важко досягнути в одному вимірі. З одного боку, це, за його словами, «русин з діда-прадіда», а з другого — європеець-поліглот, прихильник екуменізму, людина великої міжетнічної і міжконфесійної толеранції, Мойсей поневоленої нації, будівничий Української церкви та новітньої Української держави.

Він народився 29 липня 1865 р. у с. Прилбичі на Львівщині. Походив із полонізованого українського боярського роду, з якого вийшли ігумени, єпископи і три митрополити Греко-католицької церкви. Батько майбутнього владики Іван Шептицький утримував родовий маєток, обирався послом Галицького крайового сейму і разом з дружиною графинєю Софією Фредро, публіцистом і малярем-портретистом, дочкою відомого польського письменника і драматурга Олександра Фредро, виховував семеро синів (двоє вмерли у дитинстві). Роман старанно навчався в гімназіях Львова та Кракова. Кремезний юнак, маючи ріст 2 метри 10 сантиметрів, мріяв про кар'єру офіцера, але, захворівши на скарлатину в уланському полку австрійської армії у Кракові, на дев'ятому місяці служби у 1884 р. звільнився з війська. Після навчання в Ягеллонському університеті отримав титул доктора права й одразу ж вступив до новіціанту монастиря Чину Св. Василя Великого (ЧСВВ) у Добромилі. Водночас здобував філософську освіту у Відні. Брат Андрей 13 серпня 1892 р. склав

перші монаші обітниці у Кристинопільському монастирі ЧСВВ, а 22 серпня перемиський єпископ Ю. Пелеш висвятив його на священника. Андрей Шептицький 11 вересня відслужив Службу Божу в рідних Прилбичах. Переїхавши до Львова, у 1896 р. він став ігуменом Святоонуфріївського монастиря. У 1897 р. спільно з о. Платонідом Філясом заснував у Жовкві часопис «Місіонер». Невдовзі, 2 лютого 1899 р., імператор Франц Йосиф номінував 34-річного отця на єпископа Станіславівського. А вже 17 січня 1901 р. у львівському Святоюрському соборі Андрея Шептицького урочисто інтронізовано на посаду митрополита Галицького, архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського. Новий глава Церкви прагнув якнайшвидше відновити повноту християнського життя, східні традиції у «власній хаті» — повернути східне богослов'я, східну літургійну практику Київської церкви, відродити східне монашество. При цьому не забувати про єднання християнських спільнот серед свого народу, консолідацію в лоні вселенської Церкви¹.

Владика шанував історію Української церкви та поневоленого народу — добре знав літопис християнізації Русі, схвалював звичаї козацтва; цінував Берестейську унію 1596 р., яка стала релігійним відгуком на перше українське національно-культурне відродження зламу XVI—XVII ст., відновлення канонічної єдності Київської церкви з Апостольським Престолом, минаючи Стамбул, Москву та Варшаву². Шанував «національного будителя» і «апостола Галицької Русі» отця Маркіяна Шашкевича, який пішов «у народ»³ і у XIX ст. започаткував нове національно-культурне відродження. Добре знав і цінував творчість істориків княжої і козацької доби Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича.

¹ Митрополит Андрей Шептицький : життя і діяльність: док. і мат. 1899—1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. XI—XXVIII.

² Паславський І. Релігійні і культурні процеси XVI ст. і Берестейська унія // Київська церква. — 1999. — № 6. — С. 51—57.

³ Чернетка промови митрополита Андрея Шептицького на могилі о. Маркіяна Шашкевича про обов'язки й завдання духовенства // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: док. і мат. 1899—1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. — Львів, 1999. — Т. 2, кн. 2. — С. 263—269.

З метою написання літопису рідної Церкви ще в 1912 р. створив у Римі Історично-церковну руську місію, яка мала копіювати документи з архівів Ватикану. Владика детально упорядковував власну бібліотеку й архів Митрополичого ординаріату, де зберігалися унікальні рукописні та стародруковані книги, документи митрополичих маєтків у Перегінську, Крилосі, Галичі, матеріали органів влади Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, листи відомих українських діячів Ю. Романчука, Є. Петрушевича, М. Дзеровича, С. Скрипника, десятки періодичних видань українською, польською, німецькою, грецькою, російською та іншими мовами¹.

Соціальна політика

Чимало уваги глава Церкви приділяв соціальному захисту дітей, для чого на початку 1920-х років збиралися гроші не лише в Польщі, а й у Ватикані, Голландії, Бельгії, країнах Америки, до цього залучався Міжнародний Червоний Хрест. За його ініціативи та фінансової підтримки відкрито дитячі ясла та порадию для матерів. На балансі церкви 1931 р. перебувало вісімнадцять дитячих захистів, серед них — Захист ім. Митрополита Андрея Шептицького, яким безпосередньо опікувалися сестри-василіянки в селах Майдан, Посіч і Зарваниця. Для сиріт Першої світової та українсько-польської воєн Андрей Шептицький виділив 364 га землі².

Під патронатом та опікою владика, котрий проживав у скромній келії Святоюрського собору, функціонував також Український комітет допомоги безробітним і вбогим, що

¹ Васильків А. Бібліотека і архів Митрополичого Ординаріату Греко-Католицької Церкви після Першої світової війни // Республіканець. — 1994. — № 5—9. — С. 85—88.

² Греко-католицька церква і добродійність // Мета. — 1931. — 5 липня; Лициняк В. Товариство «Захист ім. Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові». Його початок і розвиток по кінець 1925 р. // Богословія. — Львів, 1926. — С. 78—84; Розділ жертв, збираних в церкві архієпархії на добродійні цілі в рр. 1928 і 1929 // Львівські архієпархіальні відомості. — 1930. — 1 жовт.

спільно з чернечими згромадженнями вишукував джерела матеріальної та моральної допомоги знедоленим, реєстрував страйкові комітети та ін. Митрополит підтримував створення Комітету допомоги жертвам повені у Коломиї, діяльність Українського крайового товариства опіки над інвалідами, Фонду вдів і сиріт по греко-католицьких священниках¹. Товариство охорони воєнних могил спільно упорядковувало могили стрільців і старшин легіону УСС і УГА на Янівському цвинтарі у Львові, а також у Станіславові, Тернополі, Золочеві, Рогатині, Бережанах.

Гордістю церкви була Народна лікарня ім. А. Шептицького під орудою Євгена Озаркевича, кошти на яку з 1903 по 1938 р. збирали серед українців не лише Галичини, а й США і Канади. Кілька тисяч доларів митрополит особисто передав на боротьбу з туберкульозом. У 1921 р., коли серед дітей краю поширилася епідемія трахоми, за браком приміщень ізолятор влаштовано в Митрополичих палатах. Глава Церкви дбав і про розвиток мережі санітарно-лікувальних закладів на Прикарпатті, зокрема у Гребенові, де діяла сірко-воднева купальня «Андрей»². Андрей Шептицький мріяв також про будівництво великого сучасного шпиталю на вулиці Личаківській у Львові, для чого в 1930-ті роки розпочато збір коштів серед католицьких спільнот Західної Європи, заплановано випуск спеціальних облігацій — бонів із невеликим річним прибутком. Однак світова економічна криза і вибух Другої світової війни зашкодили реалізації цього харитативного проекту.

Просвітництво та наукова діяльність

Глава Церкви цінував культурно-освітню діяльність «Просвіти», зокрема її видання релігійно-морального змісту. Він заохочував до просвітництва церковні структури, йому на-

¹ Український комітет допомоги безробітним і убогим // Львівські архієпархіяльні відомості. — 1931. — 15 груд.

² Сліпий Й. Священича санаторія в Гребенові // Нива. — Львів, 1925. — Т. 25. Кн. 1—2. — С. 66—77; Шпиталь ім. Митрополита Андрея Шептицького // Мета. — 1933. — 14 квіт.

лежала ідея створення мережі парафіяльних бібліотек; для відкритої ним станіславівської єпархіальної бібліотеки 1901 р. виділив 3870 книжок і 6 тис. доларів¹. До речі, на межі століть у Церкві почалися гострі дискусії щодо питання громадської діяльності кліру. Прихильники митрополита Андрея Шептицького відстоювали необхідність участі духовенства у загальнонаціональному культурно-просвітницькому дусі, натомість його опоненти — прихильники єпископа Станіславівського Г. Хомишина наполягали на творенні нових, підпорядкованих лише Церкві, установ². Митрополит підтримав організаційно й виступив на представницькому форумі української еліти — Першому просвітньо-економічному конгресі у Львові 1909 р., у роботі якого поряд із 118 греко-католицькими священниками взяли участь діячі науки і культури Михайло Грушевський, Іван Франко, Іван Горбачевський, Іван Пулюй, Ольга Кобилянська, Наталя Кобринська, Ольга Косачева, Євген Чикаленко, Іван Крип'якевич, Андрій Чайковський, разом виконавши гімн «Ще не вмерла Україна»³.

Насамперед глава Церкви дбав про освіченість народу, його «християнське виховання», захист і плекання рідної мови. Він підтримував систему недержавної національної освіти, яку впроваджувало педагогічне товариство «Рідна школа», був щедрим його жертводавцем, особливо під час світової економічної кризи початку 1930-х років. Регулярно відвідував «Дні молоді «Рідної школи», опікувався Товариством катехитів. Дбав про розширення мережі фахових шкіл — промислових, рільничих, кравецьких. У 1937 р. з ініціативи митрополита у Львові відкрито Християнський інтернат, в якому півсотні юнаків і дівчат у віці 14—22 років опановували таємниці швацтва і кравецтва, радіотехніки і монтажних робіт,

¹ Гнип І. Греко-католицька церква на сторінках галицької міжвоєнної преси... — С. 146—158.

² Дрогобицька О. Традиція і модерн. Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ — 30-ті рр. ХХ ст.). — Івано-Франківськ, 2014. — С. 293.

³ Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові. 1909, 1—2 лютого: протоколи і реферати. — Львів, 1910. — С. 600—603, 641—655.

перукарства та ін. Ідею українського університету глава Церкви прагнув реалізувати на базі Львівської богословської академії, куди спільно з ректором Йосифом Сліпим залучив кращих українських науковців — Ярослава Пастернака, Івана Крип'якевича, Миколу Чубатого та ін.¹

Важливо і те, що на початку ХХ ст. у Церкві започатковано українізацію метричних книг, парафіяльні уряди почали переходити на українську мову (з фонетичним правописом). Викладанню релігії у школах надано національного забарвлення, що загострило в окремих навчальних закладах зі змішаним населенням міжнаціональну конфронтацію².

За сприяння Греко-католицької церкви розвивалася мережа молодіжних організацій — «Сокола» (1893 р.), «Січі» (1900 р.), «Пласту» (1911 р.). Для організації пластових таборів церква виділила карпатські урочища Сокіл (біля митрополичого маєтку Підлюте) і Остодор. У Підлютому також розмістилася туристична станція Українського краєзнавчо-туристичного товариства «Плай». Андрей Шептицький став одним із ідеологів та організаторів руху тверезості, боротьби з розпустою та іншими аморальними явищами. Вже у першому «Пастирському листі до вірних Станіславівської єпархії, даному у дні Св. Пророка Іллі» (1899 р.) він закликав вірних «працею, ощадністю та тверезістю» усунути «вбогість» із життя. Наступного року в день Св. Архистратига Михаїла з'явився його пастирський лист гуцульською мовою «До моїх любих гуцулів», де єпископ просив мирян тікати «від корчем та й від горівки». У пастирському листі «Про покаяння» (1901 р.) знову наголошено: «За п'янством ідуть усякі наші гріхи — обжерство, лінивство, бійка, крадежі, сварня, всяка нечистота», бо

¹ Гнил І. Греко-католицька церква на сторінках галицької міжвоєнної преси... — С. 135—143.

² Мозер М. Вживання української мови Греко-католицькою церквою в Галичині (1772—1859 рр.) // Причиники до історії української мови. — Харків, 2008. — С. 477; Колб Н. Суспільно-політична діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині у 90-х роках ХІХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2013. — Вип. 23. — С. 283—300.

вони справжній гріх перед Господом Богом¹. Відтак він постійно популяризував здоровий спосіб життя — руханку, гуртки абстинентів, діяльність антиалкогольного і антинікотинового товариства «Відродження» (створене 1909 р.), почесним членом-добродієм якого обрали не лише А. Шептицького, і єпископа Івана Бучка, митрата Олексу Базюка.

Почесний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, доктор права, філософії і богослов'я Андрей Шептицький регулярно брав участь у роботі його різних комісій, зокрема природоохоронної, з якою радився щодо розбудови кедрового, ялицевого, соснового, букового та інших заповідників на Прикарпатті². Учений-богослов підтримував упорядкування атласу України під егідою В. Кубійовича, а також археологічних розкопок церков у княжому Галичі під керівництвом Я. Пастернака.

Меценат мистецтва

Митрополит був не лише знавцем мистецтва, автором низки малярських робіт, а й організатором пам'яткоохоронної та виставкової діяльності. З цією метою за фінансової підтримки А. Шептицького 1905 р. у Львові започатковано Церковний музей, згодом реорганізований в Український національний музей, якому владика передав 15 тис. пам'яток сакрального мистецтва; розпочато будівництво його нового приміщення з архівом і бібліотекою, яке урочисто відкрито 1913 р. У новому музеї розмістилася школа постімпресіоніста О. Новаківського, котрому Митрополит придбав будинок-майстерню і допоміг створити 1930 р. Товариство прихильників українського мистецтва. Стипендіатами митрополита були не лише знані, а й молоді амбітні художники і скульптори

¹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ — 30-х роках ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 106—107, 185.

² Мудрак Ю. Охорона природи на українських землях // Діло. — 1935. — 7—8 груд.; Луцаковський Б. Українські заповідники // Неділя. — 1938. — 14 серп.

з Галичини і Наддніпрянщини М. Бойчук, В. Дядинок, С. Гординський, П. Андрусів, М. Сосенко, І. Северин, М. Федюк, С. Луцик, Г. Смольський, Я. Гніздовський, М. Гаврилко, співачка І. Синенька-Іваницька та інші, які отримали можливість навчатися у Парижі, Кракові, Варшаві, Мілані та інших культурно-мистецьких центрах Європи¹.

За сприяння Церкви у міжвоєнний період організовувались і діяли також краєзнавчі музеї у Теребовлі, Самборі, Бережанах, Перемишлі, Сяноку². Завдяки дипломатичному хисту митрополита в Галичину вдалося повернути багато витворів мистецтва — дзвонів, давніх ікон, а також відомий Богородчанський іконостас, які були вивезені під час воєнних подій 1914—1919 рр.³

Підтримка підприємництва

А. Шептицький прагнув активізувати українських підприємців і торговців, модернізувати господарство краю, дотримуючись християнських засад у бізнесовій діяльності. Ще 2 серпня 1899 р. молодий єпископ Станіславівський у пастирському листі закликав: «Нехай будучі покоління візьмуть у свої руки торгівлю і промисел, ...бо убогою є суспільність, у котрій торгують чужинці...» Він розумів, що будь-які суспільно-культурні ініціативи потребують коштів, і тому заохочував душпастирів співпрацювати з українською кооперацією — «Маслосоюзом», «Центросоюзом», «Народною торгівлею», а також потужними українськими фінансовими структурами — Земельним

¹ Смольський Г. Школа Новаківського // Діло. — 1936. — 11 берез.; Вісті УНІ в Берліні. — 1937. — 30 листоп.; Луній Т. Інтеграція західноєвропейських художніх течій в образотворчому мистецтві Львова першої половини ХХ ст.: автореф. дис. канд. мистецтвознавства: 17.00.05. — Львів, 2002. — С. 12—13.

² Шептицький А. Про вагу і значення музеїв // Літопис Національного музею за 1934 р. — Львів, 1935. — С. 3—7; Культурна праця на Лемківщині // Діло. — 1936. — 12 трав.; Літопис Бойківщини. — 1934. — Ч. 3. — С. 33; Ч. 4. — С. 35; 1935. — Ч. 6. — С. 30; 1936. — Ч. 7. — С. 72—73.

³ В обороні Богородчанського іконостаса // Український вісник. — 1921. — 28 марта.

іпотечним банком, страховим товариством і банком «Дністер», серед засновників якого 1892 р. було 137 священників (у 1898 р. у товаристві було застраховано 1808 церков)¹. Львівська страхова компанія «Карпатія» теж діяла під протекторатом А. Шептицького; до ради директорів входив о. Тит Войнаровський². Під патронатом митрополита відбувалися «Свята штандарту української кооперації», де оголошувалися найуспішніші кооператори. Серед них були греко-католицькі священники, котрі в межах товариства «Сільський господар» та інших кооперативних структур пропагували новітню агротехніку, розведення фруктових садів, культивування винограду тощо.

У міжвоєнний період Андрей Шептицький підтримував кондитерську фірму «Фортуна нова», яку організувала Кліментина Авдікович. Чималі кошти інвестував у розвиток фабрики українського архітектора Івана Левинського (1851—1919), що випускала художнє скло, порцеляну, кахлі, насамперед для будівель т. зв. гуцульської сецесії. Для спорудження сучасної гуті придбав неподалік Кайзервальда у Львові ділянку Пісківню площею 20 моргів. Однак фабричне виробництво там розпочато лише після Другої світової війни, за радянських часів. Чималі дивіденди Митрополит отримував також від нафтових акційних спілок «Унія», «Радова», зокрема родовищ у селах Перегінсько, Ріпне та ін. Він вклав 4 тис. доларів у 1929 р. у розвідку й видобуток золота на острові Суматра, однак очікуваного прибутку на харитативні цілі в Україні так і не було досягнуто³.

Державно-політичний чин

Андрей Шептицький вважав, що духовенство не може бути відстороненим від секуляризації і політизації суспільства з огляду на громадянський обов'язок і необхідність збе-

¹ Відозва до Русинів // Діло. — 1892. — Ч. 195; Перед зборами «Дністра» // Руслан. — 1899. — Ч. 94.

² Василик І. Кость Левицький: від адвоката до прем'єра ЗУНР. — К., 2012. — С. 47.

³ Гентош Л. Фінансово-господарська діяльність Митрополита Андрея Шептицького // Патріархат. — 2011. — № 4. — С. 22—25; Бірюков Ю. Мистецтво львівської сецесії. — Львів, 2005. — С. 9—21.

ретти вплив на вірних задля збереження в суспільстві традиційних християнських цінностей. Свої погляди на нові суспільно-політичні виклики молодий А. Шептицький висловив у посланнях «Християнська доброта» (1899 р.) і «О kwestії соціальной» (1904 р.), де закликав до порозуміння між суспільними (соціальними) верствами, поваги до приватної власності та праці, яку не вважав товаром. Духовенство не мало відкрито солідаризуватися з партіями, а насамперед допомагати убогим, боротися з неписьменністю, нейтралізувати соціальні антагонізми¹.

У складні для Церкви й поневоленого народу періоди А. Шептицький послідовно дотримувався національно-державної позиції, підтримуючи українські визвольні змагання новітньої доби. У зв'язку з цим він зауважив: «Я свідомий того, що мене називатимуть політиком на Митрополичому престолі чи націоналістом у рясі, мені закидатимуть, що я мішаю «сакра кум профаніс», бо світ чомусь уявив собі, що Св. Євангеліє є і повинно бути тільки духовним кормом, а тепер світ до Св. Євхаристії не належить...» Як член Палати вельмож австрійського парламенту, віриліст і віце-маршалок Галицького крайового сейму сприяв розвиткові національної освіти, соціальному захисту знедолених, демократизації виборчих кампаній, українсько-польському сеймовому порозумінню². Однак усупереч багатьом українським політикам застерігав українців перед спокусою освячення збройного вбивства 12 квітня 1908 р. львівським студентом Мирославом Січинським галицького намісника Анджея Потоцького: «Злочин, здійснений в ім'я патріотизму, є злочином не тільки щодо Бога, але й щодо власного суспільства — є злочином щодо вітчизни... Як русини мусимо піднести якнайголосніше про-

¹ Пастирське послання Станіславівського еп. Андрея Шептицького до вірних «Християнська робота» // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: док. і мат. 1899—1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. — Львів, 1999. — Т. 2, кн.1. — С. 1—16; Послання митр. Андрея Шептицького до духовенства «О kwestії соціальной» // Там само. — С. 137—177.

² Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861—1901: (нарис з історії українського парламентаризму). — Львів, 2002. — С. 262.

тести проти самої думки, що святій національній справі можна служити закривавленими руками»¹.

Під час Першої світової війни владика підтримував державно-політичні плани Союзу визволення України і Загальної української ради щодо відновлення національної державності. Знаючи суспільно-політичну активність Митрополита, нова російська військова адміністрація розпочала насильне навернення греко-католиків до православ'я. 19 вересня 1914 р. до Росії (Київ, Нижній Новгород, Курськ, Суздаль, Ярославль) вивезли і самого Митрополита². За його сприянням у червні 1917 р. у Петербурзі створено екзархат Російської греко-католицької церкви на чолі з Л. Фьодоровим³. Андрей Шептицький підтримував ідеї Української революції 1917—1921 рр., тож не дивно, що окремі її провідники — В. Винниченко, П. Скоропадський — розглядали можливість обрання шляхетного галичанина главою єдиної Української церкви.

Перебуваючи в російському ув'язненні, А. Шептицький пильно стежив за бойовими звитягами у Карпатах та на Тернопіллі новітнього українського війська — Легіону Українських січових стрільців. Після повернення з Росії Митрополит освятив 28 жовтня 1917 р. у Розвадові на Львівщині його прапор. Під час Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. став державним мужем — членом Української національної ради ЗУНР, а разом з єпископом Григорієм Хомишиним і Йосафатом Коциловським, отцями Андрієм Бандерою, Платонідом Філясом, Михайлом Цегельським, Юліаном Дзеровичем, Омеляном Погорецьким, Федором Чайківським, Степаном Юриком, членами Української християнсько-суспільної партії брав участь у законотворчій діяльності щодо етнополітичного, фінансово-господарського й культурно-освітнього реформування молодого республіки, формування її збройних сил. До Галицької армії — у корпуси, бригади, полки, лічниці на фронт було скеровано сотні капеланів,

¹ Історія Львова: у трьох томах. — Львів, 2007. — Т. 2. — С. 258—259.

² Брусилов А. Мои воспоминания. — Москва, 1963. — С. 100.

³ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії / [упоряд. Ю. Аввакумов, О. Гайова]. — Львів, 2004. — Кн. 1. — С. 730—739.

третина з яких загинула на фронті, особливо під час епідемії тифу на Поділлі. Обліком полеглих, організацією їх поховання, влаштуванням стрілецьких цвинтарів також займалися Зарядче Преподобництво при військовому міністерстві й Польове Преподобництво при Начальній команді Галицької армії. Після окупації краю Польщею відстоював на дипломатичному рівні у країнах Європи й Америки право українців на державно-політичне самовизначення, соборність українських земель¹.

У міжвоєнний період Андрей Шептицький відновив контакти з політичною елітою Східної Галичини, насамперед із провідниками центристського Українського національно-демократичного об'єднання Дмитром Левицьким, Володимиром Целевичем та ін. Греко-католицьке духовенство збирало кошти для українських адвокатів Степана Шухевича, Володимира Старосольського, Степана Барана та ін., котрі були захисниками в судових процесах над політ'язнями, членами Української військової організації та Організації українських націоналістів (ОУН), про що згодом не раз згадували співробітники НКВС СРСР. Митрополит мав зустрічі з провідником ОУН А. Мельником, головою Фронту національної єдності Дмитром Палієвим. Однак А. Шептицький не лише визнавав велику жертвовність членів ОУН, її плани створення єдиної Української церкви, а й критикував націоналістів за фізичні розправи над представниками польської влади та окремими українськими діячами².

На початку 1930-х років Андрей Шептицький прагнув нейтралізувати польську політику пацифікації в Західній Україні. Із цією метою восени 1930 р. він їздив до Варшави, де

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 87, 346—349; Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914—1923). — Львів, 2006. — С. 289—428.

² Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: док. і мат. 1899—1944. Церква і суспільне питання. — Львів, 1999. — Т. 2. Кн. 2. — С. 817, 869, 871; Стефанів В. Греко-Католицька Церква та її духовенство в українському визвольному русі міжвоєнного періоду // Український визвольний рух. — Львів, 2010. — № 14. — С. 57—72.

зустрічався з віце-прем'єром Ю. Беком і міністром внутрішніх справ Ф. Славой-Складковським¹.

Владика не сприймав комуністичних ідей, атеїстичного світогляду, тому гнівно критикував діяльність Комуністичної партії Західної України та КП(б)У в Радянській Україні². Зі співчуттям і обуренням митрополит спостерігав за репресивними акціями сталінської тоталітарної влади проти співвітчизників за Збручем, в УСРР. Єпископат Греко-католицької церкви 22 липня 1933 р. підписав відозву «Україна в передсмертельних судоргах», яка отримала значний міжнародний резонанс; організовував дні жалоби й протесту, дні посту, спільно з Українським громадським комітетом рятунку України (Львів) душпастирі збирали гроші та продукти голодуючим на Великій Україні³. 2 вересня 1938 р. владика видав пастирський лист, де засудив нищення польською владою більше сотні православних церков на Холмщині та Підляшші.

Наприкінці 1930-х років ГКЦ мала п'ять єпархій, дві апостольські адміністрації й візитації, які об'єднували 4,5 млн віруючих, десять єпископів, 3500 священників, 5200 ченців, 540 студентів богослов'я⁴.

Вибух Другої світової війни став великою трагедією для Церкви й особисто Андрея Шептицького. Владика вітав проголошення Карпатської України, гнівно критикував її окупацію хортистською Угорщиною. Приєднання Західної України до УРСР 1939 р. започаткувало політику радянзації — уніфікацію сталінською владою всіх сфер громадсько-політичного життя, націоналізацію церковно-монастирських земель, за-

¹ *Stępień S. Stanowisko metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zjawiska terroru politycznego // Metropolito Andrzej Szeptycki. Studia i materiały. [pod. red. A. Zięby]. — Kraków, 1994. — S. 109—122.*

² *Андрей Шептицький. Пастирський лист Митрополита Андрея Шептицького до греко-католицького духовенства і вірних стосовно діяльності комуністів. 9 серпня 1936 р. // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 80.*

³ *Бібліотека Народова у Варшаві. — № 68694. — Ч. 1. — С. 59—385; Пануга Я. Греко-католицьке духовенство в акції протесту українців Польщі проти голодомору 1932—1933 рр. // Пам'ять століть. — 2002. — № 4. — С. 85—91.*

⁴ *Українська греко-католицька церква / [гол. упор. В. Гаюк, М. Тушений]. — Львів, 1992. — С. 30—31.*

криття богословських навчальних закладів і релігійної періодики. Представники більшовицької влади відразу ж підривають і руйнують маєток Шептицьких (разом із документами і творами мистецтва) у Прилбичах, осквернюють усипальницю родини, розстрілюють рідного брата Лева з дружиною, дітьми і прислугою. Однак, з огляду на великий авторитет Митрополита, влада так і не наважилася розпочати масові репресії проти духовенства. У жовтні 1939 р. Андрей Шептицький створив чотири нові екзархати — Волині та Холмщини, Білорусі, Великоросії і Сибіру, Великої України. 1 квітня 1940 р. митрополит видав пастирське послання «Про безбожництво», в якому протестував проти насадження владою атеїзму на приєднаних західноукраїнських територіях.

Не покращилася доля кліру й вірних і під час радянсько-німецької війни 1941—1945 рр., коли Митрополит неодноразово звертався до керівників Німеччини, СРСР, Апостольського престолу з метою захисту мирного населення краю. У ході війни Церква пропагувала ідею міжконфесійного миру, рятуючи від нацистської наруги не лише українців і євреїв. Незважаючи на трагізм нової окупації глава Церкви залишався державником-соборником, про що свідчать його слова у трагічному грудні 1941 року: «Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенаціональна хата — Батьківщина... Українська Держава, наділена християнською душею». Актуальними залишаються тогочасні заклики владика до суспільної гармонії, милосердя, духовної єдності народу, добровільної толоки¹. Андрей Шептицький прагнув відвернути акти терору щодо українців і поляків Волині та Галичини в 1943—1944 рр. Греко-католицькі священники здійснювали душпастирську службу в загонах УПА. У 1944 р. Церква збирала кошти й на підтримку антигітлерівської боротьби Червоної армії. У пастирських посланнях «Про милосердя», «Не убий» (1942 р.) та інших документах воєнної доби Митрополит закликав до християнської любові, релі-

¹ Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрільцтва. — Львів, 1990. — С. 41.

гійного примирення, яке могло стати кроком до національного об'єднання українців.

Смерть важкохворого Митрополита 1 листопада 1944 р. глибоко вразила українську громадськість. У похороні 5 листопада, що відбувався під пильним наглядом радянських спецслужб, взяли участь 150 священників і понад 10 тисяч мирян. Відтак влада нарешті відважилася розпочати масові репресії проти провідників та вірних Греко-католицької церкви¹. Львівський псевдособор 8—10 березня 1946 р., проведений за сценарієм НКВС і керівництва Російської православної церкви, започаткував катакомбний період в історії ГКЦ².

Як бачимо, митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький та його наступники прагнули через віру, милосердя, громадські ініціативи та державно-політичну діяльність підтримувати моральні цінності, людський інтелект, національну культуру й науку, а відтак торувати шлях до єднання християнських спільнот у лоні вселенської Церкви, толеранції поліетнічного соціуму, відбудови національної хати — демократичної соборної Української держави. Революція гідності 2013—2014 рр. укотре підтвердила суспільну актуальність заповідей багатолітнього Глави ГКЦ, Мойсея українського народу. На реконструйованій Святоюрській площі вдячні львів'яни у 2015 р. звели йому пам'ятник.

¹ *Гайковський М.* «... І час мого відходу настав»: (док. хроніка смерті і похорону митрополита Андрея Шептицького з фотоілюстраціями) // Київська церква. — 1999. — № 6. — С. 115—122.

² Детальніше див.: *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939—1950). — Львів, 2005. — С. 89—195.

**ІНСТРУМЕНТ ІНТЕГРАЦІЇ НЕКАТОЛИЦЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА ЇЇ ВІРНІ
У МІЖВОЄННУ ДОБУ**

Упродовж століть Волинь та Галичина становили багатонаціональний та поліконфесійний край, де поруч проживали українці, поляки, євреї, німці. Кожен із народів тяжів до власної віри та конфесійної належності. В міжвоєнний період Церкви великою мірою закріпили за собою національний статус. Якщо Греко-католицька (ГКЦ) та Православна церкви асоціювалися з українцями, то поляки були переважно вірними Римо-католицької церкви (РКЦ), а німці — протестантами.

Хоча обидва регіони — Галичина і Волинь — увійшли до Другої Речі Посполитої, уряд Польщі свідомо перешкоджав культурним та релігійним зв'язкам цих українських земель. Певний час зберігався штучний так званий сокальський кордон. Найбільшими Церквами регіону за кількістю прихожан залишалися ГКЦ та Православна церква в Польщі, яка в 1925 р. отримала автокефалію після дозволу патріарха Константинопольського¹. Поширення структур ГКЦ на Волині всіяко гальмувалося владою, аналогічно Православна церква історично мала небагато вірних у Галичині. Питання православних громад українців загострилося у 1930-х роках, коли на східних теренах тогочасної Польщі — етнічних українських землях Холмщини, Волині, Підляшшя — влада стала закривати православні храми, переслідували духовенство, використовуючи офіційну аргументацію, нібито ці церкви раніше належали греко-католикам. Митрополит Андрей Шептицький офіційно заявив, що ГКЦ не претендує на майно православ-

¹ *Woliński J.* Polska i Kościół Prawosławny Zarys Historyczny. — Lwów : Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. — S. 141.

них на цих теренах, а також висловив підтримку православним громадам та закликав зберігати свою конфесійну належність та обряди¹. Водночас РКЦ за підтримки влади всіляко намагалася обмежити вплив ГКЦ лише Галичиною та, створивши «нову унію», замінити православних та греко-католицьких священників на парафіях латинськими (біритуалістами), котрі підлягали би польським католицьким єпископам. Ця невдала практика завершилася 1930 р., коли польська адміністрація дозволила призначити єпископа для опіки греко-католиків на Волині².

У Другій Речі Посполитій РКЦ прагнула підвищити свій статус. Їй довелося конкурувати з численними конфесіями та сектами, а політичний вплив на процеси в країні часом був обмеженим³. Березнева конституція Польської держави закріплювала за РКЦ статус домінуючої, проте не державної серед інших релігійних об'єднань та конфесій. По суті, Католицька церква отримувала внутрішню автономію з власними правами та нормативами, якщо ті не суперечили державним законам. У статті 114 Конституції передбачалося, що управління РКЦ здійснюється за її законами. Однак відносини між державою і Церквою надалі мали бути відрегульовані спеціальним конкордатом з Ватиканом⁴. Внутрішня автономія конфесій, що випливала зі статей 111 та 113 Конституції, по суті, передбачала окрему юрисдикцію. Проте, згідно з Конституцією, цю автономію обмежено правилом, яке передбачало неможливість її суперечності державним законам. На практиці релігійні конфесії могли самостійно вирішувати внутрішні справи. «Прикладом було, власне, право скеровувати представництва до державних інституцій та брати участь у різних

¹ Дудар В. Особливості державно-церковних відносин у Другій Речі Посполитій у контексті діяльності УГКЦ у 20—30-х роках ХХ століття // *Spheres of culture Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies* / [editor-in-chief I. Nabytovych]. — Lublin, 2015. — Volume X. — S. 281—286.

² Там само.

³ Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. — К., 2008. — С. 612—614.

⁴ Пилипів І. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини (1918—1939). — Тернопіль, 2011. — С. 100—101.

сферах церковного життя. Законодавство окреслювало межі самоврядування і наглядової функції держави. І законодавство, і укладений у 1925 р. конкордат визначали ставлення держави до релігійних меншин. Найширшим обсягом самоврядування користувалася Католицька церква», — підтверджує сучасний дослідник історії церкви І. Пилипів¹. Конституція особливо відокремлювала майнові права Католицької церкви, адже, по суті, тут найбільше виявилось її привілейоване становище як одного з найбагатших землевласників. Земельна реформа, за якою у Польщі перерозподіляли землі, з-поміж усіх церков та конфесій найменше торкалася РКЦ. Для всіх релігійних об'єднань держава встановлювала податкові канікули, а їхня майнова власність не оподатковувалась, оскільки вважали неприбутковою.

У сфері освіти також відчувався вплив католицизму. У школі запроваджено обов'язкове викладання релігії, яке не повинно було суперечити освітньому законодавству. Кандидатів на викладання релігії в школі пропонувало церковне керівництво². У польських та дуалістичних польсько-українських школах навчання релігії передбачало ознайомлення з біблійними історіями Старого та Нового Заповітів, вивчення катехизмової частини й молитов латинськими священиками здійснювалося згідно з приписами кураторію³. У суспільстві, де домінувала католицька думка, РКЦ сподівалася, що католицизм зможе подолати рамки родини та парафії і піднятися на політичний рівень. Однак розвиток суспільної думки та, зокрема, вибори до Сейму 1928 р. засвідчили послаблення впливу РКЦ на політичні процеси в країні: більшість мандатів здобули партії, прихильники яких займали на позиції послаблення ролі в суспільстві не тільки Католицької церкви, а й релігії загалом⁴.

Адміністративно Галичина та Волинь входили до Львівської митрополії РКЦ. Спершу Львівська митрополія охо-

¹ Пилипів І. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини (1918—1939)... — С. 103.

² Там само. — С. 104—105.

³ Там само. — С. 127.

⁴ *Prałat T. Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego.* — Poznań, 1938. — S. 2.

плювала Львівську архідієцезію та Перемишльську і Тарнівську дієцезії, до складу яких входили етнічні українські та польські землі, що в адміністративних кордонах поділялися на Краківське, Львівське, Станіславівське й Тернопільське воєводства¹.

З часів архієпископа С. Моравського існував проект поділу Львівської архідієцезії й утворення нової дієцезії в Тернополі. Ця справа була так організована, що Апостольська Столиця дала згоду. Згідно з цим проектом створювався апостольський вікаріат, а пізніше — повноцінне єпископство. Однак архієпископ Юзеф Більчевський не схвалював такого поділу та обстоював цілісність архідієцезії. У перше десятиліття ХХ ст. Ю. Більчевський надіслав до Рима низку листів з аргументацією залишити Львівську архідієцезію без територіальних змін. На Буковині також була подібна проблема: німецькі колоністи вимагали заснування окремої дієцезії. Ю. Більчевський залишав ці вимоги без відповіді (до 1922 р., коли був створений Генеральний вікаріат) через державницьку позицію (бо, очевидно, таку дієцезію, найімовірніше, очолив би не поляк)². Як відомо, після Першої світової війни серйозно розглядалося питання про зміни меж митрополій та дієцезій у цілій новоствореній Польщі. Ці зміни мали б стосуватися й Львівської архідієцезії. У Ченстохові 2—3 липня 1925 р. на засіданні єпископів розглянуто питання про формування нових дієцезій. За утворення Станіславівської дієцезії голосувало 25 єпископів, 1 — проти, а пропозиція щодо заснування дієцезії в Тернополі залишилася без підтримки. Станіславівська дієцезія мала охопити 22 671 кв. км, а Львівська дієцезія — лише 18 640 кв. км. Врешті-решт, усі ці питання було закрито папською буллою від 28 жовтня 1925 р. «*Vixdum Poloniae unitas*» («До об'єднаної Польщі»), яка не узаконювала утворення Станіславівської дієцезії³ і залишала

¹ Święty Arcybiskup Lwowa Józef Bilczewski / [Pod redakcją W. Osadczego]. — Lublin; Lwów, 2011. — S. 64.

² Там само. — S. 160.

³ Święty Arcybiskup Lwowa Józef Bilczewski / [Pod redakcją W. Osadczego]. — Lublin; Lwów, 2011. — S. 164—170.

Львівську архідієцезію в давніх межах, за винятком Буковини. Натомість Львівська митрополія замість Тарнівської дієцезії отримувала Луцьку¹. Не останню роль у цьому питанні відіграв митрополит ГКЦ А. Шептицький, згідно з аргументацією якого Ватикан відкинув протегований польським єпископатом проект створення римо-католицької дієцезії у Станіславові (як компроміс територіального обмеження компетенції Галицької митрополії)². У 1939 р. на прохання польського єпископату у Ватикані повернулися до розгляду питання про створення латинської дієцезії у Станіславові³.

Отже, Луцька дієцезія ввійшла до Львівської митрополії. Географічно Львівська архідієцезія межувала з Кам'янець-Подільською та Луцькою дієцезіями на північному сході, Перемишльською та Краківською на півночі та заході; у 1921 р. поділялася на деканати: Белз, Бережани, Броди, Бучач, Буськ, Глиняни, Городенка, Городок, Долина, Золочів, Жовква, Коломия, Кукільники, Любачів, Львівський міський та позаміський, Підгайці, Свірж, Скалат, Станіславів, Стрий, Сучава, Теревовля, Тернопіль, Чортків, Чернівці, Ширець, Язловець. Внаслідок геополітичних змін та входження Буковини до складу Румунії, у 1922 р. архієпископ Львівський Ю. Більчевський сформував Генеральний вікаріат у складі трьох деканатів (Радівці, Сучава, Чернівці), який став Апостольською адміністрацією Буковини, а в 1930 р. увійшов до Ясської дієцезії. У 1929 р. до архідієцезії додався деканат Борців, а в 1939 р. створено новий деканат Зборів. Загалом 1939 р. на території архідієцезії проживало близько одного мільйона римо-католиків⁴. У 1933 р. територія Львівської архідієцезії охоплювала 41 тис. кв. км, де за чисельністю вірні РКЦ були другими після

¹ *Leszczyński M.* Akcja Katolicka w archidiecezji Lwowskiej obrządku łacinskiego. — Lublin; Pelpin, 1996. — S. 59.

² *Пилипів І.* Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини (1918—1939)... — С. 321.

³ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. — Warszawa; Poznań, 1992. — S. 181.

⁴ *Бучек М.* Львівська архідієцезія латинського обряду: ілюстрована розповідь. — Т. 1. Парафії, костели та каплиці (Львівська обл.). — Львів, 2004. — С. 29—30.

прихожан ГКЦ — 2,5 млн, протестанти-євангелісти об'єднували 20 тис. осіб, вірмено-католицька церква — 14 321, християни-меноніти — 250, до православних себе відносило 800 християн¹. Митрополит паралельно був архієпископом Львівської архідієцезії. Луцька та Перемишльська дієцезії вважалися суфрагальними і, відповідно, дієцезіальні єпископи перебували щодо митрополита в становищі — суфраганів (помічників). До 1923 р. митрополитом був Юзеф Більчевський, з 1923 по 1944 р. — Болеслав Твардовський. У 1918—1923 рр. посаду єпископа-помічника у Львові обіймав Б. Твардовський. Останнім єпископом-помічником у міжвоєнному часі призначено Євгеніуша Базяка, який виконував свої функції з 1933 р. і до смерті Б. Твардовського (1944 р.), а далі сам отримав сан архієпископа в нелегкий час гонінь та переслідувань Церкви радянською владою².

Чисельність римо-католиків у Галичині та Волині в міжвоєнний період дещо зросла через вплив багатьох факторів, у тому числі внаслідок переходу до римо-католицизму представників інших національностей. Щоб збагнути вплив РКЦ на загальний стан духовності та взаємодію з іншими конфесіями, слід розглянути чисельність та зміну кількості вірних. Ці дані ілюструють переписи населення 1921 та 1931 рр. Етнічний склад населення і далі визначався здебільшого категорією «віровизнання», попри запровадження критерію національності. Чимало дослідників вважають перший перепис недостовірним, оскільки частина українського населення, побоюючись репресій з боку польської влади, вважала за краще записатись поляками і, відповідно, — римо-католиками³. Власне вказаний перепис дуже часто зараховував греко-католиків і православних до польського населення. Зокрема, у деяких регіонах Галичини чисельність «поляків» у 4,5 раза пе-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 618 (Римо-католицька митрополича консисторія, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 2.

² Kościół Katolicki w Polsce 1918—1990: Rocznik Statystyczny / [Redakcja naukowa L. Adamczuk]. — Warszawa, 1991. — S. 89.

³ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова. — Львів, 2005. — С. 168.

ревищувала кількість римо-католиків¹. Почастішали випадки переходу православних та греко-католиків у римо-католицизм. Показовим є приклад Львова. Якщо на початку ХХ ст. кількість греко-католиків, що змінювали віровизнання, була невеликою (частіше в римо-католицьку віру переходило населення юдейського віровизнання), то внаслідок поразки в українсько-польській війні до 1922 р. віровизнання змінили понад 4 тис. українців, що становило помітну частку від загального числа греко-католиків, котрі мешкали в місті. Поляків у Львові протягом 1910—1921 рр. стало на 10,5 % більше, і щодо населення міста їх чисельність становила 51 %. Перепис 1921 р. також відніс до римо-католиків вірмено-католиків. Посилилися міграційні процеси з центральних частин Польщі на схід. Зокрема, приплив нового польського населення до Східної Галичини дорівнював близько 267 тис. осіб².

У 1923 р. 37-м архієпископом-митрополитом призначено Болеслава Твардовського, корінного львів'янина (народився 18 лютого 1864 р.). У 1925 р. Львівська римо-католицька архієпархія об'єднувала 373 парафії, а в 1937 р. — 408³. У 1927 р. в архієпархії було 610 священників, а в 1939 р. — 754. Згідно з покладеними обов'язками в 1937 р. налічувалося 339 настоятелів, 93 вікарії, 7 університетських професорів, 4 професори духовної семінарії, 9 священників у капітулі та канцелярії курії, 38 префектів середніх шкіл, 86 префектів початкових шкіл, 7 військових капеланів, 2 священники, що займалися громадсько-організаційними справами, 86 священників-пенсіонерів, 4 священники, котрі відповідали за роботу спеціальних студій⁴. До правління митрополичої капітули входили: священник-інфулат Ю. Зайчовський, декан-інфулат Г. Бадені, єпископ Є. Базяк, схоластики К. Дзюржинський, А. Варшилевич, І. Хвірут,

¹ Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західно-українських землях в період імперіалізму. — Львів, 1983. — С. 124.

² Там само. — С. 126.

³ Пилипів І. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини (1918—1939)... — С. 112.

⁴ Kościół Katolicki w Polsce 1918—1990: Rocznik Statystyczny / [redakcja naukowa L. Adamczuk]. — Warszawa, 1991. — S. 129—130.

Б. Грудзенський, З. Голуневич, М. Орлінський; до почесних каноніків належали священники А. Цісло, А. Ратушний, С. Нараявський, В. Клецан, А. Войнарович, Е. Кернік, В. Матус, А. Валега, К. Більчевський¹. У 1937 р. в архідієцезії діяло 57 католицьких домів, де проживали монахи-чоловіки, та 295 жіночих для 2545 черниць².

Центральну роль в українсько-польських відносинах на конфесійному рівні відігравали взаємини РКЦ та ГКЦ, які залежали від міжнародних відносин поляків та українців. Польська Католицька церква відверто вороже сприйняла проголошення восени 1918 р. ЗУНР, розцінивши прагнення українців до національної держави як вияв сепаратизму та спробу загарбання «східних кресів». Тому католицька ієрархія всіляко обстоювала входження цих земель до Другої Речі Посполитої та захищала латинський обряд. Львівський архієпископ Ю. Більчевський, відомий своїми патріотичними заявами, усю відповідальність за українсько-польську війну 1918—1919 рр. покладав на українців, а ГКЦ вважав носієм незалежницьких настроїв та підбурювачем українського населення. Проблему «східних кресів» він оцінював як суто внутрішньопольську й у питанні належності Східної Галичини не зважав на міжнародні фактори^{3,4}.

Цікавим є той факт, що під час російської окупації 1914 р. у 59 парафіях Галичини саме латинські священники замінили для українців греко-католицьких⁵. Такою вимушеною заміною РКЦ намагалася скористатися передовсім для поширення своїх впливів. У ході українсько-польської війни Ю. Більчевський

¹ Urban W. Droga Krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II Wojny światowej 1939—1945. — Wrocław, 1983. — S. 7.

² Kościół Katolicki w Polsce 1918—1990: Rocznik Statystyczny / [redakcja naukowa L. Adamczuk]. — Warszawa, 1991. — S. 148.

³ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр. — К., 2008. — С. 394.

⁴ Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921—1939) // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: ювілейний збірник на пошану Олександра Колячука. — Львів, 2012. — С. 46.

⁵ Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolitów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918—1919 / [opracowanie J. Wolczański]. — Lwów; Kraków, 1997. — S. 34.

неодноразово наголошував на підступності українських військ та тому, що українці не дотримуються міжнародних норм, водночас заплющуючи очі на порушення правил честі польськими військами. У повідомленні для Міністерства закордонних справ 1920 р. на тему польсько-українських відносин у «Східній Малопольщі» очільник львівських римо-католиків загалом констатував, що ненависть українців до поляків у Галичині значною мірою спричинена діяльністю національно свідомих греко-католицьких священиків, котрі, незважаючи на належність до єдиної Церкви, ненавидять усе латинське і передають свій негатив у ставленні до польського народу¹.

Важливий критерій у призначенні єпископів у структурі РКЦ становила їхня національність. У воєнному протистоянні ГКЦ закріпила за собою статус національної Церкви для українців, а РКЦ — для поляків. Це загострювало антагонізм і конфлікти між двома народами. Тому на початку 1920-х років греко-католицькі єпископи нерідко ухилялися від співпраці з латинськими єпископами. Прихильником українсько-польського порозуміння з боку ГКЦ став єпископ Григорій Хомишин, що стосовно цього з власної ініціативи вів переговори зі Станіславівським воєводою. Для реалізації ідеї порозуміння єпископ пропонував дві умови: польська сторона повинна припинити подавати в пресі провокативні публікації, а українці, у свою чергу відмовляються від негайного впровадження суверенної держави. Такими заявами Г. Хомишин викликав відверте роздратування української громадськості, натомість польська влада розглядала його кандидатуру як заміну «ненадійного» митрополита А. Шептицького².

На засіданні єпископів у Кракові в червні 1921 р. ухвалено провести спільний з'їзд з представниками ГКЦ з метою обговорення суперечливих питань та приводів до конфліктів. Функції посередника мав узяти на себе архієпископ Ю. Біль-

¹ Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolitalów Lwowskich Józefa Biłczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918—1919 / [opracowanie J. Wołczański]. — Lwów; Kraków, 1997. — S. 165.

² Євгеній О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння, 1904—1939... — С. 14—15.

чевський. З боку греко-католиків готовність до подібних перемовин задекларував єпископ Станіславівський Г. Хомишин, вагався єпископ Перемишльський Йосафат Коциловський. Ю. Більчевський писав: якщо запрошення надійде від нього або іншого польського єпископа, то відповідь буде негативною. Найкраще, якби в цій справі ініціатива виходила від нунція або навіть Ватикану. Далі римо-католицький архієпископ стверджував, що нібито ненависть українського кліру стосовно Польщі дійшла до межі. На завершення Ю. Більчевський додавав, що необхідно почекати, аби клір втратив надії на власну державу, дочекатися відповідної хвили, коли остаточно буде визначено східні кордони Польщі¹. Зрештою, висновки архієпископа Львівського підтвердились.

У 1922 р. на з'їзді польських єпископів у Ченстохові знову розглядалося питання припинення ворожнечі між римо-католицькою та греко-католицькою верхівками як складовими єдиної Христової Церкви. Доповідачі, розуміючи складність ситуації, радили з найкращим вирішенням почекати до остаточного з'ясування належності Галичини. «Польський католицький єпископат разом з урядом вважав, що Галичина є невід'ємною складовою частиною Польщі, і будь-які змагання за національну незалежність сприймалися ним як антидержавні дії», — пише сучасний дослідник українсько-польських відносин О. Красівський². Пошук консенсусу, до якого прагнули обидві Церкви, зумовлювався необхідністю спільних дій під верховенством Апостольського престолу. Якщо для ГКЦ вичікування давало змогу зберігати певну самостійність, то РКЦ у зближенні вбачала ліквідацію цієї автономії.

Після 1923 р., внаслідок негативного для галицьких українців рішення Ради послів Антанти і закріплення статусу Галичини у складі Польщі, греко-католицькі єпископи постулюю входить до лона католицького єпископату Речі Посполитої, беруть участь у спільних засіданнях та конференціях з латин-

¹ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. — Warszawa; Poznań, 1992. — S. 45.

² Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр. ... — С. 402.

ськими єпископами. Перше спільне засідання за участю греко-католицького єпископа (Г. Хомишин) відбулося на з'їзді в Ченстохові у липні 1924 р. На Пленарному синоді в Ченстохові в 1936 р. поруч із латинськими засідали всі греко-католицькі єпископи. На початку 1930-х років ініціативи єпископа Г. Хомишина щодо налагодження конструктивної співпраці українців із польською владою підтримували чи не всі представники вищого римо-католицького духовенства, у тому числі архієпископ Краківський Сапега та Тарнівський єпископ Валендо¹. Хоча на пленарні конференції примає запрошував усіх єпископів, греко-католицьке духовенство на спільних засіданнях регулярно представляв лише один з унійних владик — у 1930-х роках найчастіше єпископ Й. Коциловський, а решта переважно пояснювали відсутність хворобою й делегували суфраганів. Після 1937 р., внаслідок загострення українсько-польських відносин, греко-католицькі єпископи уникали участі в спільних крайових з'їздах².

Польські єпископи латинського обряду керувалися державними інтересами й пропагували польський характер Східної Галичини. У цій ситуації греко-католицьке духовенство постало перед складним вибором: лояльність до держави, яку не вважали своєю, або подальша солідаризація з власним народом, пастирями якого були. Існував навіть план виокремлення греко-католицьких архієпархій зі структури Католицької церкви Польщі й створення окремої «області», підпорядкованої безпосередньо Ватикану на чолі з митрополитом-примасом. Реалізація такого плану, на думку А. Шептицького, стала би першим кроком у напрямі політичної автономії Галичини³. Домогтися виконання цього плану та підтримки з боку Ватикану не вдалося. Натомість у межах католицького єпископату Польщі в 1928 р. створено Унійну комісію під керівництвом митрополита А. Шептицького, яка мала на меті

¹ Єзрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння, 1904—1939... — С. 37.

² Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. — Warszawa; Poznań, 1992. — S. 45.

³ Там само. — S. 179.

посилити співпрацю між ГКЦ і РКЦ. До комісії також увійшли римо-католицькі священники з Львівської митрополії.

Акцію пацифікації польські єпископи публічно не засудили, що дало змогу греко-католицьким душпастирям звинуватити їх у потуранні брутальній політиці влади. Окремі історики вважають, що «влада намагалася інтенсифікувати національну асиміляцію, діючи методами преференціювання інтересів Католицької церкви, використовуючи релігію і Церкву як інструмент інтеграції некатолицького населення з польською державністю»¹. Візія римо-католицького духовенства мала вигляд неоднозначний: наголошуючи на польському характері Галичини, воно фактично сприяло пацифікації. Тривала конкуренція за нових прихожан. Особливо багато нових парафій виникло одразу після війни з припливом польських колоністів. Поширенню ворожості сприяв перехід у римо-католицизм частини греко-католиків. Це породжувало нездорову конкуренцію за мішані сім'ї і цілу кампанію «викрадення душ»², яка не припинялася з ХІХ ст. Обидві церкви через національні конфлікти втратили можливість бачити спільні риси, що мали б їх об'єднувати на тих засадах, які вони пропагували. Проведення національно-державної політики у Другій Речі Посполитій щодо українців позначалося на відносинах обох церков. З наближенням Другої світової війни ці відносини не поліпшились, а навпаки, переростали у взаємні звинувачення. Перед вибухом війни митрополит Б. Твардовський послабив контакти з митрополитом А. Шептицьким, оскільки митрополит нав'язував останнім тісніші контакти з німецьким єпископатом, проти чого протестували і Б. Твардовський, і вірмено-католицький очільник Й. Теодорович³.

Діяльність митрополита Б. Твардовського ґрунтувалася базував на кількох пунктах, які він виклав у пастирських посланнях. Основне завдання вбачалося у відбудові костелів та

¹ Історія релігії в Україні / [ред. А. Колодний та П. Яроцький]. — К., 1999. — С. 290.

² *Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej...* — S. 180.

³ *Grünberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X—XX wieku.* — Warszawa, 2005. — S. 446.

каплиць, зруйнованих війною, та будівництві нових для колоністів-осадників. Відбудова проходила в умовах зубожіння населення, що не сприяло надходженню коштів. За сприяння митрополита до 1935 р. постали 7 парафій з постійними настоятелями, 26 експозитур та парафій з тимчасовими адміністраторами і 214 каплиць, до яких доїжджали священники з місць свого проживання. Водночас зведено 27 парафіяльних костелів, 12 відбудовано і 4 залишилися в стані будівництва. Також відбудовано 19 непарафіяльних костелів та каплиць. Всього на території архідієцезії налічувалося 276 костелів та каплиць¹. Друга частина реалізації програми полягала у будівництві парафіяльних будинків для активізації католицького руху та організаційної єдності парафії. Поширення «Католицької акції» (КА) та створення нових відділів католицьких товариств підсилювали потребу в нових парафіяльних будинках для зібрань поза костелом².

Урізноманітнювали діяльність Церкви події крайового значення у Львові: Євхаристійний конгрес; вересень 1930 р. — Синод у Львівській катедрі; організація добродійних акцій при кожній парафії, зокрема, збір для безробітних коштів, продовольства та одягу (як реакція на економічну кризу початку 1930-х років); залучення широких верств населення до євхаристійного руху та реколекцій, місії вірних, організація курсів для священників, які ознайомлювали учасників із найважливішими методами новочасної душпастирської праці; різноманітні ювілейні заходи та урочистості. Серед цих урочистостей перші місця посідали Євхаристійний та Марійський вервичний конгреси (зокрема, згаданий раніше Євхаристійний конгрес, що відбувався у Львові 15—18 червня 1928 р.³).

Марійський вервичний конгрес проведено у Львівській катедрі 13—17 червня 1935 р. Захід відбувався під гаслом популяризації вервиці і був другим в архідієцезії у ХХ ст. (пер-

¹ *Medyński A. Ks. Arcybiskup Dr. Boleslaw Twardowski 1886—1936.* — Lwów, 1936. — S. 42.

² *Bekier J. Katolicki Dom Parafjalny i jego budowa.* — Kalisz, 1935. — S. 3.

³ *Medyński A. Ks. Arcybiskup Dr. Boleslaw Twardowski 1886—1936.* — Lwów, 1936. — S. 64.

ший проходив у вересні 1904 р.). Третього, кульмінаційного, дня по місту пройшла маніфестаційна процесія з образом Матері Божої. З особливими урочистостями католики відзначали свято Христа-царя та День усіх святих, які ставали прикладами єдності поляків¹.

Ювілей святкування 500-ліття заснування римо-католицької капітули у Львові 24 листопада 1929 р. зібрав представників духовенства цілої Польщі, зокрема з Катовіц, Вільна, Холма, Плоцька, Познані, Лодзі, Перемишля, Кракова. На запрошення в урочистостях взяли участь делеговані від греко-католицького митрополита о. прелат А. Пясецький та крилошанин А. Ковальський, ректори Університету Яна Казимира та Львівської Політехніки².

Архідієцезіальний синод, з ініціативою проведення якого виступав ще Ю. Більчевський, відбувся у Львові 23—25 вересня 1930 р. У 1928 р. організовано комісію для опрацювання проекту статуту синоду на основі церковного життя та канонічного права³. Синод проходив за погодженням із Ватиканом та мав важливе значення для всієї Католицької церкви в Польщі. Приймала синод Катедральна базиліка. 22 вересня його учасники зібралися в семінарії для ознайомлення з порядком денним та регламентом. Перший день синоду мав вигляд урочистого свята, коли костели були переповнені людьми, Катедра й прилеглі вулиці заповнені духовенством і вірними різних львівських парафій. Синод складався з трьох сесій, друга з яких була найважливішою. На ній обговорювалися питання з частин Літургії, церковного навчання та церковного майна⁴. Всі сесії проходили після обіду в семінарійній залі. Проект

¹ *Medyński A. Ks. Arcybiskup Dr. Boleslaw Twardowski 1886—1936.* — Lwów, 1936. — S. 65.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 197 (Митрополичий католицький капітул, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 1900 (Списки учасників ювілею 500-ліття капітули і їх записи про прибуття на ювілей 1929). — Арк. 7, 25.

³ Там само. — Ф. 831 (Римо-католицька митрополича курія м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 9 (Матеріали синоду львівської римо-католицької єпархії 1929—1930). — Арк. 210.

⁴ *Medyński A. Ks. Arcybiskup Dr. Boleslaw Twardowski 1886—1936.* — Lwów, 1936. — S. 72.

статуту надіслано учасникам на початку вересня, щоб усі могли ознайомитися з ним до початку сесії. У підсумку оголошено 120 правок. Остаточне редагування статутів розпочалося в листопаді й виправлення та зауваження надходили до архієпископа до того часу¹.

У вересні 1936 р. відзначався ювілей духовного служіння архієпископа Б. Твардовського. У зв'язку з цим відбулися святкування у Львові 20 вересня, у неділю, а 27 вересня — у парафіях митрополії. Загалом святкування 50-річчя душпастирської діяльності Б. Твардовського розпочалося ще 19 вересня 1936 р., коли у Львові й Луцьку проходив «Католицький день», що складався зі з'їзду делегованих членів католицьких товариств, молитви в митрополичій базиліці, концерту та ораторії «Шлюб Яна Казимира» в залі Великого театру, урочистої академії в залі «Сокола материнського». 20 вересня пройшла урочиста Служба Божа при костелі Матері Божої Остробрамської з пізнішою процесією вірних на Марійську площу, де відбулося маніфестаційне складення подяки, що виявилось у виступі хорів та співі «Gaude Mater Polonia» і «Bogarodzico»; промові керівника Архідієцезіального інституту КА, подяці архієпископа-ювіляра і на завершення співі присутніх «Chcemy Boga» та «Boże coś Polske». А 27 вересня у всіх костелах митрополії молилися за довголіття архієпископа, проходили урочисті збори та парафіяльні академії².

Великою подією для краю став візит архієпископа Ф. Кортезі, апостольського нунція у Варшаві. Він прибув до Львова 12 грудня 1938 р., його зустрічала делегація, до якої входили архієпископ Б. Твардовський, єпископ Є. Базяк, представники КА, у тому числі керівник Архідієцезіального інституту та представники митрополичої капітули ГКЦ³. Приїзд Ф. Корте-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 831 (Римо-католицька митрополича курія м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 9 (Матеріали синоду львівської римо-католицької єпархії, 1929—1930). — Арк. 224.

² Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok II. — Wrzesień — Październik. — Lwów, 1936. — S. 92.

³ Nuncjusz Apostolski Gościem Akcji Katolickiej we Lwowie // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok V. — Styczeń. — Lwów, 1939. — S. 1—2.

зі засвідчив важливе значення Львова як центру РКЦ для всієї східної частини тогочасної Польської держави. Крім того, Ф. Кортезі вів перемовини з керівництвом ГКЦ і цим засвідчив необхідність координації зусиль КА для всіх католиків.

Усвідомлюючи необхідність інформаційного забезпечення вірних, Церква дбала про видання релігійної літератури, чим займалася насамперед фірма «Бібліотека Релігійна» («Biblioteka Religijna»). Для католицьких родин у Львові та в межах митрополії з 1931 р. виходили тижневики «Львівські парафіяльні відомості» («Lwowski Parafialni Wiadomości»), «Газета костельна» («Gazeta Kościelna»), «Газета недільна» («Gazeta Niedzielna»), «Місячник виховання та катехізації» («Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy»), місячник «Євхаристійний голос» («Głos Eucharystyczny»), такі видання, як «Теологічний рух» («Ruch Teologiczny»), «Теологічний огляд» («Przegląd Teologiczny»), «Стрийські парафіяльні відомості» («Stryjski Parafialni Wiadomości»). Видавничою справою займалися також домініканці, що надрукували три серії публікацій «Домініканська бібліотека», «Бібліотека «Школи Христової», «Polonia Dominicana». Ці серії охопили праці з аскетички, маріології, хомілетики. Крім того, домініканці видали книги з питань томістичної філософії, історії філософії, містики, логіки та біблійної археології¹. При духовній семінарії створена нова інституція — «Архідієцезіальний музей ім. Ю. Більчевського». Перед ним постало завдання збереження костельних реліквій та мистецьких цінностей та порятунку сакральних речей від знищення. Заходи, які проводила РКЦ у Львові, завжди мали належний резонанс та залучали багато вірних.

У міжвоєнний період РКЦ залишалася великим землевласником і за рахунок діяльності фільварків отримувала прибутки. Митрополіча капітула як юридична особа володіла нерухомістю, що найчастіше надходила у власність Церкви з пожертв. Вся нерухомість використовувалася на утримання

¹ *Mikołajczyk M. Warszawski i Lwowski ośrodek katolickiego religioznawstwa w Polsce Międzywojennej. — Studia i monografie. — Nr. 133. — Opole, 1987. — S. 75.*

духовенства, костелів, добродійних або освітніх закладів. Як пожертвування РКЦ отримувала землі, будинки, грошові перекази, цінні папери та ін.¹

Наприклад, земельні маєтки РКЦ у Львівському воєводстві на 1939 р. становили 42 267,0 га господарських земель та 477,0 га лісу; в Тернопільському воєводстві власність становила 24 683,0 га, площа лісів займала 1557,0 га; у Станіславівському воєводстві Львівська архідієцезія розпоряджалася 1253,0 га лісу та 6912,6 га земель господарського призначення. Ці цифри перевищували 10-відсоткову позначку від загальних площ сільськогосподарських земель краю².

Серед місцевих деревообробних фірм РКЦ співпрацювала з Бродівською спілкою «Братів Фейфель». Що цікаво, більшість розрахунків проводилася не в кронах чи молодій національній валюті — злотих, а в доларах США, що підтверджують договори з фірмою, зокрема в угоді від 2 липня 1927 р. вказана ціна за 203 дуби — 6,5 долара за здоровий куб.³

Крім приватних осіб та фірм, митрополита капітула вела свої фінансові та майнові справи і з державою. На початку 1920-х років військове міністерство закупило в РКЦ 3 га землі в Лапаївці, однак після детального дослідження інженер Т. Верещинський повідомляв, що, ймовірно, міністерство даремно витратило гроші, тому що ці землі виявилися не придатними для будівництва аеродрому⁴. На початку 1925 р. військове міністерство отримало нові землі від капітули в Зимній Воді площею близько 56 га, оцінених у 173 тис. 668 злотих. Крім того, міністерство брало на себе зобов'язання покриття маєткового податку, ремонту покрівлі над Катедральним собором та купівлі нових дзвонів. Значні кредити на викуп ґрун-

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 618 (Римо-католицька митрополита консисторія, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 2.

² *Mysiek W. Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918—1939.* — Warszawa, 1966. — S. 101.

³ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 197 (Митрополитичий католицький капітул, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 1870 (Переписка Спілки «Братів Фейфель» з митрополитичою курією). — Арк. 7.

⁴ Там само. — Спр. 1857 (Справа про продаж земельних наділів у с. Зимновудка для будівництва аеродрому, 1925). — Арк. 17.

тів під будівництво аеродрому в Скнилові були переведені на рахунки капітули протягом квітня — червня 1925 р.¹.

Основні доходи митрополичої капітули РКЦ у Львові в міжвоєнний період становили не пожертвування, а господарська діяльність: прибутки з церковного майна, цінних паперів, облігацій крайової позики. Натомість видатки здебільшого стосувалися утримання костелів, виплат священикам, у тому числі на проживання каноніків та вікаріїв, фінансової допомоги освітнім та добродійним організаціям, зокрема школам Львова, Луцька та інших міст². Фінансове становище РКЦ залишалося досить міцним, свідченням чого були економічна активність та розбудова церковного життя. Середній місячний дохід-видаток капітули у 1931 р. становив близько 25 тис. злотих³.

РКЦ долучилася до державної допомоги потерпілим у Галичині від повені 1934 р. Утворений наприкінці липня повітовий комітет допомоги постраждалим від повені завдяки зусиллям громадськості Львівського повіту та РКЦ зібрав і спрямував до воєводського комітету 5909 злотих 27 грошей. Крім того, з маєтків капітули були надані продукти для постраждалих⁴.

Після встановлення польської адміністрації в Галичині та на Волині відновив діяльність Католицько-суспільний союз (Związek Katolicko-Społeczny). Про потребу відновлення католицького впливу в суспільстві заговорили одразу по завершенні українсько-польської війни. Тоді йшлося про організацію, яка би спиралася в діяльності безпосередньо на парафії. Статут Союзу, підготовлений в 1912 р., регламентував громадсько-економічну діяльність. Керівним органом об'єднання була Головна рада (Rada Główna) з професором Ф. Гроєром на

¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 197. — Оп. 1. — Спр. 1857 (Справа про продаж земельних наділів у с. Зимновудка для будівництва аеродрому, 1925). — Арк. 18, 33.

² Там само. — Спр. 1854 (Дані про прибутки та витрати капітули в 1924—1925 рр.). — Арк. 55—56.

³ Там само. — Спр. 1934 (Поточні відомості про доходи і витрати адміністрації капітульних домів на 1931р.). — Арк. 1, 6.

⁴ Там само. — Спр. 1952 (Циркуляр Львівського повітового староства про порядок оподаткування у фонд потерпілих від повені 1934). — Арк. 17.

чолі. Генеральний секретар Ради — С. Садовський, делегат курії до Уряду союзу (Zarządu Związku) — о. К. Дзюржинський. 3 серпня 1921 р. Союз реформовано в Католицьку лігу (Liga Katolicka), статут якої нагадував статут Союзу. Ф. Гроер заклав парафіяльну КЛ при костелах Бернардинів, Св. Миколая та Св. Антонія у Львові. При костелі Св. Ельжбети діяла організація «Білий штандар» («Biały Sztandar»)¹. До КЛ першими приєдналися Марійські братства, Товариства Св. Вінсента і Св. Саломеї, молодіжні католицькі організації та різноманітні робітничі об'єднання.

До основних завдань Ліги належала оборона релігійних, культурних та економічних інтересів вірних РКЦ. Вона організовувала дієцезіальні з'їзди та парафіяльне життя, популяризувала католицькі видавництва та пресу, підтримувала католицький дух у шкільництві та християнських родин.² Свою діяльність КЛ провадила на території Польщі, з певними успіхами в деяких регіонах з 1920 до 1927 р., маючи свої відділи в дієцезіях і парафіях. До 1927 р. учасниками ліги стали близько 600 тис. вірних всій країні³.

Правління КЛ при товариствах і організаціях, що входили до його складу, організовувало акції в релігійній, культурній, освітній та добродійній сферах. Насамперед скликали збори та віча, організовували збір матеріальної допомоги для костельних інституцій, а також для фабричних і робітничих товариств. Завдання парафіяльних КЛ полягало в утримуванні бібліотеки, опіці над бідними, догляді за храмами. Обов'язкові пожертвування членів парафіяльної ліги щомісяця становили 10 грошей. У 1924 р. у Львові діяли чотири парафіяльні КЛ при: Катедральному соборі, костелах Св. Миколая, Св. Андрія та Св. Антонія (зпочатку в архидієцезії було п'ять таких парафіяльних КЛ, п'ята — у Тернополі, а в митро-

¹ *Szydelski S. W sprawie organizowania Lig Katolickich.* — Lwów, 1928. — S. 9.

² *Mysiek W. Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918—1939.* — Warszawa, 1966. — S. 278.

³ *Rogier L. J., Aubert R., Kowles M. Historia Kościoła.* — Warszawa, 1985. — T. 5. — S. 593.

полії — 14). Однак великих успіхів у діяльності КЛ не здобула через обмеженість осередків та слабкий зв'язок або його відсутність з глибинками архідієцезії. Наприкінці 1928 р. діяльність КЛ зводилася до таких акцій: маніфестацій, паломництва, організації притулків для безхатків, збору коштів для різних товариств¹.

У 1930 р. у Львові функціонували 9 парафіяльних КЛ з існуючих 13, що діяли в архідієцезії. Після розширення КА та відповідних вказівок єпископату відділи Ліги дублювали КА, тому з 1931 р. вони увійшли до складу Архідієцезіального Інституту Католицької акції та мали в його Раді свого представника. У зв'язку з розвитком КА як якісно нової організаційної структури КЛ в архідієцезії була ліквідована до кінця 1935 р.²

Архієпископ Б. Твардовський 1 червня 1930 р. створив Архідієцезіальний центр КА на чолі з директором І. Хвірутою. Відтоді праця в архідієцезії відбувалася згідно з новою програмою. Для офісів КА 25 вересня 1930 р. придбано будинок у Львові на вул. Фредра, 3, який незабаром став дієцезіальним центром КА. У Луцькій дієцезії КА проходила паралельно³. Парафіяльна КА організувала католицькі свята, зокрема Христа-Царя та Дня всіх святих. Зазвичай комітет святкування затверджувала парафіяльна КА з представників католицьких товариств. Позакостельна частина святкувань обов'язково передбачала урочисту академію та окремі зібрання католицьких товариств. Свято Христа-Царя використовувалось у КА з маніфестаційно-організаційною метою. У 1936 р. святкування відбувалося під гаслом «Дух Христовий в школі та у вихованні — підстава відбудови народів»⁴.

У межах КА діяла Львівська протиалкогольна ліга, що в 1936 р. провела кілька курсів пропаганди тверезого способу

¹ *Leszczyński M.* Akcja Katolicka w archidiecezji Lwowskiej obrzadki lacinskiego. — Lublin: Pelpin, 1996. — S. 90.

² Там само. — S. 92—94.

³ *Rozwój Akcji Katolickiej w archidiecezji Lwowskiej // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej.* — Rok II. — Wrzesień—Październik. — Lwów, 1936. — S. 93—95.

⁴ Там само.

життя серед молоді¹. Протиалкогольні кампанії та пропагування тверезого способу життя, утримання від паління тютюну відбувалися щороку в лютому. Зростанню впливу КА на виховання у школі сприяли лекції для широких верств, прочитані у Львові стараннями Архідієцезіального інституту. Лекції розпочалися 11 січня 1937 р. після урочистих молитов у костелі Св. Марії-Магдалини. Директор Центральної педагогічної бібліотеки Ян Кухта виступив з доповіддю «Католицька ідея виховання». Виступ професор З. Дабровського стосувався теми «Три чинники виховання: родина, костел, громада та їх співпраця». Обговорювалися також теми громадського впливу на виховання юнаків та дівчат. У парафіяльній залі костелу Св. Марії-Магдалини 2 лютого 1937 р. п. Духович у промові «Рятуймо молодь» привернув особливу увагу до проблеми алкогольної залежності серед молоді та вказав на важливий обов'язок батьків — виховання підростаючого покоління в дусі тверезості².

Для поглиблення віри серед населення у Львові 1937 р. створено Інститут вищої релігійної культури (Instytut Wyższej Kultury Religijnej), що ставив завдання залучати інтелігенцію до релігійних практик³. Насамперед Інститут відкрив бібліотеку та читальню, де було зібрано літературу та публіцистику, що стосувалися теології, християнської філософії і католицьких суспільних наук. У першій половині жовтня 1938 р. двічі на тиждень по дві години відбувалися теологічні заняття для інтелігенції. У середньому їх відвідувало 180 осіб. Засідання супроводжувалися дискусіями на актуальні суспільні теми, зокрема щодо проблем расизму⁴. У листопаді 1938 р. розпо-

¹ Praca Lwowskiej Ligi Przeciwalkoholowej w r. 1936 // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok II. — Marzec — Kwiecień. — Lwów, 1936. — S. 36.

² Kronika // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok III. — Marzec — Kwiecień. — Lwów, 1937. — S. 31—32.

³ Dekret erekcyjny «Instytutu Wyższej Kultury Religijnej» we Lwowie // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok IV. — Luty. — Lwów, 1938. — S. 35.

⁴ Odezwa w sprawie Instytutu Wyższej Kultury Religijnej // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok IV. — Listopad. — Lwów, 1938. — S. 295.

чали роботу «Філологічно-теологічні студії для світської інтелігенції», на яких прочитано курси: «Вступ до вивчення католицького догмату», «Історія релігії», «Засади християнської філософії» і «Відомості з літургики»¹. Крім того, завдяки старанням архієпископа Б. Твардовського та єпископа Є. Базяка у 1939 р. у Львові розпочав роботу Католицький народний університет (Katolicki Uniwersytet Ludowy). У зв'язку з технічними обставинами перший курс скорочено до 50 днів (тривав з 16 лютого до 6 квітня). Мета курсів — підготовка молоді для праці в КА. Організацію роботи університету покладено на генерального секретаря Католицького товариства молодих чоловіків проф. Васовича. Заклад мав велике значення для розвитку католицького освітнього життя та розбудови КА в архідієцезії. Парафіяльні уряди КА зобов'язувалися відправити на курси членів відділів Католицького товариства молодих чоловіків. Якщо навесні такі курси були розраховані на юнаків, то з 1 вересня 1939 р. мали розпочатися одномісячні курси для членів Католицького товариства жіночої молоді. Однак діяльність цього закладу зупинив вибух Другої світової війни.

З 1 вересня 1937 р. у Львівській архідієцезії запрацював секретаріат у справах доброчинності «Карітас» («Caritas»), що став своєрідним центром у справах милосердя. Новостворена організація узгоджувала діяльність католицьких товариств у доброчинних акціях: зборі коштів, вуличних заходах, фундаціях на різні інституції, провадженні днів та тижнів милосердя. Союз польських католицьких доброчинних товариств запозичив свою структуру в німецького «Карітасу». У Львові «Карітас» отримав осередок чи не найпізніше серед великих міст Польщі, оскільки в 1937 р. його мережа охопила всі дієцезії Польщі. На теренах Львівської митрополії доброчинна діяльність у 1935—1936 рр. (до створення «Карітасу») виявлялася у пошуку місць праці для безробітних (312), розміщенні бездомних дітей у сиротинцях (78), утриманні двох притулків

¹ Instytut Wyższej Kultury Religijnej we Lwowie // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok IV. — Lipiec—Sierpień. — Lwów, 1938. — S. 189.

та трьох кухонь¹. З появою координаційного центру благодійна діяльність на теренах Львівської архідієцезії значно активізувалася. Офіс «Карітас» розмістився в будинку КА². Союз товариств та добродійних закладів «Карітас» почав діяти 15 грудня 1937 р., але товариства КА не могли входити до союзу як звичайні члени (цього не дозволяли законодавчі приписи щодо товариств КА), тому Архідієцезіальний інститут організував союз «Карітас» як допоміжну структуру. У кожній парафії діяли секції добродійності. Такі секції не створювалися лише за умови існування спеціальних добродійних організацій на місцях, як, наприклад, Товариство Св. Вінцентія. Згідно з розпорядженням Б. Твардовського, керівником союзу «Карітас» у Львівській архідієцезії призначено О. Надольського³. Керівництво організації щороку затверджувало інструкції для відділів та координувало їхню діяльність у добродійній сфері. Союз «Карітас» надавав допомогу не тільки тим, хто її просив, а й усім, хто її потребував, матеріально убогим. Своєрідним посередником між «Карітас» та парафією ставали місцеві парахи, котрі координували добродійний рух⁴.

Львівський осередок католицького релігієзнавства охоплював, крім теологічного факультету університету, католицькі видавництва, серед яких перше місце посідало товариство «Релігійна бібліотека». Крім того, у Львові діяли духовна семінарія, а також студії філософсько-теологічні домініканців та бернардинців. Польське теологічне товариство (ПТТ) розпочало роботу в місті 1924 р. Бібліотечну базу для розвитку наукових досліджень становили бібліотеки: університетська, Національний заклад Оссолінських, капітульна та приватні — Баворовських та Дзедушицьких⁵.

¹ Kościół Katolicki w Polsce 1918—1990: Rocznik Statystyczny / [redakcja naukowa L. Adamczuk]. — Warszawa, 1991. — S. 270—271.

² «Caritas» Archidiecezji Lwowskiej // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok III. — Październik — Grudzien. — Lwów, 1937. — S. 105.

³ Erekcja i zadania związku «Caritas». Ogólne zasady organizacyjne // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. — Rok IV. — Luty. — Lwów, 1938. — S. 63—64.

⁴ Pękala K. Akcja Katolicka wobec komunizmu. — Poznań, 1938. — S. 214.

⁵ Mikołajczyk M. Warszawski i Lwowski ośrodek katolickiego religioznawstwa w Polsce. — Studia i monografie. — Nr. 133. — Opole, 1987. — S. 59.

Теологічний факультет Університету Яна Казимира (Львів), на відміну від Варшавського, функціонував, спираючись на традиційну середньоевропейську модель, і подібно теологічним факультетам Кракова та Вільна відігравав роль вищої духовної семінарії, готуючи священничі кадри для РКЦ. Студенти теологічних факультетів цих університетів зазвичай паралельно були семінаристами митрополичих духовних семінарій. Зрештою, це доводить і національний склад студентів-теологів Львівського університету в 1930-х років. Зокрема, упродовж 1932—1935 навчальних років тут навчалися лише поляки. У 1935/36 навчальному році з 234 студентів лише два були не римо-греко-католиками. У 1936/37 та 1937/38 навчальних роках з-поміж більш як 230 студентів-теологів тільки п'ятеро, а в останній рік один представляли греко-католиків¹. У міжвоєнний період навчання на факультеті відбувалося з таких предметів: «християнська філософія», «біблійні науки Старого і Нового Заповітів і східні мови», «церковна історія», «практична та моральна теологія», «догматика». У 1930-х роках це були: «християнська філософія», «біблійні науки», «історія Церкви», «патристика та історія релігії», «апологетика та догматика», «моральна теологія, канонічне право та соціологія», «практична теологія», «церковне мистецтво та гігієна»².

У проведенні КА церковне керівництво велику увагу приділяло розвиткові католицьких товариств, які провадили «світське апостольство Церкви». Впливам католицьких товариств сприяли всебічна підтримка церковної влади та активна участь громадськості. Львів у міжвоєнній Польщі завдяки функціонуванню теологічного факультету, семінарії, ПТТ, що зробили вагомий внесок у розвиток теології як науки, отримав визнання релігієзнавчої школи.

Абсолютна більшість поляків у міжвоєнний період вважала себе римо-католиками. Українці і євреї, які змінювали віровизнання на римо-католицьке, по суті, полонізувалися.

¹ Encyclopaedia I ЛНУ імені Івана Франка: в 2 т. — Т. 1.: А — К. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. — С. 64.

² Там само. — С. 71.

Таким чином, РКЦ виконувала колонізаторські, асимілюючі функції на етнічних українських землях Східної Галичини та Волині. Спільна належність українців — греко-католиків і поляків — римо-католиків до Вселенської церкви відіграла роль стримувального фактора, однак, оскільки дві Церкви стали національними для обох народів, їхня співпраця безпосередньо залежала не від вказівок Ватикану, а від міжнародних відносин та політичної ситуації.

Після воєнних перипетій РКЦ, що отримала привілейований статус у Другій Речі Посполитій, намагалася поширити свої впливи на всі складові громадського життя. Передусім КЛ, а згодом КА були спробою протистояти зростанню антицерковних ідеологій — насамперед як відповідь на комуністичну загрозу та боротьбу за залучення молоді до релігійного життя. З радикальними правими силами РКЦ не вступала у відкриту конфронтацію, швидше несвідомо потурала націоналістичним силам, коли патріотизм тісно переплівся з ультраціоналізмом.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ГАЛИЧИНИ

Розвиток культурно-освітнього життя Галичини в міжвоєнні роки безпосередньо пов'язаний із соціально-історичними процесами, які тут відбувалися. Скасування 15 березня 1923 р. часового обмеження на управління Галичиною і підтвердження польського права на ці території негативно позначилися на становищі місцевого населення. Попри те, що вільний розвиток освіти, культури та релігійного життя національних меншин у тогочасній Польській державі гарантували як міжнародні угоди, так і внутрішні закони та розпорядження, польська влада докладала чималих зусиль до полонізації галичан. Реалізуючи полонізаційну ідею щодо українців, німців, євреїв, польська влада розробила й активно втілювала асиміляторську політику в культурно-освітній сфері. Зокрема через систему освіти держава намагалася реалізувати політику асиміляції національної (проголошена «ендеками») чи державної (підтримувана режимом «санації»). Польська адміністрація взяла курс на руйнування системи освіти національних меншин, перешкоджала діяльності культурно-освітніх установ, натомість зосередилася на розбудові мережі польського шкільництва та розвитку польського культурного життя.

Характерною ознакою культурно-освітнього життя Галичини в міжвоєнні роки була активна діяльність архівно-музейних установ, театрів і кінотеатрів, теле- та радіомовлення, навчальних закладів.

Архівно-музейні установи

У міжвоєнні роки архівна справа Галичини зазнала чималих змін. Так, 7 лютого 1919 р. польський уряд ухвалив Закон про організацію державних архівів та опіку над архівними матеріалами¹. Відповідно до ст. 1 закону, при Міністерстві віросповідань та освіти було створено відділ державних архівів як центральний архівний орган. До основних його завдань належали керівництво архівами, технічно-наукова опіка над архівами та архівними матеріалами, охорона документів від знищення тощо². У Галичині архіви працювали в тих місцях, де зосереджувалися великі документальні комплекси як результат діяльності адміністративних і судових установ, громадських організацій. Так, у воєводських центрах Станіславові та Тернополі документи зберігалися при установах і організаціях, натомість державні архіви діяли лише у Львові³.

Саме Львів був одним із найбільших адміністративних, економічних, культурно-освітніх і наукових центрів Другої Речі Посполитої. До Першої світової війни в місті налічувалася велика кількість державних і приватних бібліотек, архівів, музеїв, а також театрів і кінотеатрів. Хоча воєнні події завдали значної шкоди розвитку міста, зокрема було евакуйовано матеріали окремих бібліотек і музеїв, зруйновано близько 11 шкіл, місто і надалі залишалося важливим культурним осередком загальнопольського значення⁴.

¹ Dekret o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaljami // Dziennik Praw Państwa Polskiego (далі — Dz. Praw.). — 1919. — Nr. 14. — Poz. 182. — S. 265—271.

² Dekret o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaljami. — S. 265.

³ Ляхоцький В. П. Історія архівної справи в Україні // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / (авт.: Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, К. І. Климова, В. П. Ляхоцький та ін.; редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.), В. П. Ляхоцький, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг]. — К., 1998. — С. 46—47.

⁴ Bonusiak A. Lwów w latach 1918—1939. Ludność — Przestrzeń — Samorząd. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 236—252.

Серед численних львівських архівів насамперед варто згадати Архів давніх актів міста Львова, де зберігалися міські судово-адміністративні та рахункові книги з XIV ст., пергаменти з XIII ст. та інші документи до історії міста. Упродовж тридцяти років (1906—1937 рр.) директором установи був польський дослідник О. Чоловський. У 1939 р., після приєднання Західної України до УРСР, на базі архіву було створено Центральний архів стародавніх актів у Львові¹.

У 1913 р. на базі заснованого в 1908 р. Архіву намісництва був створений Державний архів у Львові, директором якого став відомий історик Є. Барвінський². Основу архівних фондів становили документи центральних органів влади й адміністративних і фінансових установ Галичини XIX—XX ст. Поряд із документами Ґалицького намісництва, які були найчисленнішими, тут зберігалися матеріали Крайового комітету, Фінансової прокуратури та інших австро-угорських державних і самоврядних установ Галичини (починаючи з кінця XVIII ст.)³. У 1931 р. до архіву приєднали

¹ *Сварник І.* Архів міста Львова // Нариси історії архівної справи в Україні / [за заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової]. — К., 2002. — С. 330—334.

² *Дядюк М.* Барвінський Євген Іванович // Українські архівісти (XIX—XX ст.): біобібліографічний довідник / [упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін.]. — К., 2007. — С. 52—53; *Kamiński A.* Eugeniusz Barwiński, historyk, bibliotekarz i archiwista // *Archeion*. — 1959. — Т. 30. — С. 95—121.

³ Детальніше про роботу працівників архіву див.: Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові). — Ф. 776. — Оп. 1. — Спр. 97 (Рішення, подання, звернення й повідомлення Міністерства віросповідань та освіти у Варшаві, Відділу державних архівів у Варшаві, дирекції Державного архіву у Львові про призначення і звільнення з роботи, підвищення по службі, виплату зарплати й надання матеріальної допомоги працівникам архіву Мендису М., Мусялу В., Полячкувній Г., Тарнавському А., Мацеку Я., Шломському А., Яблонському Я.). — 35 арк.; там само. — Спр. 101 (Звернення, повідомлення і подання Міністерства віросповідань та народної освіти у Варшаві, Відділу державних архівів у Варшаві, дирекції Державного архіву у Львові про складання штатних розписів, перевірки особової документації, складання екзаменів і присяги працівниками архіву та ін.). — 21 арк.; *Motyłowicz J.* Środowisko historyczne archiwów lwowskich w latach 1870—1939 / *J. Motyłowicz* //

ліквідований за рішенням міністерства фінансів Польщі Крайовий архів карт і планів у Львові, що працював із 1822 р.¹. У міжвоєнні роки архів підпорядковувався Фінансовій палаті у Львові. Його директором був А. Скода. На початку 30-х років ХХ ст. Фінансову палату та Архів карт поділили на львівську й тернопільсько-станіславівську частини². У 1933 р. до Державного архіву на правах відділу долучили Земський архів, заснований ще 1784 р., відомий з 1877 р. як Крайовий архів актів гродських і земських у Львові, а 1919 р. перейменованій на Земський архів, директором якого з 1891 по 1933 р. був польський історик права О. Бальцер³. У ньому зберігалися гродські й земські акти Галичини (з Краківським і Сандомирським воєводствами), книги підкоморських, каптурових (періоду міжкоролів'я), підвоединських, скарбових судів, Коронного трибуналу. У 1939 р. на базі Державного архіву було створено Центральний архів давніх актів і Львівський обласний історичний архів, проте 1941 р. німецька влада відновила роботу Державного архіву, а його директором до 1944 р. залишався Є. Барвінський⁴.

У Львові діяли й інші архіви, у тому числі вірменські та українські: архів Львівського університету ім. Яна Казимира, архів Латинської калітули, архів Львівської архідієцезії латин-

Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka]. — Rzeszów, 2004. — Т. 2. — S. 123.

¹ ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. 776. — Оп. 1. — Спр. 156 (Примірник газети «Щоденний ілюстрований кур'єр» зі статтю Контного Петра «Культурна евакуація Львова продовжується...» про розформування Архіву карт у Львові. Рукопис цієї статті). — Арк. 3—4.

² Сварник І. Архівна справа в Галичині // Нариси історії архівної справи в Україні... — С. 329.

³ Wojciechowski Z. Oswald Balzer. — Lwów, 1933. — S. 10.

⁴ Детальніше про діяльність Земського архіву див.: Долиновський В. І. Організація та діяльність Земського архіву у Львові (1919—1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 27.00.02 «Документознавство, архівознавство»; Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. — К., 2014. — 20 с.; Tomczak A. Zarys dziejów archiwów polskich. Cz. 2.: Od wybuchu I Wojny Światowej do roku. — Toruń, 1980. — 279 s.

ського обряду, архів Вірменської капітули, архів Церкви Св. Юра у Львові, архів Галицької (Львівської) митрополії, архів монастиря Св. Онуфрія та ін.¹

Центром музейного життя Галичини в міжвоєнні роки залишався Львів, де налічувалося 26 музейних закладів². Найдавнішим був Історичний музей міста Львова (заснований 1893 р.), який з 1926 р. розміщувався у будинку на пл. Ринок, 4. З 1908 р. функціонував Національний музей ім. Короля Яна III на пл. Ринок, 6, а його відділ «Збірка Болеслава Ожеховича» розташувався по вул. Оссолінських, 3 (теперішня вул. Стефаника). Ці музеї, а також Національна галерея міста Львова, налагодили свою активну діяльність завдяки зусиллям знаних польських учених О. Чоловського та Л. Харевичової. У цих установах зберігалися переважно матеріали до минулого Львова: зброя, портрети визначних львів'ян, картини, медальйони, мініатюри тощо. Зокрема, Історичний музей міста Львова у 1939 р. мав до 5 тис. експонатів, а Національний музей ім. Короля Яна III — близько 40 тис. У 1940 р., під час так званої реорганізації, ці музеї було об'єднано в одну музейну установу³.

¹ *Pisulińska J.* Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918—1939). — Rzeszów, 2012. — S. 88.

² Доповідна записка Голові Тимчасового управління по Львівській області Миколі Мацкові та секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрушову в справі реорганізації львівських музеїв, бібліотек та архівів від 1 грудня 1939 р. // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1 (1939—1945): збірник документів і матеріалів / [упоряд.: Г. Сварник (керівник), Р. Дзюбан, М. Кривенко, Л. Кусий, В. Муравський; наук. ред.: Я. Дашкевич, М. Романюк, Г. Сварник]. — Львів, 2010 — С. 11; Протокол засідання Комісії з охорони пам'яток культури при Тимчасовому управлінні у Львівській області про визначення музеїв, бібліотек і архівів, які мають стати державними від 30 листопада 1939 р. // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1 (1939—1945)... — С. 9.

³ *Горбачевський Т. С.* Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові в міжвоєнний період (1919—1939 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01: захищена: 12.11.2013 р.; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. — Львів, 2013. — С. 165—166.

Діяли у Львові також Музей художнього промислу та Природничий музей. У першому збиралися здебільшого праці з історії культури та прикладного мистецтва: вироби з металу, дерева, текстилю, кераміки і скла. У 16 залах цього музею розміщувалася Національна галерея міста Львова, де були представлені польське малярство та різьбярство з середини XIX ст. Збірка галереї налічувала 1276 картин, 132 мініатюри, 331 рисунок, 141 пам'ятку різьбярства, 578 медальйонів. Тут експонувалися твори польських та іноземних митців. У 1938 р. до збірок галереї увійшли частини колекцій К. Бруницького та Л. Пінінського, а в березні 1939 р. — колекція С. Бадені¹. Експонати Природничого музею, заснованого 1880 р. В. Дідушицьким для геологів, палеонтологів, етнографів, істориків, усіх тих, хто досліджував доісторичне минуле польських земель, розміщувалися у семи відділах: зоологічному, палеонтологічному, мінералогічному, геологічному, ботанічному, археологічному та етнографічному. У міжвоєнні роки через брак фінансування та незначне зацікавлення в його фондах наукових працівників музей втратив своє значення².

У 1938—1939 рр. у Львові розпочали роботу два нові магістратські музеї: етнографії (керував етнограф О. Прусевич) та археології. В основу колекції Археологічного музею було покладено збірки Природничого музею та кафедри праісторії Львівського університету³.

В умовах, коли музейні фонди та експозиції формувалися під впливом політики колонізації, українська громадськість змушена була власним коштом підтримувати національну мережу музеїв. Так, з 1895 р. діяв Етнографічний музей при На-

¹ Детальніше про експонати Національної галереї міста Львова див.: *Dziela polskie w Lwowskiej Galerii Sztuki: Przewodnik* / [tekst i układ graficzny J. Biriulow]. — Lwów, 2003. — 36 s.; *Горбачевський Т. С.* Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові в міжвоєнний період (1919—1939 рр.)... — С. 166.

² *Pisulińska J.* Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918—1939). — S. 89—90.

³ *Терський С. В.* Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни [Електронний ресурс]. — С. 145—146. — Режим доступу: <http://www.asv.gov.ua/content/nauka/editions/19/2013-19/144-155.pdf>

уковому товаристві імені Шевченка у Львові, заснований з ініціативи Етнографічної комісії. Значну роль у комплектуванні збірок відіграли М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк та ін. Засновники вважали музей не лише культурно-просвітницькою інституцією, а насамперед національною, одним з основних завдань якої було представлення музейними засобами усіх складових української історії та культури, інтерпретація зібраних матеріалів як частини національного соціокультурного простору¹.

Протягом свого існування при товаристві музей кілька разів змінював назву, спочатку його називали Музеєм Наукового товариства ім. Шевченка, або Музеєм старинностей, Музеєм старожитностей, у 20-х роках ХХ ст. побутувала назва Український національний музей ім. Т. Шевченка, а в 1930-х роках — Культурно-історичний музей. У 1940 р. музей було перейменовано в Державний етнографічний музей АН УРСР. Наприкінці 1930-х років у музеї налічувалося 18 540 експонатів етнографічного характеру. Найбільшими були колекції народної кераміки, писанок, вишивки, вбрання. Водночас незначними були поповнення музейних збірок музичними інструментами, іграшками, виробами зі шкіри, побутовими речами, знаряддями праці, виробами художніх промислів. У міжвоєнні роки музей розширив виставкову роботу, було влаштовано низку тимчасових виставок різного профілю: художніх, декоративно-прикладного мистецтва, етнографічних². При НТШ також діяли Природничий музей та Історично-воєнний музей.

У фондах Національного музею ім. Митрополита А. Шептицького, який у 1908 р. був реорганізований із заснованого в 1905 р. Церковного музею, зберігалися колекції середньовічного українського сакрального мистецтва XII—XVIII ст.,

¹ Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції // Народознавчі зошити. — 2012. — № 5 (107). — С. 825.

² Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 223. Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1992. — С. 418, 424.

української народної і професійної гравюри XVII—XVIII ст., збірка рукописів і стародруків, збірка творів живопису художників Наддніпрянської та Західної України, зібрання творів народного мистецтва XVII — початку XX ст., збірка творів класиків української літератури XIX — початку XX ст. тощо.

В окреслений період також діяли Музей при Народному домі у Львові (відкритий для загального огляду з 1901 р.), Музей Теологічної академії та Музей Ставропігійського інституту, де зберігалися багаті збірки археологічних й етнографічних матеріалів, цінні рукописи та стародруки, ікони, портрети, тканини¹.

У Львові також функціонували Музей вірменських старожитностей (експонати представляли розвиток вірменської культури на західноукраїнських теренах), Єврейський музей (зберігалися предмети юдейської старовини, зокрема обрядові тканини, срібло), Польський шкільний музей, Музей гігієни, Музей пам'яток заслужених польок, Музеї Баворовських і Любомирських. Музейні експозиції діяли при навчальних закладах — Львівському університеті — ботанічний, зоологічний, геологічний музеї, Львівській політехніці — окремі експозиції з історії техніки та ін.²

Було в Галичині також кілька регіональних музеїв, заснованих до початку Першої світової війни. Зокрема, йдеться про Публічний подільський музей товариства «Народної школи» у Тернополі, створений у квітні 1913 р. Через пограбування в роки війни музей відновив роботу лише в 1930 р. під назвою Регіональний музей Подільського товариства «Народної школи», однак не став державною установою. Його діяльність здійснювалася силами переважно польської громадськості. У його фондах зберігалося понад 100 тис. експонатів. З 1932 р. у Тернополі також почав діяти Подільський музей при круж-

¹ *Свенціцький І.* Музеї і книгозбірні сучасної України. — Львів, 1927. — 14 с.

² *Терський С.* Музеї // Історія Львова: у 3 т. / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин., Ф. Стеблій]. — Т. 3. — Львів, 2007. — С. 114—115; Його ж. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни. — С. 146.

ку «Рідна школа», директором якого був знаний мовознавець і літературознавець Я. Ярема. У 10 відділах музею містилося близько 2340 експонатів. Ці музеї працювали до 1939 р., коли наказом Народного комісаріату освіти УРСР на базі Регіонального музею Подільського товариства «Народної школи» було створено Тернопільський обласний краєзнавчий музей, куди було передано фонди українського музею товариства «Рідна школа», а також матеріали заснованих у 1930-х роках повітового музею у Бережанах, музеїв Чорткова, Заліщиків тощо¹.

У міжвоєнні роки у Перемишлі продовжував роботу створений у 1909 р. польський Музей товариства приятелів наук м. Перемишля. У 1921 р., після вступу до Спільки історично-художніх музеїв у Познані, він був перейменований на Національний музей Перемишльщини. Рішення про створення Українського регіонального музею «Стривігор» у Перемишлі було ухвалено в 1932 р. на загальних зборах перемишльського Товариства прихильників українського мистецтва. Однак для відвідувачів цей музей було відкрито лише в 1936 р. Основу музейної збірки утворили колекції, що існували з 20-х років ХХ ст. при греко-католицьких кафедральній капітулі та духовній семінарії. Тут зберігалися експонати історико-археологічного, етнографічного та церковного змісту². У 1945 р. польська влада передала фонди цього музею Національному музею Перемишльщини.

З ініціативи польської влади було створено кілька нових регіональних музеїв. Так, у 1928 р. у Станіславові був заснований Покутський музей, орієнтований переважно на колек-

¹ *Волинець Н.* Тернопільський обласний краєзнавчий музей у персоналіях [Електронний ресурс] // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі: (збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). — Вип. 11. — Дніпропетровськ, 2009. — Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0164.html>

² *Козицький А.* Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1999. — Вип. 34. — С. 471.

ціонування польської культурної спадщини. Перша виставка музею, що містила королівські привілеї, історичні документи магістрату, карти і плани міста, рукописи XV—XVIII ст., портрети, релігійне малярство, барокову скульптуру й церковний одяг, за браком приміщення, експонувалася в розрахунковій залі ошадної каси (тепер вул. Мазепи, 14)¹. З 1929 р. у Трускавці почав діяти Музей природничих наук. Після приходу радянських військ у 1939 р. його експонати було частково передано до Дрогобича. У 1930-х роках у селі Жаб'юму (нині селище Верховина) голова Товариства приятелів Гуцульщини Т. Каспжицький, аби запобігти вивезенню виробів мистецтва за кордон, заснував Комітет будівництва музею. Частина нової будівлі була відкрита в 1938 р. Музей складався з таких відділів: етнографічного (упорядкований Я. Фальковським, налічував близько 5000 експонатів), природничого (зоологічні, ботанічні, геологічні та мінералогічні збірки, які за браку місця в незакінченому будинку розміщувалися в Кракові та Львові), історичного, краєзнавчо-туристичного, господарського, а також бібліотеки².

Регіональні українські етнографічні музеї Галичини існували переважно при національних наукових і музейних товариствах. У 1926 р. у м. Коломиї громадський діяч В. Кобринський заснував Український народний музей «Гуцульщина» імені отця Йосафата Кобринського. Цей музей був громадською установою і мав такі відділи: історичний, гуцульського та культового мистецтва, етнографічний, а також архів і бібліотеку. Його експозиція була відкрита для відвідувачів один раз на тиждень. Після входження західноукраїнських земель до складу УРСР музей набув статусу державної установи³.

У 1927 р. у Самборі з ініціативи громадських діячів В. Кобільника, І. Филипчака, В. Гуркевича, М. Скорика було

¹ Івано-Франківський художній музей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=923>

² Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни [Електронний ресурс]... — С. 146—147.

³ Там само.

створено товариство «Бойківщина», а в 1928 р. польська влада затвердила статут однойменного музею «Бойківщина». Однак його відкриття стало можливим лише в 1932 р. У 1938 р. у збірці музею нараховувалося понад 30 676 предметів, з-поміж яких пам'ятки українського церковного мистецтва, колекція портретів українських діячів Бойківщини, давні рукописи та стародруки тощо¹. Музей володів також значною археологічною збіркою.

Українські регіональні музеї, які зосередили збирацькі зусилля на пам'ятках місцевої історії, діяли й в інших містах Галичини. Так, 1926 р. у м. Сокалі почав функціонувати на громадських засадах етнографічний музей «Сокальщина», директором якого став І. Чабан. Однак невдовзі музей було ліквідовано. У 1936 р. у Сокалі зусиллями Б. Чайковського та В. Кобринського було організовано повітовий музей. З вересня 1936 р. і до 1945 р. діяв краєзнавчий музей «Сокальщина» ім. А. Чайковського. Музей мав чотири відділи: церковний, етнографічний, археологічний та історичний. Тут зберігалися понад 3000 експонатів².

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років почали діяти музеї в Яворові «Яворівщина» та у Сяноку «Лемківщина». Музей у Яворові було створено з ініціативи кружка «Рідна школа», а згодом закладом почало опікуватися товариство «Яворівщина». Активну участь у роботі музею брали громадський діяч М. Фільц, вчителі М. Гординська, В. Турянська та ін. Тут зберігалися предмети та матеріали з історії і культури, а також пов'язані з діяльністю знаних діячів Яворівщини. Засновниками музею «Лемківщина» були Л. Гец, С. Венгринович, І. Добрянська та ін. Тут експону-

¹ Детальніше про це див.: Кушнір В. Формування археологічних колекцій українських музеїв Галичини (1918—1939 рр.) [Електронний ресурс] // Народознавчі зошити. — 2012. — № 1. — С. 155. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2012_1_22; Дем'ян Г. В. Історико-етнографічна діяльність першого бойківського музею // Архіви України. — 1970. — № 5. — С. 28—35.

² Історико-краєзнавчий музей «Сокальщина» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sokal.lviv.ua/muzej_sokalschyna-index_istorija.html

валися зразки лемківського народного мистецтва, рукописи, ікони тощо¹.

З 1932 р. у Стрию з ініціативи Р. Домбчевського при співпраці О. Сілецького, О. Бачинського, Т. Залеського та ін. було засновано музей «Верховина». На 1937 р. кількість його експонатів становила понад 2500 пам'яток. Музей мав такі відділи: етнографічний, археологічний, нумізматичний, іконографічний, бібліотечний і відділ рукописів².

Збірки українських регіональних музеїв формувалися здебільшого завдяки пожертвам від приватних осіб і організацій та експедиційному обстеженню території. Музеї утримувалися власними коштами. Зазвичай матеріальну допомогу їм надавали українські товариства «Рідна школа», «Просвіта», «Українська Бурса», «Маслосоюз», «Повітовий союз кооперативів», «Взаємна поміч українського вчительства» та ін. Розвиваючись за відсутності юридичної й економічної підтримки держави, музеї Галичини зазвичай не мали відповідних приміщень, відчували нестачу фахового персоналу та потребували методичних настанов щодо організації своєї діяльності³. Важливу роль у координації та підвищенні ефективності науково-дослідної та музейницької праці українських музейників Галичини відіграло заснування з ініціативи вченого І. Свенціцького Союзу українських музеїв, який у 1931—1938 рр. провів шість з'їздів. Зауважмо, що українські діячі також брали участь у з'їздах Союзу музеїв Польщі, де відстоювали інтереси національного музейництва⁴.

¹ Зарецька. Т. І. Лемківщина [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. — Т. 6: Ла-Мі / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. — К., 2009. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lemkivschina_muzeu

² Надопта А. Музей «Верховина» в Стрию: досвід збереження, вивчення та популяризації надбань народної культури українців (1932—1939 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — 2013. — Вип. 23—24. — С. 401—406.

³ Там само.

⁴ Гілевич І. Михайло Скорик — етнолог, історик, фольклорист // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2014. — Вип. 50. — С. 214.

Поряд із музеями та архівами в Галичині діяла низка бібліотек. Насамперед варто назвати Університетську бібліотеку у Львові, яка була однією з трьох інституцій колишньої Австро-Угорської монархії (поряд із віденською та празькою), з якої видавалося найбільше книг. Тут зберігалися не лише багатий книжковий фонд та іноземні часописи (усього близько 360 тис. томів), а й цінна збірка монет і медалей¹. Справжнього розквіту досяг Національний заклад ім. Оссолінських². Оссолінеум був однією з найбагатших польських бібліотек³ і водночас видавничою установою, яка поряд зі шкільними підручниками публікувала наукові праці, що збагатили польську науку⁴. Діяльність цієї бібліотеки сприяла також розвиткові українознавства та української науки, тут зберігалися цінні матеріали до історії України. Із діяльністю бібліотеки пов'язана доля багатьох культурних і наукових діячів, зокрема М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича.

З 1857 р. розпочала роботу у Львові Поторицька бібліотека Дідушицьких (заснована близько 1815 р. у с. Поториці, нині Сокальського району). Профіль комплектування фондів бібліотеки визначався профілем Природничого музею Дідушицьких, у приміщенні якого вона розмістилася, а тому перевага надавалася виданням з природознавства. У 1939 р. бібліотека налічувала 48 222 томи, у тому числі 4 інкунабули,

¹ *Pisulińska J.* Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918—1939). — S. 33; *Stopka K.* Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim // *Universitati Leopoliensi: trecentesimo quinquagesimo anniversarium suae foundationis celebranti in memoriam* / [red. t. W. Lohman]. — Kraków, 2011. — S. 229; *Mańkowski T.* Życie naukowe współczesnego Lwowa // *Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*. — 1934. — R. 19. — S. 137.

² *Portrety Ossolińskie, antologia wspomnień* / [wybrał, opracował i biogramami opatrzył E. Adamczak]. — Wrocław, 1992. — 274 s.

³ У 1894 р. фонд бібліотеки становили 15 571 книга, 1800 рукописів, 110 дипломів і 1000 гравюр, а 1936 р. фонд уже налічував 37 858 прим., у тому числі 25 059 книг, 1642 рукописи, 45 інкунабул, 11 000 гравюр, 112 дипломів, 302 ікони, а також мапи, ноти, медалі та архівні матеріали. Детальніше про це див.: *Кунанець Н.* Наукові бібліотеки Львова ХІХ — початку ХХ ст., орієнтовані на польського читача: заснування та формування фондів // *Бібліотечний вісник*. — 2006. — № 4. — С. 54—55.

⁴ *Mańkowski T.* Życie naukowe współczesnego Lwowa... — S. 138—139.

43 папки брошур і листівок, 334 рукописи, 1820 автографів, 3000 гравюр¹. Того ж року бібліотеку було націоналізовано й передано до Оссолінеуму. Така сама доля за часів Другої світової війни спіткала бібліотеки Баворовських (налічувала близько 38 тис. матеріалів, у тому числі 30 інкунабул і понад 1200 рукописів)² і Павліковських (налічувала понад 20 тис. рукописних і друкованих джерел)³.

Продовжували діяльність бібліотеки, засновані міською владою у 70-х роках XIX ст.: Бібліотека промислового музею, матеріали якої стосувалися історії мистецтва, культури та мистецтвознавства, Бібліотека при архіві давніх актів, завданням якої було збереження матеріалів питань політики, суспільної діяльності, економічного та культурного розвитку Львова.

Фонди заснованої в 1917 р. Міської публічної бібліотеки первісно налічували 12 314 документів, накопичених при Архіві давніх актів, і стосувалися історії львівської громади часів середньовіччя. Ця бібліотека мала створити науковцям належні умови для проведення досліджень у галузі культури та історії Львова⁴. Такі самі завдання мали бібліотеки, створені при наукових товариствах. Водночас у Львові діяла бібліотека Єврейської віросповідної громади.

Як і у випадку з музеями, важлива роль у заснуванні та матеріальній підтримці українських бібліотек належала національним товариствам і громадським організаціям, які

¹ *Кунанець Н.* Наукові бібліотеки Львова XIX — початку XX ст., орієнтовані на польського читача: заснування та формування фондів... — С. 56.

² Акт передачі приміщень, рукописів, книжок і музейних збірок Фундації ім. Баворовських до складу Львівської філії Бібліотеки АН УРСР. 1 лютого 1940 р. / Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. — Т. 1 (1939—1945). — С. 29—34; *Mańkowski T.* Życie naukowe współczesnego Lwowa... — S. 139.

³ *Pisulińska J.* Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918—1939)... — S. 34, 83—84;

⁴ *Кунанець Н.* Наукові бібліотеки Львова XIX — початку XX ст., орієнтовані на польського читача: заснування та формування фондів... — С. 56—59, 62; *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej: informator / pod red. B. Bienkowskiej.* — Poznań, 1998. — 795 s.

своєю культурно-просвітницькою діяльністю намагалися протистояти колонізаційній політиці держави. Зауважмо, що на початку 20-х років ХХ ст. у Галичині значно погіршилася ситуація з виданням і поширенням української друкованої продукції. На 300 польських і єврейських книгарень у краї було лише 7 українських, причому 3 з них — у Львові. Саме тому українські діячі докладали значних зусиль до створення українських бібліотек і книгарень¹.

Насамперед варто згадати бібліотеку Наукового товариства ім. Шевченка, яка була другою за величиною у Львові бібліотекою після Оссолінеуму. На 1939 р. тут було каталогізованих 135 тис. книг, з-поміж яких 35 друків ХV—ХVІІ ст., і понад 20 тис. некаталогізованих книг, близько 1500 рукописів, понад 2200 карт і атласів, до 500 тис. одиниць дублетів. Бібліотека була найповнішою книгозбірнею з українознавства².

Серед інших найважливіших українських установ того часу — бібліотека Народного дому (понад 80 тис. томів основного книжкового фонду, а також цінні колекції рукописів і стародруків); бібліотека отців Василіан у монастирі Св. Онуфрія (архівні матеріали василіанських монастирів, книжковий фонд налічував понад 40 тис. книг, а кількість рукописів і рідкісних видань коливалася від 600 до 1000 одиниць); бібліотека Українського національного музею ім. Митрополита А. Шептицького (українські рукописи ХІV—ХVІІІ ст., грамоти та акти ХV—ХVІІІ ст., церковні метрики та розпорядження влади ХVІІ—ХVІІІ ст., кирилівські й латинські стародруки ХV—ХІХ ст., особисті книгозбірні українських учених); бібліотека Ставропігійського інституту (рукописи, церковні друки та стародруки, кириличні Євангелії ХV—ХVІІІ ст., численна колекція літургійних книг); Головна бібліотека товариства «Про-

¹ *Плутус О.* Діяльність бібліотек товариства «Рідна школа» в Галичині в 1924—1939 рр. // *Вісник Львівського університету. Серія Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.* — 2010. — Вип. 5. — С. 117.

² *Сварник Г.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // *Наукове товариство імені Шевченка. енциклопедія.* — Т. 2. *Бібл.—Вес* / [за ред. О. Купчинського, О. Савули, Н. Федорак]. — Львів, 2014. — С. 43.

світа» (наукові, науково-популярні видання та художні твори, переважно українознавчі, рукописи, стародруки, карти та альбоми); бібліотека Богословського наукового товариства (стародруки XVII ст., рукописи та богословська література); бібліотека «Студіону» при монастирі студитів (здебільшого література з візантології, загалом близько 60 тис. томів); бібліотека при соборі Св. Юра у Львові (збірки книжок і рукописів до минулого українського народу) та ін.¹

Активізувалося створення громадських бібліотек при повітових союзах і гуртках «Рідної школи». Так, в окреслений період фонди Яворівського союзу кружків сягали близько 15 тис. томів, Коломийського, Рогатинського, Городенківського, Сокальського, Тернопільського — до 4—6 тис. Це були найбільші книгозбірні у провінції. Усього в структурі товариства

¹ Детальніше про діяльність українських бібліотек див.: *Кревецький І.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — Львів, 1923. — 16 с.; Акт передачі бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові від 10.02.1940 р. до складу Львівської філії Бібліотеки АН УРСР / Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. — Т. 1 (1939—1945)... — С. 39—44; Акт передачі бібліотеки «Народного дому» від 7.02.1940 р. до складу Львівської філії Бібліотеки АН УРСР / Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. — Т. 1 (1939—1945)... — С. 37—39; *Свенцицькій І.* Описаніе иноязычных и новейших карпаторусских рукописей бібліотеки «Народного Дома» во Львове. — Львов, 1905. — 64 с.; *Ковальська О.* Віхи історії Львівської Святооунфрїївської бібліотеки: [Електронне видання] // Місіонар. — Режим доступу: <http://www.misionar.info/doslidzhennya/2908.html>; *Кунанець Н.* Бібліотека Національного музею: до історіографії питання // Вісник Книжкової палати. — 2011. — № 9. — С. 40—42; *Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львове / По порученію Совета составил И. С. Свенцицькій.* — Львов, 1908. — 248 с.; *Кунанець Н.* Колекції і зібрання у фондах наукових бібліотек Львова (кінець XVIII — початок XX ст.) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — К., 2010. — Вип. 28. — С. 368—369; Протокол засідання комісії з передачі бібліотеки «Студіону» від 12.02.1940 р. до фондів Львівської філії Бібліотеки АН УРСР / Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. — Т. 1 (1939—1945)... — С. 45—49; *Дорошенко В.* // Енциклопедія українознавства. Загальна частина: Перевидання в Україні. — Репринтне відтворення видання 1949 р. (Енциклопедія українознавства: в 2 ч. / [ред. В. Кубійович, З. Кузеля]. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949—1952. — 1230 с.). — Т. 3. — К., 1995. — С. 801—1230.

(без навчальних закладів) було 653 бібліотеки з фондом у 80 тис. примірників, де переважала дитяча й педагогічна література. Також при кожній приватній школі діяли бібліотеки для молоді, укомплектовані переважно дитячими та популярними виданнями «Просвіти» й видавництва «Рідна школа». В окреслений період товариство «Просвіта» виступило ініціатором створення мандрівних бібліотек. Цю ідею активно підтримало товариство «Рідна школа», при гуртках якого в Сяноку, Бережанах, Кам'янці-Струмиловій діяли добре оснащені бібліотеки. У Галичині створювалися бібліотеки й для вчителів. Так, товариство «Взаємна поміч українського вчителства» фінансувало Центральну педагогічну бібліотеку, яка налічувала 1321 том¹. Отже, саме завдяки створенню мережі українських бібліотек і читалень громадські організації і товариства сприяли вихованню національно свідомої української молоді.

Театри та кінотеатри

У 1918 р. у новоствореній Польській державі діяло 18 постійних театрів, і їх кількість поступово зростала. Унаслідок економічної кризи 1930-х років залишилося 22 театри. Під час кризи міські бюджети здебільшого були неспроможні субвенціювати театральну галузь, тому театри почали розвиватися за кошти меценатів. Зважаючи на пропагандистські можливості театрів, влада тримала їх під політичним контролем: безпосередній нагляд за ними здійснювало Міністерство внутрішніх справ, яке видавало циркуляри з чіткими вимогами щодо функціонування мандрівних труп².

У міжвоєнні роки у Галичині діяли польські, єврейські та українські театри. З-поміж польських театрів провідне стано-

¹ Плитус О. Діяльність бібліотек товариства «Рідна школа» в Галичині в 1924—1939 рр. ... — С. 118—120.

² Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918—1939 роках [Електронний ресурс]. — С. 42—43. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43647/05-Bonkovska.pdf?sequence=1>

вище посідав львівський Міський театр, зокрема, його сцени функціонували у Великому (ставили драми та опери) та Малому (показували комедії та драматичні постановки в музичній обробці) театрах, а також театрі «Новинки» (ставили оперетки та фарс). До Міського театру належав і театр «Розмаїтості». У Станіславові діяв стаціонарний «Театр імені Станіслава Монюшки». У репертуарі театрів переважали твори світової класики та польської драматургії, високим був і рівень акторської майстерності¹.

Значного розвитку набув театр малих форм, представлений літературними кабаре («Четвірка», «Семафор», «Крива Латарня» та ін.) та ревію-театрами, які презентували глядачам літературні «шаржі», пародії, пасквілі з музичним супроводом. Активно розвивалися аматорські театри, які залучали переважно молодь і виконували насамперед виховну функцію. Розвитку цих театральних колективів сприяв Союз театрів і народних хорів, головним завданням якого було піднесення культури та освіти широких верств населення Львова шляхом організації театральних, хорових і музичних виступів².

У Львові діяв один єврейський театр, директором якого був Л. Гімпл. Історичні драми, комедії та фарси тут ставилися переважно польською мовою, рідше — їдишем. Водночас єврейські актори активно виступали на сценах польських театрів, зокрема, у театрах «Семафор» і «Розмаїтості» діяли спільні польсько-єврейські трупі³.

Український театральний процес репрезентував єдиний професійний театр товариства «Українська бесіда», а також

¹ Гарбозюк М. Театр // Історія Львова. — Т. 3. — С. 124; Lisowska M. Teatr lwowski w latach 1918—1939 [Електронний ресурс] // Semper Fidelis. — 1995. — Nr. 1. — Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/semper/teatr18—39.html>; Hutnikiewicz A. Życie artystyczne Lwowa w latach międzywojennych [Електронний ресурс] // Semper Fidelis. — 1994. — Nr. 3. — Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/semper/hutnikiewicz.html>.

² Горбачевський Т. Польський театр у Львові в міжвоєнний період ХХ століття // Краєзнавство. — 2012. — № 4. — С. 170—173.

³ Historia Żydów lwowskich / wg dr. J. Schalla [Електронний ресурс] // Semper Fidelis. — 1998. — Nr. 3. — Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/semper/z-lwowsky.html>

численні театральні трупи. Трупа «Українська бесіда» під керівництвом В. Коссака діяла у Львові з вересня 1919 до 1924 р. У репертуарі переважали розважальні, народно-побутові вистави. Як зазначає дослідниця О. Боньковська, театр товариства «Українська бесіда» окреслив основні засади високомистецької, національно-виховної та розважальної функції театрального мистецтва, був рушієм у розвитку українського театру¹.

У 1920 р. у Львові розпочав роботу «Український незалежний театр» з управою у складі М. Бенцаля (режисер), Я. Ясень-Славенка (секретар) і Г. Нички (адміністратор). Тут ставилися вистави з новітнього українського та європейського репертуару. Саме цей театр став передвісником нової доби в історії національного театру, яку започаткував режисер О. Загаров, котрий 1921 р. прибув до Галичини. Ядро драматичного ансамблю творили такі знані актори, як М. Крушельницький, М. Бенцаль, С. Стадник (дружина Й. Стадника, режисера опери та оперети цього театру), Г. Борисоглібська, Г. Совачева та ін. О. Загарову вдалося якісно змінити репертуар театру і принципи сценічної реалізації, зокрема, він запровадив нові методи реалістично-психологічного стилю гри та режисури. Однак через фінансові труднощі 1922 р. йому довелося полишити Львів, а театральна трупа, яку очолив Й. Стадник, продовжила діяльність, представляючи в різних містах Галичини свій оперетковий репертуар².

Протягом п'яти місяців 1926 р. у Львові діяв Незалежний людський театр, організований на національних засадах. Репертуар театру складався з популярних українських та іноземних історично-побутових драм і комедій³.

Наприкінці 1920-х років єдиним українським стаціонарним театром з гарантованим фінансуванням був Український

¹ Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918—1939 роках... — С. 36—39.

² Горбачевський Т. Польський театр у Львові в міжвоєнний період ХХ століття... — С. 173.

³ Новинки. Людський Театр у Львові // Діло. — 1926. — Ч. 257. — 19 листоп.

народний театр ім. І. Тобілевича в Станіславові, створений на базі аматорського театру з однойменною назвою, що працював у місті з 1910 р. Завдяки зусиллям художніх керівників і режисерів, зокрема Я. Давидовича, В. Блавацького, М. Бенцаля, театр репрезентував опереткові, оперні та драматичні постановки. Поряд із Театром ім. І. Тобілевича репрезентативним українським театром став організований у 1933 р. з ініціативи В. Блавацького театр «Заграва». У 1938 р. ці два театри об'єдналися в Театр ім. І. Котляревського, який фактично існував до вересня 1939 р., часу приходу радянських військ. Новоствореному театру так і не вдалося віднайти оригінального стилю. З одного боку, це було пов'язано з різностильовістю об'єднаних труп, а з другого — вимоги меценатів, здебільшого це були українські кооперативи, диктували дещо однобоку репертуарну політику, що зумовлювало певну пасивність режисерських формотворчих пошуків і вирішень¹.

У 20-х роках ХХ ст. у Західну Україну почали прибувати актори та цілі театри зі Східної України, зокрема, Державний народний театр під керівництвом М. Садовського (актори М. Авсюкевич, Г. Березовський, Г. Борисоглібська, О. Голіцинська, Г. Сіфятовський та ін.). Вони або приєднувалися до місцевих театрів, таких як театр товариства «Українська Бесіда», «Українська театральна дружина» В. Коссака, Незалежний театр Й. Стадника, Драматичний театр ім. Івана Франка, Український драматичний театр під дирекцією І. Когутяка, Український народний театр під дирекцією З. Стасюка, Драматичний театр під керівництвом М. Крушельницького у Тернополі, або утворювали власні колективи, такі як трупа Юрія Гаєвського, Український театр під проводом М. Орла-Степняка, театр «Штука» під керівництвом М. Айдарова у Перемишлі та ін. Їхні постановки збагачували західноукраїнський культурний простір східноукраїнськими засадами театральної діяль-

¹ Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918—1939 роках (продовження) // Студії мистецтвознавчі. — К., 2008. — № 2 (22). — С. 30—33.

ності, поживляючи його ментальний, стильовий та репертуарний діапазони.

Український театральний процес у Галичині в окреслений період також творили театри або окремі митці з табірних театрів. З таборів інтернованих, створених для вояків армії УНР, вийшли мандрівні українські трупи під керівництвом Р. Полтавченка, Н. Обідзінського, Т. Руденко, а також театри Гончаренків, «Емігрант», І. Городничого, С. Мілянського та ін. Важливу роль у розвитку українського театального життя відіграли створені у Львові професійні базові театральні інституції — Союз діячів українського театального мистецтва (1922) і кооператив «Український театр», з метою координації цілісного українського театального руху у Східній Галичині, Холмщині, Підляшші та Поліссі. Ці інституції організовували так звані театральні анкети з проблем розвитку національного театру, забезпечували своїм членам адвокатську опіку, формували власні театральні бібліотеки, влаштовували вистави, концерти тощо¹.

Продовжували діяти українські театри малих форм, зокрема Український театр ляльок під керівництвом Р. Купчинського та Л. Лепкого, сценка «Богема» П. Сороки, мандрівний театр «Криве дзеркало», очолюваний Я. Стадником, театральна студія «Хмаролом» та ін.²

В умовах польської влади українським театральним мистецтвом опікувалися громадські організації, зокрема «Просвіта», «Січ», «Сокіл». Так, під патронатом «Просвіти» за ініціативи А. Будзиновського було створено львівський мандрівний, так званий навчальний, «Український просвітянський театр», який діяв у 1928—1929 рр. Програма театру передбачала широку репрезентативну сценічну діяльність у галицьких селах, залучення місцевих аматорів і хористів, проведення коротких драматичних курсів, а також фахову підготовку акторів і режисерів. Репертуар складався з 36 вистав, в основу

¹ Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918—1939 роках... — С. 39—41.

² Там само. — С. 33—35.

яких було покладено драматичні твори як українських, так і європейських авторів. Театр припинив існування через фінансові труднощі¹.

Попри відсутність постійного професійного українського театру, нетривалу діяльність театральних труп, фінансові труднощі, встановлення жорсткого контролю за роботою сценічних колективів, зокрема на підставі Закону про тимчасові положення про розваги від 7 лютого 1919 р.², розпорядження міністра внутрішніх справ про механізми його виконання³, рескрипту Міністерства внутрішніх справ 1928 р., відповідно до якого воєводи щопівроку мали надавати перелік усіх непольських театрів, що діяли на території воєводства, оцінку їх діяльності, ставлення до держави чи уряду тощо, а також циркулярів МВС, виданих у 1930-х роках, і розпоряджень президента щодо функціонування мандрівних труп⁴, у міжвоєнні роки театри залишалися одним із найпопулярніших видів мистецтв і відігравали потужну пропагандистську роль. Також театральним колективам вдалося ознайомити публіку з новим українським і західноєвропейським театральним репертуаром.

У розвитку галицького кінематографа міжвоєнного періоду виокремлюють два етапи: німе (1918—1929) і звукове кіно (1929—1939). Кіномистецтво 1918—1939 рр. поставило перед собою важливі політичні, суспільні й естетичні завдання й успішно їх виконало. У 20-х роках ХХ ст. у Львові продовжували працювати за незмінними адресами 15 кінотеатрів,

¹ Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918—1939 роках... — С. 39—45.

² Dekret w przedmiocie przepisów tymczasowych o widowiskach // Dz. Praw. — 1919. — Nr. 14. — Poz. 177. — S. 256.

³ Rozporządzenie Kierownika Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o uzupełnieniu art. 11 rozporządzenia z dnia 12 lutego 1919 r. w przedmiocie przepisów wykonawczych do dekretu z dnia 7 lutego 1919 r. o widowiskach // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej — Dz. U.). — 1920. — Nr. 57. — Poz. 357. — S. 983.

⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Prawo o publicznych przedsięwzięciach rozrywkowych // Dz. U. — 1933. — Nr. 85. — Poz. 632. — S. 1618—1620.

які склали поважну конкуренцію театрам. Глядачі мали змогу переглядати майже всі фільми, створені американськими, німецькими, італійськими, польськими та іншими митцями. Репертуар львівських кінотеатрів був типовим для великого міста: у ньому домінували драми, фарси та гостросюжетні картини, натомість з появою звукового кіно переважали музичні фільми, комедії, драми та мелодрами¹. Наприклад, у 1930 р. відвідуваність кінотеатрів перевищувала 11 разів на рік на одного жителя, що було третім показником у Польщі після таких міст, як Варшава (12,2) та Лодзь (12,3)².

З появою звукового кіно кількість кінотеатрів почала стрімко зростати. Так, у 1930-х роках з'явилося 11 нових об'єктів такого типу. Загалом до 1939 р. у Львові працював 31 звуковий кінотеатр. Кінотеатри не лише демонстрували фільми, а й співпрацювали з громадськими об'єднаннями в організації культурно-освітніх заходів. Популяризацією фільмів займалися Львівське відділення Народного університету ім. А. Міцкевича, Технологічний інститут Політехніки, Технічний інститут Торгово-промислової палати, товариство «Народна школа». У кінотеатрах влаштовувалися спеціальні сеанси для молоді й школярів, демонструвалися наукові або науково-популярні фільми³. Зокрема, кінотеатр «Марисенька» фактично спеціалізувався на кінопоказах для школярів. Осередки кіно діяли при окремих школах. Марійське товариство молоді у Львові 1924 р. створило кінематографічну секцію, члени якої виступали перед показами фільмів природничої чи історичної тематики з відповідними лекціями⁴.

¹ Гершевська Б. Джерела з історії кіно у Східній Галичині в 1896—1939 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://book.net/index.php?r=achapter&bid=16646&chapter=1>; Гершевська Б. З історії культури кіно у Львові, 1918—1939 / пер. з пол. вступ, розділ 1 І. Магдиш, розділ 2 Я. Пехати. — Львів, 2004. — С. 33, 35.

² Горбачевський Т. С. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові в міжвоєнний період (1919—1939 рр.)... — С. 118.

³ Гершевська Б. З історії культури кіно у Львові, 1918—1939... — С. 35, 37.

⁴ Лепак О. Кіно і освіта у міжвоєнному Львові [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/la/posts/cinema-and-education/>

У 1930-х роках у Львові не байдужі до проблем розвитку кіно люди почали об'єднуватися в кіноклуби. Зокрема, у 1932 р. з ініціативи С. Скоди, С. Кавини та Б. Левицького було створено кіноклуб «Авангард», а 1937 р. з ініціативи В. Ромера — «Кіноклуб», який діяв як секція Львівського фотографічного товариства. Кінодискусії, які точилися на засіданнях кіноклубів, трансливалися львівською станцією «Польського радіо»¹.

Телебачення та радіомовлення

Серед регіональних радіомовних станцій Другої Речі Посполитої саме радіостанція у Львові посідала перше місце після Варшави, попри те, що Краків, Познань, Вільно, Лодзь розпочали мовлення на кілька років раніше. Появі та розвитку радіомовлення у Львові сприяли аматорські клуби радіолюбителів. Вагомий внесок у розвиток радіозв'язку завдяки співпраці з Львівською політехнікою, Університетом ім. Яна Казимира та технічній підтримці військових зробив Львівський клуб короткохвильового радіо. Його діяльність охоплювала такі напрями: експериментальна діяльність, навчальні радіотелеграфічні курси, налагодження контактів з радіоаматорами інших країн².

У Львові радіостанція «Польського радіо» потужністю 1,5 кВт на середній хвилі 385,1 м уперше вийшла в ефір 15 січня 1930 р. Акціонерне товариство «Польське радіо», створене у Львові 1929 р., складалося з трьох відділів: технічного, радіопрограм і загального (затверджував радіопередачі)³.

Львівське радіо розпочало свою роботу 13 лютого 1930 р. Його програми поділялися на два блоки: інформаційно-про-

¹ Бучко Р. Кіно // Історія Львова... — Т. 3. — С. 144—146.

² Детальніше про діяльність Львівського клубу короткохвильового радіо див.: *Ciepielowski T., Czlijan G. Lwowski Klub Krótkofalowców.* — Warszawa, 2008. — S. 11—15.

³ *Горбачевський Т. С. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові в міжвоєнний період (1919—1939 рр.)...* — С. 123—128.

пагандистські та музично-розважальні. Оскільки радіо входило до об'єднаної системи «Польського радіо», воно пропагувало насамперед польську культуру, зокрема виконувало культурно-пропагандистську, освітню, розважальну функції¹. Українцям надавався обмежений час для виступів, а музичну програму добирав музикознавець Ф. Колесса. Більшість текстів програм попередньо треба було узгоджувати з Міністерством пошти та телеграфу, якому «Польське радіо» підпорядковувалося. Українська музика вперше прозвучала в ефірі в квітні 1936 р., це була опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського. До участі в цій передачі були запрошені М. Сокіл, М. Сабат-Свирська, І. Романовський, В. Балтарович, О. Сушківна. Зміст твору подавався польською мовою².

Після вдалого експерименту з надання й отримання телевізійного сигналу громадськість Львова почала виявляти інтерес до телебачення. Так, 20 і 27 січня 1934 р. з ініціативи З. Каєтановича, техніків місцевої радіостанції у співпраці з Львівським краєзнавчим товариством і з використанням апаратури кінопрокату «Оріон» було організовано першу в Польщі передачу телевізійного сигналу. Телепередача проходила в межах «краєзнавчих чаювань», які щосуботи о 18.00 відбувалися у світлиці краєзнавчого товариства. Трансляція зображення, скоригованого зі звуком і показаного на спеціальному екрані (декламація вірша К. Вещинецького «Фільм» з «тіньовою ілюстрацією», підготовленою Г. Синаєвським), стала важливою подією в житті міста. За три роки, 10 квітня 1937 р., у приміщенні краєзнавчого товариства місцева радіостанція встановила радіоекран і, приєднавши його до варшавського ретранслятора, провела прямий телевізійний ефір між 7.00 та 8.00 ранку під час програми «Коли встать ран-

¹ Дмитровський Є. Польські музичні радіопередачі зі Львова в 30-ті роки минулого століття // Теле- та радіожурналістика: збірник наукових праць. — Львів, 2013. — Вип. 12. — С. 93.

² Горбачевський Т. Інформаційно-культурний простір радіомовлення у міжвоєнному Львові (1921—1939 рр.) // Гілея: науковий вісник. — К., 2012. — Вип. 66. — С. 157—160.

кові зорі». Ці експерименти львівських радистів, техніків і кінематографістів значно поживали зацікавлення телебаченням¹.

Освітні процеси

Початкові навчальні заклади. По закінченні українсько-польської війни 1918—1919 рр. українське початкове шкільництво Галичини опинилося у складному становищі. У 1918/19 навчальному році (н. р.) на підставі розпоряджень Крайової шкільної ради (КШР) українська мова усувалася зі шкільної програми. Переслідувань зазнали ті українські вчителі, які присягли на вірність ЗУНР, частину з них звільнили з роботи, а решті затримували заробітну плату. Ще більше ускладнив ситуацію Закон від 31 липня 1924 р., що містив окремі постанови про організацію шкільництва², який суттєво змінив систему освіти. Закон передбачав перетворення шкіл на двомовні шляхом об'єднання, зокрема в Галичині, в одній місцевості українських і польських шкіл в утравістичні, і надання їм державної підтримки, натомість утримання національних шкіл покладалося на громади. Насамперед він спрямовувався проти українців, котрі, як вважалося, могли становити загрозу безпеці та цілісності Польщі. Відповідно до закону запроваджувалися шкільні плебісцити щодо мови навчання, однак їхні результати наперед планувалися шкільними та політичними органами, а самі вони проводилися в умовах терору та підкупів. Саме через це плебісцити 1925 та 1932 рр. призвели до масового перетворення українських шкіл на польські або двомовні. Мережа польськомовного шкільництва збільшилася з 1590 у 1911/12 н. р. до 2127 у 1937/38 н. р.³ Кількість навчальних закладів національних

¹ Гершевська Б. Так починалося телебачення [Електронний ресурс] / [вступ. слово і пер. з пол. Р. Бучка]. — Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=363

² Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. — 1924. — № 79. — Poz. 766. — S. 1212—1214.

³ Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. — 2-е вид. — К., 1993. — С. 487—488.

меншин значно скоротилася. З 2426 українських шкіл у 1921/22 н. р. залишилося 352 у 1937/38 н. р. Частка українських початкових шкіл у Львівському шкільному окрузі у їх загальній кількості становила у 1921—1922 рр. — 51,7 %, у 1929—1930 рр. — 15,1 %, а в 1937—1938 рр. — 6,9 %. Запроваджено утравквістичні (двомовні) навчальні заклади, які провадили курс на асиміляцію, оскільки навчання тут велося польською мовою, а вчителями здебільшого були поляки. Якщо на початку 1920-х років утравквістичних шкіл майже не було, то вже в 1927/28 н. р. їх налічувалося 1635, у 1937/38 н. р. — 2485¹.

Переважає більшість українських початкових навчальних закладів належали до шкіл I ступеня (одно- та двокласні). Загалом у Галичині шкіл найнижчого ступеня було 67 % з усіх (3354 із 4498), II ступеня — 19,5% (971). Найменше було шкіл III ступеня — 13,5% (673)². Ще складнішою була ситуація з українськими державними міськими народними школами. У Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах у міжвоєнні роки налічувалося лише шість державних шкіл з українською мовою викладання (з них одна семи-класна у Львові), водночас на цих теренах існувала 491 польська школа, зокрема 258 у Львівському, 133 у Станіславівському та 100 у Тернопільському воєводствах³.

Ініціаторами створення українських приватних шкіл і закладів позашкільного виховання молоді переважно виступали члени українських товариств «Рідна школа», «Просвіта», «Учительська громада», «Взаємна поміч українського учительства», «Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили» та ін. Так, у 1923/24 н. р. під керівництвом Українського педагогічного товариства (УПТ) (з 1926 р. — товари-

¹ *Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918—1939: oświata i szkolnictwo.* — Wrocław, 1996. — S. 55.

² *Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В.* Українські землі під Польщею // *Енциклопедія українознавства: перевид. в Україні.* — К., 1995. — С. 944.

³ *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. — Львів, 1924. — С. 24.

ство «Рідна школа») діяли 32 українські приватні школи з 4440 учнями, а в 1939 р. — 33 з 6088 учнями. Однак навіть у цих нечисленних приватних школах польська влада всіляко намагалася обмежити навчання дітей за українськими підручниками та пильно стежила за дотриманням програми навчання польської мови, польської історії та географії¹.

З 30-х років ХХ ст. ситуація з виданням українських підручників і забезпеченням ними шкіл значно ускладнилася. Створена 16 лютого 1934 р. при Кураторії Львівського шкільного округу Комісія з рецензування книжок для українських шкіл від початку своєї діяльності була проти написання їх літературною українською мовою. Траплялося, що комісія не дозволяла до використання у школах збірок творів визначних українських поетів і прозаїків ХІХ — початку ХХ ст., зокрема Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, І. Котляревського, М. Устияновича, А. Могильницького, А. Метлинського, М. Костомарова, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, П. Куліша та ін. Комісія також заборонила «Історію України» І. Крип'якевича, «Як господарюють селяни в чужих краях?» В. Доманицького, «Історію української літератури» (т. 1—3) М. Возняка, «Українські народні думи» Ф. Колесси та ін.² Зокрема, у своїх висновках рецензенти не схвалювали книжки за наявність у них певних політичних моментів, проведення паралелей з тогочасними відносинами в Галичині, негативним ставленням до поляків тощо³. Ще в 1923 р. куратор С. Собінський зобов'язав директорів приватних і державних українських гімназій та учительських семінарій ви-

¹ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею... — С. 948.

² ЦДДАУ у Львові. — Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). — Оп. 1. — Спр. 264 (Обіжники, рішення, протоколи про рецензування шкільних підручників для шкіл з українською мовою навчання Кураторії Львівського шкільного округу, 1937—1938 рр.). — Арк. 4.

³ Там само. — Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). — Оп. 1. — Спр. 253 (Розпорядження Міністерства віросповідань і освіти та Кураторії Львівського шкільного округу про заборону користуватися книжками зазначених українських письменників в українських школах, 1937 р.). — Арк. 54, 56, 83.

лучити зі шкільних бібліотек усі книжки з антирелігійним змістом, просякнуті громадським радикалізмом або ті, які поділяли гасла національної ненависті та ворожості до держави, а також усі малюнки, фотографії, карти, які ображали гідність поляків і Польської держави¹. Зауважмо, що у школах усіх рівнів і учительських семінаріях дозволялося використання лише книжок, схвалених комісією з рецензування, перелік яких оприлюднювався в урядових часописах. Водночас у цих рекомендованих комісією книжках нерідко принижувалася гідність українців, спотворювалося історичне минуле².

Не набагато сприятливішими були умови для розвитку німецької та єврейської початкової освіти. У 1938/39 н. р. учні німецького походження мали 19 державних і 84 приватних школи (з них у Львівському воєводстві діяло 36 приватних і 12 державних, Станіславівському — 35 і 6 відповідно, Тернопільському — 13 і 1). Проте навчання німецькою мовою велося лише в 7 школах католицьких і в 16 школах лютеранських громад, решта навчальних закладів були утравквістичні. У 1934/35 н. р. у Львівському воєводстві діяла одна державна школа з німецькою мовою навчання (навчалася 50 учнів) та 30 приватних (1350 школярів), у Станіславівському відповідно 2 (122) та 24 (1348), Тернопільському — 11 приватних з 250 учнями. Загалом у приватних німецьких школах навчалася лише половина учнів німецького походження, а решта відвідували польські, українські чи утравквістичні школи³.

Початкові освітні заклади були типовими зразками ортодоксально-конфесійної школи Німеччини, перебували на пов-

¹ ЦДДАУ у Львові. — Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). — Оп. 1. — Спр. 27 (Розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, обіжники Кураторії Львівського шкільного округу про заборону вживання української мови в діловодстві українських шкіл, 1923 р.). — Арк. 17.

² Там само. — Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). — Оп. 1. — Спр. 263 (Обіжники та листування з Міністерством віросповідань і освіти про користування шкільними підручниками, 1937 р.). — Арк. 3.

³ *Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918.* — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. — S. 150—151.

ному утриманні німецьких громад і підпорядковувалися лютеранському духовенству. Завдяки фінансовій підтримці з боку Німеччини вони були набагато краще оснащені, ніж українські, а подекуди — й польські. Попри те що початкова освіта німецької меншини на той час перебувала на вищому рівні, ніж освіта українців, а часом — й поляків, школярам вона давала лише мінімальні знання, з якими молодь могла вступати тільки до ремісничих шкіл: гімназії для них були недоступні¹.

Серед німецьких товариств та організацій, які опікувалися шкільництвом, найвпливовішими були товариства «Весела вдача», «Німецький народний союз», «Німецький культурний союз», «Спілка Густава Адольфа Малопольщі», «Спілка німців — християн Малопольщі», «Спілка німців — католиків Малопольщі», які засновували приватні школи, бібліотеки, музеї, організували навчальні лекції, рільничі, промислові та торговельні гуртки, надавали різноманітну матеріальну допомогу². Подібно до українців, німецьке населення намагалося всіляко протистояти асиміляційним заходам польської влади, бойкотуючи польські проурядові та культурно-освітні організації³. Як наслідок, деякі німецькі товариства було ліквідовано.

Розвиток єврейського шкільництва ускладнювався як політикою колонізації, так і неоднорідністю єврейського середовища. У 1921/22 н. р. у Польщі діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання, де навчалися 34 200 учнів і працювали 1046 учителів. Щороку кількість цих

¹ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20—30-ті роки ХХ ст.)... — С. 250—255.

² Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919—1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук... — С. 140.

³ Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20—30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук: спец. 07.00.01 «історія України»; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2010. — С. 28—29.

шкіл зменшувалася через об'єднання їх з польськими освітніми закладами¹. Державні школи для єврейської молоді із польською мовою викладання від польських різнилися лише двогодним курсом іудаїзму та відсутністю занять у суботи та єврейські свята.

Приватне шкільництво, через відмінності у суспільно-політичних орієнтаціях в єврейському середовищі, було представлено різними типами шкіл з різною мовою навчання (їдиш, іврит, польська та ін.). У 1937/38 н. р. по всій Польщі діяло 452 єврейські приватні школи, з них з мовою навчання на івриті — 162, ідиш — 57, ідиш та на івриті — 7, польською й ідиш — 112, польською та на івриті — 114². У приватних школах єврейських учнів навчалася не більше 21 % від загальної кількості, решта відвідували польські, українські або утравквістичні школи.

До єврейських приватних шкільних громад належали мережа шкіл «Хорев»; шкільна мережа сіоністів «Культура»; мережа ідишомовних шкіл «Головна ідишомовна шкільна організація»; двомовна польсько-івритська мережа «Явне» тощо. Львівське відділення Союзу єврейських шкіл, засноване 1927 р., також зосереджувалося на розбудові єврейського шкільництва. Єврейські школи, де навчали як загальноосвітніх предметів, так і юдейської релігії, об'єдналися в «Єврейське товариство народної та середньої школи»³.

Частка польського уряду у фінансуванні шкільництва була дуже малою. Відповідно до звіту львівського воєводи, на школи Львова у 1931—1932 рр. було спрямовано лише 5,3 % бюджету, у 1932—1933 рр. — 5,4 %, а в 1934—1935 рр. — 5 %; на школи у повітах Львівського воєводства ще менше — від

¹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918—1939. — S. 163.

² *Чорній П. І.* Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919—1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05: захищена: 12.04.2011; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. — Львів, 2011. — С. 170.

³ *Haffka A.* Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce // *Sprawy Narodowościowe.* — 1927. — R. 1. — Nr. 2. — S. 106—107.

0,4 до 0,7 % бюджету. Саме тому сотні тисяч дітей національних меншин опинилися поза народними школами з рідною мовою навчання¹.

Середнє шкільництво. З 1922 по 1938 р. у Галичині значно збільшилася кількість середніх навчальних закладів. Якщо в 1922/23 н. р. тут діяло 15 % гімназій від загальнопольської кількості, то в 1937/38 н. р. — 18 %. У Галичині, порівняно з іншими теренами Польщі, найбільше відкрилося приватних навчальних закладів — 19, тоді як на решті земель у міжвоєнні роки спостерігалася тенденція до зменшення кількості шкіл цього типу. У 1938 р. у Львівському шкільному окрузі діяли 21 % державних шкіл і 16 % приватних. Загалом у 1937/38 н. р. тут працювали 138 (65 державних, 69 приватних і 4 муніципальних школи) середніх навчальних закладів, з них 84 у Львівському воєводстві (по 28 чоловічих, жіночих і коедукційних), 30 у Станіславівському (8 чоловічих, по 11 жіночих і коедукційних), 24 у Тернопільському (по 4 чоловічих і жіночих та 16 коедукційних)².

Щодо польських гімназій, то в міжвоєнні роки на теренах Галичини їх було 39 та 11 реальних шкіл. З яких у Львівському воєводстві — 31, у Станіславівському — 9, у Тернопільському — 10. Тут навчалося 19 748 учнів, серед яких 13 482 греко-католицького віросповідання, 1322 римо-католицького, 4739 єврейського та 205 інших віросповідань³. За час польського панування у Галичині не було відкрито жодної української гімназії, натомість у 1930 р. гімназію у Тернополі, а в 1938 р. у Крем'янці закрили⁴. Подібна тенденція ліквідації

¹ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918—1939 рр.): монографія. — Львів, 2008. — С. 242.

² Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w lwowskim Okręgu Szkolnym w latach 1921—1939 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXIII. Prace Historyczne / [pod red. A. Patka]. — 2012. — Zesz. 139. — S. 121—123.

³ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики... — С. 35.

⁴ Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу... — С. 487.

українських державних гімназій спостерігалася по всій Польщі. Зокрема, якщо в 1921—1922 рр. тут діяло 15 українських і 2 утравквістичні гімназії, то в 1937—1938 рр. державних українських гімназій залишилося тільки 6, кількість утравквістичних не змінилася¹. Українські гімназії фактично було перетворено на утравквістичні, оскільки в них запроваджувалося навчання історії, географії та науки про Польщу (з 4-го класу), гімнастики — польською мовою, а вчителі з цих предметів мали бути поляками за національністю. На українську й польську мови в українських гімназіях припадала однакова кількість годин у всіх класах. Більшість українських гімназій мали гуманітарний профіль. Зі 130 годин навчання на тиждень 70 припадало на гуманітарні предмети і 21 на точні, решта часу відводилося на гімнастику, спортивні ігри тощо. В утравквістичних гімназіях польською мовою навчали історії, географії, математики, польської та латинської мови, гімнастики.

Краща ситуація була з українськими приватними середніми школами, кількість яких у міжвоєнні роки значно зросла: з 11 (Чортків, Дрогобич, Городенка, Яворів, Коломия, Львів (жіноча), Перемишль, Рогатин, Станіславів, Тернопіль, Золочів) у 1923 р.² до 19 гімназій і 16 ліцеїв у 1937/38 н. р.³

Важлива роль у заснуванні середніх і початкових шкіл належала УПТ. У 1921—1922 рр. товариство мало 10 гімназій і 9 гімназійних курсів (водночас у Львівському шкільному окрузі діяло 40 польських приватних гімназій, де навчалися 8058 учнів)⁴. У 1938 р. у 12 гімназіях та 11 ліцеях «Рідної школи» навчалася 2499 учнів, це майже половина від загальної кількості українських дітей, котрі здобували середню освіту в україномовних школах (у 1935 р. у середніх школах, як дер-

¹ *Syrnyk M.* Українці в Polsce 1918—1939: oświata i szkolnictwo... — S. 64.

² ЦДІАУ у Львові. — Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). — Оп. 1. — Спр. 27 (Розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, обіжники Кураторії Львівського шкільного округу про заборону вживання української мови в діловодстві українських шкіл, 1923 р.). — Арк. 19.

³ *Семчишин М.* Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу... — С. 489.

⁴ *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики... — С. 72.

жавних, так і приватних, навчалось 5300 українців, з яких 4300 з українською мовою навчання і лише 500 в утравістичних)¹.

Ще одним типом середніх шкіл були фахові школи. До 1932 р. українське фахове шкільництво мало приватний характер. Заснуванням та утриманням шкіл цього типу займалися різноманітні організації, у тому числі економічні та релігійні. Натомість 19 шкіл цього типу в Львівському шкільному окрузі були суто польськими, серед яких 4 торговельні, 3 технічні та 12 ремісничі. На 1 січня 1922 р. у цих школах навчалось 2740 учнів, з яких 376 українців і 2364 поляки. Щодо доповнювальних промислових шкіл, то всі 45 навчальних закладів у Львівському шкільному окрузі були польськими².

Шкільна реформа 1932 р. зумовила збільшення кількості українських фахових шкіл і зміну організаційної структури фахового шкільництва. Найбільшою позитивною рисою реформи стало зрівняння загальноосвітнього та фахового шкільництва, а також запровадження доповнювальної освіти (тривала до часу виповнення учням 18 років), що сприяло появі низки курсів, які підвищували кваліфікаційний рівень молоді.

У 1932/33 н. р. по всій Польщі діяло 9 українських фахових шкіл (6 у Львові, по 1 в Станіславові, Перемишлі та Яворові), де навчалися близько 600 учнів, або 1,5 % від загальної кількості українців, котрі відвідували школи такого типу, 4 українсько-польських (навчання велось здебільшого українською мовою) та 166 польсько-українських (більшість предметів викладали польською). У 1935/36 н. р. на південно-східних теренах Польщі відкрилося 116 польсько-українських фахових курсів (з них 6 приватних) і 6 українсько-польських.

До початку Другої світової війни в Галичині діяло 18 українських професійних шкіл. Вагомий внесок у розвиток при-

¹ *Syrnyk M.* Українці в Polsce 1918—1939: oświata i szkolnictwo... — S. 68.

² *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики... — С. 43—44.

ватних фахових шкіл зробили товариства «Просвіта» й «Рідна школа», які започаткували різноманітні курси, відчити тощо, задля підвищення професійної кваліфікації та загального рівня освіти українців¹. За патронатом товариства «Рідна школа» діяли школи відповідного типу для дівчат у Львові та Перемишлі, для хлопців у Львові, Станіславові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Косові. Також під його опіку в 1924 р. перейшла торговельна школа «Просвіти» у Львові, а в 1927 р. столярська школа товариства «Гуцульське мистецтво» у Косові тощо². На 1939 р. «Рідна школа» утримувала купецькі гімназії у Львові, Станіславові, однорічну торговельну школу вищого ступеня в Яворові, кооперативну школу в Яворові, восьмимісячний торговельний кооперативний курс, адміністративно-торговельну школу у Львові, сільськогосподарську школу поблизу Бережан, п'ять фахово-доповнювальних шкіл, з яких дві у Львові, а по одній в Тернополі, Станіславові, Перемишлі³.

Єдиним державним ліцеєм, відкритим на українських землях у міжвоєнні роки, у 1935/36 н. р., був Державний рільничий ліцей з українською мовою викладання у Черниці (Бродівського району). До ліцею приймалися учні від 17 до 21 року, які закінчили шість класів середньої школи.

У фахових школах українська молодь здобувала ґрунтовну загальноосвітню та фахову підготовку. Навчальні дисципліни тут поділялися на дві групи: теоретичні (загальноосвітні (українська мова, література, географія, історія, співи, руханка тощо) і спеціальні) та практичні. Поглиблювати свої знання і вдосконалюватись як особистості учні цих шкіл могли за допомогою шкільних гуртків, бібліотек, читалень, а також

¹ Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях // Українська культура: лекції / [за ред. Д. Антоновича; упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. — К., 1993. — 592 с.

² Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772—1939). — Івано-Франківськ, 1994. — С. 125.

³ Білавич Г. Товариство «Рідна школа» (1881—1939 рр.). — Івано-Франківськ, 1999. — С. 130—131, 138.

участі у краєзнавчих екскурсіях і різноманітних святкуваннях визначних національних дат¹.

У складній ситуації перебували не лише українські державні середні школи, а й українські вчительські семінарії. У 1919 р. польська влада при чоловічій і жіночій учительських семінаріях у Львові створила державні семінарійні курси з українською мовою навчання, які 1922 р. набули статусу самостійних навчальних закладів. Однак уже 1923 р. єдина українськомовна чоловіча семінарія у Львові була ліквідована, а жіноча незабаром стала двомовною (польською мовою тут викладали історію, географію, педагогічні предмети)². Попри те, що семінарії були утравквістичними, випускники-українці мали право викладати лише в українських школах, що значно ускладнювало їх працевлаштування.

Зауважимо, що закриття семінарій відбувалося в умовах, коли в Польській державі надзвичайно гостро постала проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчувався в селах. У 1923 р. лише 60 % учителів мали фахову освіту, а на початку 1930-х років — 80 %³. У 1933/34 н. р. на підставі закону від 11 березня 1932 р. про організацію шкіл і розпорядження Міністерства віросповідань та освіти від 1 квітня 1933 р. був припинений набір учнів до семінарій, і до 1938 р. вони були ліквідовані. Натомість з 1937—1938 рр. для вчителів початкових шкіл запроваджувалися трирічні педагогічні ліцеї (приймалися на навчання випускники загальноосвітньої гімназії) та дворічні педагогії (приймалися на навчання випускники гімназій старого типу та загальноосвітніх ліцеїв). Учителі середніх шкіл мали закінчити університет з од-

¹ Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2005. — С. 11—12.

² Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918—1939 рр.): монографія. — С. 241.

³ Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 499.

норічним педагогічним курсом і практичною працею у середній школі¹.

До реформи 1932 р. українські вчителі здобували освіту в семи утравквістичних учительських семінаріях, після реформи мовою навчання стала польська. Українська мова навчання зберігалася в приватних учительських семінаріях і курсах. Так, у 1923/24 н. р. у краї діяли дві учительські семінарії та четверо курсів від «Рідної школи» й чотири семінарії С. С. Василянок. Щодо польських учительських семінарій, то у Львівському шкільному окрузі їх налічувалося 11, де на 1 січня 1923 р. навчався 2271 учень². Із 1934/35 н. р. єдиним закладом з українською мовою викладання була вчительська семінарія, якою опікувалися сестри чину Св. Василя Великого³, де навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів⁴. Викладацький склад семінарії був надзвичайно професійним, тут викладали В. Шурат, Я. Біленький, Р. Цегельський, Я. Гординський та ін.⁵

Загалом у Польщі в 1931/32 н. р. з 53 педагогічних шкіл було 10 українських (8 приватних), натомість у 1937/38 н. р. з 15 педагогічних шкіл (12 державних і 3 приватних) залишилася тільки 1 приватна українська⁶. З одного боку, українці були позбавлені права відкривати власні педагогічні ліцеї, а з другого — їм був утруднений вступ до польських навчальних закладів відповідного типу. Так, на 1938 р. із 670 учнів, котрі здобували педагогічну освіту в Галичині, лише 100 були греко-католиками⁷.

¹ *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772—1939). — С. 135.

² *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики... — С. 28.

³ *Семчишин М.* Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу... — С. 489.

⁴ *Syrnyk M.* Ukraińcy w Polsce 1918—1939: oświata i szkolnictwo... — S. 75—76.

⁵ *Комісар І.* Становлення української національної школи в Галичині (1920—1939 рр.) // *Визвольний шлях.* — 2000. — Р. 53. — Кн. 1(622). — С. 29—30.

⁶ *Герасимович І.* Українські землі під Польщею... — С. 945.

⁷ *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772—1939)... — С. 136.

Водночас у 1930-х роках польська влада активізувала політику, спрямовану проти українських учителів. Вона позначилася їх заміною (як українських націоналістів і ворогів польського патріотизму) шляхом переведення на західні та центральні польські терени (переведено близько 1500 українських учителів, а близько 2500 звільнено з роботи) польськими, завданням котрих було прищеплювати учням польський національний дух. Так, у 1930 р. з 4964 українських учителів у Польській державі лише 3237 працювали в східних і південних воєводствах, 1002 у центральній частині держави, 52 у Поморському та Познанському воєводствах, 2 у Сілезії, 671 у північно-східних воєводствах Польщі¹. Внаслідок такої політики в 1935 р. у Західній Україні українців-учителів серед загальної кількості було лише 21,67 %, німців — 0,03 %, євреїв — 0,6 %, натомість поляків — 77,7 %. Фактично на одного вчителя-українця припадало близько 3 школи, що унеможливлювало забезпечення нормального навчального процесу в українських школах². Відсутність кваліфікованих педагогів, полонізація шкільництва унеможливлювали створення національної української школи.

Потреби німецької та єврейської громад у середній освіті задовольняли приватні навчальні заклади. Німецьке середнє шкільництво було представлене двома приватними гімназіями — Львівською (з фізико-математичним нахилом) і Станіславівською (з гуманітарним нахилом), створеними ще за часів ЗУНР, які утримувалися на кошти протестантських громад. Тут працювали висококваліфіковані педагоги різних національностей: німці, українці, поляки, євреї. Випускники набували обсяг знань, який давав їм змогу продовжувати навчання у польських, німецьких, австрійських вищих навчальних закладах. Учні німецької національності, здебільшого євангельського віросповідання, також могли навчатися в Німецькому народному університеті в колонії Дорнфельд по-

¹ *Syrnyk M.* *Українці в Polsce 1918—1939: oświata i szkolnictwo...* — S. 59.

² *Гетьманчук М. П.* *Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918—1939 рр.): монографія...* — С. 243.

близу Львова. Навчальний курс тривав 4 місяці. Упродовж 1921—1930 рр. тут навчалось 250 осіб. В університеті готували кадри для громадської роботи, переважно серед німецького населення сільської місцевості Галичини¹.

Появу єврейських приватних середніх шкіл прискорила запроваджена 1923 р. відсоткова норма навчання євреїв у середніх і вищих навчальних закладах. По всій Польщі діяло 48 приватних гімназій, з яких 10 із мовою навчання іврит, а 38 — з польською та на івриті, і 43 ліцеї, відповідно, 9 та 34. Значну популярність у єврейському середовищі мали середні школи з польською мовою навчання, які надавали найкращу базу для навчання у вищих навчальних закладах. Так, у 1938/39 н. р. у Львівському шкільному окрузі налічувалося 11 гімназій і 10 ліцеїв з польською мовою викладання². Громада також утримувала власні професійні школи та курси. Так, у приміщенні львівської школи ім. Абрагама Кона діяла трирічна професійна школа для єврейських ремісників. Єврейська громада опікувалася Ремісничою школою ім. А. Коркіса, Жіночою професійною школою, Єврейською торговою школою та сільськогосподарською фермою на Сигнівці³. У віданні заснованого на початку 30-х років ХХ ст. у Львові Єврейського товариства комерційних училищ були комерційна гімназія та торгова школа. Навчання в гімназіях велося польською мовою за програмами, затвердженими для державних гімназій Другої Речі Посполитої. Додатково вивчалися іврит та історія євреїв, а також, за вибором, французька й англійська мови. Єврейська мо-

¹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918—1939... — S. 151; *Сіреджук П. С.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20—30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук... — С. 23—24.

² *Чорний П. І.* Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919—1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук... — С. 129.

³ *Меламед В.* Між двома світовими війнами (1919—1939 рр.) [Електронний ресурс] // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2008. — Ч. 51. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm>

лодь також навчалася в польських, українських і німецьких гімназіях¹.

Підготовку вчительських кадрів здійснював Єврейський педагогічний інститут, навчальні програми якого передбачали вивчення Танаха (Старого Заповіту), Талмуду, а також івриту, єврейської історії і сучасної єврейської літератури². У 1936 р. був заснований Єврейський народний університет ім. Альберта Айнштайна. Керівництво університету — відомі вчені та громадські діячі — вважало за необхідне ознайомлювати студентів із найновішими досягненнями в галузі науки та техніки, новинками культури, зокрема єврейської. До читання лекцій залучалися спеціалісти різних галузей знань, які працювали на громадських засадах, безоплатно³.

Вищі навчальні заклади. У міжвоєнні роки у Галичині діяли такі вищі навчальні заклади: Університет ім. Яна Казимира, Львівська політехніка, Академія ветеринарної медицини і приватна Вища школа закордонної торгівлі. Характер ВНЗ мали також Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, Львівська музична консерваторія ім. К. Шимановського та ін. Ці заклади підпорядковувалися Міністерству віросповідань та освіти, і саме міністр затверджував їх статuti. Починаючи з 1933 р., ректорів цих установ обирали раз на три роки (раніше — щороку, як і деканів).

У 1929/30 н. р. у вищих навчальних закладах Львова навчалось 9458 студентів, з них 2262 дівчини (24 %): в Університеті ім. Яна Казимира — 5064 особи, у Львівській політех-

¹ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку Другої світової війни // Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12—14 листопада 2007, Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27—28 жовтня 2008, Львів). — Львів, 2010. — Ч. 2. — С. 161—164.

² Меламед В. Між двома світовими війнами (1919—1939 р.) [Електронний ресурс].

³ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку Другої світової війни... — С. 164—165.

ніці — 2847, Академії ветеринарної медицини — 460, Вищій школі закордонної торгівлі — 759. За кількістю студентів університет посідав третє місце в Польщі, Політехніка — сьоме, як і Вища школа закордонної торгівлі, але серед приватних. За даними польського дослідника А. Бонусяка, 55 % студентів цих вищих навчальних закладів були римо-католиками, 25,6 % — євреями, 16,3% — греко-католиками, 1,4 % — євангелістами, 1,3 % — православними та 0,4 % — інших віросповідань¹.

Відповідно до Закону про вищі школи Польщі від 13 липня 1920 р.² було запроваджено «*numerus clausus*» — відсоткову норму вступу до вищих навчальних закладів представників непольських національностей, а перевага під час прийому надавалася молоді, яка служила в польській армії чи закінчила польськомовну школу³. Єдиною мовою викладання у всіх навчальних закладах запроваджувалася польська. Як наслідок, Львівський університет втратив статус двомовного, тут були закриті всі кафедри з українською мовою викладання.

Університет складався з чотирьох факультетів: юридичного, медичного, теологічного і філософського (у 1924/25 н. р. розділений на гуманістичний і математично-природничий). У 1922/23 н. р. в університеті діяло 122 кафедри, на яких працювало 87 звичайних професорів, 5 надзвичайних і 159 осіб допоміжного наукового персоналу. У 1938—1939 рр. тут було 104 кафедри, на яких працювало 64 звичайні, 22 надзвичайні професори та 110 доцентів⁴.

Активно розбудовувалася також Політехнічна школа, до якої у листопаді 1919 р. були приєднані Рільнича академія

¹ *Bonusiak A.* Lwów w latach 1918—1939. Ludność — Przestrzeń — Samorząd... — S. 240—242.

² Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich // Dz. U. — 1920. — Nr. 72. — Poz. 494. — S. 1277—1294.

³ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923. — Warszawa, 1924. — R. 2. — Cz. 3. — S. 278.

⁴ *Притула Я.* Університет Яна Казимира у Львові (1918—1939) // *Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: довід. вид.: в 2 т. — Т. 1. — Львів, 2011. — С. 56—58.*

в Дублянах і Вища школа лісового господарства у Львові, з яких було сформовано рільничо-лісовий факультет. З січня 1921 р. Політехнічна школа була перейменована на Львівську політехніку. Того ж року в ній з метою підготовки вчителів математики, фізики, хімії й рисунка для середніх загальноосвітніх і спеціальних шкіл було відкрито загальний факультет, який діяв до 1933 р. Львівська політехніка отримала статус вищого технічного навчального закладу. У міжвоєнні роки в ній діяло шість факультетів: сухопутної та водної інженерії, архітектурний, хімічний, механічний, рільничо-лісовий і загальний. На 74 кафедрах працювали такі знані вчені, як Т. Обмінський, В. Рубінович, К. Вайгель та ін. Навчання тривало 4 роки, а на водному й шляховому відділах факультету сухопутної та водної інженерії — 4,5 рока. Кількість студентів невпинно зростала: від 1285 осіб у 1919/20 н. р. до 3606 осіб у 1938/39 н. р. Тут діяла одна з найбільших у Європі науково-технічних бібліотек, яка мала статус федеральної.

У 1922 р. Львівська торговельна палата заснувала Вищу школу закордонної торгівлі у Львові, завданням якої була підготовка відповідних фахівців консульської служби. Першим ректором школи став А. Павловський. Навчання тривало три роки, а з 1931/32 н. р. запроваджено спеціальний навчальний четвертий рік для групи консульсько-експортних і загально-торговельних наук. Навчальна програма охоплювала комерційні, суспільні, правничі та спеціальні предмети¹. З 1922 по 1938 р. у школі навчалось від 189 до 759 студентів².

Щороку у Львівській академії ветеринарної медицини (таку назву вона отримала 12 грудня 1922 р.) з 1922 по

¹ Гелей С. Д. Львівська комерційна академія. Нарис історії: монографія. — Львів, 2008. — 624 с.; Шайнер А. І. Становлення й розвиток системи торговельного шкільництва Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період (до питання нормативно-правових та організаційних аспектів функціонування комерційних навчальних закладів Східної Галичини) [Електронне видання]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/natural/nvuU/Ped/2011_20/shajner.pdf

² Statystyka szkolnictwa 1932/33. — Warszawa, 1934. — S. 75; Statystyka szkolnictwa 1937/38. — Warszawa, 1939. — S. 82.

1938 р. навчалось від 267 до 535 студентів¹. В академії працювали такі знані в Європі вчені, як В. Морачевський, А. Клісецький, К. Щудловський, Т. Ольбрихт, А. Травінський та ін. Академія існувала до осені 1939 р., а після окупації Польщі Німеччиною була перейменована на Львівський ветеринарний інститут.

У міжвоєнні роки продовжив діяльність заснований 1903 р. у Львові з ініціативи А. Вахнянина та С. Людкевича український Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, який працював до 1939 р. З 1925 по 1939 р. заклад очолював В. Барвінський. При інституті діяла мережа філій у містах Галичини. Навчання тривало 10 років і складалося з трьох рівнів (шкіл): нижчого та середнього (по 4 класи кожен) і вищого (2 класи). На 1937 р. в інституті та філіях навчалися близько 600 студентів і працювало 59 викладачів, серед яких такі відомі, як А. Вахнянин, С. Людкевич, Ф. Колесса, М. Криницька, Д. Шухевич, А. Вольфсталь, С. Козловська та ін.²

Водночас у Львові діяв заснований 1902 р. з ініціативи А. Нементовської приватний навчальний Музичний інститут, у 1905 р. реорганізований у Львівський музичний інститут, а з 1931 р. він отримав назву Львівська музична консерваторія ім. К. Шимановського. З 1922 р. в інституті працювали такі знані музиканти, як піаністи М. Домбровський та Я. Іллясевич-Стояловська, скрипаль Є. Гаш, композитор і критик С. Барбаг, оперний співак А. Дідур.

Попри розвинуту мережу польського вищого шкільництва, за статистикою українських студентів у вищих навчальних закладах налічувалося близько 3000, або 6 % усіх студентів Польщі. Така мала частка була наслідком дискримінаційної освітньої політики щодо національних меншин. Позбавлена можливості здобувати повною мірою освіту у вищих навчальних закладах Галичини, українська спільнота започаткувала створення університетських курсів, покликаних

¹ Statystyka szkolnictwa 1932/33. — Warszawa, 1934. — S. 75; Statystyka szkolnictwa 1937/38. — Warszawa, 1939. — S. 82.

² Горак Я. Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка // Енциклопедія Львова. — Т. 1 / [за ред. А. Козицького, І. Підкови]. — Львів, 2007. — С. 377.

замістити скасовані українські кафедри. Однак легальні курси, засновані Товариством українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійським братством, було заборонено.

Нелегальні університетські курси з філософським, правничим і медичним відділами було організовано 1920 р., а з липня 1921 р. з ініціативи НТШ, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили, Ставропігійського інституту їх реорганізовано в Таємний український університет у Львові, який діяв нелегально на громадських засадах. У перший рік існування в університеті діяли три факультети — медичний, філософський та юридичний з 58 кафедрами. Згодом було створено технічний відділ, на базі якого з 1922 до 1925 р. працювала Українська (таємна) висока політехнічна школа. З 1924 р. розпочалося навчання студентів на факультеті мистецтва під керівництвом С. Новаківського. Першим ректором університету було обрано В. Щурата, згодом — М. Панчишина, М. Чайковського, Є. Давидяка. На 1921/22 н. р. тут навчалися 1028 студентів (на філософському та юридичному факультетах навчання тривало чотири роки, на медичному — два), котрі мали змогу продовжувати навчання у вищих навчальних закладах Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Югославії¹. Однак постійні переслідування з боку польської влади, заборона службовцям державних установ працювати в університеті, дискримінація випускників, недостатня матеріальна база та брак коштів призвели до припинення його діяльності у 1925 р.²

Подібна доля спіткала й Високу політехнічну школу, яка існувала з 1922 до 1925 р. і фактично була технічним відділом Таємного університету. Створена на основі однорічних полі-

¹ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918—1939 рр.)... — С. 244.

² Качмар В. Проблема українського університету у Львові в кінці XIX ст.: суспільно-політичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»; Львівський державний університет імені Івана Франка. — Львів, 1999. — 21 с.

технічних курсів, заснованих у травні 1921 р. з ініціативи українських учених, котрі викладали тут загальнотеоретичні предмети, та за підтримки митрополита А. Шептицького, школа початково мала три відділи (факультети): загальний, машинний (машинобудівний) і лісничий (лісничо-агрономічний). Згодом з'явилися хімічний і мистецький відділи. У школі працювало близько 30 викладачів. Навчання тут тривало два роки (чотири семестри). Далі студенти могли продовжити навчання у вищих навчальних закладах Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Югославії. У школі навчалися в 1921/22 н. р. 112 осіб, 1922/23 — 156, 1923/24 — 100 осіб¹. Після закриття закладу 1925 р. все його майно, як і у випадку з університетом, перейшло тим українським організаціям, які надавали йому фінансову підтримку.

Можливість здобувати освіту українському студентству надавала також заснована 1928 р. з ініціативи митрополита А. Шептицького греко-католицька Теологічна академія у Львові, що існувала до 1944 р. (з вересня 1939 р. протягом двох років періодично заняття проводив лише Й. Сліпий). Академію було створено на основі тимчасового теологічного відділу, організованого в Духовній семінарії для студентів Львівського університету після закриття тут українських кафедр. Першим ректором закладу на трилітню каденцію митрополит призначив Й. Сліпого. До 1932 р. тут діяв лише теологічний відділ з 12 кафедрами (навчання тривало п'ять років), а з жовтня 1932 р. — філософський з 6 кафедрами (навчання тривало чотири роки). В академії працювало близько 20 викладачів, серед них митрополит А. Шептицький, єпископ М. Чарнецький, отці Т. Мишковський, М. Конрад, світські професори М. Чубатий, Я. Пастернак, О. Надрага та ін. Найбільше студентів навчалось в 1934—1936 рр. — 365 осіб, найменше — у 1929—1930 рр. — 159. З 1932 р. при академії діяв Український музей церковного мистецтва².

¹ *Syrnyk M. Ukraincy w Polsce 1918—1939: Oświata i szkolnictwo...* — S. 107.

² *Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу...* — С. 491—492.

Отже, у міжвоєнній Польщі під гаслами захисту державотворчих інтересів активно розгорнулася політика полонізації, спрямована переважно на культурно-освітню сферу. Польська адміністрація зосередилася на розбудові польських закладів культури та освіти, радіо і телебачення. Однак така культурно-освітня політика держави мала протилежні від очікуваних (об'єднання всіх громадян із державою) наслідки. Серед непольського населення прагнення до здобуття освіти рідною мовою, культивування національних традицій і розвиток рідної культури у міжвоєнні роки лише міцніли. Українцям вдалося зберегти самобутність завдяки діяльності національних театрів, бібліотек, приватних початкових та середніх шкіл і навіть таємних вищих навчальних закладів.

**МІЖ ПІЛСУДСЬКИМ,
КОНОВАЛЬЦЕМ І СТАЛІНИМ:
ЧИТАННЯ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ
В ГАЛИЧИНІ 20—30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Розпад Австро-Угорщини, проголошення та поразка ЗУНР, зрештою, перехід Галичини й Волині під юрисдикцію нової Польщі — все це не могло не відобразитися на інтелектуальному житті та ідеологічних течіях краю. Водночас галицька книжна культура й читання 20—30-х років ХХ ст. залишалися продуктом літературних і культурних традицій останніх десятиліть ХІХ — перших десятиліть ХХ ст.

Після Першої світової війни галицькі читачі все ще користувалися довоєнними літературними здобутками, що формували їхню культурну та національну ідентичність. Тому українсько-польська боротьба за Львів та Галичину у 1918—1919 рр. була боротьбою двох парадигм читання. Тож навіть на початку 1920-х років, коли польські та українські читачі краю опинилися по різні боки барикад, їх так само багато роз'єднувало, як і поєднувало. Певна частина лектури, яка сформувала (насамперед) галицьких міщан, була спільною не лише для українців і поляків, а й для євреїв. Водночас сфера «міського читання» була диференційованою за віковими, національними й соціальними ознаками.

Це засвідчують, наприклад, спомини прихильника ОУН та пізнішого в'язня Берези Картузької, вихідця зі Станіслава Володимира Макара. Попри те, що він не був симпатиком польської культури, «чарівний світ книжок», які мемуарист читав упродовж 10—30-х років ХХ ст., утворювали тексти не лише українських, а й польських авторів і польські

переклади творів світової літератури¹. У дитячому та юнацькому віці він читав усе: від шкільних підручників на кшталт «Біблійної історії» до пригодницьких текстів Жуля Верна, Даніеля Дефо («Робінзон Крузо») та Джонатана Свіфта («Мандрі Гулівера»). Так само з ентузіазмом Макар згадував читання «Пригод Тома Соєра» та «Пригод Гекльберрі Фінна» Марка Твена («як тонко він збагнув психіку юнаків нашого віку, як він це все знаменито описав і подав до читання!»²). Велике враження на В. Макара зробив «Острів скарбів» Роберта Луїса Стівенсона. Такі тексти, у свою чергу, конструювали популярний у літературі ХІХ ст. міф пірата, суміщений з картинами морських мандрівок, пригод, екзотичної природи тощо. У тому самому сегменті юнацьких захоплень міжвоєнних галицьких читачів опинилися тексти Артура Конан Дойля і як творця детективної серії про Шерлока Холмса («Знак чотирьох», «Пес Баскервілів», «Острів божевільних»), і як автора фантастичного «Втраченого світу». Інший полюс молодіжного читання в рецепції Володимира Макара займала патріотична лектура — насамперед історичні романи з княжого часу (від «Захара Беркута» Івана Франка до «Князя Ярослава Осмомисла» Осипа Назарука) й козацької доби. При цьому Макар зауважував еволюцію свого юнацького читання: від першого знайомства з текстами класиків у шкільних хрестоматіях до повного їх студіювання. Це — процес глибинних змін у читацькій ментальності, сприйманні світу та соціуму. Оповідання Панаса Мирного з читанки Антона Крушельницького викликають у школяра лише «сердечне захоплення ідилічною картиною», натомість прочитана пізніше повість/роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» спричиняє «прикре і сильне потрясіння її змістом», а «Повія» взагалі «робить гнітюче вражіння»³.

Натомість тексти польських авторів справляли на українського школяра амбівалентне враження. Вивчення трилогії

¹ Макар В. Спомини і роздуми. — Торонто, Київ, 2001. — Т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911—1929). — С. 267—290.

² Там само. — С. 271.

³ Там само. — С. 283.

Г. Сенкевича («Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський») як обов'язкового тексту шкільної програми було для Макара прикладом нав'язування чужої концепції та виявом «шовіністичного тону поляків у ділянці літератури». Проти вагою до цієї лектури, а водночас і наслідком її примусового читання мемуарист називав зростання впливу УВО та ОУН серед молоді¹.

Інших класиків польської літератури, тексти яких теж вивчали в гімназії (Болеслав Прус, Стефан Жеромський, Марія Конопніцька, Еліза Ожешко), мемуарист згадував як «сприємливіші для читання» серед школярів-українців, окремо виділяючи «Пана Тадеуша» та «Дзядів» А. Міцкевича, твори Юліуша Словацького тощо². Водночас автор споминів зізнавався, що через престижність польської мови й літератури, в гімназії він прочитав більше книжок польською, ніж українською³. Порівняно нейтральний прошарок шкільної лектури у пам'яті В. Макара формували тексти німецьких авторів, насамперед Й. В. Гете та Ф. Шіллера, а також твори античних класиків грецькою (заспіви до «Іліади» та «Одісеї» Гомера) та латинською мовами («Енеїду» Вергілія, «Метаморфози» Публія Овідія Назона, промови Ціцерона проти Катіліни, «Оди» Горація, «Галльську війну» Цезаря тощо)⁴. Зрештою, джерелами для ознайомлення зі світовою літературою для станіславівського гімназиста 1920-х років були не лише офіційні підручники чи тексти «Бібліотеки найзнаменитіших повістей», яку ще до Першої світової війни видавало «Діло»⁵ а й «скрипти» чи книжки — «метелики» Орендштайна та Цукеркандля. Саме з іменем останнього в уяві Макара пов'язувалося читання «перекладів з препаратією римських та грецьких авторів». Водночас у лектурі Володимира Макара була присутня й т. зв. брукова література — дешеві польські й українські масові ви-

¹ *Макар В.* Спомини і роздуми... — Т. 1: Від Бистриці до Буту (1911—1929). — С. 288.

² Там само. — С. 285, 288.

³ Там само. — С. 286—287.

⁴ Там само. — С. 286.

⁵ Там само. — С. 280.

дання: релігійні брошури з текстами апокрифічного чи напівапокрифічного характеру (історія про св. Геновефу, «Бен-Гур», «Фабіоля», «Геройська любов»), перекладені польською «кримінали» (Натан Пінкертон, Арсен Люпен) та «пригоди» (Баффало Біл). При цьому мемуарист зізнався, що він та його колеги часом надавали перевагу такій лектурі над релігійною літературою, хоч і бачили у цьому заборонений вчинок, проступок. Не дивно, отже, що в пам'яті мемуариста зафіксувалися, з одного боку, імена авторів одного зі шкільних підручників (Алиськевич і Гамчикевич), а з другого — назва одного з видавництв (Бардаха), яке розповсюджувало недорогу масову літературу.

Така лектура була справді популярною серед української, польської та, очевидно, і єврейської молоді в міжвоєнній Галичині й тогочасній Польщі. Частина масової літератури на той час справді підпадала під визначення забороненого (за моральними чи релігійними критеріями) читання. До цього кола у 20—30-х роках ХХ ст. і самі молоді читачі, і їхні старші опікуни в Галичині відносили ту саму «брукову» літературу (включно з пригодницькими вестернами про Джека Тексаса та переробками конан-дойлівських детективів про Шерлока Холмса), книги про статеве життя, «небажані» для юного віку медичні довідники й анатомічні атласи, романи про кохання, тексти, які на той час вважали порнографічними, і, зрештою, атеїстичну, соціалістичну та комуністичну літературу. Такі критерії робили «табуйоване» читання дуже широкою категорією. Сюди зараховували і «Декамерон» Бокаччо, і твори Пі де Мопассана, і частину текстів Еміля Золя, Стефана Жеромського, Габрієли Запольської, Станіслава Пшибишевського, Вольтера, Теккеля, Чарльза Дарвіна, Ернста Ренана, Дрепера, Прюдона, політичну літературу, яка пропагувала комуністичну доктрину (праці Леніна, Маркса, Енгельса), тощо. Деколи тогочасні галицькі фахівці з дитячого читання знаходили виправдання таким книжковим пріоритетам. Частина з них навіть вважала читання «сенсаційних» книжок у міру бажаним, бо воно захоплює велику кількість людей і привчає їх до читання. Проте навіть психологи-спеціалісти називали читання любовної літератури, «криміналів» та пригодницьких романів про Дикий

Захід небезпечним, оскільки воно може розвинути потенційні злочинні нахили учнів. Натомість захоплення, наприклад, творами та ідеями Льва Троцького, на думку одного з львівських аналітиків 30-х років ХХ ст., могло привести молодь «у безодню комунізму» (тому читання таких текстів він розглядав як ідеологічно шкідливе). У сприйманні багатьох дорослих небажаними для дитячого читання були навіть класичні тексти, наприклад, «Енеїда» Івана Котляревського у міжвоєнному виданні, доповнена ілюстраціями Миколи Бутовича¹.

Інший приклад того, як «бажане» читання відокремлювали від «небажаного», дає художня автобіографія іншої львів'янки, Марії Кузьмович-Головінської. Її героїня прагне читати «добро» (за стильовим, моральним та етнонаціональним критеріями) передусім українську класику — «Тіні забутих предків» Коцюбинського, «Царівна» Кобилянської та тексти Рабіндраната Тагора. Вже «Злочин і кара» Федора Достоєвського викликає у читачки моральні сумніви, а твори Гі де Мопассана в рецепції її оточення взагалі є морально шкідливими.²

Проте коло читання галицької інтелігенції та частково селян у міжвоєнний час було дуже різноманітним. Це враховували видавці, котрі пропонували літературу з різних «ніш». Наприклад, для школярів молодшого віку з 1919 р. у Львові видавався «Світ дитини» за редакцією Михайла Таранька, стандартний зміст якого містив «казки, оповідання, «забави

¹ Я надібрала в бібліотеці бабуні Марії Федак велику форматом книгу із заголовком «Енеїда» та ще із кольоровими, цікавими і «відважними» рисунками. Не менше цікавий для мене був зміст. На цій лектурі застала мене одного разу бабуня. На моє велике здивування, бабуня негайно наказала мені відложити цю книжку, забравши її під ключ і сказавши, що це не лектура для дитини з... «доброго дому». Бабуніна заборона, розуміється, тільки викликала у мене ще більшу цікавість дочитати книгу до кінця, і я дібрала спосіб дістатися до бібліотеки «задніми дверима», скориставшись з першої нагоди. Мене впіймали, і тим разом я таки була покарана за «нелегальне читання». Зі щирим плачем мусіла дитина «з доброго дому» відстояти повну годину за піччю, обличчям до стіни, що було соромно і неприємно. Ось така була моя зустріч із недозволеною літературою» О-Ка (Ольга Кузьмович.) Про це і те. — Нью-Йорк, 2000. — С. 50.

² Там само. — С. 130.

та іграшки», пісні, загадки тощо¹. Цей журнал був популярним в українському середовищі. Один із мемуаристів, який проживав тоді на периферії, шкодував, що «далеко не усі його числа були йому тоді доступні»². Часопис супроводжувала щомісячна «Діточа бібліотечка», яку також охоче використовували для лектури: так, за спогадами, «почитною серед юних читачів книжкою був перекладений на українську мову твір англійської письменниці Бернет «Малий лорд»³. Водночас діти старшого віку та підлітки-гімназисти мали справу не так з розважальною літературою (яка була їхнім приватним читанням), як із підручниками та посібниками. Невипадково частина українських видавництв розповсюджували книги, потрібні для навчання. Зокрема, коломийська «Загальна книгозбірня» пропонувала читачам книги з української літератури (від коментованих «Гайдамаків», «історичних» та «політичних» поем Т. Шевченка до поетичних збірок Уляни Кравченко та Юрія Шкрумеляка), переклади античних текстів із поясненням, основи музичної теорії («Загальні основи музики» Станіслава Людкевича) та драматичного мистецтва (посібник «Теорія драматичного мистецтва» М. Роздольського), зрештою, популярний нарис астрономії Івана Раковського тощо⁴. Ці книги мали подвійну мету — допомагати учням і бути «лектурою», котра «читається... з великим заінтересованнем від початку до кінця»⁵. Зрештою, визначальним для молодших читачів нерідко був не тільки зміст книги, але й ілюстрації до неї, які запам'ятовувалися найбільше⁶. Яскраві ілюстрації на

¹ Див. також: *Котлобулатова І.* Книгарі та книгарні в минулому Львова. — Львів, 2005. — С. 198—199.

² *Макар В.* Спомини та роздуми... — С. 272.

³ Там само.

⁴ Оповідка видавництва «Загальна книгозбірня» в Коломиї вул. Дідушицьких, ч. 18. — Коломия, 1931. — С. 3.

⁵ Там само.

⁶ «Манили в книжках ілюстрації, рисунки, малюнки. Вони додатково заохочували до читання, бо конечно хотілося довідатись, яка інтересна історія за ними криється. Такою вельми цікавою ілюстрованою книжкою був м. ін. шкільний підручник «Біблійної історії», яку я проковтнув цілу мабуть впродовж одного тижня». — *Макар В.* Спомини і роздуми... — С. 91.

якісний мовний рівень сприяли популярності серед галицької молоді також дитячих книжок, виданих у Радянській Україні у 20-х — в середині 30-х років ХХ ст., у добу, яку пізніше називали епохою Розстріляного Відродження. Так, наприкінці 20-х років багато українських перекладів світової класики потрапляло до Львова з Києва та Харкова. (Така література концентрувалася, зокрема, у книгарні І. Громницького.) Ці видання окреслювали коло читацьких зацікавлень учнів старших класів (твори М. Ріда, Ф. Купера, Дж. Лондона, В. Гюго, Р. Кіплінга, Ч. Дікенса, Е. Золя, А. Франса та ін). Окремі мемуаристи згадували, що читання саме цих книг зробило на них найбільше враження, особливо тоді, коли воно відбувалося в особливих обставинах. Більше того, ці книги корегували їхню мовну свідомість. Водночас дорослі розглядали тексти дитячих книжок не стільки як гарні історії, скільки як інструмент передання суспільних норм та принципів¹. Одним із популярних видань цього періоду були, як і раніше, «календарі», публіковані, зокрема, як додатки до періодичних видань та серій. Так, львівське католицьке «Українське юнацтво» розповсюджувалося разом зі календарем «Готовсь!»; інше видавництво — «Дешева книга» — поруч із періодичними випусками лекцій для самоосвіти видавало «Календар молодого українця» тощо. Зміст подібних видань нерідко був стандартним і різноманітним водночас: наприклад, астрономічні, астрологічні та релігійні календарі розміщувалися разом із розповідями про греко-католицьких владик та національну

¹ «Під час ... насвітлювань [лікувальних процедур «кварцовою лампою» у львівській «Народній лічниці»] вона [Софія Парфанович] сідала коло мене й зачитувала Кіплінгову «Книгу джунглів» у гарному харківському перекладі 20-х років. Мене зачаровувало життя смаглявого довговолового Мавглі у вовчій ватазі, його навчання лісових мудроців і гідної поведінки, яке подавали йому добрий ведмідь Балу, хижа, проте ласкава чорна пантера Багіра та мудрий пітон Каа, пригоди з невтомними мавпами Бандерлогами, які стрибали по вершках дерев, збиралися в розвалинах старих святинь і там теревенили нісенітниці. Книжка великого формату була чудово ілюстрована, я виписував з неї нові українські слова, яких доти не знав. Мені й досі здається, що то була найзахопливіша лектура мого життя» — Волчук Р. Споми́ни з передвоєнного Львова та воєнного Відня. — К., 2002. — С. 38.

символіку й поєднувалися з інформацією про «найкращі спортові досяги»¹.

Коло «дорослого» читання було відокремлене від «круга» дитячої і юнацької літератури. Одну з ознак дорослішання становило, як і раніше, читання газет і журналів. Значною мірою, воно, як і раніше, відрізняло дорослу людину від дитини². Обсяг і форми читання газет були різними й залежали від різних факторів. Важливу роль відігравали, зокрема, фінансові чинники. (Наприклад, місячна передплата «Діла» у 1924—1939 рр. коштувала від 4 до 5 злотих³.) Тому для читача було кілька варіантів: передплата на видання, його щоденна купівля, придбання за зниженою ціною минулих чисел, читання у громадських установах (бібліотека або — серед українців — «Бесіда» тощо). Часом провідну роль відігравали естетичні преференції. Так, для компетентного в журналістиці читача газет, зокрема львівської польської преси, на початку 20-х років ХХ ст. важливими була графіка надрукованого, його візуальне кліше, де кожен з елементів мав постійне місце, був впізнаваним і очікуваним⁴. Ці ознаки, на думку М. Тировича, перед Першою світовою війною давали змогу відрізнити «солідну» львівську пресу від бульварної, стандартний текст якої переривався сенсаційними повідомленнями. Останню в його очах репрезентував модернізований «*Wiek Nowy*», рівень якого, на думку М. Тировича, був низьким⁵. Проте, зауважував Тирович (родина якого схвалювала

¹ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня... — С. 226.

² «Чудо свідомого втручання у світ змісту газети, і то лише певних її рубрик, звершувалося тільки у час переходу зі загальної до середньої школи, тобто коли мені було 10—11 років. Від цього часу швидко росло учнівське зацікавлення тим, що ми називаємо засобами масової інформації. Однак до 1920-х років воно обмежувалося двома — трьома газетами і на додаток якимось журналом». *Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918—1939.* — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1991. — S. 59.

³ *Шановал Ю.* «Діло» (1880—1939 рр.): поступ української суспільної думки. — Львів, 1999. — С. 351.

⁴ *Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa...* — S. 62.

⁵ Там само. — С. 89.

читання «Słowa Polskiego»), візуальна та змістова парадигма, яку представляв «Wiek Nowy», великою мірою, вплинула на формування нового стереотипу щоденної галицької газети. Невипадково мемуариста спочатку дуже вражало «змінене обличчя газетної плахти» 20—30-х років ХХ ст.¹ Крім того, його відштовхувала ідейна строкатість та політична ангажованість, партійна поляризованість польської галицької преси міжвоєнного часу. Зрештою, він розглядав тодішні газети як продукт згубного впливу «Wiekowi Nowego» на смаки читачів та журналістів². Натомість син редактора цього часопису, хірург Станіслав Лясковницький, навпаки, наголошував, що «Wiek Nowy» — газета для швидкого, доступного і (головне) масового читання, створена для поширення найкращих культурних зразків між читаючою публікою³.

Попри ці діаметрально протилежні враження, значна кількість українських, польських та єврейських читачів Галичини розглядала пресу загалом як порівняно солідне й надійне джерело знань про навколишній світ. Вибір газет і журналів у Львові 20—30-х років ХХ ст. був доволі значним і орієнтованим на велику кількість тематичних, соціальних та світоглядних ніш⁴. Сюди входили видання, адресовані світській інтелігенції («Діло», «Неділя», «Słowo Polskie», «Gazeta Lwowska», «Chwila») і масовому читачеві («Wiek Nowy», «Goniec Wieczorny i Poranny»), релігійна та релігійно-мистецька періодика різних конфесій (греко-католицькі «Мета», «Нова зоря», «Дзвони», «Нива», «Сівач»; протестантські «Євангелист», «Віра і наука»), вужче коло видань для

¹ Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa... — S. 65.

² Там само. — S. 66.

³ «Мій батько говорив, що газета була заснована для того, аби кожний фіакр у Львові міг її читати і навчитися при цьому поправного вживання польської мови. І справді, рік після того, яка з'явилася газета, у полудень можна було побачити майже усіх фіакрів, які читали на козлі «Wiek Nowy». Laskownicki S. Szpada, bagnet, lancet. Wyd. 2. — Kraków, 1979. — S. 31.

⁴ Для українського середовища Львова й Галичини див: Українські часописи Львова 1848—1939 рр.: іст.-бібліогр. дослідження: у 3-х т. — Львів, 2003. — Т. 3. 1920—1939 рр. — Кн. 1—2.

літературно-мистецького («Літературно-науковий вісник», «Назустріч», «Даждьбог», «Світло і тінь», «Українське Мистецтво», «Вікна», «Sygnaly»), інших професійних середовищ та «українських професіоналістів» загалом («Службовик», «Професіональний вісник»), для української міжвоєнної інтелігенції популярними були газети й журнали для медиків («Народне здоров'я», «Лікарський вісник»), інженерів («Технічні вісти»), юристів («Життя і Право»). Поруч із ним, функціонували наукові часописи, розраховані на світську інтелігенцію (насамперед «Записки Наукового Товариства імені Шевченка». Представники греко-католицького духовенства популяризували власні наукові видання: «Богослов'я», «Записки Чина святого Василія Великого». Окрему нішу займали часописи, які інтелігенти адресували селянам (наприклад, «Сільський господар», «Село» — додаток до «Нового часу» тощо), іншу — призначені для ширшої громадськості науково-популярні журнали на зразок «Життя і знання» (в українському середовищі), «Світу» чи університетської «Filomaty» Ришарда Ганьшиньца, що формувала «масовий образ» класичної філології тощо. Частина журналів (як «ліві» «Нові шляхи» чи комуністичний «Сель-Роб», москвофільські «Очагъ», «Разсвєтъ», «Временник Ставропигийского Института», «Вестникъ Народного дома» тощо) адресувалася симпатикам певних політичних та громадських рухів (як видання для жінок «Українка», «Нова хата», що стала рупором галицьких феміністок). Зрештою, українська галицька преса міжвоєнного часу поділялася на легальну (яка, однак, нерідко піддавалася численним конфіскаціям із боку офіційної польської влади) та нелегальну — видання заборонених у Польщі радикальних організацій (таких як КПЗУ чи антагоністичних їм УВО/ОУН, як-от націоналістична «Сурма»).

Відповідно до читацьких смаків конструювався й зміст пересічної галицької газети чи журналу. Особливу зацікавленість читачів викликали блоки актуальних новин та газетні підвали/«фейлетони», що містили художні тексти або науково-популярні нариси на різну тематику. До цих елементів що-

денної преси привертала увагу навіть дітей¹. Свою структуру мали й журнали. Значна частина з них містила, зокрема, слово від редакції, тематичні статті та інформаційну частину, відповіді на листи читачів тощо. Водночас зміст видань прагнули презентувати як цілість. Так, популярно-наукове «Життя й знання» містило широкий спектр матеріалів (від оглядових статей про діячів літератури й мистецтва до нарисів на медичну тематику). Тому редакція гордилася тим, що має постійного масового читача, котрого приваблює, власне, різноманітність часопису².

Реакція на зміст прочитаного у пресі, природно, була різною — залежно від читацьких смаків, політико-ідеологічних уподобань тощо. Так, відомий літературознавець Юрій Луцький згадував реакцію свого батька, Остапа Луцького, на одне з сенсаційних газетних повідомлень як вияв його «лівих» симпатій³. Висвітлення в українській пресі судового процесу над Біласом і Данилишиним збуджувало симпатію української громадськості до руху, який вони репрезентували. Водночас сенсаційна справа Ріти Горгонової, яку бульварна преса подавала як «злочин століття», однаково шокувала як галицьких українців, так і поляків Галичини, поділивши їх на тих, хто співчував обвинуваченій, і тих, хто її

¹ «Стаття — це кожний окремий уступ у часописі з окремим наголовком... У фейлетоні містять звичайно цікаві оповідання, описи або наукові розвідки. Містять його звичайно в долині під лінією і тому зовуть його відтинком. ...Дехто справді відтинає цікавіші фельетони та складає їх». — пояснював автор однієї з дитячих книжок. Цит. за перевиданням: *Вільшенко Я.* Мандрівки Мишки-Гризикнижки по Львові. — 2-е вид. — Нью-Йорк, 1962. — С. 18.

² «Наш місячник перестав бути виключно інтелігентським виданням, пішов у глиб, має своїми читачами, крім інтелігентів — село й містечко, шкільну молодь, просвітянські організації, самоосвітні гуртки, «Молоду Просвіту», «Життя і знання» доповняє шкільній молоді її шкільну науку, для самоосвітніх гуртків стало джерело для ведення їх ... роботи, всі ж читачі знаходять у ньому відповідь на ті питання, які їх цікавлять». Десять років // *Життя і знання*. — 1937. — Ч. 1. — С. 3.

³ «Пригадую, як ми з батьком сиділи у Стрийському парку, коли газетяр приніс «ЕКСТРА» з новою, що ОУН вбило міністра Перацького. Мій батько сказав: «Що за ідіоти!» — *Луцький Ю.* Роки сподівань і втрат: щоденникові записи 1986—1999 років. — Львів, 2004. — С. 14.

ненавидів. Читач, вибравши свій журнал чи газету, певним чином переймав оцінки, які давала редакція його улюбленого часопису. У такий спосіб виникли середовища, де читали, наприклад, радянофільські «Нові шляхи» Антона Крушельницького, «солідне», з їхнього погляду, «Діло» (орган УНДО), видання, які курирували греко-католицькі ієрархи («Мета», «Нова Зоря», «Христос — наша сила»), або і ті, хто сприймав лише радикальну риторику націоналістичного «Вісника» за редакцією Дмитра Донцова. Особливою читацькою стратегією вимагало читання преси «з-за Збруча»¹. Так чи інакше читання періодики загалом потребувало певних герменевтичних навичок, уміння бачити «між рядками» прихований зміст написаного.

Загалом проблема вибору літератури була для галицьких читачів справді доволі гострою, почасти з фінансових міркувань. Так, на зламі 1920—1930-х років книгарня НТШ у Львові фіксувала оптимістичну динаміку: зростання зацікавлення до книжок². Однак такий оптимізм був відносним, а тенденції — непостійними. Навіть у дитячих виданнях автори вміщали нарікання на те, що «люди стали менше читати». Хоча потреба в лектурі все ж існувала. Тому й з'являлися читацькі путівники під назвою «Що читати?: поради привчений поширенню доброї книжки» (1922)³ — від видавництва «Добра книжка» (яке окремо випускало вісник «Добра книжка»⁴),

¹ В епізоді повісті Івана Филипчак (1932) власне така ситуація: герой, галицький педагог уважно читає журнал «Гльобус» з Великої України. Він добачає тут дві протилежні течії: державну, інтернаціоналістичну, комуністичну, яка відкидає українську історію, та протилежну їй, котра, навпаки, схиляється до національних цінностей. Однак кінцева оцінка часопису в трактуванні галицького вчителя негативна: «Читаючи той журнал, стає соромно, що люди, які голосять ідеї, неначе б найбільш поступові та демократичні, споганюючи нашу минувшину, стають на перешкоді збереження, і то і знищенні її». *Филипчак І.* За вчительським хлібом: повість з життя молодой вчительки. — [2-ге вид.] — Самбір, 1932. — С. 110.

² Катальог повістей і оповідань. — Львів: Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1930. — С. II (стор. нумерована).

³ Українські часописи Львова. 1848—1939 рр. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 293—295.

⁴ Там само. — С. 561—565.

щоквартальник НТШ під тією ж назвою («Що читати?»), який виходив з 1927 по 1929 р.¹ Виявом видавничих та читацьких смаків галицьких українців на межі 1920—1930-х років може бути й спеціальний ілюстрований каталог, у 1930 р. виданий книгарнею НТШ². Він відображає не лише помітне зацікавлення до українських книг Галичини, а насамперед великий інтерес до книжок, які виходили «за Збручем», у Радянській Україні. Значну частину рекламованих у проспекті книгарні НТШ книжок становили твори класиків української літератури ХІХ — початку ХХ ст. у галицьких, німецьких (лейпцизьких) та східноукраїнських (харківських і київських) виданнях: Марка Вовчка, Бориса Грінченка³, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Миколи Гоголя та ін. (Так, з текстами Лесі Українки на початку 1930-х львів'янам радили ознайомлюватися за східноукраїнським багатотомником Б. Якубського⁴.)

Дуже вагоме місце галицькі книгарі відводили трилогії Богдана Лепкого «Мазепа», яка на той час була об'єктом захоплення галичан. Цю серію романів рекламували як «підручник історії культури України» часів Івана Мазепи. Читацький резонанс уже від трьох перших томів, слідом за Михайлом Рудницьким, порівнювали з «останньою сенсацією фільми»⁵. Трилогію Лепкого назвали навіть «новою скрижаллю для всіх», здатною спричинити «великийвилім в ідеології галичан» (зокрема як застереження перед небезпеками з боку Росії)⁶. Компліменти, схожі на ті, якими нагороджували «Мазепу», викликав лише текст одного з літературних конкурентів Б. Лепкого — Андрія Чайковського. Його «Олексія Корнієнка» також рекламували як «першорядну, популярну й патріотичну в найкращому розумінні того слова істо-

¹ Українські часописи Львова. 1848—1939 рр. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 734—735.

² Каталог повістей і оповідань. — Львів, 1930.

³ Там само. — С. 18—19.

⁴ Там само. — С. 74

⁵ Там само. — С. 43.

⁶ Там само. — С. 44.

ричну повість» для масового поширення «між народом»¹. Натомість новели живого ще на той час галицького класика Василя Стефаника у 1930-х роках рекомендували читати через психологічну експресію, перенесену «на національний ґрунт»: вони мали «скріплювати та відроджувати» національну свідомість читачів. За контрастом до «поважного» читання, книгарні пропонували читачам звертати увагу й на порівняно «легкі» тексти Михайла Рудницького. Їх репрезентували як європейські, навіть світові за рівнем твори.

Певний сегмент лектури, яку могло запропонувати в 1930 р. НТШ галичанам, складали тексти українських та російських радянських авторів: Степана Васильченка, Остапа Вишні, Євгена Плужника, Бориса Антоненка-Давидовича, Архипа Тесленка, Івана Ле, Івана Микитенка, Юрія Смолича. Коментування багатьох таких текстів було для львівських книгарів делікатним завданням. Так, «Бур'ян» Андрія Головка був анонсований як твір про «мирну, так би мовити, внутрішню боротьбу», «соціяльні процеси на селі» в постреволуційній Радянській Україні². Натомість переклад популярних оповідань Михайла Зощенка, який здійснив Федь Федорців (Львів, 1928), книгарня подавала як твори українця з походження і водночас найпопулярнішого письменника СРСР, котрий розглядає революційну та післяреволюційну реальність «крізь серпанок усмішки і легкої іронії»³. Проте загалом ставлення до СРСР як «Московщини» та його літератури в такому контексті було амбівалентним, зацікавлено-настороженим.

Львівські українські книгарні пропонували читачам також літературу Західної та Центральної Європи. Так, представлений у львівському (1925 р.) та харківському (1927 р.) виданнях «Дон Кіхот» Мігеля Сервантеса називали текстом, «який стоїть і стоятиме ще довгі віки, як ті піраміди єгипетські». Для юних читачів рекомендували популярні ще на початку ХХ ст. «Пригоди маленької Джен»

¹ Українські часописи Львова. 1848—1939 рр. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 85.

² Там само. — С. 17.

³ Там само. — С. 27.

С. Джемісон (Київ, 1928). «Пригоди Піноккіо» Карло Коллоді (Львів, 1924), видання творів Ж. Роні-старшого (насамперед, відомий роман із доісторичних часів «По вогонь»), нариси про тварин Е. Сетона-Томпсона тощо. Дорослому читачеві рекомендували також переклади прози французьких (Стендаля, Моріса Ренара і Жана Альберта, Теофіла Готье), англійських (Чарльза Дікенса, Джозефа Конрада), польських (Болеслава Пруса, насамперед його «Фараона») письменників. Окремо відзначали переклад «Пригод доброго вояка Швейка під час світової війни» Ярослава Гашека (Львів, 1930), підкреслюючи, що образи цієї книги символізують протест проти мілітаризму. Натомість твори Г. Честертона у виданні львівської «Доброї книжки» мали б, за задумом галицьких інтелектуалів, витіснити «з бібліотек... молоді Джеків Тексасів та Стинг Бойлів» й зацікавити навіть селян¹.

Водночас галицька українська лектура кінця 1920—1930-х років була певною мірою суперечливою — насамперед у ставленні до літератури СРСР та Радянської України. Так, у 1939 р. Михайло Рудницький у бібліотеці «Діла» презентував «Дитинство» Юрія Смолича. Однак галицький інтелектуал вважав, що тексти радянських авторів потребують певної адаптації до ментальності галичан. «Не одна совітська повість могла б знайти в нас читачів як чисто літературний твір, коли б із неї повикидати... всі ті додатки, що роблять її хвилинами чимось зовсім нелітературним»². Хоча той самий Рудницький обстоював необхідність елітарного підходу до літератури і лектури. Він заявляв, що насправді читача орієнтують не на тих авторів, тексти яких мають високу художню вартість. Справжня література для читання, на думку М. Рудницького, має становити «солідніший» корпус текстів. Зміст і форма більшості українських літературних творів у тлумаченні критика ставали поєднанням банальних шаблонів й абстрактних формул, які не дають читачеві нічого нового. Проте Рудницький несподівано вивищував

¹ Українські часописи Львова. 1848—1939 рр. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 88.

² Там само. — С. 10.

«Енеїду» Івана Котляревського над її прообразом — «Енеїдою» Вергілія саме тому, що текст українського автора актуальніший та доступніший для читацького сприймання¹. Однак заклики М. Рудницького в міжвоєнній Галичині сприймали переважно критично: тут і далі домінували традиційні погляди на українську літературу та лектуру.

Галицькі письменники намагалися знайти своїх читачів та виховувати їхні етичні й естетичні ідеали. Зокрема, Святослав Гординський пропонував власну модель «богемного» читання. Це суміш «важкої» філософської літератури з порівняно «легкими» текстами XIX — початку XX ст. (від Вольтера й Монтеня до Бодлера й Аполлінера), у якій наскрізною є ідея бунту, критичного ставлення до суспільних реалій та естетичних ідеалів². Поет відображав читацькі смаки галицьких літературних середовищ кінця міжвоєнного двадцятиліття: їхнім ідеалом були і традиційна класика, і європейський авангард. Зі свого боку, місцеві читачі були заінтриговані модернізмом у різних його виявах. Прикладом є досить стрімке зацікавлення поезією Богдана Ігоря Антонича. Хоча популярною і в місті, і в селі була все-таки масова література — від «Великого сонника царя Соломона» в українському й польському варіантах до дешевих видань для самоосвіти селян і п'єс для аматорських драматичних гуртків, які пропонувала львівська «Театральна бібліотека» за редакцією Григорія Гануляка та «Подільська театральна бібліотека»³. Такі книги були «легки-

¹ «Мало хто з нас пробував найти насолоду у Вергілієвій «Енеїді» так, немов би читав велику романтичну поему, повну пригод. «Енеїду» Котляревського й досі читаємо без остраху, що це нудний, перестарілий жанр, так само як слухаємо «Наталки Полтавки» тільки тому, що вона простіша, ніж численні її копії нашого побутового театру». Українські часописи Львова. 1848—1939 рр. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 4.

² Гординський С. І переливи барв, і динамічність ліній... — Львів, 1990. — С. 61.

³ Калинець С. Знахорка Солоха: жарт на 1 дію. — Львів: Русалка, 1930. — 15 с.; Веселий Вечір. Куплети, монологи, скечі і т. п. з репертуару артиста Володимира Крижанівського. — Львів, 1930. — 16 с.; Говдій С. На чужий коровай очей не поривай: комедія на 2 дії. — Львів, 1934. — 8 с. Бєсла С. Діти Агасфера, або Гимн Нужди: трагедія на 5 дій. — Львів; Тернопіль; Нью-Йорк, 1928. — 43 с.

ми» за змістом (значну частину вистав становили комедії), малими за обсягом та дешевими (в середньому коштували від 40 грошів до 1 злотаго 50 грошів).

Окрему нішу між масовим та елітарним читанням становило читання словників та енциклопедій. Зразками тут були передусім німецькі («Брокгауз», «Майер»), французькі («Лярусс») та, меншою мірою, англійські універсальні видання, якими користувалися і в тогочасній Галичині. Польська спільнота вже мала чималий досвід видання та розповсюдження енциклопедій. У період між двома світовими війнами популярними були, зокрема, енциклопедії Тшаски, Еверта й Михальського, Гутенберга, енциклопедичний словник Арцта тощо. Частина цих видань (енциклопедії Тшаски, Еверта і Михальського, «Świat i Życie») виходила у двох варіантах: як щомісячні випуски-брошури та у вигляді окремих переплетених книг. Так, у польських підручниках другої половини 1930-х років активно пропагували читання енциклопедії «Świat i Życie» як додаткової лектури¹. Схожий шлях обрали й галицькі українці, заснувавши на початку 1930-х років власну «Українську загальну енциклопедію» (УЗЕ) за редакцією І. Раковського. Спочатку вона виходила окремими випусками, які згодом сформували три об'ємні томи. Свою «Книгу знання» видавці рекламували як українське, максимально об'єктивне, загальне енциклопедичне видання, що «заступає до певної міри бібліотеку»².

Загалом прагнення набути загальних знань було водночас намаганням вийти поза межі національного читання та відповідного набору текстів, тем та пов'язаних із ними уявлень. Водночас між українською та польською лектурою у міжвоєнній Галичині природно спостерігалися помітні відмінності. Вони позначалися вже на рівні текстів, розрахованих на дітей. Так, польські шкільні читанки міжвоєнної доби давали досить

¹ Див., напр.: *Radomski J. Tołpa*, S. dr. Nauka o człowieku. Podręcznik biologii dla IV klasy gimnazjalnej. — Lwów, 1936. — S. 21, 91, 126, 131, 195, 230.

² Див.: Українська загальна енциклопедія. Книга Знання / [під ред. д-ра Івана Раковського]. — Львів; Станиславів; Коломия, 1931. — Вип. 10 (зворот титульної сторінки).

широкий тематично спектр лектури. Наприклад, призначений «для першої класи» «Рік читання»¹ подавав різноманітні тексти: вірші, прозу, коротенькі науково-популярні нариси тощо. Коло авторів, з якими пропонували ознайомитися малим читачам, також було неоднорідним: від Яна Кохановського, Адама Міцкевича, Марії Конопницької до популярного на той час Ор-Ота. Ці та інші твори пропонували читати «за місяцями», укладаючи їх так, щоб тексти були пізнавальними: учні отримували водночас історико-патріотичну, географічну та «зоологічну» лектуру в поетичній та прозовій формі².

Інший принцип у тому ж 1920 р. пропонувала львівська «Szkółka dla młodzieży», яку видав Оссолінеум³. Тут молоді читачі могли ознайомитися з текстами переважно морально-етичного спрямування. Зрештою, ключем до ідеології читанки-хрестоматії був вірш про ідеальну книжечку, присвячену давній історії та її героям (польським гетьманам і королям). Читання такої книжки — повчав вірш — це прагнення наслідувати її персонажів, а водночас велике душевне переживання: «Czytam książeczkę / Ranną godziną: / Usta się śmieją, / A z ócz lzy płyną»⁴. Проте сентиментальна лектура була не єдиною метою збірника. В інших частинах «Szkółki» перед читачем поставали цілком практичні, «приземлені» тексти (про млин, тютюн, картоплю, товщі, мила й свічки тощо). Автори інших польських читанок 1920-х — початку 1930-х років мали дещо інші погляди на те, як і яку лектуру слід пропонувати учням. Так, кілька разів перевидані хрестоматії Ф. Прохніцького та К. Войцеховського⁵ рекомендували читати уривки поетичних текстів Яна Кохановського, Корне-

¹ *Chrzęszczewska J., Warnkówna J. Rok czytania. Wypisy na klasę pierwszą. Wydanie czwarte. — Warszawa— Lublin ; Łódź; Poznań, 1920. — 208 s.*

² Там само. — S. 106—124.

³ Див., напр.: *Szkółka dla młodzieży. Część IV. Wyd. nowe, poprawione. — Lwów, 1920. — 244 s.*

⁴ Там само. — S. 46.

⁵ Див., зокрема: *Prochnicki F., Wojciechowski K. Wypisy polskie dla szkół średnich. — Wyd. 8. — Lwów; Warszawa, 1929. — T. IV (na klasę czwartą). — 272 s.; Wojciechowski K. Wypisy polskie dla szkół średnich. — Wyd. 3. — Lwów; Warszawa, 1931. — T. V. — 256 s.*

ля Уейського, Адама Міцкевича, а поруч з ними — уривки з «Одіссеї» Гомера. Такий добір текстів орієнтувався на класичну парадигму читання, що склалася наприкінці XIX — на початку XX ст. Отже, йшлося про певну ретроспективність чи навіть архаїку шкільної лектури. Натомість читанка для молодших учнів, укладена в першій половині 1930-х рр. Бенедиктом Кубським, Мечиславом Котарбінським та Євою Зарембіною, пропонувала прозові та віршовані тексти для дітей, отворені не так класичними письменниками, як педагогами (насамперед авторами хрестоматії)¹. Ці тексти охоплювали досить широке коло сюжетів: від купання дітей у «балії» до розповідей про національні символи Польщі та Литви (Мар'яцький костел, Барбакан, Остра Брама). Домінантами книги були патріотичні/політичні сюжети: історія польських легіонів та Війська Польського, харцерський рух тощо. Читанка містила, поруч із текстами про робітниче життя пера Ванди Василевської твори, які розвивали культ Юзефа Пілсудського та звеличували образ Ігнаці Мосціцького. Різновекторним був етнічний підтекст хрестоматії: у вміщених розповідях фігурували і поліські селяни, і гуцули, і литвини. Водночас їх тлумачили як громадян Речі Посполитої, отже як «політичних поляків». Автори читанки вважали, що текст шкільних книжок треба супроводжувати ілюстраціями. Вони наголошували, що рисунки та світлини — суттєва складова дитячого читання.

Лектуру для старших учнів польських шкіл подавали інакше й трактували поважніше. Наприклад, авторитетна у 1930-х роках хрестоматія Мар'яна Райтера ґрунтувалася на компромісі між «старими» (класичними) й «новими» текстами, хоч із виразним акцентом на традиційній складовій. Тому вона пропонувала і художні твори Адама Міцкевича та Яна Каспровича, і популярно-наукові нариси Францішка Яворського, Станіслава Шнюра-Пепловського, Владислава Лозинського та ін. Апелювання до традиції та історичної спадщини

¹ *Kubski B., Kotarbiński M., Zarembina E. Czytanka dla IV klasy miejskich i wiejskich szkół powszechnych. — Wyd. 2. — Lwów, 1935.*

віддзеркалювали також чорно-білі та кольорові малюнки Артура Гроттгера, Мар'яна Ольшевського, Юліуша Коссака. Водночас, попри «реверанси» у бік української та єврейської історії, яку відображали тексти Францішка Яворського про Сагайдачного та Шмуля Збіткавера про життя євреїв чи романтичні поезії Юзефа Залеського про Україну, у збірнику домінували тексти на польську тематику.

Частина державних шкільних підручників, призначених для українських шкіл та гімназій, у міжвоєнний час відображала компромісну (українсько-польську) і навіть пропольську ідеологію читання. Процес полонізації таких видань був досить виразним. Таку доктрину втілювали, наприклад, читанки для вселюдних (тобто народних) шкіл, рекомендовані Кураторією Львівського шкільного округу до вжитку в «школах з руською мовою навчання». З одного боку, їх текст формували переклади з Літопису Нестора («Повісті временних літ»), поезії, проза та біографічні матеріали про Т. Шевченка, М. Шашкевича та І. Франка; твори І. Котляревського, П. Куліша, А. Чайковського, О. Маковея. Проте певна частина матеріалів виразно вказувала на тодішню державну належність Львова й Східної Галичини (тексти про Варшаву, Віслу, Гданськ, Закопане), а після розповідей про Січ і запорожців містилися тексти про «Відродження Польської Речі Посполитої», оповідання про Ю. Пілсудського («Маршалок на варті», за А. Рапацьким)¹, за житієм святого Йосафата йшла розповідь про Е. Смігли-Ридзя². В іншій частині текстів зазначалося, що ряд народних звичаїв та свят (наприклад, Купало й Собітка) є спільними для поляків та українців³, а розповіді про гуцулів містилися поряд з оповідями про польських гуралів. При цьому давніші видання цієї ж хрестоматії, опубліковані наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років, були менш заангажованими й не містили

¹ *Kubski B., Kotarbiński M., Zarembina E. Czytanka dla IV klasy miejskich i wiejskich szkół powszechnych. — Wyd. 2. — Lwów, 1935. — С. 75—77.*

² Там само. — С. 201—205.

³ Там само. — С. 78—80.

текстів про польських політичних діячів або події з польського політичного життя¹.

Підручники загалом були головною складовою шкільного та гімназійного читання, і частина з них справді була спільною для юних поляків та українців. Конкуренцію цим посібникам складали ті ж таки романи для молоді, якими цікавилися навіть на периферії. Наприклад, Анджей Хцюк (у 1930-х роках — учень Дрогобицької гімназії ім. Короля Ягелли), з гумором згадував своє позашкільне захоплення творами Юліуша Беняша (*Edukacja Józia Barącza*, 1931; *Maturanci. Powieść z życia studentów*, 1933 тощо)². Коло такої лектури було, природно, ширшим. Скажімо, частина популярних серед галичан книжок формувала міф Львова та львівського міщанина-батяра («*Uśmiech Lwowa*» К. Макушинського, «*Niebo w płomieniach*» Я. Парандовського, «*Akademja Józka*» М. Безлуди, радіодіалоги Щепка і Тонька, історико-мемуарні нариси С. Василевського, М. Опалека) чи міфологію інших галицьких містечок (зокрема, Великих Мостів і тамтешньої поліційної школи у повісті «*Pani służba*» З. Новаковського).

Польська література міжвоєнного часу висувала перед галицьким читачем альтернативу: протистояння неоромантизму й авангарду (творчі групи на зразок «Скамандру», «Квадриги») та масової, стереотипної, зате популярної серед читачів літератури. Справді, поезія Юліана Тувіма, Юліана Пшибося, Еміля Зегадловича, проза Вітольда Гомбровича чи драматургія Станіслава Віткаци (Віткевича) приваблювали мистецькі середовища Львова та інших галицьких міст новизною. Однак ідеологічна «лівизна», етнічне походження та образні експерименти авторів робили таку лектуру доступ-

¹ Читанка для висших клас уселюдних шкіл: нове справлене видання. — Львів, 1929.

² «Я (...) читав студентську трилогію Беняша, уночі поглинав його «Випускників», попри наполягання матусі, що шкода світла й очей: за очі не треба було платити, але рахунок з електростанції завжди був щонайвідповідніший і найреальніший». — Хцюк А. Атлантида. Розповідь про Велике Князівство Балаку. Місяцева земля. Друга розповідь про Велике Князівство Балаку / [пер з пол. Н. Римської]. — К., 2011. — С. 36.

ною для порівняно вузького кола читачів. Більшу публіку, зокрема серед інтелігенції, мала, наприклад, проза краків'янина Юліуша Кадена-Бандровського. Ще більшою популярністю втішалися легкі для читання художні спогади та «дитячі» твори Корнелія Макушинського чи «Живе каміння» В. Берента, які в 1930-х рр. друкували масовими тиражами. Серед львівських читачів популярними були також доступні для сприймання твори Генріка Збежховського, котрого рекламували як лауреата літературної нагороди міста Львова¹. У такий спосіб непересічна лектура сусідила з літературою цілком сірою. Популярними були детективи на зразок книги Арно Александра «Завтра мене арештують...» («Jutro będę aresztowany...»). Цікавили читачів також книги, які поєднували історичні сюжети з пригодницько-фантастичними (наприклад, «Більбіліс» П'єра Лянда, виданим львівським видавництвом «Dobra książka» у 1928 р.)². Частина масових видань була все більше прив'язана до кіномистецтва, яке поступово ставало конкурентом-замінником читання. Зокрема, частина книжок «Lector-Polonia», по суті, рекламувала екранізовані тексти.

Для польської спільноти Галичини призначалися й спеціальні книжкові путівники, де видавництва рекомендували, що, власне, слід читати. Їх розповсюджували як місцеві, так і столичні (варшавські) видавничі центри, які продукували основну частину літературної продукції. Цю функцію виконувала, наприклад, промоційна брошура-каталог Гебетнера і Вольфа 1937 р. Тут читачам рекомендували широке коло видань за рубриками: від «фундаментальних економічно-соціальних праць» (Д. Рікардо, А. Сміта, Т. Мальтуза)³ до книжок «Бібліотеки подорожей» (Я. Бистроня, Ф. Гетеля, Т. Дембіцького)⁴. Цей каталог, попри виразно комерційний характер, засвідчував водночас і непопулярність окремих видань, і те, що серед міжвоєнних читачів спостерігався певний по-

¹ Zbierzchowski H. Ogród życia: poezje. — Lwów; Warszawa, [1938]. — 295 s.

² Lhadne P. Bilbilis. — Lwów, 1928. — 208 s.

³ Там само. — S. 4—5.

⁴ Там само. — S. 15.

пит на книги, згруповані в тематичні бібліотеки, а також на передплатні видання. Так, А. Хцюк, згадуючи батькову дроґобицьку книгозбірню, стверджував, що той намагався комплектувати її, зокрема, серійними книгами видавництва, які читачі вважали найсоліднішими. Читацька публіка Галичини помітно різнилися своїми смаками. Однак, коли йде про порівняно нейтральну, світову та європейську лектуру, між читацькими смаками польської, української та єврейської інтелігенції було багато «точок дотику». Інтелектуали з обох середовищ цікавилися літературними новинками, які інтригували міжвоєнні покоління. Серед них тоді були і романи про Першу світову війну та її наслідки («На Західному фронті без змін» Еріка Марії Ремарка), і популярні французькі повісті. До цього спричинилася, зокрема, «бібліотека Боя» — перекладацький проект Тадеуша Желенського (Боя), відомого власними творами, які тоді вважали фривольними. Завдяки Бою-Желенському читачі могли ознайомитися і з класичним «Тартюфом» Мольєра, і з контраверсійною епопеею Марселя Пруста «У пошуках втраченого часу», частину сюжетів якої сприймали і позитивно, і негативно (як опис різноманітних перверзій).

Саме світова література була, зокрема, підставою читання дроґобицького вчителя, графіка та прозаїка Бруно Шульца, про яке ми маємо лише уривкові дані. Приклад шульцового читання — зразок адаптації галицького єврейства до польського етноконфесійного та читацького середовища. З одного боку, значна частина єврейських дітей у рідному для Шульца Дроґобичі починали читання з коментування Мішни і Талмуду. З другого — ця складова традиційної освіти спричинила незадоволення серед частини єврейських інтелігентів. Вони вважали, що їхні діти мають інтегруватися в модерне польське суспільство. Бруно Шульц був, радше, прихильником саме цього шляху. У полі його зору опинялися здебільшого модні на той час тексти світової («Процес» Франца Кафки, «Музика ночі» Олдоса Гакслі, «Дзвони Базеля» Луї Арагона, «Праматір» Франсуа Моріака, «Щоденник сільського священика» Жоржа Бернаноса, праці З. Фрейда) і поль-

ської («Фердидурке» Вітольда Гомборовича, «Адам Гривалд» Тадеуша Бреси, тексти Ю. Віттли́на, Ю. Каден-Бандровського) літератури¹. Проте загалом Шульц скаржився на вузькість провінційного читання. Публіка рідного міста, наголошував Шульц, не розуміє метафорики його текстів, дивиться на них лише крізь призму Дрогобича, його побутових обставин. «Провінційні читачі не вміють читати без ключа... І не знаю, чи це поразка літератури, вплетеної в життя, чи, може, перемога життя, вплетеного в літературу», — зізнавався письменник. Загалом приклад Шульцового читання віддзеркалював інтелектуальні смаки полонізованого єврея, котрий водночас залишався у колі власної культурної традиції, підсиленої оригінальною творчою уявою письменника. Воно також відображало долю галицької інтелігенції загалом. Так, у 1939 р. Шульц читав «Сіль Землі» Віттли́на вже тільки для того, аби забути все, що його оточувало за радянської влади². Натомість за німецької окупації читання для письменника змінилося боротьбою за виживання.

Отже, на міжвоєнному читанні жителів Галичини позначилися усі ідеологічні, естетичні та етноконфесійні суперечності, серед яких розвивався регіональний соціум у 20—30-х роках ХХ ст. Радикальні представники польської частини цієї спільноти орієнтувалися на ідеї й тексти Романа Дмовського чи Юзефа Пілсудського; прихильники українських радикальних організацій сприймали насамперед ідеологію й риторіку Дмитра Донцова та його «Націоналізму»; певна частина єврейських інтелігентів явно чи приховано підтримувала національні проекти Герцля; інша частина українців, поляків та євреїв орієнтувалася на тексти Маркса, Леніна чи Сталіна. Частина галицьких читачів була прихильна до традиційних естетичних ідеалів і «класичного» читання; частина захоплювалася авангардними течіями й прагнула розірвати зв'язки з традицією. Водночас, українські читачі були реципієнтами не лише української, але й польської книжки, а елітарне чи-

¹ Фіцовський Є. Регіони великої ересі та околиці. Бруно Шульц і його міфологія: [пер. з пол]. — К., 2010. — С. 491, 492.

² Там само. — С. 117.

тання — лише прошарком на поверхні масового читання «жовтої» преси та «брукової» літератури, яку інтелігенція вважала небажаною чи й забороненою у своєму колі. Більшість інтелектуальних суперечок читачів-жителів Галичини були частиною культурних і політичних дискусій міжвоєнної Польщі, певний сегмент яких зник разом з нею. Справді — уже встановлення радянської влади у 1939 р. суттєво вплинуло на читацькі пріоритети галичан. Німецька окупація та повоєнне повернення комуністичного режиму змінили культурну й етнічну ситуацію у регіоні, а стару парадигму читання заступила нова.

**УРОКИ «ПОЛЬСЬКОЇ» / НЕРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ:
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ**

Будь-яке однобічне дослідження неминує викриває правду. Вказаною фразою історик Норман Девіс завершив аналіз драми українсько-польських відносин на пограниччі у період Другої світової війни. При цьому він також слушно зауважив, що «спроби визначити польські або католицькі втрати неминує применшують втрати серед євреїв і українців»¹. Цю думку відомого історика Європи підтверджують суспільно болючі польські та українські дискусії 2003—2016 рр. довкола волинських подій 1943 р., а фактично холмсько-волинсько-галицьких протистоянь 1938—1947 рр., численні заяви президентів, громадськості, духовенства обох країн з приводу кривавого етнополітичного конфлікту Другої світової війни на західних землях України. А тому підтримуємо тих науковців, котрі вважають недоцільним виокремлення тогочасних подій на Волині з усього виру трагічних українсько-польських протистоянь новітньої доби. Однак уперте заперечення країн Антанти, офіційною Варшавою, польським політикумом права українців Східної Галичини і Волині на державно-соборне самовизначення було головною причиною всіх новітніх українсько-польських протистоянь — від війни 1918—1919 рр. до визвольного руху українців 1920—1940-х років, у ході яких гинули як поляки (управлінці, політики, осадники), так і українці (військові та цивільні).

Отже, основним напрямом національної політики Другої Речі Посполитої стало посилення польської етнокульту-

¹ Девіс Н. Європа. Історія. — К., 2000. — С. 1066—1069.

турної і політичної присутності в Галичині та на Волині, забезпечення територіальної цілісності відродженої держави з кордоном по Збручу. З цією метою Варшава намагалася нейтралізувати діяльність на міжнародній арені еміграційного уряду ЗУНР, організовувала жорсткі репресії проти націоналістичних сил, а також прагнула перевести на рейки угодовства легальні українські політичні сили, насамперед УНДО (ств. 1925 р.), лідери якої неодноразово обиралися до польського Сейму, навіть були його віце-маршалками (львівський журналіст В. Мудрий, адвокат із Перемишля В. Загайкевич).

Українсько-польське протистояння особливо спостерігалося у площині самоврядування, яке неодноразово реформувалося в бік «одержавлення». Адміністративна влада, зокрема в особі повітових старостів, намагалася підпорядкувати контроль над органами самоврядування та забезпечити перевагу поляків на всіх щаблях їх організаційної структури. Тогочасні політико-правові умови нерідко провокували серед українців міжпартійні суперечки, що не сприяло створенню єдиних блоків. Натомість урядові структури підступно ініціювали нібито компромісні українсько-польські списки, що нерідко призводило до виборів без вибору.

Українці дискримінувалися на ринку праці. Польські роботодавці регулярно порушували нормативно-правові акти, які регулювали соціальне забезпечення робітників, особливо молоді й жінок. Працівник-українець зазнавав труднощів у працевлаштуванні у зв'язку з національною належністю, вага українців у суспільно важливих і добре оплачуваних сферах — залізниці, військовій, важкій, поліграфічній промисловості, державних установах — була невисокою. Українці відчували перешкоди влади й щодо реєстрації профспілкових і фахових товариств. Окремі профспілкові структури, як-от студентський «Профорус» (з 1926 р.), діяли у підпіллі¹. Це радикалі-

¹ Мазурок О. Господарсько-фінансова діяльність професійної організації українського студентства на західноукраїнських землях упродовж 1921—1926 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2014. — Вип. 39. — С. 105.

зувало знедолених, котрі активно поповнювали лави не лише праворадикальних, а й ліворадикальних політичних партій, що намагалися послабити державну владу силовими і, як правило, антиправними акціями — мітингами, страйками, фізичним терором, саботажем проти керівників держави, регіональних чиновників, польських політиків. У зв'язку з цим владні силові структури намагалися нейтралізувати підозрілих, насамперед у приналежності до УВО та ОУН. Лише на Волині в 1930—1934 рр. було засуджено близько 120 членів і симпатиків УВО та ОУН, зокрема на терміни від п'яти років і вище.

У 1935 р., після смерті Ю. Пілсудського, Бельведер узяв курс на силове розв'язання українського питання. Це спричинило ще більший опір українських націоналістів, які прагнули зміцнити свою мережу: того ж року створено Крайову езекутиву ОУН на північно-західних українських землях, що посилила експансію ідеології українського націоналізму у п'яти округах організації — Рівненському, Луцькому, Володимирсько-Ковельському, Холмському, Поліському (вони об'єднували 1939 р. до 4 тис. осіб). Найчисленнішими лави націоналістів були на півдні Волині та в Костопільському повіті. З метою нейтралізації їхніх дій польська влада у 1936—1937 рр. заарештувала на Костопільщині 87 осіб на чолі з повітовим провідником Г. Рибакком; тоді ж заарештовано частину провідників Горохівського, Володимирського і Ковельського повітів. Загалом, у листопаді 1938 р. — серпні 1939 р. на Волині затримано 754 члени й симпатики ОУН, особливо багато в Луцькому, Горохівському, Здолбунівському та Дубнівському повітах. Репресивну складову польської внутрішньої політики посилила ліквідація інституту присяжних судів законом від 9 квітня 1938 р. Власне, на підставі подань адміністративних органів націоналістів відправляли до концтабору в Березі Картузькій¹. Особливо пекельним для них було

¹ Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929—1939) // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — 36. 2. — С. 53—73; Його ж. Репресивна акція польської влади щодо Організації Українських Націоналістів на Волині в листопаді 1938 р. — вересні

перебування у камерах спільно з комуністами, членами КПЗУ. (Про це мені, молодому дослідникові, наприкінці 1970-х рр. розповідали секретар ЦК КПЗУ М. Теслюк і член КПЗУ М. Кіх.)

Під прес репресій влади потрапляли й культурно-освітні та молодіжні організації. Як відомо, наймасовіше культурно-освітнє товариство «Просвіта» намагалося не лише підтримати українське приватне шкільництво і книгодрукування, а й боролася за українізацію («розмосковнення») Православної церкви на Волині, відзначало річниці Листопадового Чину у Львові, проголошення самостійності УНР. Прагнучи зупинити політизацію товариства на Волині, місцева влада на початку 1928 р. ліквідувала його найбільші осередки в Рівному, Дубно, Ковелі, а 1935 р. — у Луцьку. На місці «Просвіти» воєвода Г. Юзевський намагався розбудувати за державні кошти значно лояльнішу «Просвітянську хату»¹.

На початку 1930-х років, коли в державно-політичному житті дедалі більшу роль почали відігравати військові, на Волині, Холмщині та Підляшші активізовано політику «ревіндикації» — брутального навернення православних українців, насамперед у прикордонних повітах, до римо-католицизму. Відтак наприкінці 1930-х років у цьому регіоні було знищено майже 200 православних церков і каплиць, 150 пе-

1939 р. // Український визвольний рух. — Львів, 2004. — Зб. 3. — С. 102—144; Його ж. Політика польської влади щодо Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів на Волині (1927—1939): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. — Львів, 2007. — С. 11—13.

¹ Зуляк І. Особливості функціонування «Просвіти» на Волині у міжвоєнний період // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці, 2004. — Вип. 229—230. — С. 52—58; Філіпович М. Українсько-польські відносини на прикладі діяльності Луцької повітової «Просвіти» в 20—30-х роках ХХ ст. // Україна у ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. — К., 2001. — С. 168—177; Добровичська В. Діяльність рівненського товариства «Просвіта» у 1917—1918 рр. // Волинь і Волинське зарубіжжя. — Луцьк, 1994. — С. 156—159.

редано римо-католикам¹. При цьому спалювали не лише будівлі, а і унікальні іконостаси та стародруки, створені кількома поколіннями українців. Зрозуміло, що це спричинило спротив холмщаків упродовж наступних років. Водночас влада сприяла розбудові мережі римо-католицьких храмів. Лише в Луцькій дієцезії у міжвоєнний період було створено 104 нові парафії. У цей період до регіону переселилися, як свідчить В. Менжецький, не менше ста тисяч поляків — урядовців, військовиків, поліцаїв, поштарів, медиків, робітників залізниці. Щонайменше 3500 господарств заснували в 1920-ті роки польські офіцери-осадники з центральних регіонів Польщі. Зрозуміло, такий приплив поляків до міст і сіл зумовив чимале невдоволення місцевих українців — зубожілих селян, безробітної інтелігенції.

Влада й шовіністично налаштовані польські політики намагалися перешкодити проведенню парамілітарними товариствами «Січ», «Сокіл», «Луг», «Пласт» патріотичних Фестин, свят Героїв визвольних змагань, зеленосвяточних походів до могил вояків Легіону УСС і УГА. Нерідко такі заходи переростали в конфронтації з опонентами, руйнування стрілецьких могил на Маківці, Лисоні та ін. Через нестачу коштів і непоступливість влади товариству «Сокіл» так і не вдалося викупити земельну площу «Українського городу» у Львові.

Зауважимо і те, що з другої половини 1920-х років польська влада провадила щодо українських теренів національну та мовну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей та асиміляцію українського населення. Цій меті сприяла політика регіоналізму (застосування всяких методів для вирішення українських проблем у різних регіонах — Галичині, Холмщині, на Волині, Підляшші й Поліссі), підтримка русофільських тенденцій на противагу українофільським ї, навпаки, надання переваги полоно-

¹ Гусак Р. Політичне життя в західноукраїнських землях (1921—1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. — Переяслав-Хмельницький, 2013. — С. 14.

фільським угрупованням, штучне формування прихильної до Польщі національної свідомості серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків.

Друга Річ Посполита докладала чималих зусиль до полонізації українців Галичини та Волині, намагаючись через систему освіти реалізувати політику національної асиміляції (проголошену націонал-демократами) чи державної асиміляції (підтримувану режимом «санації»). Зокрема, шкільний закон від 31 липня 1924 р., розроблений міністром віровизнань та освіти Станіславом Грабським, гарантував перевагу польській мові як державній за одночасного визнання часткових мовних прав меншин — шляхом запровадження утравквістичних шкіл. Навчати українською мовою у школі дозволялося за умови, що громада меншини становить не менш як 25 % населення. Відповідно до закону запроваджувалися шкільні плебісцити щодо мови навчання, однак їхні наслідки наперед планувалися шкільними та політичними органами, а самі вони відбувались в умовах терору та підкупів. Тому ці плебісцити призвели до масового перетворення українських шкіл на польські або двомовні.

Відповідно до закону від 11 березня 1932 р. українське середнє державне шкільництво перетворили на утравквістичне. Якщо в 1921—1922 рр. було 15 державних українських і 2 утравквістичні гімназій, то в 1937—1938 рр. державних гімназій залишилося лише п'ять, а кількість утравквістичних не змінилася. Водночас реформа 1932 р. передбачала заміну вчителів непольських національностей, котрих вважали націоналістами та ворогами польського патріотизму, поляками, на яких покладали завдання прищеплювати учням польський національний дух. Після реформи мовою навчання педагогів стала польська. Українська залишилася мовою навчання в приватних учительських семінаріях і на курсах. У 1935 р. у Західній Україні із загальної кількості учителів українців було лише 21,67 %, німців — 0,03, євреїв — 0,6, натомість поляків — 77,7.

Питання заснування українського вищого навчального закладу так і не було вирішено. Запровадження «*numerus clausus*», відсоткова норма вступу до ВНЗ представників непольських національностей, надання під час вступу переваги молоді, яка служила в польській армії чи закінчила польськомовну школу, значно обмежили доступ українцям до вишів. Діяльність створених українцями на початку 1920-х років Таємного українського університету у Львові, Високої політехнічної школи через переслідування з боку польської влади, заборону службовцям державних установ працювати в цих закладах, дискримінація випускників припинилась.

До недоліків польського мовного законодавства належали заборона державним установам вживати терміни «українець», «український» та заміна їх на «русин», «руський», «русинський».

Як бачимо, українсько-польський конфлікт середини ХХ ст. своїм корінням сягає нових часів, а рельєфно — міжвоєнного періоду. Зрозуміло, що нинішня Українська держава не має жодного стосунку до цієї трагедії, а навпаки — представники центральної влади, інтелектуали країни неодноразово засуджували вияви взаємної ненависті й насилля. Тому слід погодитися з українськими вченими та публіцистами в тому, що Волинська трагедія 1943 р. сталася за відсутності української державності й відбувалася на міжнаціональному ґрунті. Загалом населення західноукраїнського регіону стало заручником геополітичної гри великих країн, що насамперед реалізували власні етнополітичні плани¹.

І останнє. Політики, управлінці та науковці зобов'язані враховувати актуальні суспільні настрої по обидва боки кордону. Як відомо, у 1991 р. до українців із симпатією ставилися лише 9 % опитаних, але цей показник поступово зростав упродовж десятиліття. Після двох Майданів рівень симпатії до українців піднявся до найвищої за історію досліджень по-

¹ Бойко В. ...Ще раз — про Волинську трагедію // День. — 2016. — 16 черв.

знаки — 36 %¹. Проте у 2016 р., буквально на наших очах, відбувся спад приязні до 27 %. Це не в останню чергу пов'язано з нерішучістю української внутрішньої і зовнішньої політики, неочікуваною ухвалою Польського сейму щодо Волинських подій 1943 р., підступною інформаційною інтервенцією російських мас-медіа та політиків. Тому думка істориків щодо спільного українсько-польського минулого має бути виваженою, а дії влади — системними як щодо розсекречення документів, так і стосовно культивування позитивних комеморативних практик.

¹ *Хахула Л. І.* Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991—2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс // Український історичний журнал. — 2015. — № 1. — С. 93—108; Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań. (CBOS, NR. 53/2016) / [Oprac. M. Omyła-Rudzka]. — Warszawa, 2016. — 10 s.

ЗМІСТ

ВІД ВІЙНИ ДО ... ВІЙНИ <i>Микола Литвин</i>	3
«ВЕСЬ СЕНС НАШОГО ПЕРЕБУВАННЯ ЗА КОРДОНОМ — У ПРАЦІ ДЛЯ УКРАЇНИ»: НАДДНІПРЯНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ТА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ <i>Руслана Давидюк</i>	20
МІЖ ІДЕЯМИ НЕГАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ЗДОБУТТЯ АВТОНОМІЇ <i>Ігор Соляр</i>	44
Ідея автономії як тактичний засіб.....	44
Антиукраїнський наступ польських націонал-демократів.....	49
Консолідація українських центристів.....	50
Парламентські вибори 1928 року.....	55
Зростання антирадянських настроїв.....	64
Осуд пацифікації.....	68
Нові українські ініціативи.....	71
Законопроект про автономію.....	74
Проти проекту Конституції 1935 року.....	80
Компроміси політики нормалізації.....	83
Виборчий компроміс 1935 року.....	86
Політика нормалізації.....	89
Земельні проблеми.....	94
Криза політики нормалізації.....	96
Подих Другої світової війни.....	101
«ВОЛИНСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ» ВОЄВОДИ Г. ЮЗЕВСЬКОГО <i>Микола Кучерена</i>	111

«НАС РОЗСУДИТЬ ЗАЛІЗО І КРОВ...»: НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН У ГАЛИЧИНІ ТА НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД <i>Микола Посівнич</i>	132
В ОРБІТІ ПОЛЬСЬКОГО ПРОМЕТЕЇЗМУ <i>Володимир Комар</i>	145
МІЖ ЗАКОНОМ І БЕЗЗАКОННЯМ: СУДИ ПРИСЯЖНИХ У МІЖВОЄННИЙ ПОЛЬЩІ <i>Ольга Липитчук</i>	169
РАЗОМ І НАРІЗНО: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН <i>Олег Малярчук</i>	185
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОСПОДАРКИ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД <i>Володимир Клапчук</i>	195
«СВІЙ ДО СВОГО, ПО СВОЄ»: КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ Й ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД <i>Валентин Вісин</i>	226
«МІЙ ДІМ — МОЯ ФОРТЕЦЯ»: ПРОБЛЕМИ МАГІСТРАТУ ТА НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА <i>Віктор Голубко</i>	248
ЗВИЧАЇ ТА ПОБУТ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД <i>Олег Малярчук</i>	274
УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ У МІЖВОЄННИЙ ПОЛЬЩІ: ШЛЯХИ ЛЕГІТИМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ <i>Леонід Зашкільняк</i>	284
МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК ВЧЕНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ <i>Микола Литвин, Тамара Литвин</i>	311
МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ: ІДЕАЛОМ НАШОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ Є НАША РІДНА ВСЕНАЦІОНАЛЬНА ХАТА — БАТЬКІВЩИНА <i>Микола Литвин</i>	323
«Русин з діда-прадіда»	323
Соціальна політика	325
Просвітництво та наукова діяльність	326

Меценат мистецтва	329
Підтримка підприємництва	330
Державно-політичний чин	331
ІНСТРУМЕНТ ІНТЕГРАЦІЇ НЕКАТОЛИЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА ЇЇ ВІРНІ У МІЖВОЄННУ ДОБУ	
<i>Тарас Горбачевський</i>	338
МУЛЬТИКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ГАЛИЧИНИ	
<i>Оксана Руда</i>	363
Архівно-музейні установи	364
Театри та кінотеатри	379
Телебачення та радіомовлення	386
Освітні процеси	388
МІЖ ПІЛСУДСЬКИМ, КОНОВАЛЬЦЕМ І СТАЛІНИМ: ЧИТАННЯ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ В ГАЛИЧИНІ 20—30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	
<i>Роман Голик</i>	409
УРОКИ «ПОЛЬСЬКОЇ» / НЕРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	
<i>Микола Литвин</i>	434

Громадсько-політичне видання

ВІСИН Валентин Васильович
ГОЛИК Роман Йосипович
ГОЛУБКО Віктор Євстафійович
та інші.

ПРОЕКТ «УКРАЇНА»
ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ
У СКЛАДІ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩИ

Автор-упорядник
ЛИТВИН
Микола Романович

Головний редактор *О. А. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *А. М. Гончаченко*

Підписано до друку 17.07.17. Формат 84x108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 23,52. Облік.-вид. арк. 26,06.
Тираж 2000 прим. Замовлення № 7-321.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Книжки видавництва «Фоліо» ви можете придбати:

Оптова торгівля:

61057, м. Харків,
вул. Римарська, 21А
(057) 700-05-46, 705-07-30
e-mail:
market@folio.com.ua
proizv@folio.com.ua

Книга поштою:

61057, м. Харків,
вул. Римарська, 21А
(057) 715-61-19
з 9.00 до 18.00
e-mail: club@folio.com.ua

ТОВ «Видавництво Фоліо»

61057, м. Харків, вул. Римарська, 21А
(057) 700-44-29
e-mail: avk@folio.com.ua

Представництво в Києві

м. Київ, вул. Січових стрільців, 1—5, оф. 603
e-mail: kievfolio@gmail.com

Видавництво «Фоліо» в інтернеті

Сайт видавництва
www.folio.com.ua

Видавництво «Фоліо» — сторінка
на Facebook

Сайт подарункових ексклюзивних книжок
«Фоліо»
www.elitebooks.com.ua

Сторінка видавництва «Фоліо»
на LiveJournal
www.folio.ua.livejournal.com

Власні книгарні

м. Київ
«Доеженко. Книги.
Кава. Кіно»
вул. Бульварно-Кудрявська, 43А
(050) 344-06-46

«Книгарня № 1»
пр. С. Бандери, 10Б
(біля виходу ст. м. «Петрівка») (050) 344-43-31

м. Львів
«Книги Фоліо»
вул. Коперніка, 3
(032) 244-55-17

вул. Васильківська, 1
(в стадії відкриття)
(050) 344-45-51

Книжковий ринок «Петрівка»
Центральний ряд, місце 25

Магазини-партнери

Вінницька область

м. Вінниця

Магазин «Буква»
пл. Гагаріна, 2 (ЦРМ)
пр. Юності, 43А
(ТРЦ «Магігранд»)
Магазин «Дім книги»
вул. Соловйова, 3/2
вул. Коцюбинського, 33А
вул. Келецька, 78
Магазин «Книжкова хата»
вул. Тімірязєва, 48

Волинська область

м. Луцьк

Магазин «Знання»
пр. Волі, 41

Магазин «Буква»

вул. Сухолинського, 1
(ТЦ «Порт Сті», 3-й поверх,
секція Б-323)

Дніпропетровська область

м. Дніпро

Магазин «Книголенд»
пр. Дмитра Яворницького, 60
Магазин «Буква»
вул. Глінки, 2
(ТЦ «Мост-Сті») Магазин «Буклет»
вул. Дмитра Яворницького, 54
Магазин «Книги»
вул. Тополина, 6А
Магазин «Книги і канцтовари»
вул. Вокзальна, 5

м. Кривий Ріг

Магазин «Буквиця»
вул. Гагаріна, 46

м. Павлоград

Магазин «Буклет»
вул. Шевченка, 118

Донецька область

м. Краматорськ

Магазин «Буклет»
вул. Маяковського, 1М

Житомирська область

м. Житомир

Магазин «Буква»
вул. Київська, 77

Магазин «Знання»
вул. Київська, 17/1
Магазин «МегаКнига»
вул. Скорупського, 8
Магазин «Читай»
вул. Київська, 77 (ТЦ «Глобал-ЦА»)

Запорізька область

м. Запоріжжя

Книжковий супермаркет
«Папірус»
пр. Соборний, 166
Магазин «Буква»
пр. Соборний, 147
(Універмаг «Україна»)
Магазин «Буклет»
вул. Лермонтова, 24

Івано-Франківська область

м. Івано-Франківськ

Торговий ряд
вул. Незалежності, 9

м. Коломия

Магазин «Книжкова хата»
вул. Чорновола, 51

м. Київ

Магазин «Буква»
вул. Гната Юри, 20 (ТЦ «Квадрат»)
пр. Академіка Глушкова, 136
(ТЦ «Магелан», 3-й поверх)
пр. Оболонський, 16
(ТЦ «Great Town»)
вул. Б. Хмельницького, 36
вул. Лаврухіна, 4 (ТЦ «Район»)
вул. Мішуги, 4 (ТЦ «Піраміда»)
вул. Хрещатик, 20-22 (Підземний
перехід ст. м. «Майдан
Незалежності»)
вул. Луначарського, 10
пл. Слави, 1 (ТЦ «Навігатор»)
Дніпровська набережна, 33
(ТРЦ «Аркадія»)
пл. Спортивна, 1А (ТРЦ «Гулівер»)
Магазин «Книжковий
супермаркет»
вул. Межигірська, 3/7
вул. Будівельників, 4
пр. С. Бандери, 6
вул. О. Теліги, 146
вул. Бульварно-Кудрявська, 7
Магазин «Книголенд»
Харківське шосе, 152
вул. Будівельників, 43/12
Магазин «Слайз»
вул. Велика Васильківська, 6

Киоск «Петрівка "Фоліо"»
Книжковий ринок «Петрівка»,
центральный ряд, місце 25
«Книгарня № 1»
пр. С. Бандери, 106
«Довженко. Книги. Кава. Кіно»
вул. Бульварно-Кудрявська, 43А
Магазин «Наш формат»
пров. Белінського, 5
www.nashformat.ua
Магазин «Смолоскін»
вул. Межигірська, 21
Магазин «Українська народна
книгарня»
пл. Слави, 1 (ТЦ «Навігатор»)
Магазин «Знання України»
вул. Велика Васильківська, 57/3
Магазин «Літера»
вул. Артема, 103
вул. Льва Толстого, 11/61
Магазин «Книгарня № 52»
вул. Гагаріна, 13
«Київський бібліотечний
колектор»
вул. 40-річчя Жовтня, 100/2
«Центр народознавства»
Магазин «Шабля козака Мамая»
вул. М. Донця, 2
Магазин «Наукова Думка»
вул. Грушевського, 4
Магазин «Читайка»
вул. Вербова, 17
(ринок Петрівка)
Магазин «Книгарня»
вул. Пушкінська, 8А

Київська область

м. Бровари

Магазин «Буква»
вул. Незалежності, 3

Кіровоградська область

м. Кропивницький

Магазин «Буквиця»
вул. Пашутінська, 63

Львівська область

м. Львів

Магазин «Книги»
вул. Братів Рогатинців, 30
вул. Огієнка, 4
вул. Лисенка, 21
Магазин «Літера»
пр. Червоної Калини, 36
(ТЦ «Шувар»)
Магазин «Книжковий лев»
вул. Шевська, 6
Магазин «Літера»
вул. Книгини Ольги, 106
(Універмаг «Львів»)

Магазин «Книги Фоліо»
вул. Коперника, 3
Магазин «Дім книги»
пл. А. Міцкевича, 8
Магазин «Дім книги»
вул. Торгова, 11
Магазин «Українська книгарня»
пр. Т. Шевченка, 8
Магазин «Книгообрій»
вул. Бузкова, 2
Магазин «Ноти»
пр. Т. Шевченка, 16

м. Драгобич

Магазин «Скарбиця»
пл. Ринок, 11
Магазин «Дивосвіт»
вул. Туроша, 28

Миколаївська область

м. Миколаїв

Магазин «Буквиця»
вул. Радянська, 6

Одеська область

м. Одеса

Магазин «Книголенд»
вул. Преображенська, 82
вул. Катерининська, 91
вул. Генерала Петрова, 9
Магазин «Книжковий
супермаркет»
вул. Жуковського, 38
вул. Дерибасівська, 18
Магазин «Буква»
вул. Дерибасівська, 14
Магазин «Книжкова казка»
вул. Ак. Пушка, 16
Магазин «Дом книги»
вул. Дерибасівська, 27
Магазин «Горизонт»
Людсьдорфська дор., 54
Магазин «Книгарня-кав'ярня»
вул. Катерининська, 77
Магазин «Книжкова крамниця»
вул. Троїцька, 30
Магазин «Антресоль»
вул. Новоціпний Ряд, 2
(ТЦ «Острів», 2-й поверх)

м. Чорноморськ

Магазин «Книжковий
супермаркет»
пр. Мира, 16

Полтавська область

м. Полтава

Магазин «Буква»
вул. Шевченка, 29
Магазин «Книголенд»
вул. Жовтнева, 50

- м. Краменчук**
Магазин «Книголюб»
пр. Лесі України, 39
вул. Соборна, 7 (ТРЦ «Європа»)
пр. Свободи, 22А
Магазин «Буквиця»
вул. Першотравнева, 52Б
(Ці «Престиж Хола»)
- Рівненська область**
- м. Рівне**
Магазин «Буква»
вул. Соборна, 47
Магазин «Просвіта»
вул. Грушевського, 17
Магазин «Слово»
вул. Соборна, 57
Магазин «Книги»
вул. Соборна, 316
Магазин «Дружба» і «Знання»
майдан Незалежності, 5
Магазин «Книгарня Ринок»
вул. Соборна, 57
- м. Острів**
Магазин «Малістр»
вул. Незалежності, 20/3
- м. Дубно**
Магазин «Дім книги»
вул. Замкова, 21
- Сумська область**
- м. Суми**
Магазин «Буква»
вул. Соборна, 44
пл. Покровська, 2
Магазин «Книголюб»
вул. Козацький Вал, 1
вул. Петропавлівська, 50
- м. Конотоп**
Магазин «Книголюб»
вул. Миру, 1
вул. Миру, 82
- м. Тростянець**
Магазин «Книголюб»
вул. Гарького, 22
- м. Охтирка**
Магазин «Книголюб»
вул. Батька, 47
- м. Лебедін**
Магазин «Книголюб»
пл. Інтернаціональна, 4А
- м. Шостка**
Магазин «Книголюб»
вул. Комуністична, 1
вул. Інтернаціональна, 34А
- м. Білопілья**
Магазин «Книголюб»
вул. Леніна, 69
- м. Ромни**
Магазин «Книголюб»
вул. Соборна, 8А
вул. Руденка, 22
- Тернопільська область**
- м. Тернопіль**
Магазин «Ярослав Мудрий»
вул. Руська, 19
Магазин «Підручники
і посібники»
вул. Грушевського, 23
Магазин «Дім книги»
вул. Й. Слілого, 1
вул. Коперника, 19
Магазин «Книжкова хата»
вул. Текстильна, 284
(ТРЦ «Подольний»)
вул. Чорновола, 14
- м. Чортків**
Магазин «Книжкова хата»
пл. Ринок, 1
- Харківська область**
- м. Харків**
Магазин «Буква»
Окружна дорога, 4А
(ТРЦ «Магеллан»)
пр. Героїв Праці, 7
(ТРЦ «Караван»)
Магазин «Книголюб»
вул. Плеканівська, 66
вул. Ак. Проскури, 5
пр. Гагаріна, 167
Стадіонний проїзд, 11
вул. 23 Серпня, 47
вул. Чернишевського, 14
вул. Валентинівська, 15/17
вул. Різдвяна, 33
вул. Грицевця, 29Б
пр. Тракторобудівників, 59/56
(ТРЦ «Україна»)
вул. Червоні ряди, 14
вул. Буччи, 1Б
пр. Московський, 252Б
пр. П. Григоренка, 37
пр. Індустріальний, 26
Магазин «ЗнакЪ»
пр. Науки, 17
Магазин «BOOKS»
вул. Сумська, 51
Магазин «Диалог»
вул. О. Яроша, 21
Магазин «Книжкова лавка»
пров. Кравцова, 19
пл. Повстання, 5/6
- Харківська область**
- м. Херсон**
Магазин «Буква»
вул. Комунарів, 21
- Хмельницька область**
- м. Хмельницький**
Магазин «Дім книги»
вул. Грушевського, 50
Магазин «Книжковий світ»
вул. Подільська, 25
- Черкаська область**
- м. Черкаси**
Магазин «Буквиця»
вул. Дашкевича, 19
Магазин «Світоч»
вул. Б. Вишневецького, 3В
- Чернігівська область**
- м. Чернігів**
Магазин «Буква»
пр. Миру, 19
Магазин «Будинок книги»
пр. Миру, 45
- Чернівецька область**
- м. Чернівці**
Магазин «Буква»
пл. Соборна, 1
- Закарпатська область**
- м. Ужгород**
Магазин «Кобзар»
пл. Коржавича, 1
Ботт «Файні книги»
вул. Ш. Петефі, 47
- м. Мукачеве**
Магазин «Літера»
вул. Пушкіна, 2
- Інтернет-магазини**
Інтернет-магазин «Якбу»
www.yakaboo.ua
Інтернет-магазин
«Петровка.ua»
www.petrovka.ua
Інтернет-магазин «Букля»
www.booklya.com.ua
Інтернет-магазин
«Личности»
www.persons-books.com.ua
Інтернет-магазин
«Книжная лавка»
www.iavkabooks.com.ua
Інтернет-магазин
«Топ-книга»
www.topknige.com.ua

Ця книга — роздуми істориків Львова, Івано-Франківська, Рівного, Луцька про суспільно-політичне й культурно-освітнє життя Галичини та Волині між двома світовими війнами, під польською займанщиною, в часи українсько-польських протистоянь — від війни 1918—1919 років до Волинської трагедії 1943-го, в ході яких гинули як поляки, так і українці.

Основним напрямом національної політики Другої Речі Посполитої стало забезпечення територіальної цілісності відродженої держави з кордоном по Збручу. Варшава організувала репресії проти націоналістичних сил, а також прагнула перевести на рейки угодовства легальні українські політичні сили. Влада не лише надавала переваги полонофільським угрупованням, але й штучно формувала прихильну до Польщі національну свідомість серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, а через систему освіти та культури намагалася реалізувати політику національної чи державної асиміляції. У зв'язку з цим українські громадські діячі, Греко-католицька церква змушені були створювати недержавні школи, культурні та наукові товариства, кооперативи, які підтримували населення матеріально і духовно.

ISBN 978-966-03-7819-3

9 789660 378193